

De hand van Huizinga

Willem Otterspeer (red.)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

De hand van Huizinga

De hand van Huizinga

Willem Otterspeer (red.)

Open Access Publishing in European Networks (OAPEN) is een samenwerkingsverband van academische uitgevers om de toegankelijkheid en impact van Europees onderzoek in de geestes- en sociale wetenschappen te verbeteren. OAPEN ontwikkelt een Open Access publicatiemodel voor academische boeken en brengt deze samen in een vrij toegankelijke digitale bibliotheek.

Alle OAPEN uitgaven zijn onderworpen aan wetenschappelijke beoordeling op basis van peer review.

www.oapen.org

Opmaak binnenwerk: Paul Boyer, Amsterdam

Omslagontwerp: Neon, ontwerp & communicatie / Sabine Mannel

Omslagafbeelding: Jan van Eyck, *Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw*, 1434 (National Gallery, Londen)

ISBN 978 90 8964 020 8

e-ISBN 978 90 4850 230 1

NUR 612

© Erven J. Huizinga / W. Otterspeer / Amsterdam University Press, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Johan Huizinga, leven en werk 7

ZELFBEELD 23

Mijn weg tot de historie 25

Terugblik op Nederlands groei in de veertig jaren van het
regeringsjubileum 56

VIER ORATIES 65

Over studie en waardering van het Boeddhisme 67

Het esthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen 89

Over historische levensidealen 114

Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur 133

MIDDELEEUWEN 153

Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef 155

De kunst der Van Eycks in het leven van hun tijd 210

MODERNE TIJD 257

Renaissance en realisme 259

Erasmus' maatstaf der dwaasheid 280

Dürer in de Nederlanden 295

Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw 308

Kleine samenspraak over de thema's der Romantiek 327

Denkbeelden en stemmingen van voor honderd jaar 338

CULTUUR 355

Over vormverandering der geschiedenis 357

Hoe bepaalt de geschiedenis het heden? 372

Nederlands geestesmerk 386

Noten 421

Johan Huizinga, leven en werk

Leven

Huizinga was een hartstochtelijk mens. Hij was ook een gesloten en gereserveerd mens. 'Bij een geleerde blijft zooveel verzwegen van zijn eigen ik,' schreef hij over de sanskritist Kern en het was op hem zelf van toepassing. De hartstochten die in hem huisden konden gemakkelijk verhuld worden in een wijde toga. Toch ligt de kern van dit grotendeels in een studeerkamer doorgebrachte bestaan in de hartstocht, in de fundamentele tegenstellingen van zijn bestaan, in de vorm waarin hij die beteugelde.

De eerste en misschien wel belangrijkste van die tegenstellingen betrof de plek waar hij werd geboren. Huizinga werd in 1872 geboren in de stad Groningen, maar zijn familie was afkomstig uit de Friesland. Die tegenstelling gaf zijn lokaalpatriottisme zowel de hartstocht van het engagement als de nostalgie van het verlies. Huizinga voelde zich Groninger maar hij benijdde de Friezen wat hun restte aan 'overoud stambewustzijn'. En hij betreurde het dat het hier slechts om een restant ging.

De wereld waarin Johan Huizinga op 7 december 1872 werd geboren, was het kleinstedelijke Groningen zelf, een stadje van ongeveer 42.000 inwoners, waar zijn vader professor was. Toch was de dominante persoon in zijn vroege jeugd niet zijn vader, maar zijn grootvader, Jakob Huizinga (1809-1894), een doopsgezinde dominee, rijk voorzien van de 'heilige aandoeningen' die bij zijn kerkelijke voorkeur pasten. Zijn oudste zoon Dirk (1840-1903), Huizinga's vader, was tegelijk de grootste renegaat. Hij studeerde weliswaar aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam, maar kwam daar onder de bekoring van moderne theologie en exacte wetenschap, oude port en jonge actrices. De syfilis die hij eraan overhield zou een doem op zijn verdere leven leggen. Hij liet het geloof achter zich en werd atheïst en materialist en, na een tweede studie medicijnen, een bekend en geacht fysioloog

Zowel de grootvader als de vader deden hun invloed voelen. In een van zijn vele pogingen zijn kleinzoon op het rechte pad te houden, schonk de 75-jarige Jakob de 12 jaar oude Johan een penning voor zijn verzameling munten. Het 'Gedenkstuk' dat het geschenk begeleidde bevatte de volgende aansporingen: 'De eerste deugd is waarheid. Heb dan moed om altijd waar te wezen, gij zijt dan groot en goed. Handel nooit in toorn. Wat gij aan tijd verliest, gewint gij aan kracht, bezonnenheid en wijsheid. Wilt gij tot iemands geest den regten sleutel vinden, zo vraag hem onbedeesd naar zijne beste vrienden. Als gij een getrouwen dienaar wilt hebben die u welgevalt, bedien dan u zelve. Goed is 't geprezen te worden, maar beter prijzenswaardig te zijn. Menschen van karakter worden niet geboren maar gevormd door inspanning, strijd en gebed. Verbreek wat vrede breekt, en kweek wat liefde kweekt.' Zonder dit document is Huizinga's leven niet goed te begrijpen.

De vader vermaakte zijn zoon een ander soort waarheid, die van de wetenschap. Wat zijn vader aan oorspronkelijk wetenschappelijk onderzoek deed concentreerde zich op de oorsprong van het leven. Hij hield daarbij de spontane generatie van leven uit dode stof staande. Hij gaf er zijn zoon een duidelijk voorbeeld mee: onderzoek was een zaak van nauwkeurigheid, vraagstelling een kwestie van breedte. Niet alleen naar de vorm, maar ook inhoudelijk wees zijn vader hem de weg. Dirk bracht uit de universiteitsbibliotheek een aantal antropologische studies voor zijn zoon mee en opende zo 'verschieten, die in zekeren zin altijd de kiemen van mijn wetenschappelijk denken zijn gebleven'.

Deze nalatenschappen waren even invloedrijk als tegenstrijdig. Ze vormden in de jeugdige ontvankelijkheid een raamwerk van contrasten dat voor de rest van zijn leven zijn denken bepaalde, antinomieën als wetenschap versus religie, rede versus gevoel, individu versus gemeenschap, verandering versus bestendigheid. En hoe feller hij hun tegenstelling ervoer, des te hartstochtelijker streefde hij hun verzoening na. Het zijn wellicht wat grote woorden voor een middelbare schooljongen, maar toch zou het allemaal om die tegenstellingen draaien. En een glimp van de manier waarop hij ermee om zou gaan liet hij al zien aan het eind van de middelbare school: hij besloot zich via de doop te laten opnemen in de religie van zijn grootvader, maar de bijpassende belijdenis weerspiegelde eerder de verlichte geest van zijn vader. De even verblijde als teleurgestelde grootvader zag het document meer 'als eene proeve van wijsgeerig onder-

zoek naar het ontstaan van de begrippen Godsdienst en zedelijkheid bij verschillende volken'. Er werd met eerbied over Jezus en over de doopsgezinden gesproken, 'maar eene belijdenis zoals ik die van eenen doopsgezinden aankomeling zou wenschen vond ik geheel niet'.

Intussen bood noch de doopsgezinde discipline noch de natuurwetenschappelijke nauwkeurigheid een regime voor de intense hartstocht die hem blijkbaar genetisch was ingeplant. Ze maakten van Johan aanvankelijk een melancholische jongen met de gebruikelijke afwisseling van vervoering en verworpenheid, de laatste tot uitdrukking komend in, zoals hij het zelf omschreef, 'een centensmaak in den mond'. Bovendien: zowel de grootvader als de vader verloren hun vrouw op jeugdige leeftijd, Jakob na de geboorte van hun zevende kind, Dirk al na vier jaar huwelijk. De reactie van de grootvader was er een van volledige idealisering, die van de vader van een even volledige sublimatie. Jakob zou nooit hertrouwen, voor hem werd zijn overleden vrouw een volmaakt wezen, het inspirerende voorbeeld voor een godvruchtig leven. Dirk hertrouwde na twee jaar, stelde zich kiesbaar voor de gemeenteraad en stapte van fundamenteel onderzoek over op populaire wetenschap. Waar de een het isolement met God zocht, daar vond de ander het verkeer van de Verlichting.

In de vroege vrouwbeelden die Johan op zijn netvlies kreeg waren de categorieën van heiligheid en absentie dominant aanwezig. De etherische opvatting van de vrouw die hem van jongs af aan eigen geweest moet zijn, werd alleen nog maar versterkt door de doem die de ziekte van zijn vader op de seksualiteit had gelegd. De spanning die hij voelde tussen hartstocht en vervulling kreeg er een concrete dimensie door. In een notitieboekje waarin hij fragmenten uit zijn lectuur noteerde hij in 1897 een citaat uit Nietzsche's *Zur Genealogie der Moral*: 'Tussen sensualiteit en kuisheid bestaat niet noodzakelijkerwijs een tegenstelling; ieder goed huwelijk, elke waarachtige liefde staat boven een dergelijke tegenstelling.'

En toch, Johan mag geen gewone jongen geweest zijn, hij had zeker geen ongelukkige jeugd. Zijn vader had in Manna de Cock (1847-1910) een goede tweede vrouw en een 'onverbeterlijke liefderijke zorg voor de kinderen' gevonden. Johan was graag thuis en hij was dol op lezen. Zijn voorkeur ging uit naar historische avonturenromans en sprookjes. In zijn kleine autobiografie, *Mijn weg tot de historie*, vertelt hij over zijn fascinatie voor de sprookjes van Andersen. In datzelfde boekje verhaalt hij zijn eerste historische sensatie, de intocht van Graaf Edzard van Oostfries-

land in de stad Groningen in 1506, of liever: de maskerade op dat thema door de Groninger studenten in de nazomer van 1879. Vanuit een zeker perspectief lijkt Huizinga's jeugd één grote verkleedpartij.

Edelman zijn, dat wilde deze dromerige jongen met de hartstocht van een minnaar. Patricische afkomst en grote namen, hij rekende ze tot zijn geheime zonde, 'met versmading van mijn eigen, al te bewuste plebejische afkomst van doopsgezinde predikanten en Ommelandsche eigenerfden'. De betoverende werking van namen gold ook dijken en vaarten, dorpen en steden, de jonge Han kon ze aaneenrijgen als Homerus de schepen der zee. Hetzelfde gold woorden en hun afleiding. Op de middelbare school ontwikkelde Johan een aparte fascinatie voor taalkunde. Zijn leraar Jan te Winkel, misschien wel een beetje te geleerd om een goede leraar te zijn, bleek op een vraag naar de mogelijke verwantschap van het Nederlandse 'hebben' met het Latijnse 'habeo' bereid de beginselen van de Germaanse klankverschuivingen uit de doeken te doen. Zo vernam Johan hoe 'pater' 'vader' werd en 'caput' zich tot 'hovet, hoofd' ontwikkelde. 'Die kennis sloeg geweldig bij mij in, en van dat oogenblik was ik besloten, in die taalkunde te gaan studeeren.'

Zo was het volgende contrast geboren, dat tussen filologie en geschiedenis. Want met de taalkundige passie was zijn hartstocht voor de geschiedenis niet passé. En wederom zien we hem zijn tovertruc uithalen. Zoals de jonge Han sprookje en geschiedenis moeiteloos in elkaar transformeerde, zo zou de student Huizinga geschiedenis en literatuur vereenzelvigen. Hij had graag Semitische talen gestudeerd in Leiden, maar het werd Nederlandse letteren in Groningen. Toch, de colleges in vergelijkende taalkunde en historische grammatica, mythologie en Arabisch, ook al moest hij ze soms in een andere faculteit zoeken, bevredigden zijn ontluikende wetenschappelijke belangstelling. De colleges Sanskriet, een normaal onderdeel van de studie, te Groningen gegeven door de grootmeester Speyer, zouden hem geheel voor de taalkunde winnen. De 'schoone dichterlijke vorm' van Upanishaden wisten hem dermate te vervoeren dat hij zich met hart en ziel overgaf aan de bestudering van het Boeddhisme.

Tegelijk nam hij actief zij het met de nodige distantie deel aan het studentenleven. Hij werd lid van het Corps, maar vormde vrijwel meteen met enkele vrienden een exclusieve jaarclub onder de Huizingaëske naam 'De Noorderstal of de Ridders van het Blauwe Paard', met onder

hen de troubadour ‘Marie brise le coeur, l’irrestistible’, een rol die hij waarschijnlijk niet voor zichzelf weggelegd zag. Zijn voorkeur zal meer uitgegaan zijn naar ‘de ridder van het brandende hart, sconinxs clerc’. Uit die tijd stamt ook zijn dramatisch tafereel *De zwarte ridder*, waarvan nog slechts de rolverdeling rest. Ook zou hij zich ook inzetten als lid van de vele commissies die het studentenleven destijds kende, met als belangrijkste die voor de maskerade van het lustrumjaar 1894. Probleem was wel dat er vrij weinig studenten aan meededen en dat er stemmen klonken dat het verschijnsel uit de tijd was. Huizinga’s reactie was kenmerkend. ‘En toch zijn wij er trots op, mijne heeren,’ moet hij bij het diner die avond gezegd hebben, ‘de dragers, de laatste, te zijn van een goed ding dat uitsterft’.

Veel tastbaarder dan in de nabootsing vond hij intussen het verleden in de literatuur. In zijn studententijd maakte hij niet alleen kennis met de grootste auteur uit zijn lezende leven, Dante – ‘Nessun maggior dolore che ricordarsi,’ schreef hij in de kantlijn van een van zijn dictaten – hij stuitte er ook op de romans van Huysmans, *À Rebours* en *Là Bas*. Samen met de bloemlezing van middeleeuwse dichters van Remy de Gourmont, *Le Latin mystique*, zouden ze het brandglas van zijn verlangen nog scherper focussen op de Middeleeuwen. De passie die uit die boeken opgloeide, het manicheïsme van zwart en wit, van gedegeneerde zonde en alles vergevende liefde, van erotische obsessie en diafane heiligheid, moeten voor hem tegelijk vreemde en vertrouwelijke contouren hebben gehad. Ook zou hij via Huysmans in aanraking komen met de laat-middeleeuwse schilderkunst, de zogenaamde primitieven. Het was in die schilderkunst dat Huysmans zijn ideaal van het ‘spiritualistisch naturalisme’ aantrof, van een met ideaal doordrenkte werkelijkheid.

Tegelijk met deze Franse symbolisten las hij de Nederlandse, de Tachtigers. Het debat dat binnen de beweging gevoerd werd tussen kunst en maatschappij, avant-garde en socialisme, spiegelde zich met alle scherpte in zijn eigen boezem. Hoe moeilijk het ook is in de latere conservatieve liberaal de vroege esthetische socialist te zien, wie Huizinga wil begrijpen moet het proberen. Hij moet oog krijgen voor dat speciale amalgaam dat Huizinga wist te smeden uit de ogenschijnlijk onverenigbare delen: maatschappelijke kunst, dienstbare elite.

Na zijn studie volgde een leraarschap in Haarlem – aan de HBS aldaar zou hij van 1897 tot 1905 geschiedenis geven – dat hij vanaf 1903

combineerde met een privaattoetschap in de Oud-Indische literatuur en cultuurgeschiedenis aan de universiteit van Amsterdam. Hij zou zelf over deze periode schrijven als 'die heldere jaren'. Het was in deze tijd dat deze minnaar van Dante zijn Beatrice vond, de vrouw van wie hij onverantwoordelijk veel zou houden, de Middelburgse burgemeestersdochter Mary Vincentia Schorer. In 1892 had hij haar ontmoet, vijftien jaar oud en muzikaal en alles wat de student droomde en ontbeerde. Ze bracht hem de uiterlijkheden van een hoogburgerlijke levensstijl: de Schorers waren in het begin van de negentiende eeuw door Willem I geëdeld en hadden even buiten Middelburg het prachtige huis Toornvliet. Ze brachten vooral de warmte van een beschaving die muziek en schilderkunst, architectuur en landschap ineen lieten vloeien als een vorm van synesthesie. Huizinga had zijn *Gesamtkunst* gevonden, zijn levend kunstwerk dat draaide rond Mary met wie hij in 1902 trouwde. In datzelfde jaar zag hij, met haar, het Ravenna van Dante en de grote tentoonstelling van de Vlaamse Primitieven te Brugge.

Het waren, zoals hij zelf schreef, 'heldere jaren', helder ook in levensbeschouwelijk en wetenschappelijk opzicht, helder vooral in de samenhang van die twee. 'Van ongeveer 1900 af,' schreef Huizinga in 1938 aan zijn neef Menno ter Braak, 'is mij steeds stilliger buiten elke confessionele aanvaarding om als opperste richtsnoer van het menselijk leven de christelijke zedewet bewust geworden'. Wat hem ooit aangesproken mocht hebben in de Oud-Indische godsdiensten in schoonheid en ritueel, uiteindelijk bleef het hem te onvast, te vaag, te weinig werkelijk en werelds. In het handschrift van *Mijn weg tot de historie* rept hij van 'het besef, dat die wereld van het Oude Indië mij toch eigenlijk veel te ver lag, en mij veel minder trok dan de Westersche middeleeuwen, voor mij beheerscht door Dante, door de gothiek, door Sint Franciscus'. Zo verruilde Huizinga het Oosten voor het Westen, de schittering voor de schoonheid, de vormelijkheid voor de eenvoud. Intussen was hij de opperstalmeester van zijn eigen geluk.

Zijn zoon Leonhard gaf er de idylle van, vooral het deel ervan dat zich te Toornvliet afspeelde. Hij had van zijn vader de herkomst van de naam ervan uitgelegd gekregen: die had niets van doen met de toren van het huis en de vliet erachter, maar met het vlieden van de toorn. Het was de plek waar het leven geen boosheid kende. Hij schildert er zijn vader: 'Ik zie hem met hoge hoed en zweep de circusdirecteur spelen voor ons kin-

deren die in de hal als brullende leeuwen of lastige paarden om hem heen draafden. [...] Ik zie hem alleen maar vrolijk: met moeder en ons in de bloeiende tuin, aan tafel met eindeloze grapjes, maître de plaisir op feesten en verjaardagen.’ Zijn moeder hóórde hij vooral. ‘Het pianospel uit de “muziekkamer”, wanneer Peter van Anrooy met mijn moeder kwam musiceren en wij wakker bleven of zelfs stilletjes naar beneden slopen om te luisteren; de klanken ook van kristal en conversatie wanneer er een diner gegeven werd. Ik zie ons kinderen nog achter de ramen van de speelkamer die uitkwamen op de grote hal, onze neuzen plat drukken om niets te missen van het machtige schouwspel. Vader en moeder na de ontvangst van de gasten in de muziekkamer, plechtstatig met hen in paren schrijdend naar de eetkamer. Wij plachten dan zachtjes te zingen: “Arm en arm, zo gaat het warm”, maar dat veranderde niets aan het ontzag waarmee wij deze gebeurtenissen gadesloegen.’

Deze persoonlijke idylle werd voor Huizinga gespiegeld in een politieke, zoals hij die, in zijn terugblik op het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina, in 1938 evoceerde in de geest van Grotius, die opnieuw in Nederland bloeide. En dit alles, vrijwel alles, zou Huizinga, in dat ene jaar 1914, waarin niet alleen een wereldoorlog een eind maakte aan zijn visioen van eenheid, van vrede en veiligheid, van kunst en samenleving, maar ook de dood van zijn vrouw de termijn bepaalde van zijn aardse geluk, uit handen geslagen worden. In april 1913 werd bij Mary, niet lang na de geboorte van hun jongste kind, kanker geconstateerd en na een wrede afwisseling van hoop en wanhoop en een lang ziekbed overleed zij op de leeftijd van nog geen 38 jaar. In de hele briefwisseling van Huizinga is er niet één briefje zo kort en zo hartverscheurend als dat aan Peter van Anrooy en zijn vrouw, gedateerd 21 juli 1914: ‘B. P. en F. Vanavond is het einde gekomen, zonder bewustzijn of lijden.’

Vóór of na de wereldoorlog, vóór of na het overlijden van Mary, het lijkt de scherpste cesuur in het van tegenstellingen opgebouwde leven van Huizinga. Maar ook hier geldt dat licht en donker hooguit een ander mengsel aangingen. Zeker, het grote werk waaraan hij toen al tien jaar werkte en dat hem beroemd zou maken, *Herfsttij der Middeleeuwen*, was ‘somerder en minder sereen’ geworden dan hij aanvankelijk van plan was, ‘te veel van de schaduw des doods’ was over het werk gevallen, zoals hij in het voorwoord schreef. En zeker, ook fysiek nam hij vrijwel meteen afstand van de plaats waar zich zijn geluk afgespeeld

had: in 1915 verliet hij Groningen en werd hoogleraar algemene geschiedenis te Leiden.

Zo was de Huizinga van na 1914 in wezen dezelfde als die van ervoor. Hij bleef dezelfde vader, die uitzonderlijk veel werk maakte van verjaardagen en Sinterklaas, met snorkende poëmen en hekeldichten. Hij schreef en regisseerde toneelstukken voor zijn kinderen. En ook al deed hij dat niet meer na de dood van zijn oudste zoon Dirk in 1920 – ‘de slag die hem ten tweede male ...’ – hij bleef de taalmeester die met zijn vier andere kinderen onnavolgbare taalspelletjes deed. Hij bleef ook de man ‘wem der grosze Wurf gelungen, eines Freundes Freund zu sein’. Jan Vet, Peter van Anrooy, de beide Roland Holsten, de ‘tovenaar’ (Leonard dixit) André Jolles, die andere tovenaar Malinowski, P.S. Allen, Sylvain Lévi, Einaudi, Van Valkenburg en Van Vollenhoven (‘meneer Kees’). Leonard herinnerde zich de schitterende diners, het damast, het kristal, de conversatie, Engels dat overging in Russisch, een anekdote die in het Frans begon en zijn point vond in het Arabisch.

Toch drong ook de barse buitenwereld in dit geleerdenleven binnen, bijvoorbeeld in 1933, het jaar van zijn rectoraat, maar ook het jaar dat in Leiden een conferentie plaats vond van de International Student Service. Nog niet had Huizinga vernomen dat de Duitse delegatie onder leiding stond van een zekere Von Leers, de auteur van de brochure *Forderung der Stunde: Juden raus!*, een afschuwelijk antisemitisch geschrift, of hij ontbood Von Leers in de senaatskamer. Hij vroeg hem of hij de auteur was van het betreffende geschrift en stuurde hem, na bevestiging, zelfs onder weigering hem nog de hand te schudden, van het terrein van de universiteit af. Het leidde tot een diplomatiek schandaal, ruzie met zijn eigen Leidse curatoren en vooral, het pijnlijkste voor Huizinga, onmin met Duitse vakgenoten, die aanhankelijkheid aan wat ze ‘nationale eer’ noemden lieten prevaleren boven de mogelijkheid althans iets van dapperheid te laten zien.

Werk

Deze turbulente jaren waren tegelijk de tijd van dat eenzelvige oeuvre, dat kristallijnen bouwsel dat vanuit de late Middeleeuwen terug naar de twaalfde eeuw en vooruit naar de Renaissance groeide. Het klassieke van

Huizinga ligt in de harmonie van zijn werk. Wie goed kijkt, ziet hoe als vanzelfsprekend uit de taalkundige de filoloog tevoorschijn komt, uit de filoloog de historicus, uit de historicus de cultuurcriticus. Wie oplet, ziet die criticus al in de taalkundige zitten, ziet hoe de historicus altijd filoloog bleef. Goed beschouwd zit de kern van zowel *Herfsttij der Middeleeuwen* als *Homo ludens* al in zijn vroege werk over de Oud-Indische literatuur. *Herfsttij der Middeleeuwen* en *Mensch en menigte in Amerika* zijn pendanten, *Herfsttij der Middeleeuwen* en *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* spiegelen elkaar. *Homo ludens* is evenzeer een vorm van cultuurkritiek als *In de schaduw van morgen*. Deze samenhang in zijn werk laat zich het beste illustreren aan de hand van het belangrijkste thema erin: het contrast tussen oud en nieuw.

De kern van Huizinga's werk, de kleine kiem waaruit alles is gegroeid, ligt in de 'Inleiding en Opzet voor Studie over Licht en Geluid', een dissertatievoorstel dat hij in 1896 indiende bij de Groningse taalkundige, B. Sijmons. Hij had het voorbereid in Leipzig, waar hij na afronding van zijn Groningse studie een half jaar – het wintersemester 1895/1896 – ingeschreven stond. Van die dissertatie kwam niets terecht: de promotor zag er geen wetenschap in en Huizinga zelf bekende later dat het onderwerp wat ambitieus was. Het stuk bevat niettemin een aantal briljante gedachten over niets minder dan het ontstaan van de taal. Taal ontstond volgens Huizinga zoals poëzie ontstond: als een lyrische vermenging van zintuiglijke indrukken. De synesthesie was de wieg van de taal.

Die direct-gevoelde, zintuiglijke taal had overigens wel de neiging af te slijten. Ergens in die 'Inleiding' citeert Huizinga de negentiende-eeuwse Duitse romanschrijver Jean Paul, die de taal 'een woordenboek van verbleekte metaforen' noemt. Geboren in poëzie werd de taal een gebruiksvoorwerp. Alleen in de literatuur herkreeg de taal zijn oude rijkdom. Maar uit die afgesleten vormen kon je wel de aanvankelijke associatie afleiden, in die stoffige sintels bleef de oorspronkelijke vonk bewaard. 'Ik houd mij dus voor gerechtigd,' schreef de doctorandus zelfverzekerd, 'om b.v. een metaphoor, die eens bij Aeschylus wordt aangetroffen, op een lijn te stellen met een zegswijze uit het dagelijksch leven van een willekeurige andere taal die op dezelfde associatie berust, om daarmee aan te tonen dat de lyrische functie overal gelijk is'.

Het bleef bij een veelzeggende poging. De dissertatie die hij wél schreef zou trouwens op een bescheidener schaal hetzelfde thema aan de

orde stellen. Ditmaal koos hij een filologisch onderwerp. Op aanraden van zijn Sanskriet-docent Speyer richtte hij zijn aandacht op een figuur uit het Oudindische toneel, de dwaas, de nar, de *vidûshaka*. Zijn conclusie was dat het Indische drama veel ouder was dan de stukken die men kende. Deze stukken, die aan vorstenhoven werden opgevoerd, hadden zich ontwikkeld uit het volkstheater. De *vidûshaka*, een innemende dwaas, was oorspronkelijk ‘een ruwen hansworst van kinderlijken smaak’, de nakomer ‘van een oorspronkelijke phase in de Indische tooneelboert’.

Hier doet Huizinga als filoloog dus hetzelfde wat hij zich voorgenomen had als taalkundige te doen: hij herleidt het te bestuderen verschijnsel tot iets oorspronkelijkers. Zowel de taalkundige als de filoloog blijkt de historicus in zich te dragen. Maar wel met dit voorbehoud: het oorspronkelijker was niet noodzakelijkerwijs het voorafgaande. Het lijkt er eerder op dat wat oorspronkelijk was, ook tijdloos was. In het vervolg zullen we dit vaker tegenkomen: eerst is er het contrast tussen oud en nieuw, maar eenmaal vastgesteld nuanceert Huizinga dit contrast door het nieuwe te zien als een verschijningsvorm van het oude, het oude in permanente transformatie.

Zelf maakte Huizinga inmiddels zijn tweede verpopping door, die van filoloog naar historicus. In zijn openbare les als privaat-docent in de Oudindische letterkunde in 1903 had hij gezegd zijn studieobject te zoeken daar waar het raakte ‘aan de algemeene beschavingskunde’. Tegelijk was hij leraar te Haarlem, ijverig bezig met de editie van de middeleeuwse Haarlemse rechtsbronnen. Dit lijkt met elkaar in tegenspraak, maar toch was dit niet het geval. Het soort geschiedenis dat hier, in die Haarlemse bronnen, werd beoefend, was niet minder visionair dan zijn taalkundig ontwerp. Hier werd niets minder aan de orde gesteld dan een theorie over het ontstaan van steden – vergelijk het ontstaan van de taal – en het werd gedaan met filologische middelen. Het grote succes van deze bronneditie – Huizinga zou er zijn professoraat in de geschiedenis te Groningen aan danken – lag in de afleiding, als betrof het een filologische stamboom, van het stadsrecht van Haarlem via dat van ’s-Hertogenbosch uit dat van Leuven.

Maar ook al werd hij van filoloog historicus, het DNA van zijn denken, het werken met tegenstellingen, bleef bewaard. In de middeleeuwse stadsgeschiedenis van Haarlem vormden oud en nieuw, oorspronkelijkheid en ontlening, niet alleen het contrast dat het argument gaande

maakte, het waren ook de strengen die, in elkaar gevlochten, oorzaak en gevolg als het ware versmolten en het oude in het nieuwe transformeerden: 'In het stedelijk wezen komt een lang begonnen ontwikkeling tot rijpheid en kiemt tegelijk nieuw leven voor latere eeuwen.' In het Haarlemse stadsrecht werd dat pregnant tot uitdrukking gebracht: Huizinga beschrijft Haarlem als 'dochter en moeder tegelijk', moeder over een groot deel van Holland, dochter van 's Hertogenbosch en Leuven.

Eenmaal professor in Groningen en opgezadeld met het schrijven van het jubileumboek ter gelegenheid van het eeuwfeest van de universiteit – *Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914* – hanteerde hij hetzelfde stramien. In de lezing die hij bij dat lustrum hield en waarbij zijn boek ten doop gehouden werd, zei hij: 'Het is in de geschiedenis der wetenschap steeds weer de kreet, waarmede [...] in Dante's Hel de gierigen en verkwisters op elkander botsen, de kreet: behoud of verwerping: waarom werpt gij weg, wat mij dierbaar en heilig is geworden, en stelt er uw nieuwe vonden voor in de plaats, verwaten, heiligschennend als alle nieuwe dingen zijn! En waarom houdt gij vast aan uw dode leer, die ik haat, omdat zij mijn jonge levende gedachten verstikken! De wachtwoorden wisselen, maar de strijd blijft dezelfde.'

Intussen werkte Huizinga al vele jaren aan zijn grootste boek, *Herfsttij der Middeleeuwen*. Het zou een boek worden vol contrasten – lichaam versus geest, dood versus leven, droom versus werkelijkheid, vorm versus inhoud, beeld versus woord – maar uiteindelijk stond alles in dienst van die ene grote tegenstelling: Middeleeuwen versus Renaissance. Dit was dus wederom oud tegenover nieuw en wederom haalde Huizinga zijn tovertruc uit en maakte van het nieuwe het oude, van de Renaissance een periode die eerder bij de Middeleeuwen dan bij de moderne tijd hoorde. Tegelijk werden de late Middeleeuwen gezien 'niet als de aankondiger van het komende, maar als het afsterven van dat wat heengaat'.

Het probleem dat hij zich hiermee op de hals haalde, loste hij op met behulp van een virtuoze dialectiek. Het boek beoogde een beeld te geven van de kunst van Van Eyck in de context van zijn tijd. Vrijwel iedereen was de mening toegedaan dat het realisme van die kunst, de pijnlijk nauwkeurige afbeelding van de werkelijkheid in al haar details, beschouwd moest worden als iets nieuws, als de voorbode van de Renaissance. Dat realisme zag Huizinga ook wel, maar volgens hem was dit alleen een kwestie van techniek. Inhoudelijk sloot de schilderkunst van Van Eyck

helemaal aan bij het laatmiddeleeuwse wereldbeeld. 'Met de kunst der Van Eyck's heeft de picturale uitbeelding der heilige dingen een graad van detaillering en naturalisme bereikt, die misschien strikt kunsthistorisch een begin kan heeten, maar cultuurhistorisch een einde beduidt.'

Herfsttij der Middeleeuwen verscheen in 1919 en het vreemdste aan het boek is misschien wel het feit dat het een uit de hand gelopen voorwoord is. In Haarlem was Huizinga niet alleen historicus geworden, hij was er Nederlander geworden en de vaderlandse geschiedenis zou voortaan zijn uitgangspunt zijn, vooral de geschiedenis van de zeventiende eeuw. Het eerste boek dat hij zich in zijn Groningse professoraat voornam te schrijven was een geschiedenis van de Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw. Om die te begrijpen boog hij zich over de Bourgondische cultuur, de moderne devotie en de humanistische invloed in de Nederlanden. Uit die voorgeschiedenis groeide *Herfsttij der Middeleeuwen*. Dat boek over Nederland kwam er wel, maar pas in 1941. Zo werd Huizinga's eerste boek als historicus zijn laatste. Beter kan de eenheid van zijn werk niet geïllustreerd worden.

Die eenheid leek niet echt gediend met zijn boek *Mensch en menigte in Amerika*, waarvoor hij het werk aan *Herfsttij* onderbrak en dat hij een jaar eerder, in 1918, publiceerde. Maar zoals Bourgondië met Nederland te maken had, zo had Amerika dat met Europa. Het nieuwe Amerika en het oude Europa, wel te verstaan. Huizinga schreef het boek uit nieuwsgierigheid naar het land dat in 1917 aan Duitsland de oorlog verklaarde en zo Europa van de ondergang redde. En hij schreef het op een manier die *Mensch en menigt in Amerika* tot een volledige pendant van *Herfsttij der Middeleeuwen* maakte.

Wat hem trof aan Amerika was de 'geweldige levensaanvaarding' van de Amerikanen, 'de gerichtheid op deze wereld en op dezen of de komende tijd'. Europa zat met zijn gedachten veel sterker vast aan dode culturen en oude helden. Dat neemt niet weg dat Hawthorne hem aan Dante deed denken. Ook herkende hij in Amerika's primitieve religiositeit en naïeve sentimentaliteit de middeleeuwse volksgeest. En wat was eigenlijk het verschil tussen de Amerikaanse 'city-manager' en de *Podestà* van de middeleeuwse Italiaanse steden? Was er niet een treffende overeenkomst tussen 'de corporatieve organisatie van het industrieel kapitaal' in Amerika en 'de grondheerlijkheid en het leenstelsel' in het middeleeuwse Europa, tussen de clubvorming hier en de ordestichting daar? Was er niet

een pijnlijke parallel tussen de manier waarop in de late Middeleeuwen het leven versteende ‘in de volmaaktheid en uitvoerigheid van den alomvattenden bouw der Kerk’ en de wijze waarop de moderne mensheid de hulpeloze slaaf scheen te worden ‘van haar eigen volmaakte middelen van materiele en sociale techniek’?

Zo werd *Mensch en menigte in Amerika* niet alleen een soort *Herfsttij*, het was tegelijk een vorm van cultuurkritiek: ‘Organiseering wordt mechaniseering,’ schreef Huizinga verontrust, ‘dat is het fatale moment der moderne beschavingsontwikkeling’. Het proces van mechanisering onderwierp eerst de economie aan zich – vervoer, landbouw, bedrijfsvoering en trustvorming – om vervolgens de maatschappij te doordringen, de media, het gehele democratische proces. Vooral in zijn gedetailleerde beschrijving van de mechanisering van de politiek en de commercialisering van de politieke partijen liet Huizinga zien hoe de techniek van de democratie de democratie zelf ontmantelde: ‘De stof heerscht, de geest is uitgebannen.’ Het leest als de openingszin van *In de schaduwen van morgen*.

Maar dat boek schreef hij pas in 1935. Na *Herfsttij der Middeleeuwen* hield Huizinga zich hoofdzakelijk bezig met de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Hij schreef over Dante en Shakespeare, Jeanne d’Arc en Hugo de Groot. En hij plande een vervolg op *Herfsttij*: een studie over de twaalfde eeuw, zijn geliefde tijdperk, het hoogtepunt van de Middeleeuwen en misschien wel van de Europese cultuur. Veel verder dan drie studies over drie ‘pregothieke geesten’, Alanus van Rijsel, Johannes van Salisbury en Abelard, kwam hij niet. Wat er wel kwam was een biografie van Erasmus, in het Erasmusjaar 1924.

Deze biografie, geschreven op verzoek van een Amerikaan, en eigenlijk niet eens bedoeld om in het Nederlands te verschijnen, vloeide moeiteloos voort uit het voorgaande werk. Huizinga’s belangstelling voor de overgang van Middeleeuwen naar de moderne tijd was met het schrijven van *Herfsttij der Middeleeuwen* niet uitgeput, integendeel, in tal van studies, in *Gids*-essays als ‘Het probleem der Renaissance’ (1920) en ‘Renaissance en realisme’ (1929), zou hij zich vóór en na deze biografie met de zestiende eeuw bezighouden. Het stramien van de biografie is intussen herkenbaar. Huizinga liet Erasmus aarzelen tussen moderniteit en traditie in de mengvorm die van hem gewend zijn. Het was de tragiek van Erasmus’ leven: ‘Hij was de man, die het nieuwe en komende beter zag

dan iemand anders, die met het oude overhoop moest geraken en het nieuwe toch niet kon aanvaarden. Hij trachtte te blijven in de oude Kerk, na haar buitengewoon geschaad te hebben, en verloochende de Hervorming, en tot op zekere hoogte zelfs het Humanisme, na beide ontzaglijk bevorderd te hebben.’

Pas elf jaar later – Huizinga verzamelde inmiddels zijn essays in bundels als *Tien studiën* (1926) en *Cultuurhistorische verkenningen* (1929) – verscheen het boek dat hem echt beroemd maakte. Was *Herfsttij der Middeleeuwen* in Nederland eigenlijk alleen onder letterkundigen geprezen en in het buitenland vooral door de historische avant garde als Kantorowicz en Bloch bejubeld, *In de schaduw van morgen* leek direct in de bloedbaan van het Europese intellectuele leven geïnjecteerd. Toch borduurde het wat Huizinga zelf betreft voort op noties die hij in vroegere studies, taalkundig en historisch, had aangestipt en op ideeën die hij in zijn boek over Amerika had geformuleerd. Het boek beschrijft hetzelfde proces dat hij in *Herfsttij der Middeleeuwen* gedetailleerd had behandeld: ‘In een en hetzelfde proces stijgt de moderne cultuur tot haar hoogste toppen, en ontwikkelt zij de kiemen van haar mogelijk verval.’ En ook: deze catalogus van kwalen, deze ‘diagnose van het geestelijk lijden’ van zijn tijd, zou hij niet ondernomen hebben als hij er niet van overtuigd was geweest dat ook hier het oude in staat was het nieuwe te regenereren.

Drie jaar later, in 1938, verscheen *Homo ludens*. Huizinga had de zwerftocht langs de grenzen van de algemene beschavingskunde, die hij zich als filoloog voornam, als historicus blijkbaar niet uit het oog verloren. Het boek geeft niets minder dan de gemene deler van cultuur en cultuurstadia, van primitief tot geacheveerd, van Oost en West. De kern van cultuur wordt gezocht in het spel, in de zin dat spel aan alle cultuur voorafgaat. Cultuur wordt *als* spel en *in* spel geboren. Tegelijk kan het boek gelezen worden als een ‘voorgeschiedenis’ van *In de schaduw van morgen*, aangezien Huizinga’s stelling is dat het spel juist in de moderne tijd zijn bestaansrecht opgezegd kreeg. Het boek vatte vrijwel alle thema’s van zijn werk samen. Het gaf als het ware verband en omlijsting niet alleen van zijn cultuurhistorische studies van de Middeleeuwen en de moderne tijd, maar het keerde ook terug naar zijn eerste taalkundige studies, naar de noodzaak taal en cultuur als geheel te vatten.

In de oorlog tenslotte, in 1941, publiceerde hij zijn laatste boek, dat het eerste had moeten zijn, *Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw*.

Ook hier weer het contrast van het oude tegenover het nieuwe. Het boek heeft dezelfde stelling als *Herfsttij der Middeleeuwen*. Zowel de Renaissance als de Republiek waren eigenlijk op middeleeuwse leest geschoeid. De Republiek was tot stand gekomen in een ‘conservatieve revolutie’. Zowel qua economische structuur als qua staatkundige orde was de Republiek een anachronisme, een bestendiging van laatmiddeleeuwse, op vrijheid gebaseerde vormen, terwijl alles om haar heen het nieuwe predikte van mercantilisme en centralisme. Cultureel gold overigens het omgekeerde: ‘Politisch was het Louvesteinsche stelsel een verouderd ding, maar in beschaving waren de dragers van dat stelsel de modernsten van hun tijd.’

Einde

Dit werk, dat moeiteloos cultuurtheorie met cultuurkritiek verbond, bracht Huizinga niet alleen nationale – lid van de Akademie, redacteur van *De Gids*, leermeester van de Prinses – maar ook internationale roem – eredoctor van Oxford, lid van de Commission Internationale de Coopération Intellectuelle, kandidaat voor de Nobelprijs. Toch reisde hij met mate – de Verenigde Staten, Indië – ‘Reizen verruimt de geest niet’ – en las hij met mate – ‘mijn belezenheid bestaat uit louter lacunes’. Maar hij leefde met de regelmaat van de klok: ’s morgens schreef hij, ’s middags doceerde (of vergaderde) hij en ’s avonds las hij of bladerde wat in grammatica’s. Zo leerde hij een dozijn of meer talen: hij sprak naast Frans, Duits en Engels met meer of minder gemak Italiaans, Spaans, Portugees en Russisch en las hij Latijn en Grieks, Hebreeuws en Oud-Noors, Sanskriet en Arabisch.

En in dit rijke leven keerde, als bij toverslag, de liefde terug. Auguste Schölvinc, een katholieke koopmansdochter uit Amsterdam, zou in 1937 bij Huizinga komen in de alomvattende taak van huishoudster en secretaresse, maar al twee weken nadat Guste, 28 jaar en de charme zelf, in dienst getreden was vroeg Huizinga of haar ‘banen’ niet uitgebreid konden worden tot ‘chauffeuse en onmisbare leidster, en ook nog wel een beetje lieve dochter, maar boven dat alles uit mijn groote liefde voor altijd’. Van de passie waartoe de 65-jarige in staat was voor zijn hazehartje, leeuwenhartje, zijn Goesje, zijn ‘allerliefste groote en kleine schat’,

zijn 'lief, lief kind' zijn de brieven die hij haar schreef het zinderend bewijs.

En terwijl zijn omgeving voorspelbaar woordspeelde – 'bronsttij der middeleeuwen' – was Huizinga temidden van crisis en oorlogsdreiging en schrijvend aan zijn cultuurkritische boeken, domweg gelukkig in de Leidse Hout. Hoewel het uitbreken van de oorlog hem ervan overtuigde in de meest rampzalige eeuw van de menselijke geschiedenis te leven, tegelijk bracht die oorlog hem de geboorte van zijn dochter Laura, zijn 'lieve kleine Loortje'. Zijn verblijf in St. Michielsgestel kon hem niet deren, evenmin als zijn verbanning naar de Steeg, waar hij de laatste anderhalf jaar van zijn leven woonde en werkte aan zijn *Geschonden wereld*, evenals zijn *Homo ludens* opgedragen 'aan haar, die nu al bijna zeven van mijn late jaren vult met de glans van geluk, en die de ballingschap, mij door 's lands vijand opgelegd, licht heeft gemaakt'. Hij stierf in de verwachting van de bevrijding en in een ethisch geloof dat hij neerlegde in elf korte gebeden, op 1 februari 1945.

ZELFBEELD

Mijn weg tot de historie¹

Een neiging tot het autobiografische is mij tot nu toe vreemd geweest. Een dagboek heb ik nooit gehouden, want zelfs de aantekeningen, waarin ik van dag tot dag het verloop van mijn reis door de Verenigde Staten in 1926 noteerde, kunnen die naam niet dragen; en voor mijn reis naar Java, Bali en Hongkong in de winter van 1930 op 1931, toen ik gehandicapt was door een letsel aan mijn rechteroog, moet ik mij geheel op mijn geheugen verlaten. Slechts eens van mijn leven heb ik voor een gehoor van studenten in de geschiedenis, in een conferentie op Woudschoten op 17 maart 1936, min of meer over mijzelf gesproken. De opzet van mijn voordracht was niet autobiografisch. Als thema had ik de vraag gekozen: wat is historische belangstelling? Hoe ontstaat zij en hoe groeit zij? Belangstelling is een heel merkwaardig en kostbaar woord. Men kan het in de ons gemeenzame vreemde talen eigenlijk niet regelrecht overbrengen. Want noch Frans 'intérêt', noch Duits 'Interesse' of Engels 'interest' drukken zo zuiver als ons woord de activiteit, de functie, de aspiratie uit die ons tot het verleden drijft. Bij deze taalpsychologische kwesties hield ik mij echter niet op, maar illustreerde, zonder mij in vragen van kenleer of significa te verdiepen, het punt eenvoudigweg aan mijn persoonlijke herinnering en beleving, in het kort bestek van een uur spreken.

Thans is wellicht de tijd gekomen en de gelegenheid gunstig, om op dat onderwerp wat meer uitdrukkelijk-autobiografisch terug te komen. Mijn ontwikkeling tot historicus is zonderling genoeg geweest om mij zelf de lust te geven, haar in enige meerdere uitvoerigheid dan in de genoemde voordracht vast te leggen.

Mijn eerste aanraking met de geschiedenis is van een zeer bepaalde aard geweest, en heeft bijzonder vele en scherpe herinneringen in mijn geheugen achtergelaten, die ik voor een groot deel nog aan die van mijn iets oudere broeder kan toetsen. Het was nazomer 1879. Ik had de eerste

klasse van de lagere school doorlopen, en moest nog zeven jaar worden. Het Groningse studentencorps vierde zijn lustrum, en de maskerade had tot onderwerp de intocht van graaf Edzard van Oostfriesland binnen de stad Groningen in 1506. Ik betwijfel nu, of de costumering aan hoge eisen van historische nauwkeurigheid heeft beantwoord, maar historisch goed voorbereid was deze maskerade zeer zeker. De ziel van de lustrumcommissie was de student J.A. Feith, de latere rijksarchivaris en ongeëvenaarde historicus van Stad en Landen. Hij was met een of meer van zijn medeleden een bezoek gaan brengen aan de graaf van In- und Knyphusen op de Lutetsborg bij Vorden, afgebrand in de Kerstnacht van 1909, waar zij gastvrij waren ontvangen, en waar de dochters des huizes zich voor hen hadden gedost in de historische gewaden uit het geslacht Manninga, aldaar nog bewaard. Dit alles vertelde Feith mij veel later, toen ik zeer bevriend met hem was, tussen 1905 en zijn al te vroeg heengaan in 1913.

De optocht was het mooiste wat ik ooit gezien had. Ik zou er nog tal van bijzonderheden van kunnen vertellen: hoe de stoet uitging van de Marktstraat, dus heel dicht bij ons huis op de hoek van Ossenmarkt en Lopende Diep, hoe het hard waaide, en vlak bij ons huis een vlaggestok brak, zodat de vlag zich om een ruiters kronkelde, maar ik zal mij beperken. Hoofdpersoon was Willem Alberda van Ekenstein, later rechter in Groningen, lang en fors, een prachtige graaf Edzard, geharnast van top tot teen in glinsterend metaal. Toen de feesten voorbij waren gingen de schooljongens maskerade spelen. Onze moeders maakten mooie pakjes voor ons, maar de burgemeester vond niet goed, dat wij in pracht en praal door de straten trokken, dus moesten wij ons vergenoegen met een vertoning van onze heerlijkheid in de schouwburg, de oude nog, in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat. Daarna hernam het leven zijn gewone gang, maar ik had mijn eerste contact met historisch verleden beet, en dat zat diep en vast.

In de cursus 1881/'82, toen ik in de vierde klasse zat (de school telde zeven leerjaren) kreeg ik 'Vaderlandse geschiedenis'. Onze onderwijzeres was Mej. J. Nuiver, een nicht van de hoofdonderwijzer A. Nuiver, die mij met hoge hoed, zwarte bakkebaarden en tegelijk streng maar toch zacht en vriendelijk gezicht nog duidelijk voor ogen staat. Mej. Nuiver heeft later een plaats in het kweekschool onderwijs bekleed, en is, naar ik meen, enige jaren geleden gestorven. Zij moet ons de geschiedenis bij-

zonder goed hebben bijgebracht. Friezen, Franken en Saksen gingen voor mij leven, aan de gravenhuizen van Holland voelde ik mij erg verknocht, het Verbond der edelen ging mij ter harte. Ik heb altijd het gevoel behouden, dat het geraamte van mijn geschiedkennis op het onderwijs van Mej. Nuiver is blijven berusten. Inmiddels kwam ik nu natuurlijk nog op tal van andere wijzen dan door de lessen op school met historische stof in aanraking. Onder onze lectuur zwierf heel wat uit het huis van grootvader Huizinga, emeritus predikant sedert 1879, schoolen kinderboeken uit het begin der eeuw, veelal nog met lange s-sen, die ons uiterst belachelijk voorkwamen, en vol van vroege, brave opvoedkunde. Kon ik die collectie nog eens voor mij hebben! Aan Jules Verne, door mijn vriendjes gretig verslonden, had ik maar zeer matig plezier, het meeste van hem las ik in het geheel niet. Mijn grote bekoring waren de sprookjes van Andersen. Flauw, zeiden mijn vriendjes, maar ik liet mij daardoor niet van de wijs brengen en wist heel goed dat zij het mis hadden. Ik genoot ze juist zoals ik ze nu nog geniet, de eenvoudigste het meest, zoals Het Oude Huis en de Kobold bij de Kruidenier. Toen ik later in de tweede klasse van het gymnasium 'de prijs' kreeg, en zelf een boek mocht noemen, vroeg ik, tot zekere verbazing, geloof ik, van leraren en curatoren, de Sprookjes van Andersen, en kreeg een aardige Duitse uitgave, die ik nog weer hoop terug te vinden.

Mijn historische belangstelling had in de jaren voor ik in 1885 op het gymnasium kwam, op verschillende wijze voedsel gekregen. Daartoe droegen in het bijzonder twee liefhebberijen bij, die mijn oudere broer Jakob, geboren 1870, nu rustend medicus, en ik tezamen najoegen. Mijn broer, van aanleg sterk historisch geneigd, is door de wisselvalligheden van zijn schoolloopbaan bij de geneeskunde terechtgekomen, maar in zijn hart altijd historisch geïnteresseerd en een boekenvriend gebleven. Een tijdlang zaten wij opeens midden in de heraldiek, wisten van helmtekens, dekkleden, hartschild, chef, canton en baresteel, totdat de aardigheid er af raakte. Ik weet niet, of deze hobby mee schuld heeft gehad aan een geheime zonde, die ik nooit geheel verzaakt en afgezworen heb, namelijk een zeker zwak, al jong ontwikkeld, voor patricische afkomst en namen, met versmading van mijn eigen, al te bewuste plebejische afkomst van doopsgezinde predikanten en Ommelandse eigenerfden.

De andere liefhebberij was van hoger allooi: wij hadden een muntverzameling. Hoe die bijeenkwam weet ik niet meer, maar zij telde

scheepjesschellingen en zilveren ridders, ook wel stukken van 1500 en eerder. Wij hadden een loden geuzenpenning met 'liever turcx dan paeps' en de papieren noodmunt tijdens het beleg van 1672, een gedenkpenning van het tweede eeuwgetij van Groningens hogeschool in 1814, met de zinspreuk: dummodo monumentum adsit. Ons zelf gold als de grootste schat een denarius van Lodewijk de Vrome, waarmee de collectie verrijkt werd in het najaar van 1884. Er waren opnieuw lustrumfeesten. De maskerade verbeeldde ditmaal figuren uit de tijd van Frederik Hendrik. Pieter Jelles Troelstra in een eenvoudig zwart pakje, stelde Gysbert Japicx voor, Gerrit de Jongh, de latere kinderrechter, was, meen ik, d'Estrades, en vergis ik mij niet, dan vervulde ook De Marees van Swinderen, later onze gezant in Londen, een rol. Een dag of tien later waren Jakob en ik 's avonds alleen thuis. Daar kwam oom Sam, d.w.z. onze halve neef Dr Samuel Meihuizen, en deed geweldig boos. Waarom waren wij niet de optocht komen zien bij hem op de stoep, in de Boteringestraat? En het was zó duidelijk afgesproken geweest, en hij had nog wel enz. enz., alles meesterlijk gespeeld zoals Oom Sam dat kon. Wij waren diep geschokt, maar tot slot gaf hij ons de overoude munt, ergens uit een terp in Hunsingo aan 't licht gekomen, die nu terstond het pronkstuk van onze verzameling werd. Aan dat bezit had ook ons beider vriend Piet Hofstede de Groot, de latere directeur van de Amsterdamse bank, zeker deel. Van zijn vader, Prof. C.P. Hofstede de Groot † 1884, kregen wij die twee mooie mahoniehouten muntdozen met tal van vakjes, die uit de veiling van de inboedel van jhr Mello Backer kwamen. Mijn tijdsbepaling verbindt zich ook aan een grote zilveren huwelijkspenning uit de zeventiende of achttiende eeuw, van welk bruidspaar weet ik niet meer. Op de keerzijde stond bij een bekrante zuil of iets dergelijks, het woord uit I Corinthen XIII, mij destijds volstrekt onbekend: *Charitas omnia suffert*, waarbij ik telkens dacht: wat moet die suffert daar toch? Dat moet dus geweest zijn, vóór ik Latijn leerde, dus vóór het eind van 1885.

Wat er van die muntverzameling geworden is? Er kwam een tijd, enige jaren later, toen ik in een van de hoogste klassen van het gymnasium zat, dat mijn broer veel meer geld nodig had dan ik, die eigenlijk een veel te zoet jongetje was. Ik keek toen weinig meer naar ons penningkabinet om. Op een goede dag kwam hij mij met zijn altijd weer ontwapenende beminnelijkheid vertellen, dat hij gaandeweg en stuk voor stuk de collectie had verpatst.

Ondanks mijn kinderlijke aanrakingen met de wereld van het historische verliep mijn geestelijke groei tussen twaalf en achttien jaar volstrekt niet in de richting van een studie der geschiedenis. Andere belangstellingen kwamen gedurende vele jaren het strikt historische op de achtergrond schuiven. Hoe dat begon staat mij nog levendig voor de geest. Voor Nederlands hadden wij op het gymnasium Dr Jan te Winkel, de latere hoogleraar. Goed taalonderwijs gaf hij niet. Eerst in de hogere klassen heeft hij mij tijdelijk geboeid door een uitvoerig en zeer wetenschappelijk dictaat over Middelnederlandse letterkunde. In de lagere klassen gaf hij ons 'taal' uit een onmogelijk geleerd boekje van Van Helten, dat ons volstopte met grammatische schooltermen als syncope, metathesis en synaloephe, en een nog dwazer, maar althans vermakelijk boekje van Cosijn, getiteld Cacographie. Het ontging ons niet, dat de gedachten van de geduchte nachtwerker elders waren. Hij zabbelde steeds op een stompje sigaar en rammelde met een paar sleutels in zijn broekzak. Hij maakte ons tegen Vondel door in de tweede klasse de Roskam en in de derde de Lucifer te lezen.

Toch heeft Te Winkel mij een 'stoot' gegeven. Dat was in de eerste klasse, toen wij juist met de Latijnse werkwoorden bezig waren. Ik vroeg hem of ons 'hebben' niet hetzelfde was als *habeo*. Neen, zei Te Winkel: aan 'hebben' beantwoordt *capio*, en nu gaf hij, daargelaten of dit juist was, ons een blik op de beginselen der algemeen Germaanse klankverschuiving, 'pater' wordt 'vader', 'caput' wordt 'hovet, hoofd', enz. Die kennis sloeg geweldig bij mij in, en van dat ogenblik was ik besloten, in die taalkunde te gaan studeren. Vreemd genoeg heb ik, hoewel het Grieks en Latijn mij zeer goed aanstonden, nooit een ogenblik er aan gedacht, de studie der klassieke letteren te kiezen. Mijn hart en fantasie waren bij de Middeleeuwen, waarvan ik heel weinig wist, maar een soort bloeiende en tegelijk uiterst vage visie had, niet in de eerste plaats gevuld met ridders en pluimbossen. Ik herinner mij een fantasietekening van een haven in een Hanzestad, die ik waarschijnlijk als jongen van veertien jaar maakte. Welke lectuur daarin spookte weet ik niet meer.

Onze docent voor algemene geschiedenis was de heer Hermans, theol. cand., die aan allerlei Oosterse talen gedaan had, en niet zonder recht de roep genoot van een zeer geleerd man. Wij leerden veel van hem, alleen niet een degelijk overzicht van de geschiedenis. Hermans had maar matig 'orde', maar was zo bemind, dat hij niet geplaagd werd.

Doorgaans verpraatte hij het uur met gekeuvel over alles en nog wat. Wij brachten hem zo nodig aan het praten door met quasi-naïeve vragen over een of ander woord te vallen. ‘Wat is dat, Meneer: *mésalliance*?’ ‘Weet jullie dat niet, jongens? Nu, bij voorbeeld dat meisje... met die jongen van...’, en hij noemde een recent engagement uit de Groningse Society. Hermans’ historische zin was soms wat weinig verheven. In de vijfde klasse dicteerde hij ons een heel rijtje minnaars van Catharina II, wat altijd nog beter was dan zijn collega voor de vaderlandse geschiedenis het maakte, die ons in de zesde groot genoeg vond, om ons het geval Onno Zwier van Haren met pijnlijke details te onthullen.

Aan Hermans heb ik evenwel een belangrijk ding te danken gehad. Hij gaf ook het Hebreeuws, en toen in de vijfde klasse de aspirant theologen met die taal begonnen, sloot ik mij daarbij aan: daar moest ik het mijne van hebben. Wij waren nog niet zo heel ver gevorderd, toen Hermans zei: ‘och jongens, Arabisch is eigenlijk veel aardiger, zal ik jullie Arabisch geven?’ Drie brave theologanten en ik haptten toe, en er werd nog een extra lesuur op gezet. De theologanten, verschrikt door het letterschrift, dropen bijna onmiddellijk weer af, maar ik had er plezier in, verwaarloosde verder het Hebreeuws en leende Socins Arabische grammatica in de *Porta linguarum orientalium*, waarmee ik er mij met zoveel ijver op wierp, dat ik na enige tijd de fabelen van Logmân en de geschiedenis van Koning Salomo en de vogel Hop kon lezen. Voortgaande bracht ik het zover, dat ik als student verscheiden jaren *privatissimum* Arabisch heb gevolgd ten huize van de vriendelijke Van den Ham, en in allerlei auteurs wat heb gelezen, helaas zonder enige aanraking te krijgen met de Islamwetenschap. Een andere gewichtige wegwijzing in mijn wetenschappelijke aspiraties gaf mijn Vader mij. Met zijn zeldzame veelzijdigheid van geest en open oog voor alle takken van studie raadde hij als ’t ware, wat mijn jeugdige studiezin zocht. Hij bracht mij uit de Universiteitsbibliotheek eerst een boek van F. Max Müller mee. Het heette *Biographies of Words and The Home of the Aryans*, twee afzonderlijke verhandelingen. Ik las en excerpeerde ze, en nam ze aan voor onbetwistbare wijsheid. Daarna volgden een paar boeken over mythologie en volkenkunde, het ene van zekeren Fiske, *Myth and Myth Makers*, het andere van Andrew Lang, die mij al enigszins aan Max Müllers onfeilbaarheid deden twijfelen, totdat E. B. Tylors *Primitive Culture* – het moet geweest zijn in de winter van 1888 op ’89 –, mij verschieten opende,

die in zekere zin altijd kiemen van mijn wetenschappelijk denken zijn gebleven, al is Tylors hoofdthese van het Animisme als grondslag van alle geestelijk leven nog zo lang verouderd en prijsgegeven.

Toen het eindexamen in het zicht kwam, was er vanwege mijn hevige belangstelling voor het Arabisch sprake van geweest, dat ik Semitische letteren zou gaan studeren, maar de informatie die mijn vader inwon luidden, dat daar geen toekomst in zat, materieel wel te verstaan, en bovendien zou het financieel bezwaarlijk zijn geweest, mij in Leiden te laten studeren, wat mij ook weinig aantrok, want ik was aan Groningen zeer verknocht. Zo kwam ik in september 1891 te Groningen aan als student in de 'Nederlandse letteren', zoals toen alles heette wat niet klassiek of Oosters was. Het was een vrij zonderling en zeer onevenredig geestelijk meubilair, waarmee ik de studie begon. Mijn Latijn en Grieks waren doodgewone schoolkennis, ons zonder veel verdieping of bezieling bijgebracht. Het Grieks heb ik helaas terstond geheel verwaarloosd en nooit weer opgehaald, en ook het klassieke Latijn heeft mij sindsdien niet meer geboeid of aangetrokken; mijn Latijn kwam te liggen tussen Augustinus en Erasmus (al las ik beiden eerst veel later).

Een grote invloed op mijn voorkeur voor na-klassiek Latijn niet alleen, maar ook op mijn letterkundige vorming in het algemeen is uitgegaan van Remy de Gourmonts *Le Latin Mystique*, dat ik in een van mijn eerste studie jaren met hartstocht las en genoot, ongeveer tegelijk met *Là-Bas* van J. K. Huysmans.

Mijn literaire bagage in het algemeen was eigenlijk vrij pover. Daar was wat Shakespeare bij, maar nog niet veel, dan wat Duitse letterkunde, maar niets buiten de meest betreden paden: Schiller, het een en ander van Goethe, Heine, wat lyriek, en van Frans zo goed als niets. Ik was geen groot lezer en ben het ook nooit geworden. Wat mij terugziende op die jaren zelf verbaast, is de bijna algehele afwezigheid niet alleen van wiskundige en wijsgerige belangstelling, maar ook van zin voor de natuurwetenschappen, terwijl ik toch vrienden had, die vol waren van Haeckel of Büchner, of het over Lorentz en Maxwell hadden, en terwijl mijn vaders aanleg naar beide kanten ging, de fysisch-biologische, waarin hij zijn levenswerk gevonden had, en de letterkundig-historische kant, waarvan hij nooit geheel vervreemd was. Deze tekorten heb ik nooit goedge maakt en slechts in geringe mate als een gemis gevoeld, en de wiskundige onbegaafdheid schijnt zich in mijn nageslacht voort te

zetten. Moet ik het een erfelijke half blindheid van de geest noemen? De onverschilligheid voor natuurkennis ging van mijn kinderjaren af gepaard met een bijzonder sterke vatbaarheid voor natuurimpressies, een gevoel, dat reeds voor de puberteitsjaren vorm aannam van lyrisch-sentimentele vervoeringen die echter nooit uiting zochten in het woord.

Het studieprogramma van de ‘Nederlandse letteren’ betekende allereerst, als hoofdschotel voor het kandidaats, geschiedenis met uitsluiting van die der Oudheid. Daarnaast stond onder de naam Nederlandse taal een goed stuk germanistiek, in de handen van W. L. van Helten. Men liep ook bij voorbaat Algemene vergelijkende taalwetenschap bij B. Sijmons. Dit was een voortreffelijk inleidend college, dat, niet alleen op mij, verreweg de meeste indruk maakte. Sijmons gaf van de toenmalige stand der taalwetenschap een zo helder en zo boeiend voorgedragen beeld, dat ik het met genoegen nog eens opnieuw zou horen. Dit was nu voor een goed deel juist wat ik in de studie zocht. Toch had ook Van Heltens historische grammatica van het Nederlands, op de meest solide germanistische grondslag zeer kritisch en gedetailleerd behandeld, al spoedig mijn volle belangstelling. Wat ik aan inzicht in de bouw der Nederlandse taal bezeten heb, dank ik eraan. Later leidde Van Helten mij ook een eindweegs in in zijn lievelingsstudie het Oud-Fries. P. J. Bloks brede, vlot voorgedragen overzichtscolleges over uitgestrekte tijdperken der algemene en vaderlandse geschiedenis volgde ik met genoegen, zonder dat zij mij sterk troffen of blijvend verrijkten.

Het spreekt vanzelf, dat mijn geest, bij al mijn belangstelling in de studie, slechts voor een beperkt deel bij de wetenschap was. Daar was in de eerste plaats het corps- en clubleven. Wij hadden uit ons jaar 1891 al heel spoedig een club van tien gevormd, iets wat destijds in het Groningse corps eigenlijk node getolereerd werd, als strijdig met de algemene broederschapszin, die meer verondersteld werd dan ooit verwezenlijkt was. Van die tien zijn er nu ik dit schrijf nog zes in leven. Binnen die hechtverbonden groep vormden Willem de Sitter, toen nog met hart en ziel mathematicus, C.T. van Valkenburg, de neuroloog-psychiater en ik weer een kleiner cirkel van intimi. Wij waren vurige adepten van de ‘beweging van tachtig’, en deze leerde ons, de wetenschap ver beneden de kunst te stellen, ons ware leven in ons diepste binnenste te zoeken (wat een grote zegen was), en ook, om politiek en zulke zaken niet te malen (wat een grote fout was): ik heb dientengevolge gedurende mijn geheel en

studententijd geen courant gelezen. Wij zagen tot Van Deijssel, Kloos, Gorter, enz. als tot halfgoden op. In de goed voorziene leeszaal van *Mutua Fides* volgden wij niet alleen in De Nieuwe Gids maandelijks de Kloos-crisis, en zwoeren plichtmatig Van Eeden af, toen de meesten hem verzaakten, maar lazen ook ijverig de *Mercure de France*, zagen er naast Remy de Gourmont Pierre Louys opkomen en tenslotte het onwaardige geval Alfred Jarry, kortom verwierven ons een uiterst eenzijdige kijk op wat er in de letterkunde omging, al stonden naast de genoemde nog wel andere auteurs die sterken indruk op ons maakten, b.v. Edgar Poe, R.L. Stevenson en Rossetti. Kennis van beeldende kunst was destijds in Groningen nog maar schraal te verkrijgen, al haakte ik er uitbundig naar. In de latere studiejaren onderging onze eenzijdige oriëntering op de ‘mannen van tachtig’ een aanzienlijke wijziging door de oprichting van ‘De Kroniek’ van P.L. Tak, waarin onze eigen tijdgenoten debuteerden: Jan Kalf en de even begaafde als vroegrijpe André Jolles. Die literaire invloeden hebben echter in die tijd mij veel dieper gegrepen dan als interessante lectuur en meer niet. Ik ben tot laat in de twintig een onverbeterlijke fantast en dagdromer gebleven. In de middaguren wanneer de medische vrienden hun practica hadden, wandelde ik veelal alleen een eind de stad uit, tot wij ons tegen het borreluur weer verzamelden. Op die wandelingen geraakte ik doorgaans in een soort van lichte trance, waaraan ik bij het herdenken niet recht een naam weet te geven, laat staan die geestestoestand te beschrijven. Het was eigenlijk niet denken wat ik deed, althans niet aan bepaalde dingen, mijn geest zweefde maar zowat buiten de grenzen van het dagelijks bestaan in een soort van etherische genieting, die nog het meest verwant was aan natuuraandoening, en snel weer vervaagde en bezweek voor de nuchtere dag. Naast zulk een neiging tot geestelijk extravageren, naast de genoegens van het studentenbestaan en de betrekkelijk geringe inspanning, die ik aan de studie zelf wijdde, kwam nu een invloed van sterkende en verheffende aard, namelijk die van de muziek. In mijn ouderlijk huis werd geen muziek gemaakt, en ik ben zelf helaas muzikaal altijd een volstrekt analfabeet gebleven. Mijn inleiding in het genieten van muziek dank ik aan de jongste zuster van mijn vriend Van Valkenburg, nu wijlen Mevrouw Johan Wagenaar, die ons in de huiskamer van dat grote huis in Winschoten, met haar sympathieke mezzo sopraan in een even gevoelige als natuurlijke voordracht zoveel Grieg en Brahms voorzong als wij haar maar vroegen.

Tegen het einde van oktober 1893 deed ik mijn kandidaatsexamen. Daarmee was ik dus voor later bevoegd tot het doceren van Nederlands en geschiedenis beide, met aardrijkskunde op de koop toe. Wel volgden wij als kandidaten nog een kort practicum van Blok over Oorkondenleer, met enige lectuur van Alpertus van Metz, maar voor de rest hadden wij nu feitelijk met geschiedenisstudie afgedaan. Het academisch statuut van 1877 was wel zonderling goedkoop met onderwijsbevoegdheden aan de ene kant, en tegelijk aan de andere naijverig in de zorg voor strikte naleving der bij de wet gestelde eisen. Want nu kwam voor het doctoraal het Sanskrit aan de orde, waarvan de beginselen zelfs de kandidaat, die regelrecht op een archiefloopbaan aanstuurde, niet geschonken werden. Mij was die verplichting geenszins onaangenaam, al had de vergelijkende taalwetenschap, mitsgaders het Arabisch meer mijn voorliefde dan het Sanskrit. De Groningse Universiteit had evenwel voor die taal niemand minder dan de grote Sanskritist J.S. Speyer, die later Kerns opvolger te Leiden werd. In 1913 heb ik aan zijn graf getuigd, dat ik geen beter leermeester heb gekend. In korte tijd was ik van harte voor het Sanskrit gewonnen en na een jaar lazen wij met Speyer Jâtakamâlâ. Een Boeddhistische tekst als deze was mij dubbel welkom, omdat ik sterk geoccupeerd was geraakt door vragen van Indische godsdienstleer en mystiek, zodat ik mijn krachten beproefde op de lectuur van Upanishads. Als hoofdvak voor het doctoraal stond naast de Nederlandse letterkunde de keuze in beginsel open tussen Middelhoogduits en Angelsaksisch. Ik had het liefst Oudnoors gedaan, maar Sijmons, die daartoe een voortreffelijk leermeester zou zijn geweest, moedigde dat niet aan, en wilde het overlaten aan R.C. Boer, die toen juist te Groningen als privaat-docent was opgetreden. Zo liep het voor mijn examenvak uit op Middelhoogduits, dat mij maar matig interesseerde. Bij Boer volgde ik korte tijd een college Oudnoors, dat zich dieper in de finesses van het klankstelsel begaf dan mijn belangstelling verdroeg. De Nederlandse letterkunde kwam helaas onder de handen van Van Helten, wiens gehele hart bij de taalkunde was, deerlijk te kort. Hij maakte Vondel belachelijk, verwierp alle poëtische beeldspraak, en trachtte vergeefs ons mee te slepen in zijn vervoe-ring over 'de goddelijke Staring'. Ik heb eigenlijk voor het doctoraal slecht en onverstandig gewerkt, zonder vast spoor, gepreoccupeerd door vele troebelen des harten, maar ik had eenmaal de naam van vroeg opstaan, en deed in 1895 het examen, zonder voorafgaande tentamens,

aangezien de heren meenden, dat ik het toch wel weten zou. Dit viel echter niet mee, zeker achterna beschouwd mijzelf niet, en ik kreeg geen cum laude, tot blakende toorn van mijn goede Moeder tegen de faculteit. Intussen had ik nu op de gebruikelijke duur der studie heel wat tijd uitgewonnen, en er werd besloten dat ik enige tijd in het buitenland zou gaan studeren alvorens mij aan een proefschrift te wijden. Dat zou dus naar mijn eigen wens en begeerte een studie zijn in vergelijkende taalwetenschap, en dat betekende in het centrum van de school, die men toen de 'Junggrammatiker' noemde: de Universiteit van Leipzig, waarheen ik in oktober 1895 vertrok. Het wintersemester bleek evenwel ditmaal in november te zullen beginnen, het wachten was op de Keizer, die het nieuwe gebouw van het Reichsgericht zou komen openen.

De studie in Leipzig is voor mij niet in alle opzichten een succes geweest. Vooreerst had ik mijn studieplan veel te wijd uitgezet. Daar waren zoveel grootheden, die ik allen horen wilde. De geleerde van wie ik het meest verwachtte, en het minste ontving, was Kart Brugmann, de opperste der Indogermanisten. Ik wilde aan Slavische talen gaan doen bij August Leskien, en bij Ernst Windisch niet alleen aan Sanskrit, maar ook aan Oud-Iers, waarvan hij een der zeldzame specialisten was. Dit was om te beginnen al veel te veel hooi op mijn vork. Dan wilde het toeval dat ik op denzelfde dag te Leipzig aankwam als een mij onbekend classicus uit Utrecht, die grotendeels dezelfde vakken wilde beoefenen als ik, H.G. Cannegieter, met wie ik in dagelijks vriendschappelijk verkeer het heel gezellig had, maar altijd Hollands sprak, met het gevolg, dat ik in die maanden eigenlijk niet behoorlijk Duits leerde spreken. Tenslotte nog was het mij niet bekend, dat men als meergevorderd student het in Duitsland moest zoeken bij 'Seminararbeit' en niet bij de gewone colleges. Sijmons had mij als voorbereiding van comparatieve linguïstiek enige studie van het Litausch geraden, dat toen nog wegens zijn archaische vormen, wetenschappelijk bijzonder hoog in ere stond, en ik had er mij reeds in de zomer te Groningen zoverre in bekwaamd, dat ik op het college van Leskien de verhaaltjes uit de chrestomathie beter kon lezen dan het stelletje Bulgaren en aanverwante lieden, dat er met mij zat. Daarnaast was Leskien juist een college over Slavische dialectologie begonnen, op woensdagochtend tien uur, toen ik vernam, dat op die tijd de grote repetitie van de Gewandhausconcerten gehouden werd, waar men voor één mark beter hoorde dan in de dure gala-uitvoeringen van

donderdagavond. Leskien excuseerde mij vriendelijk van de Slavische dialectologie, en ik was voortaan de getrouwe hoorder van het orkest onder Nikisch, die toen kort te voren Reinecke was opgevolgd. Het spreekt vanzelf, dat ik ook de zogenaamde Motette van het Sint Thomaskoor op zaterdagmiddag zelden verzuimde, terwijl ik met een eenzijdige en misplaatste voorkeur, de Opera alleen bezocht, wanneer er Wagner gegeven werd, van wie ik er, met uitzondering van Tristan, ongeveer al het voornaamste, in niet slechte, maar uiterst onvoldoende gedecoreerde uitvoering gehoord heb.

Spoedig had ik mij rekenschap gegeven, dat de formeel grammaticale wetenschap, die toen aan de orde was, mij tenslotte niet trok of bevredigde. Windisch, bij wie Cannegieter en ik Sanskrit en Oud-Iers volgden, was als docent niet te vergelijken met Speyer, en het Oud-Iers bleek voor een bijvak al te weerbarstig. Ik heb het niet vermeersterd en het na Leipzig spoedig laten varen, met spijt en teleurstelling. De betovering van een vaag vermoede Keltische wereld had mij al jaren lang beet, aanvankelijk gevoed door de romantische stof van Hersart de la Villemarqué, Barzaz breiz, de eerste verzameling van het Bretonse volkslied. Het verlangen naar die wereld zou ongestild blijven, maar heeft mij nooit verlaten.

Ik was eigenlijk een heel slecht studiemens in die jaren, mijn hoofd zat veel te vol met vage dromen, fantasieën en sentimenten. Toch ontbrak mij de ijver niet. Leskien, de forse, ernstige, iets zwaarmoedig uitzienende Noord-Duitsers, bleef mij steeds een vaderlijke vriendelijkheid betonen. Ik zei hem dat ik eigenlijk liever Russisch wilde leren, niet van wege de taalkunde, maar om de literatuur, waarop Leskien mij een geschikt leerboek bezorgde en mij door wat oriëntering en aanwijzing betreffende de uitspraak op weg hielp.

Mijn kamer had ik in de Kurprinzstrasse, vele trappen hoog, bij een hospita die Frau Wunderlich heette en er altijd dik bepoederd en niet al te zindelijk uitzag. Naar de slechte Nederlandse gewoonte om het woord doctorandus te gebruiken alsof het een graad was, had ik op mijn visitekaartje litt. docts staan, want drs was toen nog niet in de mode, laat staan dra, van welk genus de exemplaren nog maar zelden voorkwamen. Het gevolg was, dat Frau Wunderlich mij Herr Doctor bleef noemen, wat ik ook deed, om haar het verschil duidelijk te maken. Kort vóór mijn vertrek uit Leipzig was zij treurende over een van haar kamerbewoners, die

wegens schulden en wangedrag door zijn vader van de studie genomen werd, en zei tegen mij, die er piepjong en blozend uitzag: 'Ach lieber Herr Doctor, was haben Sie für schöne rote Backen, Gott hüte sie!' Ik heb nooit geweten of zij dit 'sie' met kleine letter of met hoofdletter bedoelde.

Met Cannegieter en de student in de chemie Callenbach (die na zijn studie naar Amerika is verhuisd) gebruikte ik het middagmaal om één uur in een restaurant aan de Augustusplatz, Panorama genaamd, aan een tafel met een aantal Engelse en Amerikaanse studenten in de chemie. Een van hen was F.G. Donnan, nu sedert 1927 mijn medelid in de Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, die echter, toen ik hem eens te Leiden ontmoette, onze aanraking van een dertig jaar geleden vergeten bleek. Begrijpelijk was dit zeker, want ons contact met deze disgenoten ging niet ver, en hun tafelgesprek in het studentenlang van die dagen ontging ons zo goed als geheel.

In het begin van 1896 vond ik waar het mij in de eerste plaats om te doen was, namelijk een onderwerp voor een proefschrift, dat ik na het einde van het semester te Groningen wilde bewerken. Het was van zuiver taalwetenschappelijke aard en luidde: de uitdrukking van gewaarwordingen van licht en geluid in de Indogermaanse talen. Ik putte het, dunkt mij, meer uit mijn letterkundige belesenheid (ik had sedert 1894 vooral veel Engels gelezen, Shakespeare en verscheiden van zijn tijdgenoten, maar altijd veel te vluchtig) dan uit mijn wetenschappelijke ervaring. Men wist mij ter voorlichting niet meer te bieden dan een studie van een zekere F. Bechtel, die echter tot de louter formeel-etymologische constructies der 'junggrammatische' school beperkt bleef. Ik drong om raad zelfs een ogenblik door tot de grote Wundt, maar ook hij verwees mij enkel naar zijn eigen geschriften, die mijn vraag nauwelijks raakten.

Reeds in het begin van maart liep het semester af, en keerde ik over Dresden en Berlijn naar het ouderlijk huis terug, met minder direct profijt voor mijn geestelijke vorming dan ik gehoopt had. Ik stortte mij spoedig in mijn 'onderwerp', en speurde stelselmatig in lexica van verschillende talen naar de uitdrukking van licht- en geluidsgewaarwordingen.

Het is wellicht hier de geschikte plaats, om een uitweiding in te lassen, die weliswaar niet regelrecht de voortgang van mijn studiën betreft, maar daarmee toch eng verband houdt en waarvan de kennis van meer dan enkel persoonlijk belang is. Het zijn de tentoonstellingen van

moderne kunst, tussen de jaren 1895 en 1897 te Groningen gehouden. In de loop van 1895 kwam Willem Leuring, die reeds verscheiden jaren te Leiden medicijnen had gestudeerd, te Groningen zijn studie voltooien. Met zijn vriendenkring deelde hij de vurige belangstelling voor de toenmaals allernieuwste kunst, maar dat niet alleen, hij kende een aantal van die kunstenaars, die wij vereerden, zonder eigenlijk hun werk te kennen, persoonlijk. Hij opende ons de mogelijkheid, om dank zijn bemoeienis, tentoonstellingen van die kunst te arrangeren. Er vormde zich geheel spontaan een groepje van oudere studenten, dat met Leuring die zaak ter hand nam. Het werd geen clubje en geen comité, het bleef een los groepje, dat enkel in zake kunsttentoonstellingen bijeenkwam en overleg pleegde, en dat ook na de korte periode, waarin het werkzaam was, weer in zijn elementen uiteenviel. Het waren met Leuring, later Dr Leuring, huidspecialist in den Haag, die vroegtijdig zijn praktijk neerlegde en op zijn landhuis te Mook gestorven is, Albert Schilthuis, nu Mr Albert Schilthuis te Santpoort-Station, R. Rijkens, later arts te Amsterdam, thans ook reeds overleden, Jakob Huizinga, mijn broeder, nu rustend arts tijdelijk te Hilversum, C.T. van Valkenburg, nu Dr C.T. van Valkenburg, neuroloog-psychiater te Amsterdam, en ik. Onze eerste tentoonstelling was gewijd aan litographisch werk van Th.H. van Hoytema, in het najaar van 1895. Ik heb echter zelf deze evenmin als de daarop spoedig gevolgde Van Gogh-tentoonstelling, gezien, daar ik toen te Leipzig vertoefde. De tentoonstelling van werk van Vincent van Gogh moet voor Groningen een evenement zijn geweest. De meeste werken van Vincent waren toen nog in het bezit van Mevrouw Bongers-van Gogh, en stonden niet of nauwelijks ingelijst, op een zolder in Bussum. Maar zoals gezegd, ik heb die expositie niet gezien.

Nu was een Toorop-tentoonstelling onze grote wens en weer slaagden wij, dank zij Leuring, in het bijeenbrengen van een werkelijk representatieve keur van 's meesters werken. Wij hadden de beschikking over een ruime expositiezaal in het Museum van Oudheden, later Gronings Museum genoemd. Om een goed fond te krijgen, kochten wij een grote hoeveelheid wel wat al te groen satinet, en bespanden daarmee eigenhandig onze tentoonstellingszaal. Die stof is later, toen zij geen dienst meer deed, in mijn bezit gebleven, en heeft mij nog jaren gediend om mijn kamer Dreef 4 te Haarlem mee te bekleden. Wij hadden van Toorop werken uit zijn Katwijkse tijd, wij hadden Les Rûdeurs, De Drie

Bruiden, de Tuin der Weeën, La Nouvelle Génération, Le Passeur d'Eau (naar het gedicht van Verhaeren) en nog tal van andere zaken. En bovendien wij hadden de Meester zelf. Het was juni 1896 en heerlijk zomerweer. Toorop was wel een week of langer in ons midden. Hij was toen op zijn prachdigst, 36 jaar, een Oosters vorst, met zijn betoverende zachte stem en zijn niet altijd even betoverende welsprekendheid, als hij zijn werken uitlegde en vaagweg naar de duinenlijn wees, die veelal zijn horizon vormde, waarbij zijn beminnelijk betoog wegstierf in een gemompeld: de duinen, het mysterie. In de lange heldere zomeravonden reden wij met hem naar de Appelbergen, toen nog niet verkeerdelijk Appelbergen genoemd, dat bekoorlijke terrein van kleine heuveltjes en kampjes land daartussen, achter Harendermolen, nu alles al lang geslecht en verdwenen.

Tegen de winter van 1896 stonden weer grote plannen op het programma. Al in de nazomer was ik André Jolles gaan uitnodigen voor een lezing, begeleid door de collectie foto's van Italiaanse kunstwerken, die hij van zijn reizen in Italië had meegebracht. Men kan zich nu nauwelijks meer voorstellen, hoe zeldzaam goede reproducties van oude kunst voor ons Groningers toen nog waren. Door allerlei omstandigheden leed de beloofde voordracht herhaaldelijk uitstel en heeft zij eindelijk in het voorjaar van 1897 het slot gevormd van onze gehele reeks exposities. Het was nu in de eerste plaats te doen om Johan Thorn Prikker, van wiens, ons nog volkomen onbekend werk een zeer bijzondere roep uitging. Naast Prikker kwamen evenwel drie Belgische kunstenaars op de voorgrond, en zo openden wij in december 1896 een tentoonstelling gewijd aan Thorn Prikker, Frantz Melchers, William Degouve de Nuncques en Karel Doudelet, die tot op het laatste ogenblik zijn inzending vergat en ons toen met een paar bladen graphisch werk afscheepte. Een bijzondere luister zou aan de tentoonstelling worden bijgezet door een lezing van H.P. Bremmer. Deze stond toen nog aan het begin van zijn loopbaan als kunst-propagator, en was ons nog onbekend, een vreemde asceet, die juist ontdekt had, hoe men van een dubbeltje per dag kon leven. Het onderwerp van zijn lezing luidde: Over de wording en het wezen van het moderne kunstbegrip. Ik tekende een oproep daartoe, in klein formaat, op steen, een prullig stukje werk, dat wij op ruime schaal verspreidden. Van de lezing herinner ik mij nog, dat de spreker een overmatig gebruik maakte van de uitdrukking 'van lieverlede', en dat hij over de grote kunst

van vroeger eeuwen luchtig heenliep. Wij apprecieerden vooral het werk van Degouwe de Nuncques.

Een onbeduidende bijzonderheid, die in mijn geheugen is achtergebleven, is deze. Toen ter tijd waren exposities en dergelijke zelfs op zondagmiddag open. Op zondag 1 januari 1897 was het zacht en zonnig weer. Omstreeks twee uur stonden Rijkens, mijn broer en ik op de stoep van het Museum uit te kijken naar bezoekers van onze tentoonstelling, maar er kwam niemand. Wij haalden toen uit de zalen van het museum een brandhoorn en een sjako van 1830, bliezen op de hoorn zo hard wij konden, met de sjako op ons hoofd. Het baatte niet.

Zoo neigde deze episode van Gronings kunstleven ten einde. Ruim een maand later vertrok mijn broer naar Zuid Afrika, als arts bij de N.Z.A.S.M., spoedig gevolgd door zijn vriend Rijkens. In mei promoveerde ik en ging mij voorbereiden op mijn leraarsbetrekking in Haarlem. Het gehele groepje kunstliefenden verliep even onopgemerkt als het begonnen was. Intussen had onze laatste expositie ons nog een verrassing opgeleverd, in de vorm van een publieke hoon. Het moet in januari 1897 zijn geweest, dat de Kroniek een plaat gaf met een spottend opschrift over provinciaal kunstleven, waarop een caricatuur van Bremmer stond afgebeeld, met enige anonymi naast hem (want onze namen waren bij het publiek niet bekend). Wat ons ergerde was echter dit, dat de tekenaar ons allen onder de hoede had geplaatst van Prof. A.G. van Hamel, de bekende romanist. Deze nu had met ons groepje niets te maken gehad, en was bij ons volstrekt niet populair. Eerst in zijn laatste levensjaren, toen ik te Groningen de eer had zijn ambtgenoot te zijn, heb ik die te dikwijls gemakkelijk voor zekere spot zich lenende mens leren waarderen, zoals hij verdiende.

Op de vragen, die bij mij rezen, gaf de taalwetenschap die mij ten dienste stond geen antwoord. De centrale kwestie die mij weldra in beslag nam, was deze. Uit welke diepere ratio springen de verschillende talen, bij de naamgeving aan zintuigelijke gewaarwordingen op volkomen gelijksoortige wijze over van het ene gebied van waarneming op het andere? Waarom kunnen tast- en gewichtsnoties als zwaar, licht, scherp, stomp ook worden toegepast ter onderscheiding van klanken en van kleuren of lichtsterkte? Ik vond de uitweg niet, en heb die ook sedert nooit gevonden. Na enige maanden studie stelde ik een schets op van een ontwerp van uitwerking, en legde dit aan Sijmons voor. Hij verwierp

mijn werk volkomen terecht als in elk opzicht onvoldragen, en ried mij, eveneens volkomen terecht, om van het voor een beginner veel te moeilijke onderwerp af te zien. Ik gaf aan die raad gehoor, en wendde mij tot Speyer om een niet te omvangrijk of te moeilijk onderwerp uit de Oud-Indische literatuurgeschiedenis. Speyer wees mij op de komische figuur in het Indisch drama, de Vidûshaka. Sedert enkele jaren stond voor een studie daarover als hulpmiddel en inleiding het voortreffelijk werk van Sylvain Lévi, *Le théâtre indien*, ten dienste; spoedig zat ik verdiept in het lezen van een aantal der beroemdste Sanskrit toneelwerken Çakuntalâ, *Mrcchakatikâ* (Het Leemen Wagentje), Vikramorvaçi, het merkwaardige *Mudrârâkshasa*, Nâgânanda met zijn boeddhistische strekking, enz. Van daaruit kwam ik op het Indische begrip van het komische als zodanig, dus op het schema van de gevoelssoorten of genre's, *rasa* in het Sanskrit genaamd, onder welke het *hâsya* of lachwekkende genre slechts zeer onvolledig met ons begrip van het komische bleek te corresponderen. Zo werd de korte dissertatie, waarop ik 28 mei 1897 te Groningen promoveerde tot doctor in de Nederlandse letteren, in hoofdzaak een bijdrage tot de Oud-Indische dramatische theorie. Aldus was in het verder verloop van mijn studie de geschiedenis meer en meer op de achtergrond geraakt, totdat zij nu onvoorziens door de omstandigheden haar rechten hernam. Reeds vóór de promotie was ik in het bezit van een betrekking, die ik echter eerst met september behoefde te aanvaarden. Over de vraag van een loopbaan had ik mij te voren nooit druk gemaakt, min of meer levend in een vage verwachting, dat zich op zijn tijd wel iets zou voordoen, wat in mijn richting lag. Dat geschiedde echter volstrekt niet, en opeens rees de onvermijdelijke consequentie; solliciteren naar een leraarschap, wat ik volstrekt niet ambieerde. Op een avond in februari raadpleegden mijn Vader en ik Het Schoolblad en bevonden dat juist die dag de termijn van sollicitatie naar de betrekking van leraar in de geschiedenis aan de H.B.S. te Haarlem ten einde liep. Haarlem had voor mij, om tal van redenen, sinds vele jaren een bijzondere bekoring, en geschiedenis doceren trok mij veel meer aan dan 'Nederlands'. Mijn vader vroeg telegrafisch aan zijn oude studievriend de heer H.D. Tjeenk Willink, of ik nog mocht solliciteren, hetgeen werd toegestaan. De directeur, Dr H. Brongersma, met zijn witte snor, leek mij verbazend oud (hij moet voor in de vijftig zijn geweest), en ontving mij heel vriendelijk. In een later stadium van de sollicitatie moest ik alle raadsleden bezoeken. Ik bestelde

daartoe een coupeetje, dat bijzonder keurig bleek, maar nog niet zo mooi als de koetsier in deftig donkerblauw met een gladgeschoren gezicht van hogere livreeknecht. Wij waren nog maar pas op weg, of de koetsier zei: vindt u goed, meneer, dat ik mijn kameraad ook mee laat rijden? want ziet u, dit paardje is nog al schichtig. Ik was te beschroomd voor tegenspraak, en spoedig zat er een tweede exemplaar van aanzienlijk rijtuigdom naast de eerste op de bok. Daar reed ik arm sollicitant als een groot heer door de stad, terwijl de koetsiers zich over de raadsleden, die gelukkig bijna allen uit waren, soms minder eerbiedig uitlieten dan mij in mijn belang scheen. Hoe dit zij, ik kwam op de voordracht naast Dr J. Prinsen, de latere hoogleraar, die had moeten voorgaan *propter annos et barbam*, zei de heer Tjeenk Willink. Ondanks gebrek aan deze zaken werd ik benoemd. De kracht die dat bewerkte was die van P.J. Blok, die daarmee niet voor de laatste maal zijn invloed in mijn belang deed gelden. In april benoemd en in mei gepromoveerd kon ik nu nog de gehele zomer gebruiken tot de voorbereiding van mijn nieuwe taak. Dat was ook zeer gewenst, want aan de universiteit had niemand ooit een woord over de praktische eisen van het leraarschap gesproken. Had ik in die maanden iemand gehad, die mij in dat opzicht wat aanwijzingen had gegeven, dan zou mij veel moeite en ergernis bespaard zijn gebleven. Evenwel, onnozels als ik was, zocht ik daar niet eens naar; ik zou wel zien wat ik ervan maakte. Wel nam ik gedurende zes weken spraakles, en leerde mijn stem en mijn adem gebruiken, tot onschatbaar profijt voor mijn ganse doceerloopbaan, na 43 jaar nog ontijdig afgesneden door de sluiting der Leidse universiteit.

Ik was nu leraar in de geschiedenis, maar in gene dele een goed onderlegd historicus. Sedert mijn kandidaats had ik geen historische studie meer gemaakt en ook maar weinig historie gelezen. Ik was immers linguïst en Sanscritist, en wilde ook in die richtingen mij verder wetenschappelijk ontplooiën. Toch had het historische niets van zijn oude vat op mijn geest en ziel verloren, minder als een soliede, normale wetenschappelijke belangstelling dan wel als een hantise, een obsessie, een droom, gelijk het van mijn jongensjaren af geweest was.

Dr Brongersma vond mij wel heel jong, en vertrouwde mij wijselijk voorlopig alleen de beide laagste klassen toe, dat was tezamen zeven parallelklassen van jongetjes van twaalf tot veertien jaar en nog maar schaars daartussen spruitende meisjes. Eerst toen heb ik een goed samenhangend beeld van de gehele geschiedenis in mij opgenomen. Om kriti-

sche gefundeerdheid bekommerde ik mij weinig, ik wilde bovenal het bloeiende, levende verhaal geven. Met het leerboek wist ik niets te beginnen; ik dicteerde korte passages, die ik mondeling uitvoerig uitlegde en illustreerde, zodat ik bijna steeds zelf aan het woord was, wat onnodig vermoeiend was. Ik gaf ruim stof aan Egypte en het antieke Oosten, maar evengoed aan Hellas en Rome. In de tweede klasse waren de Middeleeuwen aan de beurt, en daarin voelde ik mij thuis. Het volslagen gemis aan elke pedagogische oefening wreekte zich wel degelijk. Met een 'aardige' klasse kon ik alles doen, en genoot van het boeiende, levende contact met de leerlingen en van de echte humor, die er in het bedrijf steekt, maar met 'lastige' klassen schoot mijn 'orde' en gezag herhaaldelijk tekort, vooral in de late middaguren. Mijn sterkste troef speelde ik alleen uit in de laatste les vóór een vakantie, wanneer ik tafereel en op het bord tekende, waarvan het succes altijd verzekerd was. Toen ik na een paar jaar ook de hogere klassen kreeg, veranderde het aspect weer geheel. Geschiedenis doceren in de sfeer van een H.B.S. waar elke aanraking met de *bonae literae* ontbrak, en leraren en leerlingen allen doordrongen waren van een geloof in volstrekte superioriteit der natuurwetenschap, is reeds op zichzelf geen eenvoudige taak. Bovendien was Haarlem reeds toen een echte sportstad, en het was al voetbal wat er in de hoofden der jongens omging. De knapen van vijftien jaar in de derde klasse waren tijdelijk vrijwel geheel ontoegankelijk voor geestelijk voedsel van historische aard, en ik beleefde aan het onderwijs in de derde klassen weinig genoeg. Daarbij kwam dat ik van den beginnen af de vaderlandse geschiedenis verwaarloosd had, zodat ik er slecht in zat, en er mijn gehoor niet mee wist te boeien.

In de vierde klasse evenwel werd alles anders. De leerlingen waren grijpt, en ik behandelde, veel te uitvoerig, de Franse Revolutie, naar een dictaat dat hoofdzakelijk gebaseerd was op Aulards aandeel in Lavisse et Rambaud, met Michelet en Carlyle op de achtergrond. Dat waren mijn aangenaamste lessen, al gaven ze eigenlijk volstrekt niet, wat ik had moeten geven.

In de vijfde klasse begon het naderend eindexamen de atmosfeer wat te verduisteren, maar af en toe kwam het tot gewichtige discussies, over socialisme of over het luttele dat ik van wijsbegeerte wist, met Meijer Ranneft, Kloeke, Corry Stoop en hoeveel anderen, die ik nog zou weten te noemen.

Hoe gemakkelijk en vrij alles destijds nog toeging, althans onder zo welwillende leiding als die van Brongersma, zal men zich nu nauwelijks meer kunnen voorstellen. Ik had 21 lessen, en vond dat ruim genoeg. In september 1899 kreeg ik, op mijn verzoek, twee weken extra verlof, terstond na het begin van de cursus nog wel, om het Oriëntalistencongres te Rome te gaan bijwonen. Ik vertrok erheen met J.Ph. Vogel, die vandaar uit zijn eerste reis naar Brits-Indië zou gaan beginnen, en André Jolles, met wie ik reeds in de nazomer van 1896 bevriend was geworden. Meer dan vijf en dertig jaar heeft die vriendschap een grote plaats in mijn leven ingenomen, totdat zij op 9 oktober 1933 met één woord werd afgebroken, niet door mij. Ik zou over mijn vriendschap met André Jolles een heel boek kunnen schrijven, zo vol van bloeiende herinnering zit dienaangaande mijn geest, en ondanks alles, ook mijn hart. Het zou wellicht belangwekkender zijn dan deze bladzijden, maar de weg is afgesneden.

In die laatste jaren vóór 1900 was ik, ondanks velerlei nieuwe en levendige aanraking met historie en kunst, steeds verder van wetenschappelijke studie der geschiedenis verwijderd geraakt. Ik werkte een der stellingen bij mijn dissertatie uit en zond het resultaat aan Brugmann voor de Indogermanische Forschungen. Het oordeel, waarmee hij mij mijn proeve terugzond, luidde 'Sie müssen erst noch mehr lernen, bevor Sie zu lehren anfangen'. Hij zal in vele opzichten wel gelijk gehad hebben, al was het weinig vriendelijk gezegd. Toch zou ik het geval nog wel eens willen beproeven, als ik mijn kort artikel nog opdelven kon. In 1899 begon ik een studie over Oud-Indische geneeskunde, door mijn vriend Van Valkenburg geïnteresseerd voor historia medica in het algemeen. Ik vroeg voorlichting van Julius Jolly² die ik te Rome ontmoette, las vervolgens de beide Oud-Indische klassieken op dat gebied, Caraka en Suçruta, en maakte vele aantekeningen, vooral over het systeem der dosha's, het Indische pendant van de Griekse humores, waaromtrent ik wel merkwaardige observaties maakte, die mij echter niet tot enig wetenschappelijk doel gediend hebben (afgezien van een voordracht over het onderwerp voor de medische hogeschool te Batavia in april 1931).

Behoudens veel fietstochten had mijn bestaan in die jaren veel van een kluzenaarsleven, in een wisseling van opgewekte, lichtelijk manische stemmingen die domineerden, en onregelmatig terugkerende depressies van enkele weken duur, voor de buitenstaanders waarschijnlijk enkel

merkbaar in een verhoogde stilzwijgendheid, voor mij zelf diep drukkend, zonder dat ik er echter door uit mijn 'gewone doen' kwam.

Dit alles werd volstrekt anders, sedert ik in maart 1902 was getrouwd met Mary Vincentia Schorer, mij in juli 1914 door de dood ontvallen. In die heldere jaren, waarin onze vijf kinderen geboren werden, heeft mijn geest bovenal geleefd in de muziek van Bach en van Schubert, in mindere mate ook Mozart, Beethoven en Brahms, en in alles wat van beeldende kunst onder ons bereik viel. Ook wetenschappelijke studie ging mij zeer ter harte. Van de Indische geneeskunde was ik op het terrein van godsdienstwetenschap geraakt. De impuls tot mijn korte verhandeling *Van den vogel Charadrius*³ gaf mij een illustratie uit *Emile Mâles Art religieux du treizième siècle en France*, maar het meest geboeid hield mij een studie over de strikken of stroppen, waarmee de Vedische god Varuna omgaat. Ik verdiepte mij in de Atharvaveda en verschillende brâhmanateksten, het onderwerp scheen mij belangrijke dingen te beloven, en ik schreef in het Duits een korte en onvoltooide schets van een uitwerking, welke nog ergens onder mijn papieren moet zweven. In het voorjaar van 1903 verzocht en verkreeg ik de toelating als privaatdocent aan de Amsterdamse Universiteit, in Oud-Indische literatuur en cultuurgeschiedenis. Ik was mij wel bewust, hoe weinig diep mijn kennis van dat uitgebreide en dubbele gebied ging, maar ik had het gevoel dat ik voor een gehoor van studenten en andere belangstellenden er wel iets over zou hebben mee te delen. Het werd oktober 1903, eer ik mijn openbare les hield over studie en waardering van het Boeddhisme.⁴ Dit woord waardering keerde een zekere pointe tegen de destijds in bepaalde kringen sterk verbreide theosophie uit de school van Mme Blavatsky, profetesse 'of hierophantine dimensions' zoals F.W. Thomas spotte.

Het eerste jaar, 1903-1904, gaf ik niet meer of minder dan een college over Vedisch-brahmaansche godsdienst, donderdags van vier tot vijf in de Oudemanhuispoort, voor een gehoor van aanvankelijk wel zestig personen (de heer IJzerman was een van hen) dat natuurlijk gaandeweg wat slonk. Het beste wat ik er over te bieden had, dankte ik aan Paul Deussens *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, hoewel ik mij tegen diens inzichten stilzwijgend veel kritiek veroorloofde. Het tweede en laatste jaar van mijn privaatdocentschap, 1904-1905, behandelde ik het Boeddhisme, ditmaal op woensdagochtend, voor een klein maar uitgelezen en

zeer trouw gehoor, waaronder Mevrouw C. Boxman-Winkler, Mevrouw A. Veth-Dirks, Mej. M. Strumphler, nu Mevrouw J.Ph. Vogel, Mr R. de Block en de student Van Brakel.

Toen echter was mijn geest maar half bij die Oosterse stof. Mijn wending van het taalwetenschappelijke en oriëntalistische naar het historische in engere zin was in de diepere lagen van mijn bewustzijn reeds geruime tijd gaande en mij ten volle bewust. Terzelfdertijd dat ik met hevige belangstelling in Atharvaveda en boeddhistische leer werkte voelde ik mij meer en meer aan die wereld van het Oosten toch veel te vreemd en te ver. De wens om zelf de landen van Indus en Ganges te leren kennen, zoals mijn vriend Vogel die met geestdrift en volharding had doorgezet, heeft mij nooit bezield. Meer en meer werd het mij duidelijk, dat wat mij trok dichterbij lag: in het middeleeuwse Westen bovenal, waarmee ik het geestelijk contact nooit verloren had. Het was nog altijd niet in de vorm van wetenschappelijke speurzijn, dat zich die aantrekking manifesteerde, het was nog steeds een vaag fantastisch verlangen naar directe aanraking, meer dan door iets anders gevoed door noties van beeldende kunst. De tentoonstelling van Oud-Nederlandse kunst te Brugge in de zomer van 1902 is mij in dat opzicht een onderfinding van het hoogste gewicht geweest.

Nu werd dat proces van geestelijke gisting bij mij doorkruist door een van geheel practische aard. Het vooruitzicht, om nog tal van jaren leraar te blijven ging, bij alle bekoring, die het werk voor mij behield, mij steeds meer benauwen, en ik begon om te zien naar wegen om er aan te ontkomen. Toen Kern jr. zijn post als redacteur buitenland aan de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verwisselde voor het hoogleraarschap in het Engels te Groningen, werd mij die betrekking aangeboden. Dat moet dus geweest zijn in 1900. Ik voelde mij toen nog volkomen oriëntalist en linguïst, en de journalistiek trok mij in het geheel niet aan, zodat ik het aanbod afsloeg. In de daarop volgende jaren heb ik gesolliciteerd naar de post van conservator der handschriften aan de K.B. ofschoon ik al wist, dat Brugmans de kandidaat was. Vervolgens werd onze innige gehechtheid aan Zeeland, aan Middelburg en vooral aan ons dierbare Toornvliet mij te machtig, en dong ik dus naar een post aan het rijksarchief in Zeeland, die ik zou gekregen hebben ook, als ik niet nog bijtijds mijn sollicitatie had ingetrokken. Ik heb zelfs eens een bezoek gebracht aan Prof. A.E.J. Holwerda, met het oog op een plaats aan 's Rijks museum van

oudheden, maar deze overtuigde mij terstond van mijn ongeschiktheid, door mij een scherp Grieks vaatwerk voor te houden.

Bij deze laatstgenoemde pogingen om een andere werkkring te vinden, had ik steeds gehandeld na overleg met mijn leermeester in de geschiedenis uit mijn eerste studiejaren, Prof. P.J. Blok, die mij altijd even hartelijk zijn genegenheid was blijven betonen, ondanks het feit, dat ik de geschiedenis ontrouw was geworden. Voor mijn groeiende wens, daartoe terug te keren, had hij volle sympathie. Ik moest dan natuurlijk allereerst het bewijs leveren, dat ik ook in het historische iets waard was, en het was Blok, die mij ried, mijn krachten te beproeven aan de oudste geschiedenis van de stad Haarlem. Van het ogenblik af, dat ik mij in de voor mij nieuwe werkzaamheid van studie in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland en van de schaarse verhalende bronnen begaf, nam de nieuwe stof mij geheel in beslag. Hoe schraal het materiaal der overlevering ook was, er waren tal van punten in onze oudste Noord-Nederlandse steden-geschiedenis, waarvan de vaderlandse geschiedvorsing nog weinig of geen kennis had genomen. Er lag hier, hoewel er geen onbekende gegevens te vinden vielen, niets uit archieven op te delven, tenzij bijzonderheden van indirect belang, een heel veld voor vruchtbaar onderzoek open. Nu kwam mij nog een zeer bijzondere omstandigheid te stade, die mij gedurende de gehele cursus 1904/1905 veroorloofde, zogoed als al mijn werktijd aan mijn nieuwe occupatie te wijden. Dr Brongersma maakte het met zijn onvolprezen inschikkelijkheid en welwillendheid in orde, dat ik dat jaar voor half salaris ook half werk mocht doen, d.w.z. slechts tien lessen behield, wat voor mij, altijd iemand geweest en gebleven van weinig uren intensieve studie per dag, en generlei ingespannen arbeid 's avonds, van onschatbaar voordeel was. In het begin van 1905 verscheen het eerste inleidende gedeelte van mijn studie: De Opkomst van Haarlem in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde.⁵ Omstreeks die zelfde tijd had ik het geluk, bij de bewerking van het vervolg een vondst te doen, die aan het tweede gedeelte heel wat meer gewicht zou geven dan het eerste bezeten had, namelijk de herkomst van het Haarlemse stadsrecht, en daarmee van al degene, die daarvan waren afgeleid, uit het stadsrecht van Leuven, met dat van 's Hertogenbosch als tussenschakel. Toen evenwel dat slot van mijn studie in de Bijdragen het licht zag,⁶ was mijn weg tot de historie reeds door een ware salto mortale uitgelopen op een universiteitskatheder.

Blok was ondanks mijn zwerfjaren in de sferen van het Oosten en de linguïstiek steeds van mening gebleven, dat een leerstoel in de geschiedenis voor mij de rechte plaats zou zijn. In 1904 stierf P.L. Muller, en werd te Leiden op de leerstoel voor algemene geschiedenis door Bussemaker opgevolgd, zodat het professoraat te Groningen open kwam. Met mijn ene, eerste, nog onvolledig verschenen publicatie van historische aard behoorde ik zelfs in de meest verwijderde zin niet tot de aangewezen kandidaten. Bij de weinigen die mij kenden stond ik als sanscritist te boek. Ten spijt van dit alles gordde Blok zich aan, om mij op de Groningse leerstoel te brengen, en dwars tegen het advies van de faculteit en van de meerderheid van curatoren in, slaagde hij. Mijn benoeming op 1 augustus 1905 moet een der laatste stukken zijn geweest, die Kuypers handtekening droegen.

Mijn weg tot de historie, die ik hier wilde schetsen, was hiermee feitelijk afgelegd. Wat aan het geschrevene nog valt toe te voegen, betreft in de eerste plaats Blok. Van de vak- of ambtgenoten, die hem goed gekend hebben, zijn thans niet velen meer in leven: J.W. Muller, W.A.F. Bannier, Colenbrander, Martin en ik zijn wel ongeveer de enige, nu ook Kernkamp is heengegaan. Na de Groningse jaren, heb ik nog van 1915 tot 1925 te Leiden als naaste collega naast Blok gewerkt. Hij was iemand die, bij zijn vriendelijke en goedmoedige natuur, toch met velen van zijn vakgenoten in zekere onmin of althans verwijdering geraakte. Hij vond dat zelf heel onaangenaam, en zag zulke geschillen het liefst stilzwijgend bijgelegd of vergeten. Mijn verstandhouding met hem bleef ongestoord goed, totdat juist aangaande zijn opvolging in 1925, tussen ons zulk een ernstig meningsverschil rees, dat wij elkaar enige tijd vermeden. Ook die verkoeling hield echter niet aan. Blok stierf in het laatst van oktober 1929. Soms knaagt aan mijn geweten een verwijt, dat zich niet geheel tot zwijgen laat brengen: het besef, dat ik deze mens niet ten volle heb teruggegeven, wat zijn onuitputtelijke en hoogst actieve hulpvaardigheid en hartelijke genegenheid aan mij verdiend hadden. In eenvoudige dankbaarheid ben ik jegens hem te kort geschoten.

Mijn geheugen zegt mij niet meer, wanneer zich bij mij de gedachte gevestigd heeft, dat de waarneming van het historische zich het best laat uitdrukken als een gezicht op, beter wellicht nog een evocatie van beelden, geheel in het midden gelaten voorlopig, wat in dezen onder beeld

valt te verstaan. Wel weet ik, dat ik zulk een opvatting verscheidene jaren bij mij heb gedragen zonder enige bedoeling, haar in geschrifte neer te leggen of uit te werken. Mijn geest neigde in het algemeen niet tot problemen van theoretische aard. De directe aanraking met de bloeiende bonte bijzonderheden van het verleden was, hoe dan ook verworven, mij genoeg. Eerst toen ik nu opeens voor de taak stond, een academische inaugurele oratie samen te stellen, kwam ik terug op dat thema geschiedkennis als beelden. De Nederlandse geschiedbeoefening had zich tot dusverre met theoretische en methodologische vragen weinig bezig gehouden. De langdurige pennestrijd, waarin het holle schematisme en de broze constructies van Karl Lamprecht van de hand waren geweest door Windelband, Rickert, Simmel, Eduard Meyer en anderen, was hier te lande zo goed als onopgemerkt gebleven. Toch had die strijd niet minder betekend dan een onweerlegbare vindicatie der geestes- of cultuurwetenschappen uit de ban van een zelfverzekerd natuurwetenschappelijk evolutionisme, een herstel van de humaniora in de hun toekomstige zelfstandigheid en gelijkwaardigheid, en tevens een afdoende afwijzing van het naïeve historische realisme. Met raad en voorlichting van Heymans zat ik spoedig midden in die stof, hevig geboeid door de mij geheel nieuwe inzichten, die hier voor mij toegankelijk werden. De rede waarmee ik op 4 november 1905 mijn ambt te Groningen aanvaardde⁷ was rijkelijk lang en zwaar uitgevallen, en verveelde de meesten van mijn hoorders geducht.

Het was noch toen noch ooit later mijn bedoeling, ver in die richting van het epistemologische voort te gaan. Waar ik later op zulke grondvragen teruggekomen ben,⁸ is het toch altijd min of meer terloops geweest.

Tot mijn studenten, die veelal sterke neiging vertoonden tot de theorie der geschiedenis placht ik te zeggen: neemt er enige kennis van, maar begeeft er U niet in, want het leidt U af van het eigenlijke werk van de historicus.

In de Groningsche jaren, 1905 tot 1915, heb ik het eerste deel van mijn tijd aan de voorbereiding van colleges gegeven en weinig gepubliceerd. Mijn voorganger Bussemaker was nog ten dele trouw gebleven aan het systeem dat ik van Blok kende, om de grote hoofdafdelingen der geschiedenis in enige achtereenvolgende jaren af te handelen. Ik heb daarmee aanstonds gebroken, welbewust een les in praktijk brengende, die ik bij

mijn openbare les als privaattoecent te Amsterdam had opgevangen uit de mond van Dr J.H. Gunning, de pedagoog: 'onderwijs moet, om academisch te zijn, een zekere uitvoerigheid bezitten'. Inderdaad het cursorische is dodend voor een enigszins grijpde geest. Ik heb derhalve steeds ten volle gebruik gemaakt van de benijdenswaardige vrijheid, die Nederlandse zede en statuut de academische docent laat in de keuze en wijze van behandeling van zijn stof. Voor elk nieuw academiejaar koos ik onderwerpen van beperkten omvang, eigenlijk altijd min of meer capita selecta, die ik niettemin nooit 'af' kreeg; trouwens wat, in de wereld van het historische, loopt ooit 'af'? Ook droeg ik zorg, niet dan na zes of zeven jaar op eenzelfde onderwerp terug te komen. Het Groningse milieu bracht mij, wat publicaties betreft, vooral op kleine studies over de regionale geschiedenis van ons Noorden.

Een pur sang geschiedvorser ben ik nooit geworden. Gewichtige bronnenpublicaties, met overvloed van kritisch materiaal, staan niet op mijn naam, want de Rechtsbronnen van Haarlem,⁹ kunnen die naam niet dragen. Het was een werk, dat ik op de wens van Mr Samuel Muller Fz. na Teltings dood op mij nam, niet zonder enige tegenzin, want ik wist, niets nieuws of onbekends te zullen vinden; de Keurboeken der stad waren voor het overgrote deel niet bewaard gebleven. Toch heb ik in die taak met groot genoegen gewerkt. Het was een der weinige gevallen, waarin mijn studie mij tot de archieven heeft geleid, en arbeid in het ongedrukte materiaal brengt nu eenmaal een bekoring met zich, die tot een obsessie wordt, voor de ongeschoolde nauwelijks te begrijpen, onafhankelijk van de volstreckte belangrijkheid van Uw onderwerp in het algemeen. Juist in dit schijnbaar zo nuchtere en droge archiefonderzoek, wanneer ge bezeten wordt door de wens, het uiterlijk te kennen van een reeds lang verdwenen gebouw of de samenhang van een zekere verwantschap, pakt U zo dikwijls dat gevoel van een onmiddellijk contact met een stuk verleden, dat ik hierboven een hantise noemde, dat haken naar een gezicht op dingen van weleer.

Twee van de werken, die ik geschreven heb, kon ik geheel op de ongedrukte en onbekende bronnen opbouwen, beide behoren zij tot mijn minst bekende producten, maar beide beschouw ik als van het beste wat ik geleverd heb. Het ene is de geschiedenis van de Groningse universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan: 1814 tot 1914, en verschenen in het gedenkboek Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV bij dat

eeuwfeest, dat wel de laatste waarlijk internationale bijeenkomst is geweest vóór het uitbreken van de oorlog een maand later. De bewerking van het onderwerp was mij als de historicus en titre opgedragen. Ik had die taak zonder enige lust aanvaard, maar geraakte er spoedig geheel door geabsorbeerd. Behalve de curieuze collectie Groningana, die de Universiteitsbibliotheek mij bood, was mijn hoofd bron het archief van Curatoren. Mijn vriend J.A. Feith, de Rijksarchivaris, stond mij toe de keurig geordende bundels vrijelijk te raadplegen in het magazijn van het rijksarchief zelf, een voorrecht dat zelden de onderzoeker ten deel valt. Tenslotte putte ik uit de levende bronnen, d.w.z. die reeks van toen in 1912 bejaarde oud-studenten, die mij herinneringen hadden mee te delen. De oudsten van hen waren in 1845 aangekomen. A.F. de Savornin Lohman was een van hen, Prof. J. Oppenheim, de gouverneur Tonekens en tal van anderen. Dat was levende geschiedvorsing. Toen echter het boek verscheen, was ik zelf reeds aan alle feestbedrijf onttrokken: het waren de laatste weken van de slopende ziekte, die mij nog eer de maand ten einde was, mijn nog zo jonge vrouw zou ontnemen.

Het andere werk dat ik uit de grondstof zelf haalde, was mijn *Leven en Werk van Jan Veth*. Meer dan vijf en twintig jaar hechte vriendschap had mij aan Veth gebonden. Zijn huis te Bussum was mij als een tweede tehuis, al ben ik er in dat Gooise labyrint nooit in geslaagd, de weg naar Parklaan 33 feilloos te vinden. Onze belangstellingen sloten merkwaardig goed bij elkaar aan, en hij had in het gesprek ontzaglijk veel te bieden. Toen hij gestorven was, in juli 1925, had ik behoefte, hem op breder schaal te herdenken, dan een levensbericht in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waarvan het lidmaatschap een van Veths laatste grote voldoeningen is geweest, mij zou hebben toegestaan. Juist het feit, dat Veth, met zijn voor de hand liggende tekorten, in de nog altijd lichtelijk vertachtigde kringen, die ten onzent de esthetische toon aangaven, na zijn opkomst eigenlijk nooit meer volkomen reçu was geworden, trok mij aan. Mevrouw Veth stelde zijn gehele, volledig door hem bewaarde correspondentie zorgvuldig naar tijdsorde gerangschikt, tot mijn beschikking. Mevrouw Moes-Veth bood onvermoeid alle mogelijke hulp. Zelden heb ik zo hard gewerkt als in die winter van 1926 op 1927. In juli 1927 heb ik het voltooid werk uit het manuscript voorgelezen aan André Jolles, die het bijzonder prees. Nog anderen deden dit, toen het verschenen was, maar het lezende publiek wilde er niet aan.

Het is niet mijn bedoeling, in het genre der auto-biografie of 'Levensherinneringen' te vervallen. Zo weinig mogelijk wil ik mij verwijderen van het thema, dat ik in de titel van deze inleiding heb aangeduid: Mijn Weg tot de Historie. Misschien mag ik daaronder nog rekenen de conceptie en eerste voorbereiding van hetgeen wel als voor-naamste van mijn productie zal blijven beschouwd: mijn 'Herfstij der Middeleeuwen'. Het ogenblik van die conceptie is mij van de aanvang af volkomen bewust geweest en gebleven, al is het niet in de vorm van een gedetailleerd herinneringsbeeld. Merkwaardigerwijs ontbreekt mij de nauwkeurige tijdsbepaling van het geestelijke feit, dat ik het best als een overspringen van een vonk zou kunnen weergeven. Het moet geweest zijn tussen 1906 en 1909, waarschijnlijk 1907. In de namiddaguren, wanneer de zorg voor de kleine kinderen de tijd van mijn vrouw opeiste, wandelde ik dikwijls alleen een eind buiten de stad, die toen nog aan alle zijden recht in het wijde, strakke Groningse land leidde. Op zulk een wandeling, langs of omtrent het Damsterdiep, op een zondag, dunkt mij, rees bij mij een inzicht: de late middeleeuwen niet als de aankondiging van het komende, maar als het afsterven van dat wat heengaat. Die gedachte, als men van gedachte spreken mag, cirkelde bovenal rondom de kunst der Van Eycks en hun tijdgenoten, die mijn geest destijds ongemeen occupeerde. Het werd in die jaren juist gewoonte, om op voetspoor van Courajod, met Fierens-Gevaert en Karl Voll, de Oud-Nederlandse kunst te zien als een aanbreekende Noordelijke Renaissance. Mijn denkbeeld ging daar lijnrecht tegen in. Het duurde enige jaren, eer ik aan de uitwerking ervan begon. In de nazomer van 1909 moet ik zeer terloops en vaag van mijn werkplan met Blok gesproken hebben, toen ik met W. Martin te Noordwijk zijn gast was, ter gelegenheid van de herdenking van Bloks 25-jarig hoogleraarschap, en deze mij aanspoorde, nu eindelijk eens iets van enig gewicht te publiceren. In dat academiejaar gaf ik een college, dat ik Bourgondische cultuur noemde. Terwijl mijn eigen kijk op wat ik geven wilde, steeds verschoof, was ik in 1910 begonnen, zoveel mogelijk van de Bourgondische en Franse geschiedschrijvers van de tijd te lezen, vooral Chastellain. In de lange warmen zomer van 1911 zat ik met 25 delen Froissart, in de editie van Kervijn de Lettenhove en in die van Luce en Reynaud in mijn studeerkamertje op de zolderverdieping van Toornvliet. Daarna moest ik het werk laten rusten voor de geschiedenis der Groningse hogeschool,

en het werd 1915, eer ik er te Leiden, in geheel veranderde omstandigheden weer ernstig aan voortwerkte. Voor de rest spreke het boek voor zich zelf.

Sedert ik in de beoefening der geschiedenis mijn levenstaak gevonden had, is mijn verhouding tot de strengste aller Muzen altijd een min of meer vagebonderende gebleven, in tegenstelling tot mijn persoonlijke, lichamelijke aanleg, die ik veeleer sedentair zou noemen. Een echte geschiedvorser, ik zeide het reeds, ben ik eigenlijk nooit geworden. Een speciaal veld van onderzoek, hetzij een tijdperk, een land of een bepaalde stof, heb ik mij nimmer gekozen. Vandaar dat ik ook nooit voor toekomstige bewerking een reeks van onderwerpen in petto had, noch ten dienste van mijn leerlingen noch van mijzelf. Steeds weer ben ik van het ene onderwerp in het andere getuimeld, zonder richtsnoer, zonder vooraf berekend plan. Iedere vraag om een dissertatie-onderwerp bracht mij altijd in grote verlegenheid, en herinnerde mij aan een gezegde van mijn Groningse collega Wildeboer, die beweerde, op zulke vragen altijd te antwoorden: je kunt me net zo goed vragen een vrouw voor je te zoeken. Enfin, ik vond onderwerpen, en somtijds leidden ze tot een promotie, en somtijds niet. Het vrij geringe aantal der bij mij gepromoveerden is overigens niet geheel en al uit mijn tekortkoming in dezen te verklaren: de Nederlandse verhoudingen maken het de kandidaat in de letteren niet gemakkelijk, de doctorsgraad tijdig te behalen.

De omvang van mijn volledige bibliografie zal niet ontzagwekkend zijn. Een vat van wetenschap ben ik nooit geweest, en een van die heroïeke arbeiders, die de wetenschap nodig heeft, evenmin. Ik werkte altijd kort, bijna uitsluitend in de morgenuren, maar snel en regelmatig. Buiten het werk, dat ik onderhanden had, las ik weinig, veel te weinig zeg ik sinds lang, als ik terugzie op de beschamende lacunes in mijn algemene belesenheid. Ik genoot altijd een benijdenswaardige vrijheid in de beschikking over mijn tijd. Door een samenloop van omstandigheden bleef ik verschoond van het gecommiteerdenschap bij de eindexamens, en ik was altijd op mijn hoede voor het aannemen van het secretariaat ener commissie, om van het penningmeesterschap niet te spreken. Moet ik mij een verdienste toekennen, die het succes dat mijn werk heeft gehad helpt verklaren, dan zou ik het de gave van een gelukkige vinding en van zekere visie willen noemen. Ik ben mij geen valse nederigheid bewust, wanneer ik het voor mij zelf aldus zou uitdrukken: ik heb van

mijn kinderjaren af de naam van vroeg opstaan gehad, – vroeger dan ik eigenlijk ooit opgestaan ben.

Ingevingen tot het opzetten van een of ander nieuw geschrift zijn mij meer dan eens geworden uit de stof, waarover ik college gaf. Zo was het bij voorbeeld met mijn Erasmus. Tot 1920 toe was zijn figuur mij volslagen vreemd gebleven. In aansluiting aan een college over Renaissance en mijn artikel Het probleem der Renaissance ging Erasmus mij interesseren en kreeg ik lust, over hem te werken. Juist toen nodigde Edward Bok mij uit, hem te behandelen voor zijn serie Great Hollanders, die na Barnouws voortreffelijke ‘Vondel’ is blijven rusten. De snelheid, waarmee ik toen uit de tien delen van J. Clericus de Rotterdammer heb besprongen, ontwapend en geseceerd, kan ik geen historicus of philoloog als methode aanbevelen. Het beste wat die studie mij heeft opgeleverd is een hechte vriendschap met P.S. en H.M. Allen geweest.

Ten aanzien van mijn Erasmusbiografie hebben sommigen wel gemeend: hierin heeft de schrijver nu inderdaad zichzelf gegeven. Voor mij zelf heb ik dat oordeel altijd als volstrekt onjuist verworpen. Zo groot als mijn bewondering voor Erasmus is, zo gering mijn sympathie. Toen ik met hem afgedaan had, heb ik hem willens en wetens weer vergeten. Ik herinner mij een gesprek met een Duits vakgenoot, uit januari 1932, die van die mening was, dat Erasmus mij veel meer ‘gelegen’ had dan het Herfsttij der Middeleeuwen. ‘Mit diesem Stoff’ zei hij van dit laatste, ‘haben Sie wohl gerungen’. Ik dacht een ogenblik na, en glimlachte ontkenkend.

Mijn wetenschappelijke en letterkundige werkzaamheid heeft voor mijn eigen bewustzijn nooit het karakter van een worstelen gedragen. De dingen, waarin ik gewerkt of waarover ik geschreven heb, hebben zich nooit aan mij voorgedaan als problemen, die ik de baas moest worden. Het element van een tegenstand, die overwonnen moet worden, is mij in mijn geestelijke occupatie even vreemd gebleven als dat van een wedijver, waarin ik mededinger was, die wedijver, waarvan ik zelf de niet te overschatten gewichtigheid voor het cultuurleven in mijn Homo Ludens met zoveel klem heb betoegd.

Het werk dat achter mij ligt, en dat, hoe dan ook, spoedig afgelopen zal zijn, is voor mijn eigen gevoel nooit meer geweest dan een zweven over de tuinen van de geest, een hier en daar tippen aan de bloesems en dan meteen weer verder gaan. Intensieve geestelijke inspanning heb ik

nauwelijks gekend. Ik sprak eerder van mijn volslagen onbegaafdheid en zelfs aanzienlijke mate van onverschilligheid voor natuurwetenschap, mathesis, technologie en ook wijsbegeerte. Met die halfzijdigheid van mijn aanleg staan ongetwijfeld ook de gebreken van mijn historische arbeid in nauw verband. In het streng gesloten gilde van de philologen en geschiedvorsers, waar de reglementen gelden en de voorschriften moeten worden nageleefd, heb ik mij nooit thuis gevoeld. Ik had, om in de taal van onze oude Windesheimers te spreken, maar een vonkske ontvangen, dat af en toe wel gloeien wilde.

De Steeg, 27 december 1943

Terugblik op Nederlands groei in de veertig jaren van het regeringsjubileum¹

Een vriend vroeg mij: waarom besteedt men thans alle aandacht en alle geestdrift aan het vieren van de dag, waarop voor veertig jaar de Koningin gekroond werd, terwijl toch over twee jaar een veel luisterrijker getij ommekomt? Tegen het einde van 1940 zal Wilhelmina een halve eeuw Koningin der Nederlanden zijn geweest. De geschiedenis telt de jaren van een regering doorgaans van het tijdstip der opvolging af en niet eerst van de aanvaarding der regeringstaak. Waarom niet gewacht? De opmerking scheen mij niet ongegrond. Inderdaad, een grootser viering blijft in uitzicht. Doch welaan, er zal opnieuw feestvreugde en dankbaarheid te over zijn, als het lot gunstig blijft. En het feest zal uit zich zelf een andere stempel dragen. Het zal in zekere zin, meer dan nu het geval is, het koningschap zelf, het Oranjestad, de Kroon zijn, wat in 1940 het voorwerp der hulde wordt, terwijl het thans bovenal de persoon van Koningin Wilhelmina is, wie de hulde geldt, de Vrouwe Moeder, die van de dagen af, dat anderen het onbezorgde levensperk van twintig nog wacht, de zware last van 's Lands bestier gedragen heeft. Zo heeft wellicht toch het feest van 1938 een noot van innigheid, die 1940 niet overtreffen kan.

De ouderen, wier heugenis tot 1880 of verder teruggaat, kunnen nog de teerheid navoelen, waarmee men in die tijden eerst van het Prinsesje en later van het Koninginnetje heeft gesproken. Het kostte moeite, van dat zachte verkleinwoord afscheid te nemen, toen de achttienjarige de taak van haar Moeder de Regentes had overgenomen. De vlag van diepe aandoening over al wat het feit der kroning inhield en voor de jonge Koningin zou meebrengen, ging opeens veel verder dan de kringen, die in een sterke gehechtheid aan vorstehuis en monarchie leefden. Er trilde een snaar in het nationaal bewustzijn, die in lang niet zo sterk en wellicht nooit zo zuiver geklonken had.

1898, wat lijkt het ver af! Welk een andere tijd, en welk een ander Nederland! – Laat ons hier niet van staatkundige vragen en partijbeleid

spreken, en liever trachten, ons een ogenblik in stemmingen van voorheen terug te denken, de Nederlandse wereld vluchtig even weer aan te zien met de ogen van 1898. Het liberale tijdperk neigde ten einde. Het was menig Nederlander voorgekomen als een soort van burgerlijk millennium, waarvan nog geen einde in zicht was. Hoe, het liberalisme in Nederland aan zijn einde? Het scheen nog steeds zo vanzelfsprekend, zoals het schip van staat op het liberale koeltje voortgleed. Niemand twijfelde aan de Vooruitgang en slechts weinigen aan de gezondheid van ons parlementaire stelsel. Iedereen hield onze politieke groeperingen voor echte staatspartijen, al begonnen zij scheuren en barsten te vertonen, die niet meer te lijmen zouden blijken. De grondtoon van het openbare leven was nog die van het protestantse modernisme, dat aan zijn randen overging in een volslagen onkerkelijkheid en een uiterste verslapping van christelijke voorstellingen, die door luttel wijsgerig inzicht of belangstelling gecompenseerd werd. Het talrijke volksdeel, dat in een hecht godsgeloof leefde, was politiek reeds grotendeels gemobiliseerd, maar de herleving van kerkelijke zin ook buiten die kringen was nog verre, al zou er spoedig van het parool christelijk-historisch een sterk herzamelande werking uitgaan.

Sedert enkele jaren had het socialisme in Nederland een ander aangezicht gekregen. Al was de geest van het 'Nieuwenhuis mot zakkies plakken' nog in brede kringen van gemiddelde geborneerdheid lang niet afgestorven, in twee gedaanten won onder de intellectuelen de idee van het socialisme krachtig veld: van Troelstra uit door de weerzin tegen de maatschappelijke euvelen, en van de sfeer van P.L. Tak en F. van der Goes uit in een vorm, waarin de ernstige bestudering van Marx zich met een sterk esthetisch moment, dat aanknoopte bij William Morris, verbond.

De wereld zag er, ten spijt van de Dreyfus-affaire en van het nog niet uitgezichte anarchisme van de daad, eigenlijk nog hoopvol uit. En dáár ging, geen twee weken vóór de kroning in de Nieuwe Kerk, de nota uit van Keizer Nicolaas, rampzaliger gedachtenis, die de wereldvrede te beloven scheen, en weldra gevolgd werd door de keuze van Den Haag als uitverkoren plek, waar dat heil geboren zou worden. De jonge vorstin begon haar ernstige taak wel in een zeer bijzonder tijdsgewricht. Wat moet er aan hoop en verwachting in haar jeugdig hoofd zijn omgegaan!

Een jaar later begon de Boerenoorlog. In een zeldzame eensgezindheid leefde Nederland de spannende ontwikkeling van het conflict in

Zuid-Afrika mee, eerst een tijdlang in wilde hoop op het haast onmogelijke: een zegepraal der stamverwante Boeren, dan in bittere verontwaardiging over de harde daden van het Britse imperialisme. Hoe ver af ligt dat alles!

De zestien regeringsjaren van Koningin Wilhelmina van de kroning tot het uitbreken van de wereldoorlog hebben aan 's Lands regering, en daarmee in de eerste plaats aan de Kroon zelve, hogere eisen gesteld dan het rustige, ietwat afzijds gelegen Nederland van het laatste kwart der negentiende eeuw gewoon was geweest te aanvaarden. De bijkans naïeve verzekerdheid van een veilig nationaal bestaan, dat zich van het 'buitenland' niet al te veel behoefde aan te trekken, en het vertrouwen in een beproefde maatschappelijke orde, die nog in de bedding van burgerlijke welvaart en vrijen handel ongestoord voortkabbelde, moest stuk voor stuk worden prijsgegeven. Nederland moest zich allengs zijn plaats bewust worden, niet terzijde van de grote mogendheden, maar midden tussen deze, op een der gewichtigste en meest blootgestelde punten van een ziedend Europa. De zending van de *Gelderland*, om de grijze overwonneling van Transvaal naar zijn toevluchtsoord te brengen, kon nog een min of meer geïsoleerde kloeke daad van buitenlands beleid heten. Toch markeerde zij reeds de richting, welke dat beleid voortaan had te nemen: handelen naar eigen inzicht van goed recht, zonder vrees voor onwelwillendheid van machtige burens. De Nederlandse politiek moest door de veranderde omstandigheden zelf gaandeweg groter van formaat worden. Een schok als die der spoorwegstaking van 1903 had het land nog niet ondergaan. De ernst van de toestand dwong tot forser maatregelen dan men gewoon was. De onuitgesproken rustige verwachting, waarin men zo lang gemeend had, dat alle dingen in hun eigen spoor wel gunstig zouden verlopen, bleek onhoudbaar. Alles eiste voortaan nauwkeurige waarneming, gezette bestudering. Men moest voorzien, ontwerpen, ingrijpen. Het ganse openbare bestel werd allengs van actiever aard. Duidelijker dan op enig ander gebied sprak dit feit in alles wat de 'Kolonien' betrof. Was de eerste Atjeh-oorlog in de jaren zeventig nog niet veel meer geweest dan een incident van plaatselijke aard zonder ver strekkende consequenties, de pacificatie van Sumatra in het eerste decennium na 1900 werd gedragen door het levendig besef, dat men in het Oosten een groot rijk te besturen had, waarvan alle delen, hoe ver uiteengelegen, ten nauwste samenhingen. De buitenbezittingen eisten de aandacht, al

de problemen van de behandeling der inheemse bevolking daagden op, en naast de vraagstukken van exploitatie en bestuur diende zich welhaast dat der verdedigbaarheid aan.

Een verandering van beginsel, die slechts in beperkte mate tot de volksverbeelding sprak, lag opgesloten in de prijsgave van de bevoorrechtiging van het openbare onderwijs. De opvatting, dat de overheid wel zou zorgen voor goed onderwijs, en dat speciaal het hoger onderwijs, met de daaraan verbonden academische graden en bevoegdheden, tot het domein van de staat behoorde, was door de loop der omstandigheden een privilege van het liberaal gezinde volksdeel geworden, hoewel zij in de grond met het begrip van vrijheid niet strookte, en veeleer een erfstuk uit het Napoleonisme was. Het was een omkeer van zeer verre strekking, toen de wet van 1905 de effectus civilis van het bijzonder hoger onderwijs erkende. De algehele bevrediging op onderwijsgebied, al zou zij eerst in 1917 haar beslag krijgen, was daarmee in uitzicht gesteld. Niemand kon toen nog voorzien, dat deze erkenning van een vrijheidsbeginsel tegen de almacht van de staat in, eenmaal een kostbaar pand van geestelijke vrijheid zou blijken, naarmate elders een nieuwe gezagsstaat zich veel uitdrukkelijker en aanmatigender dan ooit tevoren het monopolie van nationale opvoeding zou toekennen.

Hetzelfde jaar, dat de bevrediging van het onderwijsvraagstuk bracht, en dezelfde zucht naar billijkheid en vrijheid, die deze laatste oplossing had beziel, deed helaas ook het stelsel van evenredige vertegenwoordiging geboren worden. Het leek zo rechtvaardig en zo eenvoudig: elke mening van politieke aard heeft recht op zoveel invloed in 's lands vergaderzaal als het aantal van haar aanhangers meebrengt. Het was inderdaad een ondoordachte overschatting van de deugdelijkheid van het parlementaire stelsel, een noodlottige misvatting, die het geraamte der democratie voor het wezen der zaak aanzag, het levende element uit de politieke strijd verbande, en ons opschepte met de blikken vorm, waaruit alle vier jaar dezelfde pudding te voorschijn komt.

Inmiddels had Nederland gedurende de vier jaren van de wereldoorlog, onder de vaste hand van Haar, die voor al de moeilijke beslissingen de hoogste verantwoordelijkheid droeg, en die voor geen inspanning, van haar geestkracht en vertrouwen gevergd, bezweek, op treffender wijze, dan iemand mogelijk had kunnen achten, een beeld geleverd van het embleem, dat eens de Vader des Vaderlands tot het zijne gekozen

had: een ijsvogel met de spreuk *saevis tranquillus in undis*: rustig te midden der woeste baren. Waarlijk, al kan de dierkunde het oude volksgeloof niet onderschrijven, men mocht dat vogeltje wel onder onze nationale symbolen een plaats geven.

Wie zich afvraagt, welke naspeurlijke factoren tot de bewaring van Nederland voor de wereldbrand hebben bijgedragen, zal, dunkt ons, allereerst moeten erkennen, dat er destijds, ook midden in de strijd, nog meer van het volkenrecht overeind bleef staan, dan de nu laatst verlopen jaren ons bij voortdoring te zien geven. Ons land kon, door nauwlettend op de geldende regelen van het internationale recht te staan, zelfs in netelige vragen nog op enig ontzag voor het recht aanspraak maken bij de machtigen, die letterlijk over ons hoofd heen de wapens kruisten. Zich zelf zijn en zich door niemand vrees laten aanjagen, zich niet plooiën om verkeerde uitleg van zijn houding te ontgaan, op zijn recht staan en van niemand iets verlangen of begeren, dat zijn de beginselen geweest, die tijdens de oorlog de juiste en heilzame waren gebleken, en die ook na de oorlog de integriteit van ons grondgebied hebben doen ontzien. Op die grondslag hebben wij ons goed recht, in geen verbonden te treden, erkend gezien. Op die grondslag heeft ons volk ondanks dreigementen neen gezegd, toen 's lands eer en zeggenschap over eigen bodem op het spel schenen te staan. Die beginselen tenslotte hebben het fiere parool ingegeven, dat Nederland van niemand een waarborg van zijn onaanstaaftbaarheid begeert, daar het van niemand een schending verwacht. In dat besef van eigen verantwoordelijkheid weet het volk zich een met de in menige zware beproeving tot rustige wijsheid gerijpte en bezonkene persoonlijkheid van Haar, die de kroon draagt.

Het was niet louter eigen geestkracht, wat Nederland, toen alles uiteen scheen te scheuren, tot een waardige houding in staat stelde.

Het bezat een onschatbaar voorrecht, dat zulk een houding veroorloofde en voorschreef, in zijn nationale beslotenheid en gelijksoortigheid. Zonder aanspraak te maken op een duimbreed gronds buiten de grenzen, zonder minderheids- of taalkwesties binnen de grenzen (want de Friezen zijn de kern van het Nederlandse volk zelf, al wordt dat soms door enkelen hunner in de hitte van hun taalgeestdrift vergeten), met een taak te vervullen, in Europa en in het Oosten, die niemand met schade bedreigt, en velen tot heil kan zijn, is de Nederlandse staat een zeer positief element in de politieke samenleving van heden. Waarom

positief? Omdat Nederland vasthoudt en vasthouden moet aan een ideaal van echte en heilzame samenleving onder staten en volken, een internationale rechtsorde, die niet een vrome wens is van het bespiegeld verstand, maar een noodzakelijkheid, die door de ganse wereldorde aan volken zowel als aan individuen is opgelegd, en die tegen alle negatieve invloeden in, die haar tijdelijk vertragen, zich dagelijks onafwendbaarder verwezenlijkt. Ons woord samenleving is een mooi woord. De omringende talen hebben er geen volkomen equivalent voor. Het houdt voorstellingen in van actieve orde en vruchtbare eendracht, van elkander verdragen en helpen, als in een goed gezin. Het woord wordt ook wel gebruikt in negatieve zin: samenleven als hond en kat. Indien de politieke samenleving eer de gedachte wekt aan dit laatste, dan is het, omdat tal van volken en staten zelf hond of kat willen zijn. De nationale zelfgenoegzaamheid is een zuiver negatief beginsel, gebaseerd op ontkenning van het grotere terwille van het geringere.

Een internationale zin behoeft de meeste Nederlanders niet te worden aangeleerd. Zij dragen die krachtens hun ganse volksverleden en staatsbesef in zich. Er is een tijd geweest, en hij ligt merkwaardig dicht achter ons, dat de Nederlander, altijd tot een zekere intellectualistische geesteshouding geneigd, zich wat al te licht liet wiegen in de illusiën van een beter en veiliger statenstelsel, dat op komst scheen. De uiterlijke gebeurtenissen en omstandigheden hadden die trek van een hoopvol internationalisme nog versterkt. Nederland had de eerste en de tweede vredesconferentie mogen herbergen. In Den Haag was eerst het Hof van Arbitrage, dan het Vredespaleis, dan het Permanente Hof van Internationale Justitie gevestigd geworden. De geest van Grotius had er opnieuw gebloeid in Asser en Van Vollenhoven. Het land was (bedriegelijke proef op de som van het pacifisme) ondanks een te kleine weeracht, met zijn rijke en begeerlijke bezit over zee, voor de stormen der eeuw gespaard gebleven. En thans kwam de Volkenbond al onze hoopvolste verwachtingen in een duurzame, hechte vorm gieten. Het was geen wonder, dat de Volkenbond geen trouwer aanhanger vond en behield dan Nederland.

Nu leven wij in de ontgoocheling. Het vlammetje van het volkenrecht flakkert kwijnend in de bedorven lucht van een door boze hartstochten verpeste wereld. De stemmen, die tot internationale eendracht manen, klinken zwak.

Betekent dit, dat de idee van vrede en recht de neerlaag heeft geleden? Of dat onze volksgeest in het ongelijk is gesteld en schade leed? Geenszins. De harde lessen van de verbijsterende jaren, die achter ons liggen, zijn ons tot voordeel geweest. Is het, zoals een regel van Camoens luidt, lafheid, onder schapen een leeuw te zijn, het is het ook, om onder wilde dieren een lam te zijn, – als men anders kan. Het Nederland van heden weet, dat het anders kan, en anders moet, en wil het. De laatste jaren hebben, in ons van nature weinig militaire land, een stijging van het aanzien der weermacht opgeleverd, als sinds 1831 niet meer was aanschouwd. De bereidheid tot opoffering, de vaste wil tot verdediging van ons goed recht zijn algemeen geworden.

Het wezen van Nederland zelf brengt mee, dat elke krachtige verlevendiging van ons staats- en volksbesef, hetzij door een dreigend gevaar of door een grote idee, zich steeds ontladde in een zich samenscharen rondom Oranje. Zo was het in het verleden, zo is het nu. Maar het is thans niet een psychologische reactie van zich bergen, wat de Kroon meer dan ooit te voren tot middelpunt van ons streven maakt. De veertig jaren van Wilhelmina's regering hebben van lieverlede het aanzien van het koningschap zelf tot ver boven de tevreden aanvaarding der monarchie in haar eerste eeuw doen stijgen. De negentiende eeuw had nog te veel wortels in het rationalisme der voorafgaande, te veel geloof in het meerderheidsbeginsel en in de gezagsopdracht bij keuze, om niet in theorie toch eigenlijk aan een republiek als beste staatsvorm de voorkeur te geven. Overal waar niet de eerbied voor goddelijke inzet bij voorbaat de doorslag gaf, konden toch het erfelijk koningschap en de soevereiniteit gevestigd in de kroon voor het staatkundig denken der eeuw niet veel anders zijn dan een anomalie, die men hier te lande geredelijk aanvaardde, omdat het Oranje betrof. De twintigste eeuw heeft de verstandelijke uitgangspunten van zulk een staatsgedachte geschokt. Voorzover niet de staatswetenschap zelf overtuigde, hoe kostbaar een erfelijk en eenhoofdig gezag, mits in vrijheid gegrondvest, in alle dingen des levens pleegt te zijn, leverde de praktijk der recente historie het bewijs, hoe benijdenswaard de volken zijn, die hun monarchale continuïteit in democratische vorm ongeschokt mogen bewaren. Het aanzien der republiek als staatsvorm daalde welhaast tot dat van een *pis aller*.

Het geluk wil, dat Nederlands stamhuis in nieuwe bloei de afsluiting van dit perk van vier maal tien regeringsjaren en de aanvang van een

nieuw tijdvak beleeft. Lange regeringen zijn door de ganse geschiedenis heen in de regel de rijken tot zegen geweest. Dit geldt dubbel, wanneer zulk een lange periode het beeld te zien geeft van een staats- en volksbestaan, dat in wel overlegden uitbouw van zijn eigen mogelijkheden, in behoedzame wering van schadelijke invloeden, in ernstige bestrijding van maatschappelijke euvelen en gebreken, zijn heil mag toevertrouwen aan een opperste leiding, aan wier weergalozе toewijding en volmaakte onzelfzuchtigheid nooit iemand getwijfeld heeft.

VIER ORATIES

Over studie en waardering van het Boeddhisme¹

Geachte Toehoorders!

De belangrijkheid van de geschiedenis ener beschaving laat zich niet zuiver afmeten naar de geografische grenzen, waar binnen die beschaving hare invloed doet gelden. Toch is het, om het gewicht te doen uitkomen van de wetenschap, die zich bezig houdt met de Oud-Indische cultuur, genoeg gezegd, dat het grootste deel van Azië tot die beschaving staat in een verhouding, niet ongelijk aan die, welke Europa inneemt ten opzichte van de cultuur van Israël. Voegt men daarbij, dat Indië voor de vergelijkende godsdienstgeschiedenis een materiaal biedt, even onuitputtelijk als onmisbaar, dan behoeft het geen wijder betoog, dat het onderwijs in de Indische oudheid- en letterkunde, ook buiten de waarde om, die de beoefening van het Oud-Indisch voor de taalwetenschap bezit, aan geen Universiteit overbodig kan worden genoemd. Wat wellicht nog in het bijzonder wenselijk maakt, dat de vertegenwoordiging van die wetenschap niet ontbreke, is het feit, dat zich heden ten dage ook buiten geleerde kringen de behoefte doet gelden aan voorlichting op het gebied der Oud-Indische cultuurgeschiedenis, een behoefte, die bij gebrek aan deugdelijk onderricht, slechts tot de verspreiding van onjuiste noties leidt.

Die overwegingen hebben mij er toe gebracht, de gastvrijheid der Amsterdamse Universiteit in te roepen, ten einde hier als privaats docent in de Indische oudheid- en letterkunde te mogen optreden, en als zodanig wenste ik thans enige ogenblikken tot u te spreken over studie en waardering van het Boeddhisme.

Het is niet mijn bedoeling, een overzicht te geven van de ontwikkeling en de huidige stand der geleerde onderzoekingen betreffende het Boeddhisme, doch om een vraag te stellen, en wel deze:

Wat kunnen wij verwachten als de vrucht van een ernstige bestude-

ring van het Boeddhisme? Zal die studie in staat zijn, ons geestesleven werkelijk te wijzigen, of is haar waarde zuiver wetenschappelijk?

Voor iemand, die een historische levensvorm tracht te leren kennen, blijft naast de balans der volstreekte vermeerdering van zijn kennis de vraag te overwegen, welken invloed door zijn studie de gesteldheid van zijn geest ondergaat. Van elke geschied- of letterkundige werkzaamheid in de allerruimste zin blijft als gevolg een zekere affectie van ons begrippen-complex en onze gedachtenvorming te veronderstellen. Die inwerking kan bestaan in een versterking van onze weetlust, verscherping van het inzicht, verfijning van de appreciatie, verhoging van het vermogen tot abstractie, in welk geval men kan spreken van zuiver wetenschappelijke opname. De bewustwording van een vroegere levensvorm kan ook bevruchtend werken, en door de reactie op het eigen gedachtenleven tot de schepping van nieuwe kunstvormen of de uiting van tot dusver niet geformuleerde gedachten leiden. In dit geval kan men spreken van een fantastisch-artistieke opname, of wel van een renaissance, welke des te meer leven en volheid zal bezitten, naarmate de bevruchte gedachtestof in kracht evenredig is aan die, welke daar op werkt. In de derde plaats kan de onderzoeker door de denkbeelden, die hij leert kennen, zich regelrecht laten overtuigen, en een poging doen, zijn eigen geestesleven over te gieten in de vaten van de oude wijsheid, die hij verzamelt. In dat geval zou men van een ethische opname kunnen spreken.

Deze drie wijzen van invloed zullen in de regel elkander in zekere verhouding vergezellen. De kans, dat de opname, welke ik ethisch heb genoemd, boven de andere zal overwegen, wordt groter, naarmate het gebied, waarop het onderzoek zich beweegt, van meer geestelijk-abstracte aard is. Eerder dan een geschiedvorser partij kiest in een economische strijd uit lang vervlogen dagen, zal de beoefenaar van een godsdienstig-wijsgerige letterkunde een aanhanger worden van de leer, wier verkondiging hij leest, altijd wanneer de natuurlijke vatbaarheid voor wijsgerige overtuigingen, die, zoals van zelf spreekt, een vereiste blijft, aanwezig is. Openbaart zich in een gegeven periode de overname van wijsgerig-religieuze denkbeelden uit een vreemde sfeer langs de weg van studie in enigszins ruime kring, dan is dit een beschavingsverschijnsel van groot gewicht, en kan onder bepaalde omstandigheden een réveil genoemd worden. Doch dit gewicht is afhankelijk van de ernst, die men

aan het feit van zulk een overname moet toekennen, in verband met het geestelijk gehalte der overnemers.

Een herleving b.v. als van de oud-testamentische polygamie bij de Heiligen der jongste dagen aan het Zoutmeer, is stellig als beschavingsverschijnsel uiterst belangrijk, doch meer voor de socioloog, die daarin de invloed van het economisch en geestelijk isolement op een bodem zonder verstandelijk resistentie zal ontwaren, dan uit een oogpunt van strenge wijsbegeerte.

De waarde van elke bewuste overname van oude ideeën wordt bepaald door de juiste evenwichtsverhouding, die er bij de overnemers bestaat tussen natuurlijke vatbaarheid voor wijsgerige denkbeelden en de scherpte en geschooldheid van het wetenschappelijk oordeel.

Onmiskienbaar heeft de Oud-Indische cultuur, en inzonderheid het Boeddhisme, zich te verheugen in de belangstelling van een zeer algemeen publiek. Kon, nu dertig jaar geleden, gelijk Potgieter ons in zijn brieven vertelt, Van Limburg Brouwer, kort voor zijn dood, nog klagen over het gebrek aan belangstelling, ja de spot, waarmee zijn Indologische studiën en geschriften door het beschaafde Nederlandse publiek waren ontvangen, die onverschilligheid bestaat klaarblijkelijk niet meer. Het oude Indië trekt sterker dan te voren de aandacht tot zich door zijn beeldende kunst, zijn toneel, zijn epos, en nog meer dan door dit alles, door zijn godsdienstig-wijsgerige stelsels. Vertalingen van de Bhagavadgîtâ circuleren in wijde sfeer, populaire werken over Boeddhisme verschijnen bij menigte, (in de eerste maanden van dit jaar reeds zeven), en wat misschien nog meer zegt: in de schone letteren van de dag, gedichten, romans, essays, stuit men telkens op een vaag gehaspel met Indische termen en begrippen, waaraan de schrijvers zekere stemmingen, die de hedendaagse literatuur in het groot cultiveert, trachten vast te leggen. Gelijk reeds vroeger het woord *nirvâna* in het algemeen spraakgebruik werd opgenomen, schijnen thans de termen *âtman* en *karma* op weg, langs zekere kanalen tot de notie der algemeen ontwikkelden door te dringen.

Moet men daaruit opmaken, dat tussen ons geestesleven en de Oud-Indische gedachte punten van aantrekking bestaan? En met het oog op het Boeddhisme in het bijzonder: is het mogelijk, dat dit op onze geest een werking zal doen gelden van renaissance, een sterking en vorming van gedachten, die, in potentie in ons aanwezig, de aanraking behoeven

met een geest, waarin zij zich klaar en volkomen hebben uitgebeeld, om ook in ons kracht en wezen aan te nemen? Het schijnt immers, dat velen in Oud-Indische godsdienstleer, inzonderheid het Boeddhisme, die completering van hun gedachte, die ideeën-veredeling zoeken, waar hun ziel naar haakt. Zo ja, wat is het, dat zij zoeken, en hoe en waar vinden zij het? Is het een wijsgerige of een ethische bevrediging? Waar liggen de punten van aanraking tussen hun geestesleven en dat van het Boeddhisme?

Om het Boeddhisme in enige vorm te hunnen aanhangen, moet de moderne westerling het zich allereerst danig gefiltreerd denken van de bonte drom van goden, spoken en demonen, ontdaan van de sjofele poespas van relieken, de hocuspocus der toverpraktijken, het exorbitante wondergeloof, de opeenstapeling van hollende cosmologische fantasieën, waarmee het doorzult is. Weliswaar is dat alles, zoals reeds zo dikwijls is gezegd, feitelijk in genen dele af te scheiden van de Boeddhistische leer, zelfs in haar zuiverste vorm, (want het doordringt het Boeddhisme van de schors tot het diepste merg), doch, dit daargelaten, en toegegeven, dat de moderne bewonderaar het recht heeft, een zorgvuldig geëpureerd stelsel van moraal en soteriologie als Boeddhisme te betitelen, waarin is dat stelsel aan onze denkrichting verwant?

Het is merkwaardig, dat men die bewonderaars het meest telt onder degenen, wier algemene richting van ideeën regelrecht tegengesteld is aan die van het Boeddhisme. De hoofdrichting der Boeddhistische idee is negatie: de negatie uit een koel overlegd, consequent pessimisme. Nu zijn de tegenwoordige dwepers met Boeddhistische ideeën, als ik het wel heb, niet in de eerste plaats de wijsgerige pessimisten, niet de volgers van Schopenhauer, doch eer een slag van lyrische pantheïsten, die een zoetelijk sentiment van zalige ziele-eenzaamheid in Boeddhisme's leer weerspiegeld menen te zien. In de filosofische sfeer van het Boeddhisme zullen dergelijke lieden hun ideeën-verwantschap onmogelijk kunnen vinden. Het is immers niet de loochening van het wezen der ikheid en het bestaan ener ziel, dat grondbeginsel van de Boeddhistische theorie, wat hunne instemming vindt?

De eerste der kluisters, waarvan de Boeddhist zich moet losmaken, om het Edel Achtledig Pad te betreden, is 'het dwaalbegrip aangaande zijn ik-zijn' (*sakkâya-ditthi*), een andere is 'schoonheidszin' (*rûparâga*). Drie leerstukken liggen ten grondslag aan alle Boeddhistische wijsheid: 'dat

niets standvastig is, dat aan alle zijn ellende aankleeft, dat er geen zelf is' (*aniccam, dukkham, anattam*).²

Dat is de grondtoon van het Boeddhisme, en die klinkt ook in het werk van hen, die in waarheid zich aan de wijsgerige richting van het Boeddhisme verwant vonden. Doch de meerderheid van de hedendaagse vrienden van het Boeddhisme zoekt de ideeën-verwantschap op ethisch, niet op filosofisch gebied. En wel zoekt zij niet wat te vinden is, maar wat zij vinden wil. Wanneer men in het Boeddhisme enkel die edele en zachte trekken onderscheidt van zijn zwaarmoedige humaniteit, zijn rustig zelfbedwang, zijn verheven barmhartigheid, dan kan men het met volle recht ten voorbeeld stellen aan alle mensen. Laat ons daarbij echter niet vergeten, dat er door de gehele Boeddhistische literatuur een toon klinkt van dof ertsagen, die vaak die zachte, zoete geluiden overstemt. (Let wel, ik spreek van de literatuur, niet van het leven der Boeddhistische volken). ertsagen tegenover alles, wat actie, schoonheid en liefde is. Hoe men het wendt, er ligt maar een haarbreedte tussen de hoogste volmaking van de Boeddhist, het handelen zonder hartstocht en gehechtheid, en de werkeloosheid uit ertsagdheid voor het leven. Het Boeddhisme prijst het ontvlieden der wereld aan om een zuiver praktisch en zelfzuchtig doel: omdat uit alle hartstocht verdriet voortkomt.

'Alle verdriet, rampen en ellenden in de wereld, velerlei, komen voort uit dat wat iemand dierbaar is. Waar niets dierbaar is, ontstaan ook zij niet. Daarom zijn degenen gelukkig en onbekommerd, die in de wereld niets dierbaars hebben'.³

Is dat voor een tijd, die aan de heilige arbeid en aan de schoonheid van alle dingen al de grote hartstocht geeft, die in hem is?

Behalve van de toon en de strekking van het Boeddhisme in het algemeen, schijnt er op sommige hedendaagse geesten een sterke bekoring uit te gaan van twee denkbeelden van leerstellige aard, die het Boeddhisme gemeen heeft met de oudere Indische stelsels, nl. de leer van het *Karma* en de *Wedergeboorte*.

Karma betekent letterlijk 'daad' of 'werk', en in orthodox-Boeddhistische zin beduidt het de virtueel som van gedane werken, welke bij de dood van het individu een zekere balans aanwijst, die de geboorte bepaalt van een ander wezen, dat door de gemeenschap van het potentiële Karma aan het vorige geschakeld is, wiens schuld hij door lijden boet en door eigen werken kan helpen delgen. Men bevindt zich met dit

leerstuk op het allerhachelijkste punt van de gehele Boeddhistische leer. Dat niettemin juist dit leerstuk tegenwoordig bewonderaars en aanhangers vindt, berust m.i. behalve op gebrekkige kennis en waanwijsheid op het feit, dat het tegelijk fantastisch en rationalistisch is. Een eenzijdige exact-wetenschappelijke school-opleiding laat menig brein ongeoeffend voor waarlijk filosofische gedachte, en maakt het vatbaar voor de noodlottigste oppervlakkigheid bij de opname van niet-experimentele, speculatieve begrippen.

De leer van het Karma zal dergelijke geesten des te eerder aantrekken, omdat geleerden van de eerste rang, zowel Indologen als natuurvorsers haar een zeker verband hebben willen toekennen met modern-wetenschappelijke begrippen. Op zichzelf is het niet vreemd, dat een natuuronderzoeker in de Boeddhistische literatuur gedachten ontdekt, die aan zijn eigen inzichten verwant zijn. Om de werkelijke verwantschap tussen het denken van een waarlijk grote en gezonde natuurfilosoof en dat van het Boeddhisme te leren kennen, kan men niet beter doen, dan Huxleys bewonderenswaardige redevoering over Evolutie en Ethiek⁴ te lezen. Juist echter, waar een toenadering wordt gezocht tussen de wet van het Karma en de leer der evolutie, speelt m.i. een dichterlijke vrijheid in het vergelijken van ongelijksoortige begrippen zowel de natuurkenner als de Indoloog parten. Van deze laatste illustreert de te vroeg gestorven Henry Clarke Warren de vergelijking van Karma met hereditieit en evolutie door de volgende woorden: 'Een zwaluwenei kan geen leeuwerik voortbrengen wegens het verschil in erfelijkheid. De ontelbare invloeden, die de voorouders van dat ei ondergingen, en de talloze daden, onder die invloeden verricht, zijn op geheimzinnige wijze opgegaard in dat ei, en moeten hun eigen vrucht dragen en geen andere. Daarom kan een zwaluwenei geen leeuwerik voortbrengen, omdat een leeuwerik het resultaat is van een totaal verschillende groep van gesteldheden; om zo te zeggen, zijn Karma is verschillend. Maar de Boeddhisten', vervolgt Warren, 'bedoelen natuurlijk geen erfelijkheid, als zij het woord Karma gebruiken. Karma drukt uit, niet dat wat iemand erft van zijn voorouders, maar dat wat hij erft van zichzelf in enige vroegere staat van bestaan. Maar met dit verschil schijnen de Boeddhistische leer en de wetenschappelijke leer der erfelijkheid sterk gelijkend.'⁵

Goed en wel, maar dat verschil is zo fundamenteel, dat bij nader bezien alle waarde de vergelijking ontvalt. Het hoofdmoment in de leer

van het Karma is en blijft verantwoordelijkheid en schuld, die bij de leer der hereditie juist neigt te verdwijnen. In de leer der erfelijkheid is voor het Karma geen plaats; het komt er mee in flagrante strijd. Wie aanneemt, dat een gegeven neiging het product is van de eigenschappen van een duizendtal voorouders, kan niet tegelijk die neiging beschouwen als voortspruitend uit de handelingen van wezens, die aan de fysieke generatie van het individu geen deel hebben, tenzij hij in de leer van het Karma geheel nieuwe beschouwingen giet. Tussen het beginsel van hereditie en de leer van het Karma moet men kiezen en delen. De Indiërs kennen wel degelijk het begrip der erfelijkheid, maar zij houden het van dat van Karma streng gescheiden.⁶

Doch de aantrekkingskracht van de leer van het Karma ligt voor de meesten niet zoals voor Huxley in hare filosofische, maar in haar ethische waarde. Zonder de relatieve hoogte te willen discussiëren van ene vergeldingsleer, waarbij de genade buiten spel blijft, en zonder te letten op de raadselachtigheid der theorie, die met ontkenning van de continuïteit van wezenheid, toch de continuïteit der schuld aanneemt, (in de praktijk van het Boeddhisme geldt inderdaad het wezen als continu), wil ik aan een enkel voorbeeld het ethisch karakter van de leer van het Karma in de Boeddhistische literatuur demonstreren⁷.

De leer der wedergeboorte is niet ene van ongestoord omhoogstrevende evolutie. Een hogere geboorte geeft volgens het Indische begrip niet zozeer een hogere trap van ethische volmaking aan, als wel een beloning in heerlijkheid, luister, macht en genot. Of m.a.w. de grondgedachte is hedonistisch. Zij komt dikwijls op de kinderlijkste wijze te voorschijn.

‘Wat is de oorzaak, vraagt koning Milinda aan de wijzen Nagasena, dat alle mensen niet gelijk zijn, maar sommige lang van leven, andere kort, deze gezond, die ziekelijk, deze schoon, gene lelijk, dezen machtig, gene zwak, deze rijk, gene arm, deze hoog in rang, gene laag, deze knap en gene dom?’ En het antwoordt luidt: ‘Door het verschil in hun Karma’.⁸

In tal van verhalen is dit thema, waarbij alle aardse ongelijkheid, natuurlijke en maatschappelijke, op zoo goedkope wijze niet enkel wordt goedgepraat, maar als volkomen verdiend voorgesteld, verder uitgewerkt.

De grote heilige Moggallāna, een van Boeddha’s voortreffelijkste discipelen, is door gehuurde sluipmoordenaars op gruwelijke wijze omge-

bracht. De gelovigen beklagen zijn lot. ‘Monniken,’ zegt de Boeddha, ‘de dood van Moggallâna de Grote was niet passend bij zijn tegenwoordig bestaan, maar passend bij zijn Karma uit een vroeger bestaan’. ‘Eerwaarde, wat was dat voor een Karma?’ Volgt het verhaal van een jongeling uit Benares, die zijn vader en zijn moeder vermoordde, en wiens Karma dat van Moggallâna was.⁹

Hadden wij het recht, ons de invloed van dergelijke leringen in een Oosterse maatschappij voor te stellen naar ons eigen oordeel, wij zouden ons die niet anders kunnen denken dan als leidend tot een ijsskoude veroordeling van eens anders ongeluk, tot een ondragelijke zelfvoldaanheid en besef van eigen zondeloosheid bij alle bevoorrechten. Doch de Oosterse geest is niet onze geest. Ons moet het walgen, het ongeluk van iemand, die ons lief is, toe te schrijven aan zonden, die hij zelf niet kent. Waarlijk, onze zo geheel anders gegroeide gedachte zal eer berusting en gelatenheid putten uit de wetenschap van erfelijkheid en evolutie, dan uit een quasi-rationele vergeldingsleer, die in ons begrippenstelsel slechts jammerlijk plat en ergerlijk grof kan schijnen. Hoe is het mogelijk, dat er mensen onder ons zijn van studie en ontwikkeling, die hun weg naar de innerlijke zielevrede kiezen over deze pons asinorum?

Dat het Boeddhisme voor ons aanlokkelijk wordt door de hatelijke verachting van de vrouw, die het in het algemeen belijdt, zal wel niemand aannemen. Maar hoe dan die onloochenbare sympathie van zovelen voor het Boeddhisme te verklaren?

Een objectieve monsterring van zijn voornaamste leerstellingen geeft ons daartoe de sleutel niet. Verder brengt ons een onderzoek naar de roerselen van het hedendaags dilettantisme in het algemeen. Het is voor onze tijd kenmerkend, dat bij elke literaire bewondering van vreemde of vervlogen culturen de esthetische aandoening een zo veel sterker rol speelt dan alle factoren van verstandelijke of zedelijke aard, die tot zulk ene bewondering kunnen voeren. Zo is in de verering der klassieke oudheid het moreel-patriotische moment, dat van de renaissance tot na de revolutie zo uiterst machtig is geweest, in jongere dagen meer en meer op de achtergrond geraakt. Moraal en voorbeeld nemen in de geschiedkundige appreciatie niet meer de plaats in van voorheen.

Nu is de Oud-Indische cultuur in onze gezichtskring getreden, juist in het tijdperk, dat dat vermogen van zuiver artistieke appreciatie, geheel los van zedelijke en verstandelijke overwegingen, bezig was zich te ont-

wikkelen. De eerste kennismaking met de Oud-Indische letterkunde, die in zekere zin beslissend werd voor de opname van de Indische cultuur in onze gedachtewereld, bracht de verfijnde schoonheid van een idyllisch-decadente woordkunst. De verspreiding van Indische gedachten is voor een deel uitgegaan juist van de sfeer der Duitse romantiek, sensitief bij uitnemendheid. Niet het ernstig-zedelijk streven naar onmisbare levenssteun, dat de zestiende-eeuwse humanisten bezielde, heeft onze opname van Indische gedachten beheerst, maar de artistieke nieuwsgierigheid naar een geestelijk schoon, dat ons als luxe werd aangevoerd.

En daar is het Boeddhisme ons tegemoet gekomen met de zware staatsie van een geheimzinnige bouwkunst, met de zwijgende praal van een starre beeldenschat, met de pronk en staat van een wonderlijk gedoste stoet van bonte legenden en mythologische fantasieën. Van al die indrukken maakt onze geest zich niet weer los. De emotie van het lezen zal bij analyse van onze geesteswerkzaamheid dikwijls van louter artistieke, ja van picturale aard blijken, waar de inhoud der gelezen stof slechts verstandelijk oordelen en begrijpen vraagt. Onze geofende fantasie werkt dan op een geringe brandstof sneller en sterker voort dan ons oordeel, en wij vergeten wel eens die beiden elk te erkennen voor wat ze zijn. Waarlijk, het is eer het vage schemerdonker van stille tempels, het staren op blinkende sneeuwtoppen, wonderlijk ijl en ver, wat onze geest geboeid houdt, terwijl wij menen, de abstracte inhoud van het Boeddhisme in ons op te nemen. Immers, onze appreciatie volgt bij dergelijke lectuur schier nimmer de morele bedoeling van hen die schreven: het is niet met schrik voor het verschrikkelijke, met deernis voor het droevige, dat wij ontroeren, doch met een sentiment van artistiek genieten in de schoonheid van dat alles, de schoonheid, die voor ons open ligt tot in het ijzigst-wanhopige, in het wonderlijkst-gedrochtelijke. Om kunst-schoon waarden wij, wat tot vrome stichting of lering werd gezegd of gebouwd.

Hoe ver wij in onze opvattingen omtrent kunstschoon van de Boeddhist verwijderd zijn (trouwens zelfs van veel naderbijgelegen sfeer) kan blijken uit het volgende citaat: 'Juist zoals wij een kindermid eren uit hoofde van onze liefde en afhankelijkheid voor onze kinderen, zo is het ook, dat mensen, uit hoofde van hun liefde en gehechtheid aan de gewaarwordingen, opgewekt door vormen en de andere objecten van zinnelijke waarneming, hoge eer geven aan schilders, musici, parfumeurs, koks,

wevers, wonderdokters en andere dergelijke personen, die ons voorzien van objecten van zinnelijke waarneming'.¹⁰

De artistieke appreciatie van de Oud-Indische cultuur, die op zich zelf een element van waarde kan opleveren voor eigen kunst en denken, wordt eerst bedenkelijk, wanneer zij gepaard gaat aan het streven, dat in elk tijdperk formalistisch denkende geesten tot het vormen van esoterische gemeenschappen leidt. Formalisme is een hoofdkenmerk van de Boeddhistische literatuur; geestelijke hoogmoed en dorheid van gemoed zijn het dikwijls ook. Gegeven een overeenkomst van psychische structuur op deze punten, dan is, ook indien werkelijke verwantschap van gedachteninhoud ontbreekt, de sympathie voor het Boeddhisme alleszins verklaarbaar. Slechts verliest een geestelijke stroming, die uit dergelijke aderen spruit, haar gewicht als beschavingsverschijnsel bijna geheel, tenzij zij wederkerig invloed mocht gaan uitoefenen op de huidige Boeddhisten zelf.

Voorshands echter moet men onder Boeddhisme datgene verstaan, wat de oude, in de eerste plaats de canonieke letterkunde van dat stelsel ons mededeelt.

Werkelijke kenners van het Boeddhisme zouden in hunne geschriften waarschijnlijk niet zo dikwijls lucht geven aan hun tegenzin en gering-schatting voor sommige punten in de Boeddhistische leer en hare strekking, wanneer die uitingen niet werden uitgelokt door de blague waarmee degenen, die het Boeddhisme van horen zeggen hebben het verheerlijken. 't Blijft vechten tegen windmolens van gene kant, en voor dezen blijft de zoete troost van het woord, dat ik eens ergens gelezen heb van een Franse neo-Boeddhist: 'dat de eerste de beste Parijse cocher de fiacre wel meer van het Boeddhisme kan weten dan Max Müller!'

Zien wij bij meer dan één kenner van het Boeddhisme een gebrek aan enthousiasme voor de leer, dat soms in onverholen tegenzin overgaat, dan moet er een andere bevrediging liggen in die studie, waartoe zij zich de lectuur van een hopeloos dorre, eindeloos langdradige en omslachtige letterkunde getroosten. Van welke aard die bevrediging is, spreekt eigenlijk vanzelf. Zij ligt, gelijk nauwelijks behoeft te worden gezegd, in het naspeuren van de wording en de groei van die ideeën, waarvan sommige ons aandoen door de treffende eenvoud en verhevenheid van hun gelaten, hartstochtsloze moraal, andere ons verdrieten door hun onbeholpen schijnwijsheid.

Om die ideeën-geschiedenis te vervolgen kan men zich niet bepalen tot het Boeddhisme, maar moet men zijn onderzoek uitbreiden over de gehele Oud-Indische geestescultuur. Zonder de kennis van de voorafgaande fasen in de ontwikkeling der Indische religieuze ideeën, van het Vedische tijdperk af, is geen juist inzicht in de aard van het Boeddhisme mogelijk. Zo leidt de studie van het Boeddhisme vanzelf tot algemener naspeuringen. Er is een omstandigheid, die daaraan een bijzonder belang geeft, en wel deze: dat het wordingsproces dier ideeën ons vrij volledig en in een betrekkelijk kort bestek voor ogen ligt, en dat de banden, die de verstandelijk hoogontwikkelde denker nog aan zijn geestelijke voorvaders uit het wildentijdperk binden, in Indië inniger zijn, en duidelijker blijken, dan elders. Het is met de beschaving van Indië als met zijn rots-tempels te Ajanta: terwijl de fundamenten, waarop door de eeuwen heen de Westerse beschaving is opgetrokken, diep onder de grond voor het oog verborgen liggen, is de Indische cultuur uitgehouwen in de rotsmassa zelve, die haar tot grondvesten strekt. Alsof de Indische geest een kortere weg had doorlopen van het gekluisterde ideeënleven van een natuervolk tot de hoogste abstractie, zodat de rudimenten der aanvangscultuur geen tijd hebben gehad, om uit te slijten, zien wij in het Indische begrippenstelsel de ganse voorraad van primitieve voorstellingen geïncorporeerd.

Elke poging, om van de oorspronkelijke toestand der Boeddhistische leer het juiste beeld te ontwerpen, door alles wat in die leer niet beantwoordt aan de toets der zuivere rede of het beginsel der edelste humaniteit, als secundaire aanwas te verwerpen, is dan ook van te voren te veroordelen. Dit bezwaar geldt het Boeddhisme in zijn geheel: zijn moraal en discipline, zijn heilleer en zijn cosmogonisch stelsel. Die alle te zamen wortelen met de oudere Indische filozofemen, waarvan zij niet te scheiden zijn, in de compacte ideeënlaag van een natuervolk, waarboven zich echter reeds de oudste voortbrengselen van het Vedische tijdperk ver verheven hadden. Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken.

De verlossing uit de kringloop der geboorten, welke voor de meeste Indische secten het summum bonum is, met verschillende namen genoemd: *nirvâna* in het Boeddhisme, *dubkhhânta* (einde van ellende) in het Çivaïsme, *apavarga* (ophouden) in de Nyâya, *mukti* of *moksha* (losmaking) in de Vedânta, is ogenschijnlijk het denkbeeld van een totaal vergeestelijkte levensbeschouwing, uit de abstracte contemplatie

van het wezen aller dingen geboren. De levensbangheid (*samvega*), die de Boeddhist de wereld doet ontvlieden, schijnt evenzeer het product van een overrijp cultuurleven. Toch acht ik beide juist een erfenis uit een overoud, primair gedachtenleven. Een doorlopende lijn moet zijn aan te wijzen tussen de verlossingsidee van de Vedântist of Boeddhist en de vurige smeekbede, om ‘verlossing uit de benauwing’ (*sa no muncatv amhasah*), die in de Vedische literatuur weerklinkt.¹¹ Hier is het een vage, duistere angstvoorstelling waarin het besef van onbekende schuld en de vrees voor een geheime wreker wonderlijk ineenvloeiën, daar is het een erkende wereldverachting en wijsgerig pessimisme. Andere gedachten hebben zich in de loop der tijden in de vorm van die voorstelling ingegoten: voor de schuwe, drukkende benauwing (*amhas*) van de primitieve mens is de beredeneerde levenszatheid van de monnik in de plaats getreden, doch het omhulsel dier gedachte, de vorm ervan is bestendig gebleven, en aan het totaal vergeestelijkt streven naar verlossing kleeft nog altijd iets van de neurasthenische angst van de natuurmens. ‘De Arhats zijn verlost van vrees en angst’, luidt het in de Vragen van koning Milinda.¹²

Het feit, dat het woord *sjamaan*, waarnaar een eigenaardige hoogte van religieuze cultuur *sjamanisme* wordt genoemd, identiek is met het Indische woord *çramana* ‘een Boeddhistische monnik’, geldt niet zonder reden als een bewijs van de verbastering van het Boeddhisme bij de volken van Midden-Azië. Toch valt niet te ontkennen, dat zelfs in de meest canonieke Boeddhistische geschriften het begrip van de heilige (*arhat*) menige echt-sjamanistische trek verraadt. Van de discipelen Boeddha’s treden naast de evangelisch getinte Ânanda twee op de voorgrond met leven en realiteit: Sâriputta en de Grote Moggallâna, les inséparables. Beiden zijn in merg en been tovenaars. Het onderscheid tussen het Boeddhistische mirakel en dat in de Christelijke heiligen-legende bestaat minder in de feiten dan in de opvatting der feiten. Het gewicht van een mirakels tuk ligt bij de Boeddhist niet daarin, dat het op zichzelf quia absurdum getuigt van bijzondere genade, maar in het bewijs van een bruikbare en verbazende tovermacht, waarmee men minder bekwame tovenaars kan overwinnen. De onwrikbaarheid en onkwetsbaarheid, die bij het martyrium van Christelijke heiligen, juist doordat zij hun gewordt van hoger macht, hare vrome strekking heeft, levert de Boeddhist, die daarin niet de genade van een goddelijk beschermer erkent, stof tot het verhaal van sterke stukjes zonder meer.

‘Op een keer zat de eerwaarde Sâriputta, bij volle maan in de open lucht, met pasgeschoren kruin en in een toestand van ekstase. En twee duivels, kameraden, passeerden bij geval, op een boodschap van het Noorder hemelkwartier naar het Zuider. Op het gezicht van de eerwaarde Sâriputta met zijn pas geschoren kruin in het maanlicht, zei de eerste duivel tot de anderen:

‘Ik krijg lust, kameraad, om deze monnik een slag op zijn kop te geven.’

Waarop de andere duivel antwoordde:

‘Pas op, kameraad, begin niet met de monnik. Het is een grote monnik, kameraad, van grote tovermacht, zeer machtig.’

Tot driemaal toe herhaalt de eerste zijn voornemen en de ander zijn waarschuwing. Dan wordt het de eerste te machtig, en hij geeft de eerwaarden Sâriputta een slag op het hoofd. ‘Een slag, waarmee men een olifant van zeven à zeven en een half el hoog zou kunnen vellen, of een bergtop splijten. Hierop, met de kreet:

Ik brand, ik brand, viel de duivel van waar hij stond in de hel.’

De eerwaarde Moggallâna heeft met zijn goddelijke helderziendheid het geval aanschouwd. Hij gaat naar Sâriputta en zegt:

‘Zit ge op uw gemak, broeder? Gaat het goed? Hindert u niets?’

‘Zeer op mijn gemak, broeder Moggallâna. Het gaat mij goed, broeder Moggallâna; maar mijn hoofd doet mij een beetje pijn.’¹³

Het oude hoofdthema van alle wonderdoenerij, dat wij in zijn volle wasdom zien, waar de medicijnman der natuervolken het in praktijk brengt bij zijn geneeskuren: nl. het door de lucht vliegen, om geesten te consulteren, is het speciale domein van Moggallâna’s wonderkracht. Dat vliegen speelt ook buitendien in de Boeddhistische verhalen een grote rol: reeds in de rotstempels van Ajanta zijn ‘vliegende Arhats’ een geliefkoosde voorstelling der muurschilderingen; bij het huwelijksfeest van Anâthapindikâ’s dochter komt de Boeddha (o bruiloft van Kana) met vijfhonderd discipelen door de lucht aangevlogen; een andermaal moet hij zelfs dergelijke toverstukjes aan zijn leerlingen verbieden, wegens het misbruik, dat ervan gemaakt wordt.¹⁴

Niemand echter vertoont zo treffend het beeld van de wilde medicijnman als Moggallâna, die als een wonderdadig reporter aan de gelovigen komt berichten, wat hij op zijn veelvuldige reizen door hemelen en hellen heeft aanschouwd.¹⁵ Ook in het verhaal van zijn dood verliest hij dat karakter niet.

De vijandige secten van boetedoeners, verdrietig over het succes van de Boeddha en zijn volgelingen, besluiten de grote Moggallâna te doden, want hem beschouwen zij als de oorzaak van dat succes. ‘Want hij gaat naar de hemel en ondervraagt de goden nopens hun vroeger Karma, en komt dan terug en vertelt aan de mensen: zo en zo hebben ze vroeger gedaan, dat zij nu die grote heerlijkheid genieten. En met de helbewoners eveneens’. Zij huren moordenaars om Moggallâna te doden.

‘De ouderling, bemerkende dat hij omsingeld was, kroop door het sleutelgat en ontsnapte’. Een andere dag omsingelen de moordenaars het huis opnieuw, maar dan doorklieft Moggallâna het dak, en springt in de lucht. Zo gaat bijna een maand voorbij, zonder dat zij hem te pakken kunnen krijgen. ‘Maar tegen het eind van de maand *bevond de ouderling zich teruggehouden door zijn vroeger Karma*, en kon niet vluchten. Toen vingen de moordenaars hem en sloegen al zijn beenderen in stukjes zo groot als rijstkorrels, en denkende dat hij dood was, gooiden zij hem in de struiken en gingen heen.’ Niettemin vliegt Moggallâna nog door de lucht om de Meester te bezoeken, voor hij het nirvâna ingaat.¹⁶

Niet alleen om de wonderbare ontsnappingen is dit verhaal belangrijk, maar vooral om de zinsnede van het Karma, dat buiten zijn mechanische werkzaamheid aan het einde des levens om, de heilige aan den lijve terughoudt. Hoe duidelijk ontwaren wij hier de lijn, die het Boeddhistische Karma verbindt aan het uitermate primitieve Vedische begrip der zonde, (*krtam enas*), die als een smetsubstantie, een kwaad, een wezen dat hem bedreigt, zich aan de dader hecht.¹⁷

Het is niet zonder gewicht, dat Sâriputta (Çâriputra) later de patroon der monniken van Mathurâ was, en voor het toonbeeld der metaphysici gold, gelijk de Chinese pelgrim Fa Hian mededeelt,¹⁸ terwijl Moggallâna het lichtende voorbeeld was voor hen, die zich in de dhyâna (het schouwen) verdiepen. Hoe zo juist die beide onvervalste medicijnmannen de patroons van de meest abstracte, verhevenste oefenaars der Orde? Het geeft een vingerwijzing tot het verstaan van de oorsprong van dat schouwen en die metaphysica zelve. Men heeft hier geenszins te doen met een zuiver geestelijk, ethisch begrip van het schouwen en de godsdienstige ekstase, dat door toevoegsels van legendarische, bijgelovige aard later kon zijn verontreinigd; in tegendeel heeft zich om een ruwe kern van primitieve toverpraktijk heen gaandeweg de abstracte, zuivere gedachte van het geestelijk schouwen gekristalliseerd. Dat aan de ekstatische meditatie

in haar oorsprong elke ethische gedachte vreemd is, weet ieder, die zich met vergelijkende beschavingskunde¹⁹ heeft beziggehouden.

Diezelfde gang van zaken, nl. hoe in overoude, ruwe denkvormen besloten de abstracte gedachte groeit, en zich volmaakt, laat zich ook waarnemen aan de wijsgerige *methode* van het Boeddhisme. De Boeddhistische dialektiek, met haar eindeloze herhalingen en bedriegelijke bewijzen uit het ongerijmde, moet worden beoordeeld volgens een andere maatstaf dan een dialoog van Plato. Veel van datgene wat er beuzelachtig en dor in schijnt, is eer conventioneel en archaisch te noemen. De uitdrukking der gedachte wordt in sterke mate beheerst door de primitieve redeneertrant.

De kiem der wijsbegeerte ligt in de raadselwedstrijden der natuurvolken. Het raadsel is de oudste vorm van een wijsgerig probleem. Elk raadsel berust op een lyrische vergelijking, en het criterium van zijn waarheid ligt voor de primitieve mens in de treffende dichterlijkheid van die vergelijking. Vroegtijdig neemt het raadsel filosofische trekken aan, en beweegt het zich gaarne op cosmologisch gebied. Tussen het oude spel van vraag en antwoord en het priesterlijke redeneerduel, zoals dat in de Vedische literatuur geen onbelangrijke rol speelt, ligt maar een stap. Van een vast stelsel van principia, waaruit elk der partijen zijn argumenten put, is nog geen sprake. Wie de treffendste vergelijking, of de merkwaardigste sluitreden vindt, is overwinnaar. Het verband tussen dezen vorm van gedachtewisseling en de gevestigde wijsgerige redeneerkunst van een later tijdperk behoeft geen betoog. Tot zekere hoogte kan men zeggen, dat hier de vorm der gedachte ouder en oorspronkelijker is dan de inhoud. Op de bodem der dialektiek groeit het stelsel van wijsbegeerte op.

De Boeddhistische bewijsvoering vertoont van die ontwikkeling menig spoor. Het casuïstische bewijs wordt bevredigend geacht, de dichterlijke vergelijking staat nog altijd in de plaats van het logisch argument. De mise-en-scène van de Boeddhistische dialogen is dikwijls juist die primitieve redeneerwedstrijd tussen aanhangers van vijandige secten.

‘Een zekere zwervende boetedoener had nergens in geheel Indië iemand gevonden, die zijn stellingen kon weerleggen; te Savatthi gekomen, informeerde hij: Wie is in staat, met mij te redetwisten? Toen men hem zei: Dat kan de allerhoogste Boeddha, ging hij naar het klooster Jetavana, omstuwd door een menigte volks. Daar vond hij de Here gezeten te midden van de vier klassen zijner leerlingen, hen in de leer onder-

wijzende, en hij stelde hem zijne vragen. De Meester beantwoordde hem, en vroeg op zijn beurt: Wat vormt een eenheid? En hij, niet in staat te antwoorden, stond op en liep weg.²⁰

Daarop doet de Boeddha een verhaal, dat een voorbeeld levert van een der meest geliefdkeosde redeneerthema's. Als probleem wordt gesteld: waarin ligt van enig ding het wezen, de individualiteit? Achtereenvolgens worden van dat ding alle constituerende elementen of opeenvolgende verschijningsvormen geëlimineerd met: hierin ligt de individualiteit niet, en ten slotte wordt hij gebrek aan een kern van individualiteit het wezen zelf geloofend. Doorgaans wordt die methode eerst op het begrip in kwestie toegepast, en daarna ter illustratie op een vergelijking. Ik citeer van dezen redeneertrant een bekend voorbeeld.

Het is de eerste ontmoeting van koning Milinda (Menander van Bactrië) met de wijze Nâgasena, die op de vraag naar zijn naam de koning antwoordt:

'Majesteit, ik heet Nâgasena; mijn medepriesters spreken mij aan als Nâgasena: maar of ouders iemand Nâgasena noemen, of Sûrasena of Vârasena, het is toch maar een naam, een term, een benaming, een gebruikelijke aanduiding, die Nâgasena; want daar is geen individualiteit in te bekennen.'

De koning verbaasd. – 'Hoe', zegt hij, 'als er dan geen individualiteit is, wie voorziet dan ulieden priesters van het nodige: kleren, voedsel, legerstede enz. Wie gebruikt dat alles? wie houdt de zedelijke geboden enz. Als gij zegt: Mijn medepriesters, majesteit, betitelen mij als Nâgasena, wat is dan die Nâgasena? Is het hoofdhaar Nâgasena?' – 'Neen majesteit.' – 'De nagels?... de tanden? enz. enz. – Is de vorm Nâgasena? de gewaarwording? enz.' – 'Altijd neen, majesteit.' – 'Eerwaarde Heer, dan ontdek ik nergens een Nâgasena, er is geen Nâgasena.'

Thans volgen des Doctors wedervragen:

'Met uw verlof, Majesteit, is Uwe Majesteit hier te voet gekomen, of per rijtuig?'

'Eerwaarde Heer, ik ga niet te voet; ik ben in een wagen gekomen.'

'Als U. M. in een wagen gekomen is, laat ze mij dan de wagen verklaren. Is de disselboom de wagen?'

'Neen eerwaarde.'

'De as?... de wielen?... de kast? enz. enz.'

'Neen eerwaarde.'

Om de discussie te bekorten, en de verdere loop der redenering samen te vatten: de Koning kan niet verklaren, wat de wagen is, en de wijze besluit, zoals hij begonnen was, dat zowel 'wagen' als 'Nāgasena' slechts een benaming, een term, een aanduiding zijn voor het aggregaat der samenstellende elementen.

'Maar in absolute zin is daar geen individualiteit te bekennen.'²¹ Het schijnt mij toe, dat hierin voor de modernen denker de bevredigende bewijskracht moet ontbreken. Hetzelfde zal ook daar het geval zijn, waar de dichterlijke vergelijking de plaats inneemt van het bewijs, zoals in het volgende:

Betoogd wordt, dat er voor de aggregatie van Naam-en-Vorm, dat is het Boeddhistische surrogaat voor het begrip individuüm, geen materieel substraat bestaat:

'Juist als wanneer een luit wordt bespeeld, er van te voren geen voorraad van geluid is, en als het geluid ontstaat, stamt het niet van enigen zulke voorraad; en als het ophoudt, gaat het nergens heen, en als het is opgehouden, bestaat het nergens in een toestand van opgegaardheid; doch, te voren niet-bestaand, ontstond het, afhankelijk van de luit en de bewegingen van de speler; en ontstaan, vergaat het weer: juist op dezelfde wijze ontstaan alle elementen des bestaans, 't zij met vorm bekleed of vormloos, na te voren niet-bestaand te zijn geweest, en ontstaan, vergaan ze weer.'²²

Het verschijnsel, dat de redeneerkunst zich ontwikkelt boven de innerlijke kracht der gedachte uit, staat in het Boeddhisme niet op zich zelf. Het is verbonden aan een zekere hoogte van geestescultuur; wij vinden het terug in het Griekse sophisme en in de middeleeuwse scholastiek. In plaats van hierin een gewild misbruik der rede te zien, moeten wij dus trachten, die eigenaardige phase in de evolutie der menselijke rede te begrijpen in verband met het beschavingsmilieu, waarin zij zich voordoet.

Trouwens, dit laatste geldt van de studie van het Boeddhisme in het algemeen: niet door een geabstraheerd 'oorspronkelijk zuiver' Boeddhisme te zoeken, winnen wij aan ware kennis van het stelsel, doch door de leer te beschouwen te midden van alles wat wij kunnen weten omtrent het cultuurtijdperk, waarin het Boeddhisme opgroeide en zich verbreidde.

Ondanks het gemis aan een Indische geschiedschrijving ontbreekt het ons daartoe niet geheel aan gegevens. Om van andere te zwijgen, noem ik de *jātaka's* en *avadāna's*. Een *Jātaka* is (in canonieke zin) een ver-

haal uit een vroeger bestaan van het wezen, dat bestemd was eenmaal de Boeddha Çâkyamuni te worden. Een Avadâna is een stichtelijk verhaal, dat de werking van de wet van het Karma in zijn gevolgen van heerlijke beloning aan een voorbeeld illustreert. Deze verhalen behoren tot de oudste literatuur van het Boeddhisme. Zij vormen een bonte schat van de meest uiteenlopende vormen en kleuren. Men vindt er oude dierfabels bij, zo maar zonder enig moreel verband voor het homiletisch gebruik pasklaar gemaakt. Bijvoorbeeld: Een bloemenverkoper te Benares had bloemen geplukt aan de oever van de Paripâtrikâ, en zag een schildpad, die uit het water was gekropen. ‘Wacht,’ denkt de man, ‘dat zou een lekker maal voor mij zijn.’ Hij pakt de schildpad, en wil die in de bloemkorf leggen. De schildpad spreekt: ‘Pas op, als ge dat doet, zullen de bloemen vuil worden. Ge moet me eerst goed in het water afspoelen.’ De bloemenkoopman doet het, de schildpad ontsnapt, en laat zich door geen mooie beloften verlokken om terug te keren. ‘Die schildpad, monniken,’ zegt de Boeddha, ‘dat was ik, en die bloemenverkoper was Mâra, de boze vijand.’²³

Er zitten onder die Avadâna’s verhalen van het versipellis-type, en van het droom-type.²⁴ Dit is van belang, omdat deze mythenvormen vormen zonder twijfel van invloed zijn geweest op het ontstaan van het geloof aan wedergeboorte.

Vele Jâtaka’s zijn van een genre, zo frivol en avontuurlijk als Boccaccio, en slechts bij de uiterste naiveteit van verteller en toehoorder voor stichtelijk gebruik geschikt. Met grote verve wordt b.v. het verhaal opgedist, waarvan ik de inhoud zeer kort laat volgen. Een prins en zijn prinses, door hun vader verbannen, leefden samen in het woud. Op een dag brengt de kat een soort hagedis, die zij gedood heeft. De prinses is er vies van, maar de prins komt thuis, en zegt: ‘het dier is eetbaar’. Hij braadt het, en de prinses krijgt er grote trek in, maar terwijl zij water is gaan halen, eet hij het alleen op. De prinses vraagt: ‘waar is de hagedis?’ ‘Op de loop gegaan,’ zegt de prins. Sedert die tijd pruilde de prinses, en toen zij kort daarna koning en koningin werden, verzoon haar man alles, om haar genoegen te doen, maar is er nooit in geslaagd, haar de wrok te doen vergeten, dat zij niet mee had mogen eten van de hagedis. ‘De prins,’ zegt Boeddha, ‘was ik, mijn gemalin de prinses.’²⁵

De avontuurlijke geschiedenis van de koopmanszoon en de rijke courtesane Çyâmâ is voor de Boeddha beslist compromitterend.²⁶ De koopmanszoon staat op het punt, om door een rechterlijke misvatting

ter dood te worden gebracht. Çyâmâ redt hem, door met een geveinsde opdracht haar amant in zijn plaats te sturen. Onwillig tot haar minnaar verheven, tracht de koopmanszoon zich door een hoogst verraderlijke moord van zijn weldoenster te ontslaan. Toch is die koopmanszoon de Bodhisattva. Wààr de vrome schare het verband tussen dusdanig een Karma en de vrucht van het Boeddhaschap zag, is ons niet recht duidelijk.

Maar het komt er thans op aan, in welke cultuurwereld die verhalen ons verplaatsen.

Die wereld herinnert in menig opzicht aan de maatschappij, waarin het Christendom zich verbreidde, de Romeinse keizertijd. Op het verband tussen het Indische caesarisme en de voorspoed van het Boeddhisme is voor jaren reeds door Kern gewezen.²⁷ Evenals het Christendom tiert het Boeddhisme op de bodem van een levendige, stedelijke handelscultuur, terwijl het gentilicisch-rurale Brahmaïsme verschrompelt. Het is de reactie van populaire heilbegerigheid tegen een farizees-exclusieve richting van geestelijk overspannen filozofie. Het neigt evenzeer als het oudste Christendom tot sectenvorming en schisma, het vindt even ruime verbreiding bij lager ontwikkelde barbaren, die het rijk binnendringen en de strijders voor de leer worden, het propageert zich op den duur evenzeer door een ontwikkelde schrijfcultuur, waardoor de boeken zulk een grote rol gaan spelen.

In verband met dat burgerlijk-mercantiel karakter van de maatschappij, waarin het Boeddhisme zijn hoogste bloei beleefde, is het merkwaardig te zien, hoe gaarne de fantasie der Boeddhistische vertellers verwijlt bij juwelen en millioenen. De jonge Nâlaka, het neefje van Kâladevala (de Boeddhistische Simeon) behoort tot een familie, die een vermogen van 870 millioen bezit.²⁸ Karakteristiek voor de stemming der Boeddhistische schare zijn verhalen van onuitputtelijke weelde zoals van de uithuwelijking van Visâkhâ, de dochter van de schatbewaarder,²⁹ of van de koopman, die in een wedstrijd in weeldevertoon de koning overwint.³⁰ Eindeloze opsommingen van kostelijk gesteente en ongelofelijke luister vergezellen schier elke Boeddhistische beschrijving van het loon der deugd.

Bij dat zwelgen in wereldse heerlijkheid gaat de stemming van het wereldverachtend pessimisme wel enigermate te loor. Doch het ware dwaasheid, op dat punt consequentie te verlangen. Immers, het is niet in het Boeddhisme alleen, dat de geest, schoon in theorie de nietswaardig-

heid van al het aardse (en hemelse meteen) belijdende, zijne voorstelling van de zaligs te majesteit zijns ondanks slechts kon omzetten in beelden van zinnenschoon. Het was en bleef een stichtelijk geval, wanneer het wonderkind Hiranyapâni tot beloning van bijzonder deugdzaame daden in een vroeger bestaan, ter wereld kwam met een goudstuk in ieder handje.³¹

Vraagt men, of dan aan die uitingen van naieve volksverbeelding in de legende de waarde moet worden gehecht van het karakteristiek Boeddhistische sentiment, dan moet het antwoord bevestigend luiden. Reeds Burnouf had ingezien, dat de Jâtaka's en Avadâna's dichter tot de oorspronkelijke leer staan dan verheven geschriften als Saddharmapundarîka. De Boeddhistische leer is in veel sterker mate afhankelijk van de legende dan de Christelijke dogmatiek, en het Boeddhistische leven wordt nog veel meer door de legende beheerst dan het middeleeuwse.

Dat de ontkenning der persoonlijke individualiteit in het voortbestaan, door de filosofische tractaten zo ijverig ingeprent, voor het gelovig bewustzijn in de praktijk geheel verval, zeide ik reeds. 'Wie anders dan de dader zal de uitwerking ondervinden van de daden vroeger in andere geboorten verricht en opgegaard', luidt het in de Avadâna's.³²

Terwijl het wijsgerig pessimisme zou doen verwachten, dat het sterven, zo niet verlangd, dan toch voor het Boeddhistisch gemoed zijn verschikking zou hebben verloren, vinden wij in de regel de macabere vrees voor de dood zo levendig mogelijk gevoeld, terwijl een lange levensduur als zegen geldt.

Ook het vooruitzicht van telkens herhaalde wedergeboorte in onafzienbare tijd, wanhopig drukkend voor wie waarlijk alle leven als ellende beschouwt, verliest in de praktijk veel van zijn schrikwekkende ernst. Immers, voor ieder vroom gemoed, dat in waarheid haakte naar het eind van alle leven, was het vast vertrouwen weggelegd op een spoedige eeuwige rust, de ongeschokte zielevrede in het besef, dat voor hém de ellende haast was gedaan. Want wie het besef verwierf, het recht geloof deelachtig te zijn, mocht er op rekenen, niet weer geboren te worden. Dat is de uitgesproken strekking van zo menige Boeddhistische onderrichting: Wie van dit, wat ik u leer, de waarheid heeft doorgrond, die weet, dat voor hem de wedergeboorte is uitgeput, dat hij het heilige leven geleefd heeft, dat hij gedaan heeft, wat hem te doen stond, en dat hij niet meer voor de wereld is.³³

Wil men de toon van het Boeddhistische leven leren kennen op zijn zuiverst en best, het is in stukken als het Mangalasutta, een van Boeddha's preken, dat men die zal horen klinken: een toon van kalm gelaten, eenvoudig deugdzaam leven. Aan het bestaan van al die miljoenen, die hun toevlucht hebben gezocht in de Boeddha, de Leer en de Orde, is het holle pessimisme van zijn wijsgerig stelsel maar even voorbijgegaan. De invloed van het Boeddhisme is altijd meer wekkend en beschavend dan dogmatisch lerend geweest, en in het feit, dat de leer er minder toe doet dan het leven, ligt het geheim niet alleen van zijn grote verbreiding, maar ook van de sympathie, die het vindt bij al degenen, die naar het leven der Boeddhistische volken ook de waarde der leer in haar historische vorm afmeten.³⁴

Vervolgen wij het Boeddhisme in zijn oorsprong en ontwikkeling, dan treft ons behalve het feit, waarop ik nadruk legde: namelijk dat het in zeer primitieve voorstellingen wortelt, nog een andere factor, die een ernstige studie waard is. Naast de rudimenten van een overoud gedachtenorganisme vertoont het Boeddhisme monsterlijke uitwassen in een ziekelijke richting. Komen ons bij het eerste ethnologische en anthropologische kennis te stade, hier zouden wij om zo te zeggen een historische zielsziektenkunde moeten toepassen.

Evenals de Boeddhist zijn begrip van opperste zaligheid tracht neer te leggen in de uitgelatenste prachtverbeeldingen, zoekt hij aan een onbestemd gevoel van oneindigheid van ruimte en tijd uiting te geven in reusachtige getallen. Niet alleen, dat hij de ruimte vult met ontelbare werelden en in onmetelijke getallen het wonderbaarlijke tracht uit te drukken, maar de gapende eeuwigheid tracht hij te stoppen, door elk feit, elk wezen tot in het oneindige met zich zelf te vermenigvuldigen. Deze herhaalzucht, die in de gehele Boeddhistische literatuur voortwoerkt, schijnt beslist pathologisch. Van de talloze Boeddha's en de opvolgende orden van goddelijke wezens vertonen slechts enkelen de sporen van op mythologische traditie te berusten; de anderen zijn waarschijnlijk spontaan gegenereerd door een afdwalende werking van de geest.

Met die getallenzucht staat de negatieve neiging in het Boeddhistisch denken in oorzakelijk verband. Het hopeloos zich verdiepen in de ontelbare veelheid der dingen zonder te berusten in een axiomatisch begrip van oneindigheid van tijd en ruimte, vermindert natuurlijkerwijze in het vermoeide brein van de denker de erkenning van de waarde en de reali-

teit van het individueel-bestaande. Zo drijft die neiging hem voort tot de ijdele gelijkstelling van symbool en daad, die haar onnozelse uitdrukking vindt in de Tibetaanse formuledienst, tot de loochening van alle bestaan, die in de opeenvolgende fasen der Boeddhistische metaphysica steeds veld wint, tot de grote nul, die het resultaat is van zijn uiterste denkinspanning.

Wat ik u meedeelde over de studie van het Boeddhisme, is niet meer dan een paar losse grepen, een aanduiding van één bepaalde richting van onderzoek. In de wereld van het Boeddhisme liggen nog ganse landen voor de onderzoeker open. Ik voor mij zou het liefst blijven zwerven op hare uitgestrekte grenzen: daar waar zij raakt aan de algemene beschavingkunde, aan de kunst van China en Japan, aan de geschiedenis van het Hellenisme in het Oosten, aan de Oud-Christelijke cultuur. Doch een degelijke kennis van de oude literatuur der Indische Boeddhisten blijft voor dat alles een noodzakelijk vereiste.

Het esthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen¹

Mijne Heren Curatoren, Professoren, Doctoren, Studenten en Gij allen, die deze plechtigheid met Uwe tegenwoordigheid vereert, Zeer welkome toehoorders!

Het beste ogenblik voor een bespiegeling van algemeen historische aard ligt niet aan het begin van een academische loopbaan maar aan het einde. Dat geldt misschien voor iedere man van wetenschap, maar voor de geschiedkundige in het bijzonder. Want het is, zoals Ranke eens aan Bismarck schreef: 'Ik heb altijd gedacht, dat de historicus oud worden moet; hij moet veel beleven en de geheele ontwikkeling van een groot tijdvak bijwonen, om van zijn kant bekwaam te worden, de vroegere toestanden te beoordeelen'.² Indien dan dat heldere, rustig bezonken oordeel over de algemeenheden der historie slechts gegeven is aan hem, die terugziet op een lange reis, wat kan hij, die pas op weg gaat en de eerste boslijn nog vóór zich in de morgennevel ziet? – Voor hem valt, wanneer hij geroepen is, als leidsman van anderen de tocht te ondernemen, wel ernstig te overwegen, welke weg hij zal kiezen en wat voor proviand er in de buidel moet zijn. Dat is de stemming, waarin ik trachtte de lijnen van gedachte te trekken, die mij zelf moeten richten bij het ernstige werk, dat ik thans aanvaard. Daar was één vraag, die mij reeds lang te voren telkens weer bezig hield; in die richting kozen de gedachten bij voorkeur haar loop. Wanneer ik U geef, wat mij op dat ene punt helderder scheen te worden, kan het op zijn best een confessie zijn. Het is de vraag naar wat ik niet anders weet te noemen dan het esthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen.

Wie een vraag aanroert betreffende de theorie der historische wetenschap, betreedt een veld, waar de strijd der meningen in volle gang is. Elke stap is hier gevaarlijk, en dat dubbel, indien men niet begint, met partij te kiezen. Om tot de behandeling van het aangekondigde thema te geraken, is een inleidend woord onmisbaar.

De historische wetenschap, lange tijd gewoon, ongestoord haar eigen gang te vervolgen in het rustig bezit van beproefde methoden en maatstaven, heeft zich in de afgelopen eeuw genoodzaakt gezien, zich zelf en anderen rekenschap te geven van haar goed recht op haar domein en op de onafhankelijkheid, die zij genoot. Wat was het, dat de historische wetenschap zo in opschudding bracht, wat veroorzaakte die twijfelingen en dat krijgsrumoer? In hoofdzaak het feit, dat de verwonderlijke ont-plooiing der natuurwetenschappen in de negentiende eeuw gaandeweg het begrip van wetenschap in het algemeen zo sterk was gaan beheersen, dat op een gegeven ogenblik de geschiedkundigen zelf, half onbewust onder die machtigen invloed geraakt, zich moesten afvragen: maar verdient een vak, dat in het stellen van zijn vragen, in zijn methoden, in de bouw van zijn begrippen, in de stelligheid van zijn uitkomsten zo sterk afwijkt van de natuurwetenschappen, inderdaad nog de naam van wetenschap? Werd eenmaal de maatstaf van een exacte wetenschap aangelegd, dan bleef er niet anders over dan de keus tussen deze twee: of de geschiedenis de naam van wetenschap, zoals men die begreep, te ontzeggen, of haar streven en haar methoden zodanig te veranderen, dat zij voortaan de kenmerken ener exacte wetenschap inderdaad zou dragen. Een machtige stroming ging in deze laatste richting. En kon zo iets uitblijven in de eeuw van Comte en Spencer? Het scheen immers mogelijk, de geschiedwetenschap in die zin te hervormen. Die mogelijkheid zag men in de opkomst van een wetenschap, die haar systematisch karakter met de exacte vakken, haar veld van onderzoek voor een groot deel met de historie gemeen heeft: de sociologie. Deze maakte dan ook zeer energieke aanstalten, om het gehele historische veld voor zich in beslag te nemen, en voor háár vragen, háár methoden, háár resultaten de naam der ware geschiedwetenschap te vindiceren.

Het hoofdmoment van de strijd, waaronder de gewichtigste vragen, die de geschiedvorser in beroering brengen, zijn begrepen, kan men dus zo in het oog vatten: de tijdgeest stelt de eis, dat de historie exacte wetenschap zij, de wetenschap der samenleving maakt zich gereed, om aan die eis te voldoen, door de aloude geschiedbeoefening te verslaan, en zich in haar plaats te stellen. Of om de kwestie vraagsgewijs te stellen: Moet de geschiedvorsing, om aanspraak te kunnen maken op de naam van wetenschap, algemeen geldende historische wetten kunnen aantonen overeenkomende met die der natuurwetenschap? – Aan deze vraag werd hier

verleden jaar een welsprekend (en ontkennend) betoog gewijd door de aftredende Rector Magnificus.

Neemt men het tweede gezichtspunt: de invloed der sociologie op de opvatting der geschiedenis, in de stelling der vraag op, dan moet zij luiden: Heeft een waarlijk wetenschappelijke geschiedvorsing te doen met het onderzoek der gebeurtenissen op zich zelf, of is haar doel het opstellen van categorieën, waaronder zich reeksen van maatschappelijke gebeurtenissen, toestanden en ontwikkelingen laten groeieren? In enig verband met deze vraag staat het alternatief: is het de persoon of de massa, die de geschiedvorser interesseert? En daarachter ontwaren wij het machtige probleem, of het verloop der geschiedenis door de handelingen van persoonlijkheden wordt bepaald, of dat de persoonlijkheid slechts gestuwd wordt door de omgeving en de tijdsomstandigheden. Doch zo gesteld is de vraag van strikt wijsgerige aard, en ligt de beantwoording ver buiten de sfeer van het historisch onderzoek.

Nu kon het aangeduide pleit op twee wijzen worden beslecht. Men zou de voorstanders van historische wetten, van ontwikkelingsreeksen en beschavingstrappen de eis kunnen stellen: wijst ons op resultaten, wier voortreffelijkheid bestand blijkt tegen de détailkritiek van de beproefde historische methode. Het zou evenwel zeer onbillijk zijn, deze eis nu reeds te stellen. De beginselen van de nog jeugdige richting zouden de ware kunnen zijn, ook indien haar proeven van toepassing nog niet elke toets kunnen verdragen. Lamprechts richting te veroordelen op grond van een afbrekend oordeel over zijn *Deutsche Geschichte*, zou overhaast en onrechtvaardig zijn.

Iets anders is het, wanneer die grondbeginselen zelf, onderzocht op hun logische waarde, onhoudbaar blijken. Dan staat het slechter met de zogenaamde nieuwere richting. En het valt niet te ontkennen, dat haar in die zin in de laatste jaren stoot op stoot is toegebracht. Het mag als bewezen gelden, dat het principe van hen, die zich de jongeren noemen, het positivisme in de geschiedvorsing, inderdaad door en door verouderd is.³ De eis, dat de historische wetenschap zich zou onderwerpen aan de methode der natuurwetenschappen, kan als definitief verworpen worden beschouwd. Een onafhankelijke theorie der geesteswetenschappen is door de studiën van Dilthey, Simmel, Windelband, Rickert, Spranger, om enkel de lateren te noemen, op hechte grondslagen opnieuw gevestigd.

Twee overtuigingen treden uit die theoretische beschouwingen der historische wetenschap met grote kracht in het bewustzijn. In de eerste plaats deze: dat het historische leven nimmer kan worden gekend in de vorm van algemene begrippen, slechts in werkelijkheden, en dat derhalve de individualisering, het onderzoek van de bijzondere gebeurtenissen altijd hoofdzaak van de geschiedvorsing zal moeten blijven, zelfs al wilde men dit slechts beschouwen als het middel om tot de kennis van het algemeen geldige te geraken. In de tweede plaats de overtuiging, dat het universeel karakter der historische wetenschap door elke toepassing van een systematisch richtsnoer schade lijdt.

Het zal natuurlijk dikwijls voorkomen, dat men het historisch onderzoek dienstbaar maakt aan een bijzondere wetenschap met een systematische norm, bijvoorbeeld de godgeleerdheid, de economie, de anthropologie. In zulk een geval mag men de historische gegevens in betrekking stellen tot één uitsluitend middelpunt: de godsdienst, de volkshuishouding, het ras. De methode, die men daarmee toepast, is die van een isolerende abstractie, die slechts rekening houdt met die verhoudingen, welke op het gestelde middelpunt uitlopen, terwijl een indifferente rest van verschijnselen opzettelijk buiten beschouwing wordt gelaten. Maar daarmee treden die wetenschappen niet *in de plaats* der historie. Zij maken gebruik van haar gegevens, zij kunnen, door die te ordenen naar hun geest, voor de historie nieuw licht ontsteken, doch geen van allen heeft het recht, zich voor de historische wetenschap bij uitnemendheid te houden. Voor de geschiedwetenschap in het algemeen bestaat zulk een middelpunt van beschouwing niet. Voor haar moet het besef van de onverbrekelijke en in zijn diepste wezen onnaspeurlijke afhankelijkheid van alle psychische en sociale verschijnselen de grondslag van het onderzoek blijven.⁴

Dat de godgeleerdheid zich zeer dikwijls het historische gebied als haar domein heeft aangematigd, is een feit van ouden datum. Tegenwoordig hoort men meer gewagen van de aanspraken der economie, der sociologie, der anthropologie. Elk dier systematische wetenschappen wil bij wijlen aan de geschiedvorsing haar speciaal arbeidsveld als het historisch belangrijke aanwijzen, ja zelfs een nieuwe historische methode invoeren. Zeker, ze hebben alle de geschiedbeoefening met nieuw materiaal en nieuwe gezichtspunten onschatbaar verrijkt. De economische geschiedverklaring is ons allen in het bloed gegaan: in die brede laag van

historische oorzakelijkheden, ons zo lang verborgen, putten wij bij elk onderzoek: het economisch waarom? wordt onze eerste vraag. Maar dat neemt niet weg, dat de zuiver historische opvatting onafhankelijk blijft van dit evenals van alle andere gezichtspunten; zij kan slechts universeel en onbevooroordeeld zijn.

Indien de rechtzinnigste protestant en de meest leerstellige Marxist zich ten doel stellen, de invloed van de agrarische toestanden op de kerkhervorming geschiedkundig te onderzoeken, zonder hun oordeel door hun leer te laten beheersen, dan zal bij gelijke talenten, vlijt en kritisch vermogen geen van beiden ergens met zuiver historische middelen een samenhang anders kunnen aantonen dan de ander; het verschil van hun opvatting ligt *achter* de historisch begrijpelijke samenhang der feiten.

Niemand zal een ogenblik willen volhouden, dat de regels, typen, categorieën, die door de systematische geesteswetenschappen als de volkenkunde, de economie, de rechtswetenschap worden opgesteld, voor de zuivere historie geen waarde zouden hebben. Het klinkt te sterk, wanneer Von Below zegt, dat het de aangewezen werkzaamheid van de historicus is, tegen de constructies der systematici in tegenspraak te komen.⁵ Waarom zou hij niet die constructies gebruiken, waartoe zij dienstig zijn, namelijk als leiddraad ter vaststelling en groepering van feiten en samenhangen? Wanneer een groep van historische verschijnselen zich in hun aller gemeenzame aard beter laat begrijpen, door ze te verenigen onder een formule, zoals bijvoorbeeld Büchers *Wirtschaftsstufen* en *Betriebssysteme*, welnu, laat ons de formule gebruiken. Wij kunnen niet zonder formules. Zeer juist zegt Spranger in zijn geschrift *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*: 'Wanneer Burckhardts ontdekking van het individualisme zooveel opgang heeft gemaakt, dan bewijst dit, dat de behoefte aan een vermeerdering van de wetenschappelijke hulpmiddelen, in het bijzonder de psychologische, thans als een dringende behoefte voor den vooruitgang der geschiedschrijving wordt gevoeld'.⁶ Indien men slechts ontkomt aan de dwaling, onvermijdelijke kunstmiddelen voor wetenschappelijk scherp begrensde begrippen aan te zien,⁷ en bedenkt, dat dergelijke formules hun inhoud altijd eerst ontvangen door de bonte volheid van het wisselende leven, dat in de afzonderlijke historische gebeurtenissen tot uiting komt.⁸

Geen voorbeeld van zulk een systematisering van historische verschijnselen is in de laatste tijd zoveel besproken als Lamprechts befaamde

reeks van *Kulturzeitalter*. Men heeft haar in de ban gedaan, mijns inziens te recht. Ligt evenwel de fout in het opstellen van zulk een reeks op zich zelf? Geenszins. Ook al zijn de termen van de reeks ontoereikend en eenzijdig genomen, toch kan ze haar nut hebben. Mij althans is de karakterisering der Germaanse Middeleeuwen door de woorden *typisme* en *conventionalisme* niet zonder lering voorbijgegaan. Ligt de fout dan daarin, dat de reeks a priori is opgesteld? Welke dergelijke categorie wordt geheel inductief gevonden! – Eerst wanneer zulk een gebrekkig hulpmiddel, in nood gesmeed, om een diepe waarheid, die men greep, tijdelijk te bergen, niet bijtijds wordt afgedankt, maar door de maker tot een leerstellig beginsel wordt verheven (en dit doet Lamprecht uitdrukkelijk),⁹ dan wordt zulk een reeks een fout en een groot gevaar.

't Is wel een lange voorafsprak, die ik nodig heb, om tot mijn onderwerp te geraken. Zo staat het op dit ogenblik met de strijd der theorieën, dat men een opzettelijke uiteenzetting behoeft enkel om te getuigen, dat men, met volkomen erkenning van de waarde der systematisch gerichte beginselen van geschiedvorsing, in de voornaamste plaats het onderzoek van de afzonderlijke gebeurtenissen, niet als typen of speciale gevallen van een soortbegrip, doch in hun innerlijke belangrijkheid, voor de taak van de historische wetenschap houdt. Van de historische *wetenschap*. Lamprecht heeft voor zijn 'sozialpsychische' methode als de ware historische wetenschap het veld trachten vrij te maken door alle geschiedkundige werkzaamheid, die zich bezig houdt met het enkele, naar de kunst te verwijzen.¹⁰ 'Het singuliere, individueele, – luidt een zijner stellingen –, kan slechts artistiek worden begrepen. Het onderzoek daar naar kan derhalve in de *geschiedwetenschap* slechts secundair in aanmerking komen.'

Dat was een uiterst strategische zet van de onvermoeide voorvechter. De wetenschappelijke historici zijn namelijk voor niets zo bang als dat men hun werkzaamheid tot de kunsten rekent. Lamprecht was volstrekt niet de eerste, die daarvan sprak. De historie beantwoordde niet in alle opzichten aan de normen van het uit de natuurwetenschappen geabstraheerde begrip wetenschap, zij had onmiskenbare trekken gemeen met de kunst, derhalve: wat is zij, wetenschap of kunst? – Die vraag was reeds meermalen gesteld en beantwoord. Men concludeerde voor 't een of voor 't ander, maar zag daarbij in de regel de derde mogelijkheid over het

hoofd, namelijk deze: dat de definitie van wetenschap of van kunst wel eens onvoldoende scherp zou kunnen zijn en daarmee het gestelde alternatief gebrekkig.

Naar mijn oordeel heeft ook Bernheim in het betoog, waarmee hij het wetenschappelijk karakter der historie handhaaft, het begrip kunst te eng genomen.¹¹ Daardoor wordt voor hem de scheiding van geschiedenis en kunst eenvoudiger en gemakkelijker dan zij mijns inziens is.

Het wordt door hem als het hoogtepunt van begripsverwarring veracht, wanneer men de geschiedenis als een kunst betitelt, en hij bestrijdt die mening op verschillende gronden. Ten volle erkennend, dat zowel in de historie als in de kunst de fantasie een onmisbare factor is, ziet hij een essentieel onderscheid tussen de historische fantasie en die van de kunstenaar hierin, dat de laatste volkomen vrij is, terwijl de eerste gebonden is aan het materiaal, aan de kritiek en aan de plicht om waarheid te geven. Men zou kunnen tegenwerpen, dat dit toch niet meer dan een gradueel verschil mag heten, en dat, als hier de grenslijn wordt getrokken, meer dan een tak van kunst aan deze zijde van de grens valt: de bouwkunst, waar de fantasie maat en vorm wordt voorgeschreven door het stugge materiaal, door de eis van hechtheid en bewoonbaarheid, de portretkunst, die de ware gedaante van het model moet teruggeven.¹²

Tegen Lamprechts apodictische stelling, die ik zo even citeerde, voert Bernheim aan, dat de geschiedvorser, ook waar hij het singuliere onderzoekt, steeds het oog gericht heeft op ontwikkeling, op genetisch verband, op causale erkenning, terwijl de kunstenaar het geval in zijn ogenblikkelijke verschijningsvorm grijpt. Of deze onderscheiding gegrond is, wil ik daarlaten, omdat ik zelf Lamprechts bewering in twijfel heb gesteld.

Wat mij echter in Bernheims betoog niet voldoet, is zijn opvatting van het begrip kunst zelve. Deze is mij te academisch en te formeel. Hij denkt daarbij voortdurend aan een bewust streven naar schone vorm, aan de wens om esthetische stichting te verschaffen, aan een stilistisch afronden van gebrekkig samenhangende gegevens. Voor hem treedt het artistieke moment eerst in werking, wanneer de geschiedvorser, zijn verzameld materiaal overziende, zijn pen in de inktpot doopt, om uit de grondstof een beeld samen te stellen. Aangezien ook Bernheim dit artistieke moment volstrekt niet uit de geschiedbeoefening wil verbannen, maar aan de andere kant toch de grenslijn tussen geschiedenis en kunst zo scherp mogelijk wil trekken, komt hij voortdurend in verzoeking, de

betekenis van de geschiedschrijving, waarbij dat kunst-element onvermijdelijk is, tegenover die der geschiedvorsing te verkleinen.

Het schijnt mij toe, dat de verwantschap van geschiedenis en kunst dieper ligt dan Bernheims betoog zou doen vermoeden; dat hij zich van het essentiële punt, de rol der verbeelding, te gemakkelijk afmaakt. In gene dele wil ik de geschiedenis onder het begrip kunst brengen, noch in het algemeen, noch in beperkten zin zoals Lamprecht. Veeleer zou ik een ander woord wenssen voor kunst, en allereerst voor het veel misbruikte artistiek. Voor het diepe levensbegrip, dat onze geest in zijn volheid tracht te omvademen, dreigt dat oude woord kunst te eng te worden.

De factor, die de geschiedbeoefening met de kunst gemeen heeft, treedt reeds in werking van het ogenblik af, dat de eerste historische voorstelling, het eerste historische *beeld* zich vormt.¹³ Of de aanwezigheid van die gemeenschappelijke factor aan het wetenschappelijk karakter van de geschiedbeoefening iets verandert, wat helpt het, daarover te strijden? 'Of men datgene, wat de geschiedenis in werkelijkheid is, – zegt Eduard Meyer¹⁴ – wetenschap wil noemen, kan haar zelve geheel onverschillig zijn. Voor de geschiedenis is het volkomen genoeg, dat zij nu eenmaal bestaat en, zoals zij is, een onbetwistbare menselijke behoefte bevredigt.' En Eduard Spranger zegt:¹⁵ 'Wetenschappen hebben haar wortels nooit in zoo strikt verstandelijk gestelde vragen, doch zij groeien uit den vollen samenhang des levens, en in het bijzonder de geesteswetenschappen kunnen nooit uit die verbinding losgemaakt worden'.

Het zal niet de laatste maal zijn, dat ik hier de Duitse geschiedenisfilosofen citeer, want het is mij er om te doen, de overeenstemming te doen opmerken van het inzicht, dat ik van een esthetisch gezichtspunt meende te benaderen, met de uitkomsten der kennistheorie.

Misschien is het niet nodig, het begrip kunst een ruimere strekking te geven, zoals ik zo-even wenste. De filosofen hebben voor ons het begrip wetenschap ietwat uitgebreid, en daarmee komen wij er ook. Het is geen wonder, dat de samenhang van geschiedenis en kunst van het filosofische standpunt zuiverder is erkend dan van het historische. In de eerste plaats bracht het doelwit der kennistheorie mee, zich meer in de innerlijke grond der geestesfuncties te verdiepen. In de tweede plaats zijn de historici hier wellicht onbewust uit een practische beweegreden wat terughoudend geweest. Zij moesten vrezzen, door een al te gewillige erkenning

van het element der verbeelding in de historie, de deur open te zetten voor die stroom van diletantische producten, die van oudsher de geschiedenis in gevaar heeft gebracht, waarbij de fantasie niet uit diepte van geest maar uit gebrek aan onderzoek en kritiek voortspuit. Het was hun dure plicht, zelfs tegenover een genie als Carlyle, wie het raam der kritiek te eng was voor zijn scheppingsdrang, de eis naar strikte waarheid te doen gelden. De wijsgeer daarentegen behoefde zich door zulk een practische schroom niet te laten terughouden.

Vandaar in de zuiver wijsgerige beschouwingen over het onderwerp een diepere opvatting van het probleem dan bij Bernheim. Het begrip 'Darstellung' krijgt een ruimere betekenis dan die van beschrijvende uiteenzetting en wordt verplaatst tot de wortels en de aanvang van de waarlijk historische geesteswerkzaamheid. Niet enkel voor de uiterlijke vorm der mededeling gebruikt Rickert¹⁶ het woord 'Darstellung', maar hij verstaat daaronder ook de opvatting, d.w.z. het *vatten* van de *betekenis* en de *samenhang* der feiten. Het is dus het psychische proces, dat reeds in de geest van elke oordeelkundige lezer zijn oorsprong neemt. Dat nu die werkzaamheid niet gelijk staat met een eenvoudige aaneenschakeling van kritisch vastgestelde gegevens en feiten, is zo duidelijk, dat er niet over behoeft te worden gesproken.¹⁷ En dat alles wat met die functie in het brein van de geschiedvorser plaatsgrijpt, zich niet onder logische formules laat brengen, ligt niet minder voor de hand. Doch die omstandigheid kan nimmer daartoe dienen, aan deze werkzaamheid het wetenschappelijk karakter te ontnemen en haar tot kunst te stempelen.¹⁸

Wanneer elk erkennen van de werkelijkheid 'nicht Abbilden sondern Umbilden, und zwar immer Vereinfachen'¹⁹ is, dan kan hoogstens bij de wetenschappelijke historische werkzaamheid dat proces wat radicaler blijken dan in andere wetenschappen, in wezen deelt zij het met alle. Georg Simmel noemt in de voorrede²⁰ van zijn *Probleme der Geschichtsphilosophie* als onderwerp van zijn boek: een kritiek van het historisch realisme, voor hetwelk de geschiedwetenschap een spiegelbeeld is van het gebeurde, zoals het werkelijk heeft plaatsgehad, het realisme, volgens hetwelk de historie het verleden werkelijk reproduceert, enkel kwantitatief samengedrongen. Hij wil aantonen, dat de 'Umbildung', waardoor uit de stof van de onmiddellijke, eenmaal doorleefde werkelijkheid het theoretische beeld ontstaat, dat wij geschiedenis noemen, veel radicaler is dan het naïeve bewustzijn pleegt aan te nemen.

‘Umbildung’ is het woord, waarmede ook reeds Lazarus²¹ de psychische processen aanduidde, die de historicus volbrengt. ‘Het is een metamorphose van gegeven voorstellingsmassa’s in andere voorstellingen; niet een volledige herhaling en eenvoudige rangschikking, noch ook enkel een schifting en groepeerings van het onderzochte materiaal, maar de vrije schepping van andere voorstellingsreeksen, die de gelijke waarde bevatten van de massa’s, waaruit haar inhoud gevormd is.’

Wat de geschiedenis ten opzichte van het verleden volvoert, kan nimmer fotograferen zijn, altijd is het verbeelden.

Nu zou het op zich zelf beschouwd denkbaar zijn, dat die herschepping van de historische stof geschiedde met behulp van logisch omschreven, enkelvoudige begrippen, met andere woorden, dat die herschepping een zuiver verstandelijke functie was. Doch bestaan er zodanige historische begrippen? In logische zin algemene begrippen, door abstractie verkregen, neen. Hoe zou men ertoe geraken dan door analyse en vergelijking? – Aan die beiden nu wordt door de onoplosbaar complexe samenhang van het geheel der historie een onoverkomelijke moeilijkheid in de weg gelegd. Aan de vergelijking: want het is onmogelijk, ooit tussen de vergeleken objecten elementaire gelijksoortigheid vast te stellen. Aan de analyse: want de uiterste historische eenheid, waarvoor een doorgezette analyse moet stand houden, is zelf het complexe probleem bij uitzondering: de mens of de menselijke handeling.

Van historische begrippen kan derhalve geen sprake zijn in de zin van logisch gedefinieerde algemeenheden. Wel kan men van historische begrippen spreken in de zin van denkbeelden, waarin datgene is samengevat, wat van een werkelijkheid als wezenlijk bestanddeel kenbaar is, om daarmede het onoverzienbaar menigvoudige aanschouwelijk te maken. Voor het strenge definiëren, dat de natuurwetenschap doet, treedt hier in de plaats de vorming van zo bepaald mogelijke individuele inzichten, ‘die Ausgestaltung möglichst bestimmter individueller Anschauungen’.²² Het feit zelve, dat wij hier spreken van *denkbeelden*, toont, hoezeer hier een subjectieve functie van verbeelding op de voorgrond staat. De woorden hebben zulk een zeggingskracht, als men even hun afgesleten gebruikswaarde vergeet, en ze ziet als nieuw, als pas gevormd om een nieuwe gedachte uit te drukken: verbeelding, historisch inzicht, historische zin, al die woorden spreken van het diepere wezen der geschiedkundige begripsvorming.

Bij een woord als verbeelding denkt men zich te spoedig het psychische proces in zijn allersterkste graad, en vergeet men licht, dat ook bij de eenvoudigste historische combinatie naast de verstandsfuncties een onverklaarbare geestesaanleg werkt.²³ Slechts bij oppervlakkige beschouwing kan de historische interpretatie voor een zuiver verstandelijk 'verklaren' gehouden worden. De interpretatie is datgene wat men met een wat al te mystisch klinkende benaming 'Versenkung aller Gemütskräfte in den Gegenstand' heeft genoemd, een geesteswerkzaamheid met een onmiskenbaar irrationeel element. 'Der eigentliche unmittelbare Vorgang, – zegt Spranger –, ist gar nicht zu analysieren. Die Anticipation, die Verknüpfungsgabe und das Ahnungsvermögen des Historikers (wie Humboldt lieber statt 'Phantasie' sagen will), stehen in einer Reihe mit den rätselhaftesten künstlerischen Intuitionen.'²⁴

Inderdaad, het schijnt mij, dat wij slechts hiermee nader komen tot het wezen der verwantschap van geschiedenis en kunst. Hieraan alleen had Bernheim zijn betoog moeten vervolgen; of ook de historie bijwijlen bewust streeft naar de schepping van schone vormen, is bijzaak. Lang voor dat de geschiedschrijver aan 't stellen gaat, lang voor dat de dichter zijn geest in maat en rijm spant, werkt de innerlijke aanleg, die hen verbindt; het ligt niet in den vorm van voortbrenging maar in de wijze van conceptie en in de aandoening. In het scheppen ziet men de verwantschap van hun werken niet meer in haar oorspronkelijke zuiverheid; daar treedt de geheel afwijkende doelvoorstelling scheidend tussenbeiden. Wel gaan zij ook bij de productie nog samen door het gebruik van dezelfde middelen, om op het voorstellingsvermogen van de lezer te werken. 'Voor den historicus, – zegt Windelband –, bestaat de taak, een of ander beeld van het verleden in zijn volledig individueel karakter opnieuw te doen leven in denkbeeldige tegenwoordigheid. Hij heeft aan datgene wat eens werkelijk geweest is, een dergelijke taak te vervullen als de kunstenaar aan datgene wat in zijn fantasie is. Daarin wortelt de verwantschap van het historische scheppen met het esthetische'.²⁵ In beide gevallen, bij het kunstwerk en bij het geschiedverhaal, zal de lezer worden opgewekt, zich door zijn verbeeldingskracht een stuk leven aanschouwelijk voor te stellen, zó dat de inhoud der voorstelling de grenzen van de precise woordbetekenis van het gelezene wijd te buiten gaat. Hier echter is het de plicht van de geschiedschrijver, door een bijzondere combinatie van woordbetekenissen de fantasie van de lezer zo te leiden, dat

hij hem de speelruimte voor subjectieve variatie van de beelden, die hij voor hem wil reproduceren, zo klein mogelijk maakt.²⁶

Wie aanvaardt, wat hiermee omtrent de aard der historische begripsvorming is gezegd, voor die is de volstrekte onvermijdelijkheid van het subjectieve gezichtspunt onmiddellijk gegeven. Indien wij met Wundt, Simmel, Windelband, Rickert, Münsterberg moeten aannemen, dat het wezen der historische kennis in tegenstelling met de taak der natuurverklaring zich beperkt tot het aantonen van een psychologisch begrijpelijke samenhang tussen de door de kritiek vastgestelde historische feiten,²⁷ derhalve tot een 'verstaan', een 'begrijpen' in tegenstelling met 'verklaren'; indien verder dat 'begrijpen' slechts tot stand komt door een 'opnieuw meeleven' (*Nacherleben, Nachempfinden*),²⁸ dan is onze eigen psyche de enige constante maatstaf ter vergelijking.

Maar dan rijst meteen de vraag: Wat kan men opnieuw meeleven? Wat anders dan het leven van mensen, en wel van individuele mensen, niet van groepen of klassen.

Zo komen wij van een andere kant weer terug op de grote kwestie, die ik in het begin al even aanroerde: de betekenis der persoonlijkheid. Doch ons interesseert thans niet het metaphysische probleem, maar het methodische. Niet de vraag, of de persoonlijkheid de geschiedenis maakt of slechts gestuwd wordt, maar de vraag, of de aard der historische begripsvorming het toelaat, geschiedkundige samenhangen te begrijpen, zonder de individuen te leren verstaan. Mij dunkt, dat ook hij, die aan de historische persoonlijkheid de vrije daad, de bijzondere invloed ontzegt, toch aan laatstgenoemde methodische eis niet ontkomt, en de kennis der historische persoonlijkheid als onmisbaar en belangrijk moet aanvaarden.

Zo men al mocht toegeven, dat de personen de geschiedenis niet maken, men heeft ze nodig, om de groepverschijnselen begrijpelijk te maken. Hoe kan ik menselijk handelen anders verstaan dan door mensen te zien handelen! Wat voor een voorstelling heb ik van een tijd, als ik daarin geen mensen zie bewegen! Welk een dorre geschiedenis, als ik enkel groepverschijnselen als belangrijk wil erkennen. Waarlijk, hij die het werkelijke historische leven wil zien, die datgene wat de historicus meent te kunnen vermelden over algemene samenhangen, over de krachten in de geschiedenis, doordrongen wil zien van echt aanschouwelijk leven, hij doet zeer verkeerd, door het détail voor minderwaardig aan te zien.²⁹

Goed, dus slechts als exemplaren, als illustraties, als vertegenwoordigers van een bepaalde soort willen wij de personen zien?³⁰ Neen, wij willen meer. Slechts een eenzijdige en kortzichtige generalisering van het natuurwetenschappelijk principe kan ertoe brengen, de bijzondere personen en gebeurtenissen enkel als nummers van een materiaalverzameling te beschouwen. Voor de historie, indien men ze neemt zoals ze is, en haar niet dwingen wil in een systeem, dat haar niet past, heeft het object absolute waarde. Niet de ledige processen op zich zelf, maar de inhoud van menselijk handelen wekt onze belangstelling. Het komt er op aan, niet om de kwalitatieve onderscheiden der objecten weg te cijferen, en dan hun algemeenheid na te speuren, maar om die objecten, de mensen en hun handelingen, juist in hun individuele bijzonderheid te verstaan.³¹

De stelling, dat slechts de menselijke gemeenschappen, groepen, maatschappijen het onderwerp der geschiedenis vormen, leidt onmiddellijk tot het absurde. Dan zou b.v. de geschiedenis van het monnikswezen mij mogen interesseren, ook die van de Benedictijnen, van de Minoriten, ook nog die van de Spiritualen alleen. Maar niet de geschiedenis van Franciscus zelf? Of wel enkel als vertegenwoordiger van zijn soort, van die onderafdeling der kloosterorden. En niet als vertegenwoordiger van zijn ruimere soort, waartoe wij allen behoren, niet als mens?

De grenzen van het wetenswaardige zijn in de geschiedenis hierom ruimer dan in enige andere wetenschap, omdat achter de kleinste historische eenheid, die men kan benaderen, altijd nog een verschiet van menselijk leven ligt, waarin wij kunnen meeleven.

Het is zeer zeker waar: ons historisch weten gaat in sterker mate dan voorheen uit op het erkennen van stromingen, bewegingen, ontwikkelingen. De behoefte om alle speciale kennis te voegen in een groot geheel is voor ons groter dan voor de oude, casuele geschiedbeoefening. Wij zien in de personen onmiddellijk de tijd, het type, de geestesrichting. Maar volgt daaruit, dat de persoon ons interesseert òm het type? In dat geval zou, evenals bij de natuurwetenschappen, de onderzoeker persoonlijk bevredigd moeten zijn, wanneer hij overtuigd was, dat anderen vóór hem het type voldoende zeker hadden vastgesteld; hij zou verder opereren met zijn typen, zonder de behoefte te gevoelen, de empirie van zijn voorgangers op de personen geheel weer over te doen. – Iedereen weet, dat dit niet de aard van historische belangstelling is. Het trekt ons altijd weer naar het onmiddellijk aanschouwen van het historische leven zelf.

Wanneer ik de grote catastrofes omstreeks 1300 bestudeer, dan dringen zich aan mijn geest eenheden van begrip op als: de idee der pause-lijke macht, de idee der apostolische Armoede, de opkomende juridische staatsidee.³² En het is mijn lust, om die denkbeelden te volgen in hun continuïteit, hier en daar er de draad van terug te vinden; om de machts-idee te zien groeien van Innocentius tot Bonifacius, en dan ineens storten; om de tragische zegepraal van het Armoede-ideaal te zien in Coelestinus V, en dan zijn verwording in de Defensor pacis.

Maar och, wat zijn mij die gewichtige termen, wanneer ik de mensen niet zie: Bonifatius VIII, Jacopone van Todi, Guillaume de Nogaret! Ik weet immers, dat die ideeën maar vormen van begrijpen zijn in mijn geest, betrekkelijke gezichtspunten.

Ook daarom is de personengeschiedenis zo belangrijk, omdat zij steeds weer herinnert aan de betrekkelijkheid van ons gezichtspunt. Bij Michelet las ik eens een nietig historisch geval, een dier anecdoten, die in hun schijnbare trivialiteit het kenmerk hunner hoge waarschijnlijkheid dragen. Het betreft Robespierre. Jaren na de Revolutie werd eens door een jong man aan de oude Merlin van Thionville gevraagd, hoe hij had kunnen meewerken tot de veroordeling van Robespierre. De grijsaard zweeg, hij scheen er enige spijt van te hebben. Plotseling stond hij op, met een heftige beweging, en zei: 'Robespierre! Robespierre!... ah! si vous aviez vu *ses yeux verts*, vous l'auriez condamné comme moi'.³³

Slechts wie de groene ogen van Robespierre gezien had, kon begrijpen, waarom de Incorruptible veroordeeld was geworden. Kan iets geschikter zijn om ons waarlijk historische motivering te leren, om ons te waarschuwen, hoe schromelijk eenzijdig wij handelen, door al die mannen vol van haat en toorn en waan te herleiden tot een bundel staatkundige of economische potenties? Die kleine anecdoten zegt met een zeer nadrukkelijk geluid: Vergeet de hartstocht niet.

Meteen vervalt de stelling, dat de persoonlijkheid der geesteshelden blijvender wetenschappelijk belang zou hebben dan van de koningen, de krijgers, de diplomaten. 'Was sind uns heute noch Perikles oder Augustus, – roept Lamprecht uit –: Namen, nichts mehr: Etiketten grosser Zeit.'³⁴ Laatdunkend belletristen, dat zich wetenschappelijke opvatting waant! Zijn wij dan door literatuur en kunst zo aan het leven onttrokken, dat wij geen belang meer kunnen stellen in een sterke wil, een kloek beleid?

Edoch, van Robespierre gesproken, het zielkundig raadsel bij uitnemendheid: moet niet elke persoonlijkheid in haar wezen als altijd een raadsel blijven? Deze vraag doet een andere rijzen: als er dan zoveel gelegen is aan psychologisch doordringen in de persoonlijkheid, terwijl toch het volkomen welslagen van die doorgronding als een onmogelijkheid wordt gevoeld, is het dan wel het werk van de historische interpretatie, zich daartoe te vermeten? Is het niet veeleer de taak der psychologie? En aangezien de psychologie nog een jonge wetenschap is, zal men dan moeten wachten, tot zij haar ontleding en begrippen met voldoende vastheid hanteert, en zich voorlopig onthouden van zielkundige motivering op historische gronden?

Laat ons zien, wat de filosofen en psychologen zelf ervan denken.

Daar zijn voorzeker een aantal gewichtige diensten, die de experimentele psychologie aan het historisch onderzoek kan bewijzen. Het feit bijvoorbeeld, dat sommige ervaringen een automatische neiging bezitten, zich in de herinnering te wijzigen, zodat alle getuigenissen omtrent quantiteit: opgaven omtrent grootte, sterkte, menigte, tijdduur, met het voortschrijden van de tijd een duidelijke neiging tot expansie vertonen.³⁵ Wat is dat niet een kostbare notie bij de beoordeling van geschiedbronnen! En niet minder de rol, welke de behoefte tot motivering en afronding bij het weergeven en overleveren van feiten speelt.³⁶ Om niet te spreken van de lering, die er omtrent historische dingen getrokken kan worden uit de kennis van de suggestie, zoowel de normale als de pathologische. Denkt aan de grote dwangvoorstellingen in de geschiedenis!

Dat alles evenwel raakt niet of slechts terzijde de vraag, die ik zo-even opwierp. Voor het doordringen in de psychische gesteldheid der historische individuen tot juister begrip van hun doen en wezen wordt het nut der psychologische wetenschap door de filosofen uiterst gering geschat. Het allergeringst door Rickert. Volgens hem moet de toepassing van de in de psychologie gebruikelijke methode in de historische wetenschappen regelrecht op dwaalwegen leiden, en heeft zij dat ten dele ook reeds gedaan.³⁷ De begrippen van een verklarende algemene theorie van het zieleleven zijn veel te arm aan inhoud, om de historicus wezenlijke diensten te doen;³⁸ de historische wetenschap wil evenals de kunst niet het zieleleven in het *algemeen* in begrippen, maar, voor zover dat mogelijk is, in het *bijzondere* intuïtief vatten, en het vermogen daartoe is van ervarenheid in de wetenschappelijke zielkunde ten enen male onafhankelijk.³⁹

Dat psychologische inzicht, dat de kunstenaar en de geschiedvorser nodig hebben, laat zich niet onder logische formules brengen;⁴⁰ het is een kunst, die zich in haar techniek wellicht door de wetenschappelijke psychologie laat volmaken, maar nimmer door enige wetenschap van het zieleleven in het algemeen laat vervangen. Want wanneer ook een psychologische theorie alle zieleleven door algemene begrippen had verklaard, zou daarmee toch geen verstaan van enig singulier, individueel verloop gegeven zijn.⁴¹ Een historische psychologie is er, zegt Rickert, maar niet als wetenschap; als zodanig is zij onbestaanbaar. Alles komt op het 'Nacherleben' aan, en deze wijze van begrijpen sluit de rangschikking onder een systeem van algemene begrippen uit. Juist in het gebrek aan systematiek berust de kracht van die historische zielkunde.⁴²

Niet veel anders laat Windelband zich uit: de zeer onvolkomen graad, waartoe tot heden de wetten van het zieleleven geformuleerd hebben kunnen worden, heeft de geschiedvorsers nooit in de weg gestaan; zij hebben door natuurlijke mensenkennis, door tact en geniale intuïtie juist genoeg geweten, om hunne helden en derzelve handelingen te verstaan. Hij betwijfelt sterk, of een mathematisch-natuurwetenschappelijke formulering der elementaire psychische verrichtingen een noemenswaarde uitkomst zou opleveren voor het verstaan van het werkelijke mensenleven.⁴³

Een enigszins afwijkend standpunt wordt door Spranger op voorgang van Dilthey en Simmel ingenomen. Hij gaat in de hoofdzaak, waar het hier op aankomt, met de vorigen mee. Ook hij erkent de noodzakelijkheid, de elementaire psychologie van de psychologie des levens gescheiden te houden, en zegt: De psychologie, waarvan zich de historicus bedient, en die hem voorlopig geheel onsystematisch, als een uit ervaring en fantasie voortspruitend bezit ten dienste staat, heeft niet met eigenlijke psychische elementen, maar met zeer complexe processen te doen. De historische analyse gaat nooit tot de uiterste onderscheidbare componenten terug, maar blijft staan bij wat men 'Lebensvorgänge' kan noemen. Daaraan stelt de historicus weliswaar afhankelijkheden en betrekkingen vast, maar tot de isolering van abstracte factoren van psychisch gebeuren komt het niet.⁴⁴ Spranger evenwel wanhoopt niet aan de mogelijkheid (wat ik hier slechts volledigheidshalve vermeld), om aan die historische psychologie een systematisch houvast te geven door de empirische vaststelling van bepaalde psychologische typen. Iets wat zeer

zeker bereikbaar schijnt, maar wat toch in elk geval nog bijna geheel in de toekomst ligt.

Wat ons hier belang inboezemt, is de erkenning, dat de geschiedvorser in elk stadium van zijn geesteswerkzaamheid, bij de vorming van zijn begrippen, bij het uitleggen zijner gegevens, voortdurend is aangewezen op psychische functies, die veel verder strekken en veel ondoorgrondelijker zijn dan zuiver logische gedachtenverbinding. Nooit is historische kennis een som van tijdrekenkundige en staatkundige noties; nooit is de verbinding van geheugenbeelden eenvoudig een optelling. Het is slechts een stelseldwang, al die niet-rationele elementen van het historisch erkennen uit de wetenschap te willen verbannen om ze onder de rubriek kunst te boeken. Laat men de term kunst herzien, gelijk men die der wetenschap heeft gedaan. Waarom de historische aandoening, die met het werken van dat irrationele element onafscheidelijk verbonden is, een artistieke aandoening te noemen? Zij is het evenmin als de vervoering over een schoon landschap. Alleen de verwarring van de begrippen esthetisch en artistiek (twee lelijke woorden voor schone dingen) kan dat misverstand teweegbrengen.

De historische wetenschap is in staat, ook de fantasie en de schoonheidsaandoening te omvatten. Zij laten zich niet uitschakelen. Ook wanneer de schrijver volstrekt geen plan heeft gehad, op de fantasie te werken, zal zijn mededeling, op een eigenaardig bereide bodem vallende, plotseling een beeld opwekken, waarin de lezer een nieuwe samenhang kan ontdekken, noch door hem, noch door de schrijver tevoren vermoed. Altijd zal het historische beeld van een sterker, levendiger kleur zijn dan de logische draagkracht van de woorden, die het teweegbrengen, postuleert. Derhalve zal de voorstellingsinhoud, die een en dezelfde beschrijving bij verschillende mensen veroorzaakt, zeer sterk variëren al naar de vroegere kennis, die zich bij de lezer met de nieuw toegevoerde voorstellingen verbindt, en naar zijn algemene aanleg en geschooldheid, die bijvoorbeeld meer theologisch, meer economisch, filosofisch of esthetisch kan wezen. 'Terwijl er slechts één werkelijke natuurkennis bestaat, waar iedere afwijkende poging tot verklaring als dwaling tegenoverstaat, zijn er veelvuldige, gradueel wellicht gelijke, doch kwalitatief afwijkende wijzen van historisch begrijpen van een en dezelfde reeks van gebeurtenissen mogelijk, die alle de waarheid bevatten, elk slechts van een ander standpunt uit.'⁴⁵

Men zou dus in plaats van juridische, economische, filosofische geschiedenis te onderscheiden wellicht juister van het juridisch, economisch en filosofisch inzicht in de geschiedenis spreken. Dan blijft de vraag over, of er onder die verschillende gezichtspunten een is, dat meer dan de andere geschikt is, het historische gezichtspunt in het algemeen te kunnen heten. Stellen wij de vraag voorlopig zo, of er een bijzondere aanleg is, die het gunstigst en vruchtbaarst is gebleken voor de ontwikkeling van die irrationele factor der historische verbeelding, die wij als zo gewichtig leerden kennen. Het antwoord ligt voor de hand: het is de esthetische aanleg, die het best het veld bereidt voor de historische verbeeldingskracht. Is Rankes 'Universalität des Mitgeföhls', die maakte, dat hij zijn vreugde had aan iedere menselijke kracht in haar bijzondere werking, wellicht niet nauw verwant met een sterk esthetische geestesrichting?⁴⁶ Is die bedenkelijke eigenschap van onze cultuur, die men wel het historisme noemt, iets anders dan een zeer algemene, sterk ontwikkelde esthetische ontvankelijkheid? Ik bedoel die aanleg, die het ons in tegenstelling met de krachtige eenzijdigheid van vroegere geslachten mogelijk maakt, tegelijk Van Eyck en Rembrandt, het Rococo en Millet te genieten, rationalist te zijn met Diderot en Calvinist met de Geuzen. Het is heel iets anders dan verstandelijke neutraliteit, het is de verbinding van de hoogst bereikbare objectiviteit met een sterk subjectief voelen.

Thans blijft mij nog over, mijn thema in deze vorm te preciseren: in hoeverre kan het esthetische gezichtspunt door het verhogen der aanschouwelijkheid tot beter begrijpen van historische samenhangen leiden?

De aanschouwelijkheid is een hoofdvoorwaarde van de historische begripsvorming. In het natuurwetenschappelijk denken, zoals Windelband zegt, overweegt de neiging tot abstractie, in het historische denken die tot aanschouwelijkheid, dat wil zeggen 'de individueele levendigheid van het denkbeeldig tegenwoordige voor het geestesoog'.⁴⁷ Terwijl in de natuurwetenschap alle kennis in strenge begrippen moet worden vastgelegd, waarbij de aanschouwelijkheid eer storend zal werken, heeft de geschiedenis een andere taak. Wil zij haar doel: het opnieuw doen leven van het verleden, bereiken, dan moet zij met bewustheid de grenzen van wat in begrippen te erkennen is overschrijden⁴⁸ en een aanschouwelijk voorstellingscomplex voor ogen brengen, met andere woorden een *beeld*.

Laat ons nu dat moment der historische aanschouwelijkheid nog in twee richtingen een eindweegs volgen: eerst wat betreft zijn waarde voor

de historische opvatting der persoonlijkheid, dan voor die van groepverschijnselen en algemene samenhangen.

Om een historisch beeld te scheppen, moet men uit de veelvuldigheid van het gegevene datgene weten uit te lezen en te verzamelen, wat tot het geheel van een historisch verschijnselcomplex wezenlijk behoort, wat het totstandkomen van dat complex voor ons begrijpelijk maakt.⁴⁹ Waar nu dat complex, dat men historisch tracht te begrijpen, een menselijk karakter is, daar zal de vraag, welke elementen der traditie voor het psychologisch begrijpen wezenlijk belang hebben, door verschillende onderzoekers verschillend beantwoord worden. Hij wiens oog niet verder reikt dan tot het begrip voor diplomatiek beleid of praktische levenswijsheid, zal voor een grote menigte psychische eigenschappen, die de overlevering hem zou kunnen verraden, blind zijn. Hoe sterker zijn psychologische fantasie, hoe ruimer en veelzijdiger zijn eigen geestesleven, des te fijnere ontdekkingen zijn hem gegeven op het gebied van psychische samenhangen,⁵⁰ en geheel andere details zal hij als historisch merkwaardig beschouwen. Doch wat is tot het maken van die fijnere combinaties steeds onmisbaar? Dat men de handeling of de mens meent te zien. Hoe levendiger dat gezicht, hoe lichter de inval komt. Hoe zou ik het bedrijf van mensen, gecompliceerd, irrationeel, hartstochtelijk, kunnen begrijpen dan dooreen gezicht op die mensen? 'L'histoire, – zegt Taine –, c'est à peu près voir les hommes d'autrefois.' En Michelet, met geweldigere klank: 'L'histoire, c'est une résurrection'. De levendigheid van dat gezicht echter is volstrekt niet geëvenredigd aan de som van noties omtrent omstandigheden en hoedanigheden, die ik mij van de persoon heb verworven. Het hangt slechts af van het psychologische doorzicht van de historicus, hoeveel feiten hij nodig heeft, om een geschiedkundige persoon te begrijpen.

Het zijn volstrekt imponderabele grootheden, waar wij over spreken. Juist wanneer men tracht dit menselijk vermogen, andere mensen uit hun handelingen te begrijpen, in de grond te kennen, wordt men zich bewust, hoe onverklaarbaar en raadselachtig het is.⁵¹ De twijfel zou nogmaals kunnen opkomen: kan dit in het gebied der wetenschap thuis horen? Maar als men dan weer ziet, hoe eenvoudig en spontaan in de praktijk die functie plaatsgrijpt, en hoe dat psychologisch doorzicht juist de grote kracht is geweest van alle waarlijk wetenschappelijke geschiedvorsers, dan wijkt die twijfel. Niemand heeft zozeer de kunst verstaan,

uit weinige trekken de historische karakters te doorgronden en voor anderen in hun scherp persoonlijke stempel aanschouwelijk te maken, als Ranke; men behoeft er zijn werken maar voor op te slaan.⁵²

Nu is het duidelijk, dat de behoefte aan aanschouwelijkheid groter wordt, naarmate het karakter, dat men wenst te begrijpen, ongewoner is. Een psychologisch raadsel als Robespierre, voor analyse ten enen male onvatbaar, kan door een treffende beschrijving althans in zijn innerlijk wezen vaag vermoed worden. Daar komt het er nu echter op aan, welke snaren in ons eigen gemoed kunnen meerrillen. Bij het lezen van de Italiaansche geschiedenis van het Cinquecento overvalt ons de twijfel wel eens, of wij niet te tam en te humaan zijn geworden, om de geschiedenis te begrijpen. Zo het ons Nederlanders reeds moeite kost ons te verplaatsen in het nationaal bewustzijn van een der wereldnaties van tegenwoordig, wat begrijpen wij dan van geestesgesteldheden, die met de eeuwen zijn heengegaan: van het barbaarse standsgevoel, van de eerbied voor het droit divin, van het feodale begrip van dienst en trouw? Laat ons bij de dichters te rade gaan, laat Shakespeares koningsdrama's ons zeggen, wat het wezen der majesteit is.

Een geschiedbeoefening, die het suggestieve middel der aanschouwelijkheid versmaadt, omdat zij het niet als wetenschappelijk wil erkennen, zal verliezen aan ruimte en aan diepte van blik; kan zij daardoor wetenschappelijker worden?

Gaan wij over tot de waarde der esthetische aanschouwelijkheid bij de opvatting van algemene verschijnselen. Hier zou dan volgens Lamprecht die historische verbeeldingskracht, die niet wetenschappelijk mag heten, die hij als 'künstlerische Ahnung' naar het domein van het individuele verbant, niet thuishoren. Lamprecht, die de fantasie verbant, zijn eigen kostbaarste gave! de vos, die de passie preekt! Het is niet alleen het individu, dat, boven vorsend begrip verheven, aan verstandelijke ontleding weerstand biedt, zodat het slechts 'künstlerisch gehant' worden kan. De algemene samenhangen worden evenmin strikt logisch begrepen, ja, het aandeel van de esthetische aanschouwelijkheid in het vormen van een algemeen historisch beeld is integendeel nog veel groter. Neem bij voorbeeld uw algemeen beeld van de Egyptische beschaving. Gij zult het bijna geheel samengesteld vinden uit voorstellingen van Egyptische kunst. Hoe sterk wordt niet het algemene beeld der Middeleeuwen

beheerst door de Gothiek! Of keer de vraag om, en zeg: wat voor voorstelling heeft iemand van de dertiende eeuw, wanneer hij alle pauselijke regesten heeft doorgelezen en het Dies irae niet kent?

Stel, gij hebt wat schaarse noties over de ondergang der antieke wereld. Dan kunt ge er boeken over gaan lezen, om die aan te vullen. Maar nu hebt ge het geluk, Ravenna te bezoeken, en daar de mozaïeken te zien. Voortaan ziet ge altijd, als ge aan die eeuwen denkt, die starre pracht, de flikkering van groen en goud in San Vitale, de schemer van nachtelijk blauw in de grafkapel van Galla Placidia. Uw historisch beeld van die tijd is voor altijd geïllumineerd door die herinnering. Is dat nu niet meer dan een nutteloze ideeënassociatie? Of helpen die mozaïeken u werkelijk, om de geschiedenis beter te begrijpen, dat is: te zien? – Mij dunkt, het is genoeg gebleken, dat tussen de constituerende elementen van onze historische kennis niet altijd een logische aaneenschakeling is waar te nemen, om het laatste, schoon onnaspeurlijk, te aanvaarden. Die kennis ontstaat immers nooit door verstandelijk aan elkaar geregen zorgvuldig geabstraheerde begrippen, maar altijd door min of meer willekeurige associatie van denkbeelden.

Het is geenszins mijn bedoeling, dat men het verleden zou moeten bestuderen uitgaande van de kunstgeschiedenis. De zaak is niet, om uit de kunst als afzonderlijk beschouwd verschijnsel ons beeld van het verleden af te leiden, of in de kunst de enige sleutel voor het verstaan van de geestesrichting van de tijd te zien, maar om de beelden, door een veelzijdige bestudering der overlevering gewonnen, in de kunst te zien spiegelen, of door de kunst te zien beschenen. De historicus moet, terwijl hij het verleden zelf naspeurt in al zijn uitingen, ter verhoging van de aanschouwelijkheid de kunst van het verleden zien, de letterkunde lezen. Doch hij moet evengoed de natuur in gaan, en over weiden en heuvelen wandelen, totdat hij in het verleden ook de zon kan zien schijnen.

Maar, hoor ik tegenwerpen, in het aankweken van die esthetische ontvankelijkheid ligt voor de ernstige geschiedvorsing een groot gevaar. Zij leidt tot 'hineindichten', zij schept beelden, die onwaar zijn. Zeker, het is altijd 'the moonlight of memory', dat het verleden bestraalt. Doch is het gevaar van misvattingen door een overwegend esthetische geschiedbeschouwing groter dan het gevaar, dat de onmisbare, logisch geconstrueerde historische reeksen of hypothesen teweegbrengen? Het

tegendeel schijnt mij waar. De esthetische aanschouwing schept subjectief sterk gevarieerde beelden, maar deze planten zich betrekkelijk weinig voort in de vorm van een gedefinieerd uitgesproken oordeel, dat op zijn tijd anderen beïnvloedt; die beelden blijven als 't ware in de schatkamer van het subjectief bewustzijn besloten. Neem bij voorbeeld deze zin van Herodotus: 'En toen hij de ganse Hellespont door de schepen verborgen zag, en al de kusten en de vlakten van Abydus vol van mensen, toen prees Xerxes zichzelf gelukkig, doch daarna weende hij'.⁵³ Wij zien het onmiddellijk: de zon op de witte zeilen, het gewemel der mensenscharen, het blinken van hun rustingen en de plekken rood van hun dracht. Wij horen ook de klank van hun stemmen, en het klotsen der zee, wij proeven de zilte wind. En wij zien dit alles *door de ogen des konings*, en voelen ook zijn hoogmoed en zijn neerslachtigheid. – Gaan wij nu ons voorstellingsvermogen na, dan bemerken wij, dat de *détails*, die het ons onwillekeurig voor ogen brengt, òf als waar te controleren, òf indifferent voor het logisch verstaan des geheels zijn. Eerst wanneer wij de verbeeldingskracht bewust aandrijven, zodat zij de grens der historische fantasie overschrijdend kunstscheppende fantasie wordt, kunnen er elementen in de voorstelling worden ingevoerd, die het beeld tot schade der historische waarheid zouden kunnen vervormen.

Beschouwen wij thans het gevaar der hypothese. Zodra een onjuiste hypothese tijdelijk als historische waarheid is aangenomen (wat noodzakelijk telkens weer moet gebeuren), dan sticht zij een steeds verder voortwoekerende verwarring, naarmate men er op voortbouwt. Neem bij voorbeeld de theorie van het oorspronkelijk collectief grondbezit, die thans wankelt en op 't vallen staat. Overal, in de economie zo goed als in de beschavingsgeschiedenis, heeft zij zich voortgeplant. Moet men haar prijsgeven, dan valt er heel wat historische literatuur in de grond te herzien. – Dat is nu zeer stellig het geval met iedere wetenschap, en zij is er voorwaar niet minder om, dat haar apparaat van hypothesen voortdurend vernieuwd moet worden. Integendeel, het is een bewijs, dat de wetenschap groeit, en het zij verre, dat ik de hypothese zou willen geringschatten. Voortdurend dwalingen herstellend gaat onze kennis vooruit.

Maar zouden de grote gedachten over de geschiedenis, die door esthetische beschouwing zijn gewonnen, geen aanwinsten voor de historische wetenschap zijn, omdat men ze niet in vakjes kan rangschikken? Wie

heeft het waarlijk *klassieke* wezen der dertiende eeuw zo fijn en innig gevoeld en zo helder beschreven als Viollet-le-Duc? – Menigmaal heeft bij het dieper doordringen in de geschiedenis het esthetisch begripen aan het verstandelijk doorgronden de weg gewezen. Op niemand hebben esthetische invloeden sterker gewerkt dan op de Grimms en hun tijdgenoten. Ons beeld van de Middeleeuwen moge hemelsbreed afwijken van dat der Romantiek: uit de esthetische bewondering is ons begrip voor de middeleeuwse geschiedenis ontkiemd en groot geworden.

Wellicht zal het altijd zo gaan. In de allerlaatste tijd is ons oog plotse-ling opengegaan voor de geweldige schoonheid van de oude Breughel. Hoe komt het, dat nu juist dat besef tot ons komt? Met verbazing hebben wij opeens begrepen, dat het iets meer is dan helse snakerij, wat wij zien, – dat het van 't allergrootste en diepste is. Dat verrijkte begrip is niet aan een nauwgezette beoefening van de zestiende-eeuwse beschavingsgeschiedenis ontsproten. Eer zal het ons in de toekomst leiden, om de Nederlandse zestiende eeuw scherper, bonter, feller, dat is: beter historisch, te zien.

Moet men zich dan in het belang der strenge wetenschap bezorgd maken over een sterk ontwikkeld esthetisch interesse? Geen nood. Er is voor de historicus een ethisch belang, dat alle andere overweegt: de waarheid te geven of wat hij daarvan verstaat. Wat ik heb getracht hier over de theorie der geschiedbeoefening te zeggen, raakt maar één punt van het ontzaglijk probleem. Ik heb mijn lantarentje bij één plek van de bergwand gehouden en even gepoogd, die uitsluitend te belichten. Al was het een groot zoeklicht geweest, het zou de berg niet hebben verlicht.

Zich in de aandoening van het schone te verlustigen is niet het dagelijks werk van de historicus. Morgen zullen wij afdalen van het vergezicht der theorie tot het mijnwerk van de kritische arbeid. Maar laat ons van dat vergezicht de herinnering behouden, hoe ruim en schoon de wereld om ons is. Van tijd tot tijd moet men zich verheffen boven de beperkende dwang van de noeste arbeid, om in het licht der theorie opnieuw te voelen, dat onze krachten beperkt zijn, doch de geschiedenis universeel, opnieuw te voelen de diepe verantwoordelijkheid van de historicus, die, hoe duidelijker 't hem bewust wordt, dat hem slechts een subjectief verstaan gegeven is, des te vaster het oog gericht zal houden op het ideaal van objectieve waarheid, dat in hem rust.

Edelgrootachtbare Heren Curatoren! Sprak ik zo-even van de verantwoordelijkheid van de historicus in het algemeen, voor mij zelve voel ik die in bijzonder hoge mate. Dat ik de taak, waaraan voortaan al mijn wetenschappelijke krachten gewijd zullen zijn, heb durven aanvaarden, het is waarlijk niet uit onderschatting van het gewicht ervan geweest. Mocht het evenmin overschatting van mijn eigen krachten blijken. Ik hoop, dat het mij door inspanning en toewijding moge gelukken, niemand's vertrouwen te beschamen.

Hooggeleerde Heren Professoren! Veel bekenden, weinig vreemden zie ik onder U, in het bijzonder onder mijn ambtgenoten der Literarische Faculteit, van welke niemand mij onbekend is, en waar ik tot mijn vreugde drie van mijn leermeesters terug vind. Moge de nieuwe verhouding, waarin ik U thans begroet, hooggeachte Sijmons, Van Helten en Van den Ham, even vriendschappelijk worden, als eenmaal die van leerling is geweest.

Het lot heeft gewild, dat ik destijds als student weinig in aanraking ben gekomen met mijn zeer gewaardeerde voorganger Bussemaker, die Gij allen zo ongaarne zaagt vertrekken, en met reden. Zijn hoge opvatting van het ambt hoop ik mij tot voorbeeld te houden, en het is mij veel waard, dat thans als ambtgenoot de band van een vertrouwelijke omgang kan worden, of mag ik zeggen: reeds is gelegd.

Dat ik de plaats, die ik hier ga bekleden, eenmaal ingenomen zag door mijn hooggeschatte vriend en leermeester Blok, zal mij een spoorslag te meer zijn, om in mijn werk naar het uiterste te streven. Mocht mij daarbij iets ten deel vallen van zijn levendige, vruchtbare werkkraft, van zijn ondernemende, onvermoeide geest.

Niet licht zou ik, van mijn leermeesters sprekende, hem vergeten, die, thans eveneens te Leiden, nog voor weinig jaren een der Uwen was, mijn hooggeëerde vriend Speyer, bij wiens lessen het mij altijd sterk bewust is geworden, dat het profijt van waarlijk goed onderwijs veel verder strekt dan tot de kennis van het speciale vak, dat iemand doceert.

Inniger herinneringen wenden mijn ogen naar de rij, waar ik zo dikwijls het rustig en vriendelijk gelaat zag van hem, die ik, en zonder twijfel niet ik alleen, nog zo gaarne in Uw midden had gezien. Het doet mij goed, zo veel oude vrienden van mijn Vader hier weer te ontmoeten. Hij had die niet in de Medische Faculteit alleen, maar onder U allen. Moest ik er een met name noemen, het zou U zijn, hooggeachte Fokker, aan

wiens hartelijke, altijd welkome bezoeken bij mijn Vader ik zo gaarne terugdenk. Laat zijn gedachtenis ertoe meewerken, dat ik mij onder U allen spoedig vertrouwd mag voelen.

Meer dan één van mijn beste en oudste vrienden geeft Groningen mij terug. Met hen behoeven geen oude banden weer aangeknoopt te worden, want ze zijn nooit gesleten of verbroken. Wellicht zijn er eerlang andere nieuwe vrienden aan toe te voegen: bij mij is ruimte genoeg.

Wat zal mijn verhouding zijn tot U, waarde Studenten, vooral Gij, die mijn leerlingen wilt worden? Zal met dat woord leerlingen alles gezegd zijn? Ik hoop het niet. Bij het onderwijs, dat ik tot dusver gaf, heb ik ondervonden, hoeveel het waard is, wanneer men bij de aanvang niet al te veel in leeftijd van zijn gehoor verschilt. Een tien- of twaalfstal jaren was dat verschil, toen ik voor 't eerst een maatschappelijke werkkring aanvaardde. Langzamerhand werd de afstand groter, in jaren, niet in genegenheid, niet in het vermogen om jongeren te verstaan. Dezelfde gunstige omstandigheid bestaat voor mij thans. Moge zij hier dezelfde gelukkige uitwerking hebben, zo dat het mij na lange jaren evenzeer als nu gemakkelijk moge zijn, mij met U gemeenzaam en gelijkgestemd te voelen. Want slechts onder die voorwaarde schijnt het mij, dat er iets van mij zou kunnen uitgaan, wat voor U waarde heeft.

Ik heb gezegd.

Over historische levensidealen¹

Mijne Heren Curatoren, Professoren, Doctoren, Dames en Heren Studenten, en gij allen die mij het voorrecht schenkt van uw gehoor!

Misschien zijt gij hier gekomen met de gedachte, dat er voor iemand, die op dit tijdstip inzichten omtrent wereldgeschiedenis te belijden heeft, slechts één onderwerp mogelijk is: de historische achtergrond van de wereldoorlog. Is dit zo, dan zal ik u teleurstellen. Ik zal niet daarover spreken. Wanneer ik ten slotte nog even de stormwind mocht oproepen, die de oorlog door uw denken jaagt, dan zal het mijns ondanks zijn. Het is niet het werk van de historicus, om als Demosthenes in de storm te spreken, en de heldere dag, waarin hij volken en staten langs de baan van de tijd kan zien voorbij drijven als witte wolken aan een zomerhemel, is thans verre.

Zelfs mijn uitgangspunt, het voorbeeld, waarmee ik u wilde binnenleiden in de gedachte, die mij bezighoudt, kies ik, ofschoon het ook in de tegenwoordige tijd voor 't grijpen zou liggen, uit een bezonken verleden.

Karel de Stoute, de hertog van Bourgondië, had, zoals velen van zijn tijdgenoten, een tomeloze zucht naar roem, een grote bewondering voor de veldheren der oudheid: Caesar, Hannibal, Alexander, en een bewust streven, om dezen te gelijken en na te volgen.² Een verheven beeld van antieke grootheid stond hem voor ogen en hij trachtte naar dat beeld te leven, of met andere woorden: Karel had een historisch levensideaal.

Over zulke historische levensidealen wilde ik spreken. Over de wijze, waarop historische voorstellingen de ontwikkeling van cultuur of staat of individu kunnen beïnvloeden, misschien somtijds beheersen. Hoe zulke historische denkbeelden zich soms voordoen als directe voorbeelden ter navolging, soms meer als bezielende cultuursymbolen. Hoe de mensheid, opziende en terugziende naar een gewaande volmaaktheid in het verleden, zich aan zulk een ideaal tracht te verheffen, of zich in zulk een waan verdroomt. Al naar ik de grenzen van dit onderwerp wat anders of

wat wijder had uitgezet, had ik het ook kunnen noemen: over romantisme en cultuur, of: over renaissances, of in het paradoxale: over de invloed van de geschiedenis op de geschiedenis. Maar met dat alles zou ik meer beloven, dan ik geven kan, en daarom bepaal ik mij tot de eerst gekozen betiteling: over historische, beter nog over enkele historische levensidealen.

Nu knopen zich aan dat onderwerp aanstonds twee vragen vast van geschiedfilosofische aard. Ik wil ze beide uit de weg gaan, maar dien er toch even notitie van te nemen. De eerste vraag is deze. Heb ik wel het recht, om dergelijke historische voorstellingen als waarlijk actieve factoren in de geschiedenis te beschouwen, van hun werking als iets zelfstandigs te spreken? Zijn het niet veeleer slechts symptomatische verschijnselen aan de oppervlakte, blote uitdrukkingsvormen der cultuur? Het is onmiskenbaar, dat juist op dit punt de positie van het historisch materialisme sterk lijkt. Niets schijnt aannemelijker, dan zulke historische verbeeldingen eenvoudig te verklaren voor het kleed, de uiterlijke tooi, waarin een streven van economische (of staatkundige) aard zich hult: cultuurhistorische arabesken, meer niet. Ongetwijfeld is het steeds de richting van het tegenwoordige streven, die bepaalt, welke herinneringen uit het verleden zulk een levenswaarde zullen krijgen. Het spreekt vanzelf: alleen die historische beelden, waarin het heden zich spiegelen kan, kunnen ideaal of symbool worden. In zoverre zijn zij in hun ontstaan afhankelijk van de maatschappelijke of staatkundige verhoudingen van nu. Maar zijn zij eenmaal met die waarde van een idee of een symbool in het bewustzijn aanwezig, dan (het is een concessie, die het historisch materialisme zelf reeds lang heeft gedaan) dan werken zij zelfstandig voort, en kunnen zij als idee de verdere ontwikkeling van gedachten en toestanden beïnvloeden. Waarvan immers de socialistische idee zelf het allerbeste voorbeeld oplevert. Indien wij de grondoorzaak van het opkomen van historische idealen in het midden laten, en ons bepalen tot hun voortwerking als factoren der geschiedenis, dan vermijden wij het gevaar, van reeds bij de aanvang verstrikt te raken in een der moeilijkste vragen van de wijsbegeerte der geschiedenis.

Het is gemakkelijk, aan bepaalde gevallen duidelijk te maken, hoe een historisch denkbeeld als voorbeeld of richtsnoer de handelingen van een persoon of een regering bewust en zeer daadwerkelijk kan beïnvloeden. Het voorbeeld van Karel de Stoute is daartoe bijzonder geschikt.

Zijn ganse leven draagt het kenmerk van een blind nastreven van een hersenschimmig ideaal. En welke wereldhistorische gevolgen de lotswisselingen van dat zonderlinge leven hadden, is bekend genoeg. Evenzo heeft zijn naamgenoot en geestverwant Karel XII van Zweden bij zijn heersersstreven de figuur van Gustaaf Adolf voor ogen; hij tracht van zijn leven een bewuste navolging van Gustaafs leven te maken, en hoopt ook zo te sterven als zijn held. Lodewijk XVI bepaalt zijn houding voor de Conventie onder invloed van een ijverige bestudering der geschiedenis van Karel I van Engeland. Tijdens de voorbereiding der boerenbevrijding in Rusland sedert 1857 is onder de toen nog in hoofdzaak literair-romantische groep der slawofilen het dwepen met het agrarisch communisme aan de orde, dat zij, ten onrechte, voor echt- en overoud-Russisch houden en dat zij zien in een idyllische verheerlijking. Dit sentiment bepaalt de keus der regering, wanneer deze de gemeenschappelijke eigendom der dorpslanden tot grondslag van de nieuwe agrarische regeling maakt. Dit laatste voorbeeld is van gewicht, omdat het hier juist economische verhoudingen zijn, die regelrecht van uit een historische idee geschapen worden.³

De tweede vraag, die ik bedoelde, reikt nog dieper. Gaan wij weer uit van ons voorbeeld. De figuren der antieke veldheren waren voor Karel de Stoute een bewust historisch ideaal. Maar daarnaast stonden andere historische idealen van een minder afgerond karakter, die meer ingewikkeld zaten in de ganse opvatting van zijn levenstaak, als bij voorbeeld de bestrijding der ongelovigen,⁴ de eer van zijn geslacht, het eeuwige wraakmotief tegen de koning van Frankrijk, zijn Engelsgezindheid uit hoofde van zijn afstamming van moederszijde. Dit waren alle evengoed historische elementen in zijn gedachte, die zijn handelingen mee bepaalden. Is er nu enige grond, om deze laatste factoren, wier historisch karakter half bewust of onbewust bleef, logisch te scheiden van de als zodanig bewuste historische idealen? Met algemener woorden: ontleent niet elke staats- of cultuuridee haar specifieke kenmerken aan haar verbinding met de geschiedenis, berust niet elke daad tenslotte op conclusies uit historische voorstellingen? Kan men dus eigenlijk wel van bijzondere gevallen spreken, waarin historische ideeën de latere geschiedenis beïnvloeden, aangezien die toestand altijd en overal aanwezig is?

Inderdaad, ik beken het: het is een vrij willekeurige scheiding, waarmee wij ons vergenoegen, indien wij hier het oog vestigen op zodanige

voorstellingen, aan wier karakter als afgesloten historische denkbeelden geen twijfel kan bestaan.

Als historische denkbeelden beschouw ik hier evengoed die, welke gebaseerd zijn op wetenschappelijke geschiedvorsing of gestaafde overlevering, als de scheppingen van mythologische fantasie. De graad van historische juistheid der voorstelling is ons voorlopig onverschillig; het komt er enkel op aan, of zij voor de dragers ervan het ware beeld van een verleden werkelijkheid vertegenwoordigde. Of zelfs dat is niet volstrekt nodig; het is voldoende, dat het beeld zich denken laat als levende werkelijkheid; ook een romanfiguur, als verdichtsel bewust, zou in dezen kunnen fungeren als historische idee. Een historisch levensideaal noem ik derhalve elke voorstelling van voortreffelijkheid, die de mens in het verleden projecteert. Er zijn er van algemeen menselijke strekking, die een ganse cultuurperiode bezielen, andere, die voor een staat of volk gelden, weer andere, die het leven van één enkel persoon begeleiden. Bij de eerste, de algemene, zal ik mij in hoofdzaak bepalen.

Overzien wij deze idealen in hun opeenvolging over lange tijdsruimten, dan schijnt een zekere lijn van ontwikkeling niet te ontbreken. In vroege beschavingstijdperken zijn ze mythisch, een wezenlijk historische grond ontbreekt; het zijn idealen van volstrekt geluk, zeer vaag gedacht en zeer ver. Gaandeweg krijgt de herinnering aan een werkelijk verleden er groter aandeel in: het historisch gehalte stijgt, ze worden meer specifiek en komen naderbij. Terwijl het volstreckte geluksideaal troosteloos nagestaard wordt als voor goed verloren, komt thans de behoefte op, om naar het ideaal te leven. Niet alleen het historisch maar ook het ethisch gehalte is gestegen.

Tegelijk met de algemeen menselijke idealen evenwel ontluiken ook bijzondere, wier beperkte strekking hen slechts geldig maakt voor een bepaalde groep. Het zijn met name de nationale idealen. Zij overleven de algemeen menselijke. Want terwijl het moderne historische denken van deze laatste de glans van heerlijkheid wegvaagt, zodat zij hun naïeve bekoring als directe levensmodellen verliezen, ontleent het nationaal-historische ideaal aan de intensiever geschiedbeoefening steeds meer voedsel. Evenwel, het blijft meestal meer symbool dan onmiddellijk voorbeeld ter navolging. Voor deugd en geluk zoekt de moderne wereld geen algemene historische modellen meer, doch historische symbolen, die het streven der volken uitdrukken, des te meer.

De oudste voorstelling van verleden volmaaktheid is tevens de meest algemene: de gouden eeuw als eerste tijdperk van het mensdom, zoals de Grieken en de Indiërs haar kennen.⁵ Van de speciale vorm, die dit denkbeeld aanneemt in de paradijsage, zie ik hier af. Het beeld van de gouden eeuw of krtayugam bevat de som van alle lagere en hogere genietingen van luilekkerland af tot de aanschouwing Gods toe. Vooraan echter staan vrede, onschuld en wetteloosheid, eeuwige jeugd en lang leven. Het is voor de ouden een historisch ideaal in de vollen zin des woords. Niet slechts Hesiodus, ook Tacitus en Posidonius behandelen het als geschiedenis.⁶

Eén ding evenwel behelst de voorstelling niet: de belofte van terugkeer of de aansporing om uit eigen kracht naar herstel van die gelukzaligheid te streven. Wel ontwikkelt zich in nauw verband met de idee der gouden eeuw die van het Elysium of de eilanden der gelukzaligen. Zoowel in de Indische als in de latere Griekse sage vinden wij dezen overgang, dat de voormalige koning der gouden eeuw, hier Kronos, daar Yama, later geldt als heerser in het Elysium.⁷ Doch terwijl het Homerische elysium en de Hesiodische eilanden der gelukzaligen nog op aarde gedacht worden, heel ver Westelijk, en bereikt worden zonder te sterven, is de Indische Yama reeds in de Atharvaveda 'hij die het eerst van alle stervelingen stierf, die het eerst heenging naar gene wereld'.⁸ Het aardse geluksideaal, oneindig verleden of oneindig ver af, is hiernamaalsvoorstelling geworden. Zo moest het gaan: het absolute geluksideaal moet de grens van het leven overschrijden, en mondt uit in doodsverlangen.

In alle beschavingsperioden met een groot smachten naar het absolute, zoals het oudere Boeddhisme en de christelijke Middeleeuwen, overwegen de hiernamaalsvoorstellingen natuurlijk zeer sterk over alle cultuuridealen. Zulke perioden zijn ingesteld op de dood en niet op het leven. Maar zoo streng verzaakt geen enkele de wereld en het leven, zo veel geluksverlangen kon zich niet bergen in de hoop op de eeuwigheid, of er bleef altijd nog een onuitputtelijke levensenergie over, die uitzag naar aards geluk of aardse volmaking.

Kunnen wij hier niet kortweg van cultuuridealen spreken? – Neen. Het geloof in de volmaakbaarheid der cultuur is aan de Middeleeuwen vreemd, zij kennen geen streven naar geleidelijke opbouw op de grondslag van het maatschappelijk gegevene, hen bezielt niet die zin voor gestadige hervorming, die de bewegende kracht uitmaakt van alle heden-

daagse sociale en staatkundige verlangens. Het enige middeleeuwse geluksideaal, dat ten volle cultuurideaal kan heten, is dat van de wereldvrede, Dantes ideaal.

Al de andere zijn niet enkel retrospectief maar voor een goed deel negatief. Uitgaande van die diepgewortelde voorstelling: vroeger is alles beter geweest, wij moeten terug naar oorspronkelijke zuiverheid in zeden, in recht en wet, verloochent de cultuur zich zelf. Een ontvlieden van het heden, een weg willen uit haat en ellende, onrecht en strijd, afwending van de aardse werkelijkheid, in één woord: verlossing van banden, *moksha*, dat is de diepste grond, die het aardse en het hemelse geluksstreven verbindt.

De vormen nu, waarin zich die vlucht uit het heden verbeelden kon, zijn uit de aard der zaak beperkt. Cultuurvormen zijn in het algemeen zeer beperkt. Hier, waar het punt van uitgang altijd weer is: de afschuw van het wanhopig bonte en luidruchtige van het leven, het doel altijd: het eenvoudige en het ware, de rust en de vrede, hier konden slechts enkele vormen dienen.

Onder die voorstellingen van het verleden, die als ideaal trokken, was er één, zou men zeggen, dat van den beginne af als verheven model tot navolging gebiedend was aangewezen: het leven van Christus en de apostelen, het ideaal der evangelische armoede. En toch is het nodig, dat eerst een nieuwe historische verbeelding ontwaakt, dat naast het hiëratische beeld van de Christus een historisch beeld verrijst, scherp gezien en smartelijk meebeleefd, voordat het evangelisch voorbeeld als levensideaal practische waarde en uitwerking krijgt. Eerst in de twaalfde eeuw slaat het woord: 'Zo gij wilt volmaakt zijn, ga henen, verkoop wat gij hebt en geef het den armen', plotseling in als een bevel. Bernard van Clairvaux ziet het met zijn bloeiende verbeelding, Petrus Valdes en Franciscus van Assisi brengen het als levenspraktijk in de wereld. 'Wat hebben ons de heilige apostelen geleerd en leeren zij ons nog?' roept Sint Bernard uit. 'Zij hebben mij geleerd te leven.'⁹ Het is een bewust historisch levensideaal. Elf honderd jaar en meer, zegt Dante, is de Armoede, beroofd van hare eerste echtgenoot, versmaad en verduisterd geweest, eer zij weer tot aanzien kwam.¹⁰ De navolging van Christus, zoals zij ontwaakt in Sint Bernard, is een renaissance, en wanneer Thomas a Kempis haar drie eeuwen later in nauwe aansluiting aan Sint Bernard opnieuw verkondigt, is het een renaissance van een renaissance.

Zuiverder dan in het armoede-ideaal kon zich het grondstreven van alles: bevrijding van banden, losmaking uit afhankelijkheid, niet belichamen. Het deugdideaal en de hemelse achtergrond overschitteren hier het geluksideaal volkomen. Toch is ook het laatste: de belofte van aards geluk, wel degelijk erin aanwezig.¹¹ Ook was de lust tot verzaking van huis en bezit nimmer een theologische aandrift alleen, het was ook de eeuwige cultuurverzaking om haars zelfs wil, de heilige vagabondage, waarin de pauperes de Lugduno en de eerste volgelingen van Franciscus de speelman en de pelgrim, de zwervende scholier en de ribalden ontmoetten.

Hoe sterk op het eerste gezicht de tegenstelling schijnen mag, toch is er nauwe verwantschap tussen het ideaal der evangelische armoede en dat van het herdersleven: het bucolische sentiment. Ook dit betekent verzaking der cultuur, verlangen naar eenvoud en waarheid. Doch terwijl het herdersideaal de cultuur prijsgeeft voor de natuur en het genot, geeft het apostelideaal cultuur en natuur beide prijs voor de deugd en de verwachting des hemels. Zeer verschillend is ook de effectieve waarde der beide ideeën. De navolging der Armoede is haar vereerders stoeve ernst geweest. Niemand twijfelt aan de geweldige uitwerking van deze gedachte op de geschiedenis. De navolging van het herdersleven daarentegen is zelden meer geweest dan een gezelschapsspel. Hier is wel plaats voor twijfel, of dit zoete droombeeld ooit de ontwikkeling der cultuur daadwerkelijk heeft beïnvloed.

Geen enkele verbeelding heeft zo lang de mensheid met telkens weer frisse glans bekoord als de illusie van de smachtende herdersfluit en veraste nimfen in ruisend lommer en murmelende beken. De voorstelling is zeer na verwant aan die der gouden eeuw, en raakt deze herhaaldelijk: het is de gouden eeuw naar 't leven uitgewerkt. Inzoverre in de bucolische fantasie meestal die gedachte aan lang vervlogen heerlijkheid aanwezig is, getuige Horatius *Beatus ille*,¹² kan men ook hier spreken van een historisch, d.w.z. een retrospectief ideaal. Slechts zelden wordt het herdersdicht dupe van de verwarring van het werkelijke landvolk met Corydon en Daphnis.

Werkelijk naïef en natuurlijk is de bucolica nooit geweest. Reeds bij Theocritus is het een product van stedelijke vermoedigheid: de vlucht uit de cultuur. Reeds heel vroeg klinkt af en toe even de ironische toon, het bewustzijn van de leugen, door. Voorts leeft het herdersdicht in een reeks van renaissances. Het is een renaissance, wanneer de romeinse dichters in Augustus' tijd bucolisch worden, een nieuwe renaissance, wanneer de

laat-Griekse herdersroman ontstaat, weer een nieuwe, wanneer de ietwat plompe beaux-esprits aan het hof van Karel de Grote zich als Thyrsis en Damoetas draperen, en Alcuin de koekoek bezingt.¹³ Later maakt de ridderlijke lyriek zich van het herdersmotief meester en cultiveert het in de pastourelle. In de vijftiende eeuw tiert de herdersfantasie weliger dan ooit. Zij heerst aan de hoven van Orleans en Bourgondië, aan dat van Lorenzo de' Medici. Een koning brengt het ideaal in praktijk, René van Anjou:

'J'ay un roy de Cécille
Vu devenir berger,
Et sa femme gentille
De ce mesme mestier.
Portant la pannetière,
La houlette et chapeau,
Logeans sur la bruyère
Auprès de leur troupeau.'¹⁴

Vervolgens komt uit Italië en Spanje het grote nieuwe herdersspel en de oneindige herdersroman: Sannazaro, Montemayor, Tasso, Guarini, d'Urfé! Een eeuw te laat komt ook ons brave Holland met zijn Arcadia's als een boerse schoolmeester op klompen in 't gelag. Eindelijk brengt de achttiende eeuw de laatste en fijnste renaissance van de herderlijke smaak: Watteau, Boucher, de idyllen van Salomon Gessner.

Daarna sterft de *vorm* af. Nog in de achttiende eeuw zag de letterkundige theorie het herdersdicht oprecht voor het meest oorspronkelijk literatuurggenre en de meest volkomen uitdrukking van het natuurlijke aan. Dan echter worden staf en pansfluit en schalmei als verouderde requisiten weggeborgen: de vorm is eindelijk afgeleefd, maar de geestelijke behoefte, waaruit het herdersdicht ontsproten was, werkt voort: niet alleen in Paul et Virginie, maar veel later en tot op de huidige dag. Pan is nog altijd de levendste der Griekse goden.

Heeft nu evenwel dit bucolische levensideaal enige daadwerkelijke invloed uitgeoefend op de cultuur? Is het niet louter literatuurgeschiedenis? Literatuurgeschiedenis is immers cultuurgeschiedenis. Het is van ontzaglijk cultuurhistorisch gewicht, dat de mens in het raam van het herdersdicht de natuur en de liefde heeft leren uitdrukken. En ook buiten het gebied van het esthetisch uitdrukkingsvermogen heeft de herder-

sidylle op de cultuur gewerkt: de idee van de natuurstaat, van de Oudheid af tot Rousseau toe, ontleent haar kracht en leven aan de herdersidylle en de gouden-eeuwvoorstelling.

De verbazende levenskracht van de pastorale vorm openbaart zich ook in de gemakkelijkerheid, waarmee de herderlijke verbeelding zich met vreemde ideeën verbindt, bijvoorbeeld met godsdienstige. Het lag voor de hand, dat voorstellingen als de herders van Bethlehem, de goede herder, ja zelfs het Lam Gods, in contact kwamen met de pastorale, en de inkleding van kerkelijke stof in bucolische vorm is dan ook in verschillende perioden niet uitgebleven.

De oorzaak van die grote levenskracht van deze vorm ligt zonder twijfel in haar erotisch grondkarakter. Dat karakter deelt de pastorale met een ander levensideaal, waarmee zij dan ook innige verbindingen aangaat: het *ridderideaal*.

Hiermee vatten wij weer een nieuw levensideaal van algemeen menselijke strekking in het oog. Het is van gans andere aard dan het herdersideaal: veel zwaarwichtiger, veel reëler. En vooral: het is veel meer waarlijk cultuurideaal. De arcadische fantasie, hoe belangrijk ook voor de ontwikkeling der beschaving, is tenslotte een element van verfijnde conversatie en weinig meer. Op het werkelijke leven, op de daden der mensen, oefent het geringe invloed uit. De idee van het ridderwezen daarentegen doordringt het hele cultuurleven, bezielt staatsmachten en veldheren. Terwijl de pastorale uit puur heimwee geboren wordt, heeft de ridderidee haar grondslagen in de vaste bodem der maatschappelijke verhoudingen; zij komt op als de levensvorm van een krachtig levende stand.

Aan het ridderwezen als stand geeft de uitgroei van het leenstelsel het aanzijn, maar zijn oorsprongen als levensvorm liggen veel dieper: in de heilige gebruiken van primitieve cultuur.¹⁵ De drie gewichtigste elementen van het ridderleven: de ridderwijding, het kampspel en de gelofte, komen regelrecht voort uit overoude sacrale ritus. Is het wellicht mede uit een vaag besef van die overoude herkomst, dat ook het ridderideaal van de aanvang af een retrospectief, wij willen zeggen een historisch, karakter aanneemt? Reeds in zijn eerste ontplooiing als uitgebeelde levensvorm, in de twaalfde eeuw, vertoont het ridderleven de trekken van een renaissance, de bewuste herleving van een romantisch verleden, hetzij dat gezocht wordt in de Oudheid, in de tijd van Karel de Grote, of bovenal in koning Arthurs kring.

Vergeleken met het bucolische ideaal heeft dus de ridderidee in de eerste plaats een groter historisch gehalte. De ridderlijke overlevering berust veel meer op een werkelijk verleden en is veel meer vatbaar voor historische detaillering dan de vaag omlinjnde, altijd gelijkvormige geluksverbeelding van het herdersdicht. Een dieper gaand verschil is het volgende. In de gouden-eeuwvoorstelling en de bucolica overweegt het geluksideaal boven het deugdideaal: de deugd is hier negatief, is veeleer onschuld, ontbreken van de prikkel tot zonde in de staat van eenvoud, gelijkheid, vrijheid en overvloed. In het ridderlijk ideaal daarentegen overweegt het deugdstreven dat naar geluk. De roeping van de ridder is altruïstisch: de verdediging der verdrukten, de trouw aan de vorst, het heil der christenheid. Zijn leven staat in de dienst van staat en cultuur. Nog in de vijftiende eeuw wordt de chevalerie door anachronistische geesten als het heilmiddel der tijden verheerlijkt. Hier hebben wij te doen met een bijna zuiver cultuurideaal.

Door haar altruïstisch karakter staat de ridderlijke levensgedachte in voortdurend contact met het geloof. Dit contact is trouwens volstrekt niet secundair. Want de ridderdeugd zelve is in de grond niet slechts altruïstisch, maar ascetisch. Die ascetische grond openbaart zich duidelijk in de zonderlinge, barbaars uitziende riddergeloften, zich rust of gemak te ontzeggen totdat een bepaald heldenfeit zal zijn volbracht. Deze geloften verraden hun primitieven oorsprong o.a. in de grote rol, die haar- en baarddracht daarbij spelen; denk maar aan Lumeys gelofte, een der laatste uitlopers. Zij hebben tezamen met de godsdienstige zelfkastijding een gemeenschappelijke wortel ver buiten en vóór de groei der christelijke kerk. Maar het ascetisch karakter van de ridder ligt niet alleen in die geloften. De dapperheid zelf is de primitieve vorm der ascese: de eerste zelfverloochening, de eenvoudigste zelfopoffering, overwinning van het natuurlijk egoïsme en het onmiddellijk levensbelang, de elementaire deugd, *virtus*, die vroeger geboren wordt en langer haar waarde behoudt dan alle andere vormen van ascese.

De ware ridder is een wereldverzaker. Jacques de Lalaing, vijftiende-eeuws modelridder, wil zijn erfrechten op een jongere broeder overdragen, 'car tout son vouloir sy estoit de s'en aller user sa vie et exposer son corps au service de nostre seigneur, et de soy tenir en frontières sur les marches des infidèles, sans jamais plus retourner par deçà'.¹⁶

Het is die diepe trek van zelfopoffering, welke maakt, dat het ridder-

ideaal zich zo licht geheel vergeestelijkt,¹⁷ de vergeestelijking, die zich voltrekt in het opstijgen van de troubadourspoëzie tot Dantes Vita nuova. Toch wortelt juist die zelfopoffering in de diepe erotische grond van het ridderideaal. Het kan niet genoeg op de voorgrond worden gesteld, dat de ridderlijke functie bij uitnemendheid in het tournooi gelegen is, en dat het tournooi niet anders is dan de meest versierde, kostbaarst uitgedoste vorm van die erotische kampspelen, wier oorsprong niet alleen ver buiten de sfeer der hogere cultuur ligt, maar buiten die der menselijke cultuur in het algemeen. De hoofdzaak van het steekspel zowel als van de ridderlijke gelofte ligt in de aanwezigheid der vrouwen, onder wier ogen de man zijn bloed stort of zijn dapperheid en kracht toont. Dat seksuele moment is door de hele Middeleeuwen heen duidelijk beseft en uitgedrukt. Van hier ontspruit de ganse romantiek van het ridderwezen: het motief van de ridder, die de maagd bevrijdt, van de onbekende ridder, wiens onverwacht verschijnen en beslissende dapperheid aller ogen tot zich trekt, kortom de hele bonte aankleding en sentimentele fantasie van de pas d'armes.

En hier ligt ook de schakel tussen ridder-idee en pastorale, die zich onderling hecht verbinden. In de weke verbeelding, waarmee het bucolische genre een vrij en ongestoord genieten te midden van een paradijsnatuur voortoverde, bracht het ridderideaal de spanning, het verscherpte en veredelde het smachten door het element van het avontuur en van de strijd.

De directe werkingen van het ridderideaal op de geschiedenis zijn gemakkelijk aan te wijzen. Vooreerst heeft de hoofse minnezang en de ridderroman evenals de pastorale een zeer belangrijk aandeel in de ontwikkeling van het esthetisch bewustzijn. Maar ook op staatkundige en maatschappelijke verhoudingen en gebeurtenissen oefent het ridderideaal een voortdurende invloed uit. Zelfs wie zou menen, in elke middeleeuwse oorlog economische grondoorzaken te moeten opsporen, zou toch in de wijze van oorlogvoering en in de resultaten daarvan telkens de werkingen van het ridderideaal moeten erkennen. Koningen stellen zich bloot aan het gevaar van de heetste strijd. Men waagt zijn beste bevelhebbers aan afgesproken massa-duels. Men aanvaardt een slag ter wille der riddereer, of kiest de rechte weg in 's vijands land, omdat een omweg onridderlijk zou zijn. Men stelt het succes van een veldslag in de waagschaal terwille van het formele gebruik, dat hij als overwinnaar gold, die op het slagveld overnachtte.¹⁸

Als levensvorm tenslotte is het ridderideaal van buitengewoon sterke en aanhoudende invloed geweest. Alle hogere vormen van het burgerlijke leven van de nieuwere tijd berusten feitelijk op navolging van adellijke levensvormen. Helden van de derde stand als Philips van Artevelde en Jacques Cœur leven geheel in ridderlijke idealen en vormen. Uit het hoofse leven en de hoofse begrippen van deugd en eer is de moderne gentleman voortgekomen.

Nu dient bij de beschouwing van pastorale en ridderidee nog op één punt te worden gewezen. Wat is de oorzaak, dat deze beide levensidealen zich voordoen in een reeks van steeds herhaalde renaissances? Het is in dat opzicht met de chevalerie al niet anders dan met de pastorale: het ridderwezen der veertiende eeuw is een opzettelijke herschepping van dat der twaalfde en dertiende; dat der vijftiende opnieuw enzovoort. Klaarblijkelijk ligt de oorzaak van die herhaalde verslapping en opleving in het grote leugengehalte van deze beide idealen. Juist de ernstige pretensie van het ridderideaal, om zich in de wereld te verwezenlijken, schaadde het in zijn bezielende kracht. De vorm loopt om zo te zeggen telkens weer leeg, er komen telkens maximumperioden van levensvervalsing en zelfbedrog, gevolgd door reactie. Er was een ongehoord quantum van aanstellerij nodig, om de fictie van het ridderideaal in het werkelijke leven vol te houden. Slechts in de onmiddellijke omgeving van de vorst gelukte het zonder blikken of blozen. Omstreeks het jaar 1400 worden telkens opnieuw de ernstigste en uitvoerigste voorbereidingen gemaakt voor duels tussen twee vorsten, om hun strijd te beslechten, welke evenmin ooit doorgaan als de met luide geloften aangekondigde kruistocht. Het veelgeprezen Combat des trente, puik van ridderlijke strijd, had naar Froissarts eigen verhaal eigenlijk een vrij laaghartig verloop.¹⁹

Die leugen is de dragers van het ideaal bewust, en vandaar dat de ridderidee haast van aanvang af zich zelf nu en dan pleegt te verloochenen in ironie en spot, parodie en karikatuur. Don Quichot is slechts de laatste en opperste uiting van die ironie: de lijn loopt reeds door de hele Middeleeuwen heen. Bij de befaamde 'voeu du héron' aan het hof van Eduard III van Engeland gaat alles onder spot en gelach: cynisch verklaart Jan van Beaumont, de voortreffelijke Henegouwse ridder, dat hij zich wijden zal aan hem, van wie hij 't meeste geld te wachten heeft.²⁰ Voor dit aanhoudend verval was het herders ideaal veel meer dan het rid-

derlijke gevrijwaard, doordat het minder punten van aanraking met de werkelijkheid had. Cervantes zelf had nog ernst gemaakt met de pastorale.

Inmiddels heeft een laatste visie van volmaaktheid meer en meer macht over de geesten verkregen, dit maal in de strengste zin des woords een historisch levensideaal: dat der Grieks-Romeinse Oudheid. Niets is onjuister dan de voorstelling, alsof het klassieke ideaal in de vijftiende eeuw in Italië als een zon over de mensheid was opgegaan. Gedurende de hele Middeleeuwen stond een verheerlijkt beeld der Oudheid te stralen: het wordt alleen niet scherp en niet volledig gezien. Niet slechts de Scholastiek en de studie van het Romeinse recht bergen in zich een klassieke renaissance, in de ridderlijke levensvormen zelf, voor onze gedachten zo typisch-middeleeuws, zijn gewichtige antieke elementen aanwezig. Het systeem der hoofse minne is voor een niet gering deel afgeleid uit Latijnse bron: Ovidius en Vergilius hebben voor de middeleeuwse gedachte meer betekend dan enkel een prentenboek.²¹

Zo min als het klassieke ideaal eerst in de Renaissance wordt geboren, evenmin heeft het toen het christelijk- en het ridderlijkmiddeleeuwse ideaal verdrongen. Integendeel, wat wij de Renaissance noemen, is een innig product van klassieke, ridderlijke en christelijke aspiraties, waarin het antieke element wel de overwegende maar niet de uitsluitende beweegkracht uitmaakt.²² Burckhardts meesterwerk heeft ons als de kern-eigenschappen van de Renaissancemens leren zien: het eergevoel en de roemzucht. Welnu, die beide zijn veeleer te verklaren als de regelrechte voortzetting der riddereer dan uit de herleving der klassieke studiën.²³ Het is niet alles Oudheid, wat er blinkt in de Renaissance: de zeer onklassieke ridderfantasie der Amadisromans viert nog hoogtij in de geesten der zestiende eeuw.

De oorzaak, dat het antieke ideaal in het leven der Renaissance boven alles uitstraalt, ligt hierin, dat het historisch gehalte ervan weer zo veel rijker was dan dat van de ridderlijke idee, en dat het in veel wijder zin waarlijk cultuurideaal was. Het antieke levensmodel eerst kon het voorwerp worden van een getrouwe navolging tot in bijzonderheden. Voor elke levensuiting gaf de Oudheid de handleiding en de prachtigste voorbeelden. Men kon zijn kunst en zijn wetenschap, zijn briefstijl en wel-sprekendheid, zijn staatsopvatting en krijgstactiek, zijn wijsbegeerte en geloof òf bevruchten met òf conformeren aan de goddelijke Oudheid. Zij leverde in volle overvloed kostelijk voedsel aan het ideaal.

Op het bevruchten kwam het aan, niet op het copieren. Het is overbekend, dat de moderne cultuur haar leven niet uit de gewilde reproductie der Oudheid ontvangen heeft, maar uit de levenwekkende doordringing met antieke geest en vorm. De ijverige navolger van Cicero of Brutus werd een even onmogelijk wezen als de salon-herder of de volmaakte ridder. Al was in de voorstelling der Oudheid het historisch gehalte groter, het waarheidsgehalte in de praktische uitbeelding daarvan in het leven der humanisten was het daarom niet. De humanistische levenskunstenaar: praal- en praatziek, vals en voos, een pronkende pauw, had bij de tijdgenoten spoedig afgedaan. Men hoort Rabelais over hem grinniken.

Zolang de wereld in de Grieks-Romeinse Oudheid objectieve volmaaktheid zag, navolgenswaardig voor alle tijden, haar derhalve normatieve gelding, volstrekte autoriteit toekende, in één woord, zolang het Renaissance was,... duurden feitelijk de Middeleeuwen voort. Maar zoals het bij alle opvoeding gaat, men leert voor 't leven meestal juist niet datgene wat men in de boeken zoekt. Zich verdiepend in de Oudheid uit bewondering en met de begeerte, die Oudheid te doen herleven, werd men zich meer en meer het *historisch* karakter van de Oudheid bewust; zoekende naar wat verbinden kon, vond men wat scheidde. Aan de Oudheid en van de Oudheid leerde de mens historisch denken, en toen hij historisch denken had geleerd, moest hij historische levensidealen van algemeen menselijke waarde prijsgeven.

De laatste maal, dat het classicisme zich vertoont als praktisch ideaal, als direct-nabootsende levenshouding; in de grandiose frase van de Franse revolutie en de kunst van David, doet het aan als een anachronisme, vergeleken bij de wijze, waarop terzelfdertijd Goethe zuiver *modern* leven uit de Oudheid putte.

Sedert die tijd hebben historische cultuuridealen van algemeen menselijke strekking, naar het schijnt, afgedaan. Zelfs de Romantiek heeft nooit meer volkomen ernst gemaakt met de navolging der Middeleeuwen. De imitaties van historische vormen in de beeldende kunst der negentiende eeuw, zoals het nabouwen van middeleeuwse bouwstijlen, hebben in dit verband niets te betekenen. De ongekleurde werkelijkheid der historie en ook de onstilbaarheid van het verlangen zijn te klaar bewust geworden, dan dat de moderne mensheid nog langer haar heil zou zoeken in de navolging van een gedroomd verleden. Doch de oude behoeften werken voort. De cultuur wil nog altijd zich zelve ontvlieden, het eindeloze

heimwee naar het on-beschaafde duurt altijd voort. Het is wellicht door de kortheid van de afstand, wanneer wij niet zien, dat de grondstemmingen van de pastorale en van de evangelische armoede ook nu nog voortleven, maar thans los van de oude vormen, in het anarchisme, in het literaire naturalisme, in het streven naar hervorming der sexuele moraal.

Zo is het dan de historie zelf geweest, die de historische levensidealen als ijle schimmen verjaagd heeft. Zij heeft de wereld geleerd, om voor haar streven naar geluk vooruit te zien en zich niet meer te bedwelmen aan retrospectieve levensdromen. De idealen van zo algemeen menselijke waarde, dat zij een hele samenleving kunnen bezielen en verbinden, worden niet meer gezocht in het verleden. Doch tegelijk zijn andere historische voorstellingen, van meer beperkte waarde en meer specifieke inhoud, juist door het historisme van onze tijd op de voorgrond gebracht. Over de belangrijkste daarvan wilde ik nog een enkel woord spreken: de nationale idealen van historische aard.

De nationaal-historische idealen hebben met de vroeger besproken denkbeelden gemeen, dat ook hun karakter ondanks alle historische getrouwheid romantisch blijft. Nationalisme (ik zeg niet patriotisme) zonder romantisme bestaat niet. Zij onderscheiden zich van de vroegere algemene hierdoor, dat zij in de regel niet als model tot onmiddellijke navolging fungeren, doch meer als symbool, of zelfs enkel als leus. Ook zijn het veel minder idealen van geluk dan van macht en eer, hoogstens van welvaart bovendien. Eindelijk is hun ethische waarde op een eigenaardige wijze beperkt: zij is zeer levend voor de dragers van het ideaal, met andere woorden voor de stam, de staat, het volk in kwestie, maar wordt door de niet-leden daarvan dikwijls in 't geheel niet erkend. Een zelfstandige ethische waarde hebben alleen die nationale idealen, welke belichaamd zijn in een echt menselijke held of in een algemeen bewonderde vrijheidskamp. Gelukkig de volken, die zulk een hoofdstuk in hun geschiedenis bezitten, zoals Nederland, of zullen bezitten, zoals België. Daarentegen is het de wereld volkomen onverschillig, of een volk zich beroept op Timoer Lenk of op een andere veroveraar.

Evenals het algemeen menselijke ideaal ontwikkelt zich het nationaal-historische van het mythische, vage en gelijkvormige tot het historisch omlinjnde en beproefde. De nationale heros, zoals reeds de vroege Oudheid hem kent, is overal gelijksoortig: overwinnaar allereerst, daarbij ijverig dienaar van de rechte god, soms ook uitvinder en beweldadiger.

Er is bij die nationale heroëuverering al heel vroeg bewuste factuur en politieke bedoeling in het spel. Iedereen weet, hoe de Romeinse Aeneas-sage naar de lamp riekt. Datzelfde geldt in nog hoger mate van de middeleeuwse nationale idealen: het zijn bijna alle afleggers van de Aeneas-sage, getransponeerd in het ridderlijke. Eerst langzamerhand worden de volken zich hun werkelijk historische helden of heldentijdperken bewust. De voorstellingen worden steeds meer gevarieerd, steeds rijker en bepaalder van inhoud, en steeds nadrukkelijker wordt de historie ingeroepen tot rechtvaardiging van het streven van nu. Hoe hoger de cultuur, zegt Dietrich Schäfer, des te sterker treden deze historische neigingen in het nationale leven op de voorgrond. 'Die Neuzeit ist völlig durchsetzt von diesen Gedankengängen. Die nationale Staatenbildung, die das 19. Jahrhundert beherrscht, hat vor allem aus ihnen Leben und Kraft gewonnen.'²⁴

Toch schijnt mij de rol, die zulke historische voorstellingen in het leven en streven der verschillende volken en staten spelen, niet enkel afhankelijk van de hoogte hunner cultuur. Het is daarbij in de eerste plaats van veel gewicht, of een volk zijn volle ontplooiing heeft verworven of nog nastreeft. Men zou kunnen zeggen: voor de onvoldane volken zijn de historische prikkels onmisbaar. Vandaar de buitengewone plaats, die zij innemen in het leven der Balkanvolken: Grieken, Roemeniërs, Serven en Bulgaren. Al deze volken voelen door hun hopeloze ethnografische vermenging in een groot middengebied het irredentisme in zijn pijnlijkste vorm, en worden beheerst door een levendig expansie-streven: Groot-Servië, Groot-Bulgarije, Groot-Griekenland. Beurtelings hebben Grieken, Bulgaren en Serven eenmaal de hegemonie op het schiereiland bezeten en elkander onderworpen gehouden. Maar om bij dat grote verleden aan te knopen, moeten allen een lange periode van gemeenschappelijke verknechting onder de Turk overspringen. Dit geeft aan hun nationale idealen iets mythisch: Stefan Dusjan en tsar Simeon hebben veel van ouderwetse nationale heroën. Met name bij de twee Slavische volken draagt de sterk romantische neiging, die dit ras eigen is, er nog toe bij, hun historische herinneringen tot een bijzonder werkzame factor in hun staatsleven te maken.

Die aanleg, misschien nog meer de romantische dan de historische, is een tweede punt, dat het gewicht der nationaal-historische voorstellingen bepaalt. Een derde punt is de vraag, in hoeverre er harmonie bestaat

tussen het hedendaagse nationale streven en de geschiedenis van het volk. Het is een merkwaardig verschijnsel, dat de historie zoveel meer plaats inneemt in het Duitse nationalisme dan in dat der West-Europese volken. Frankrijk en Engeland zijn toch ook beide trots genoeg op hun nobele geschiedenis. Toch roepen zij die veel minder in. Wat zijn voor hen Vercingetorix en Boadicea, vergeleken bij Arminius voor het Duitse bewustzijn! ‘Was das deutsche Volk’, vervolgt de zo-even vermelde schrijver, ‘der historischen Richtung seines Sehns und Sinnens, der Erinnerung an seine Vorzeit, verdankt, ist ja geradezu überwältigend. Die “Vergangenheit ist unser geistiger Besitz, einer unserer wertvollsten”.’

Dit verschil ligt zeker in de voornaamste plaats in de sterke historische aanleg van het Duitse volk. Wat Frankrijk in het bijzonder betreft, is echter ook het andere moment, dat ik noemde, in het spel. Het Franse nationaal-historische bewustzijn wordt in zijn macht over de geesten belemmerd door de herhaalde breuken in de Franse geschiedenis. Er is te veel, wat het half of heel verloochenen moet. Het Franse nationalisme kan reeds aanstonds zich niet van ganser harte overgeven aan de Merovingische en Karolingische grootheid, want deze was te Germaans. Hoeveel glorie er afschijnt van zijn koningen en van zijn grote keizer, het Franse volk van de republiek kan noch le roy soleil noch zelfs Napoleon vereren als het symbool van het zo roerend teêr beminde vaderland. En de ‘beginselen van 1789’ zijn te abstract voor die functie. Vandaar dat voor de Fransen meer en meer slechts één historische figuur de waarde van een nationaal symbool op zich verenigd heeft, maar dan ook een, zo schoon als geen ander volk haar bezit: Jeanne d’Arc.

In tegenstelling daarmee zien wij in Duitsland de behoefte, om de ganse schat van het nationaal verleden aan te munten tot levende symbolen van volkskracht, die hun koers hebben tot ver buiten de kringen, die de historie beoefenen. Arminius, Barbarossa, Luther en Dürer, Frederik de Grote en Blücher, zij hebben allen voor de Duitse ziel een onmiddellijke levenswaarde. De betekenis, welke in de hedendaagse Duitse cultuur, voor aldoor Wagner, toekomt aan de Scandinavische mythologie, moet men niet gering schatten. Uiterst merkwaardig is het, hoe zeer nu reeds Bismarck de waarde gekregen heeft van een nationaal symbool, ja van een nationale heros, wie men de attributen van de voortijd geeft, die men afbeeldt in middeleeuwse gedaante, die men aanziet als ‘die zeitlos ideale Verkörperung unseres (sc. des deutschen) Volks-

tums', hem laat 'hinaufrücken ins altgermanische, in die früheste Heldenzeit unseres (sc. des deutschen) Volkstums'.²⁵ Er is in die voorliefde, waarmee de Duitse gedachte zich oriënteert op primitieve cultuur, een element van grote kracht, misschien ook een gevaar.

Of meent men, dat in de geweldige stuwkracht, waarmee wij een volk zijn wil zien bepalen, aan al deze historische symbolen nauwelijks enige effectieve waarde toekomt, dat ze eenvoudig te verwijzen zijn naar het gebied der rhetoriek: bloemrijke stijl, kleurige metaforen? Zo keert de vraag terug, die ik in het begin onbeantwoord liet. Onbeantwoord blijft ze ook nu: de hoegrootheid der werkingen, die er van deze historische denkbeelden op het geschiedverloop uitgaan, is nimmer vast te stellen. Laat ons toegeven, dat die invloed misschien verdwijnend gering is. Goed, maar nu spreekt ook die andere vraag weer mee. Het historisch element der volksgedachte zit niet alleen in die afgeronde historische voorstellingen, het zit verscholen in al onze begrippen en gevoelens: vaderland, roem, heldendood, eer, trouw, plicht, staatsbelang, vooruitgang; het doet zijn werking gelden in elke daad en elk woord. Zonder ophouden spreekt uit ons de wijsheid en de waan van eeuwen. Er zijn er telkens weer, wie het te moede wordt, alsof de historie ons allen verstikt...

Wij spraken van die oude drang, om de cultuur te verzaken, om het heden met zijn ellende te ontvluchten. In tijden als deze overvalt hij ons bijwijlen machtiger dan ooit. Waar zal de toevlucht zijn? Nog altijd staan er vele wegen open. Al biedt ons het verleden niet meer die schone droom van een vredige volmaaktheid, die misschien straks terugkeren zal, oude schoonheid en wijsheid schenken ook nu nog zoet vergeten aan wie dat zoekt. Geeft de toekomst meer? Wij kunnen naar deze razende wereld zien van een ongerijmde afstand, en zeggen: het zal geen drieduizend jaar behoeven te duren, of al de waanzin van deze strijd, de domheid en de verschrikkingen, het lot van staten en volken, ja de cultuurbelangen zelf, die nu de hoogste inzet schijnen, zullen ons, mensheid, even onverschillig zijn geworden als nu de oorlogen van Assyrië. Troost is het niet; ook dit is enkel vergetelheid. En die gelatenheid is ook op korter afstand te bereiken: wij kunnen immers naar dit alles zien door de ogen der gevallen. Dat is nog altijd de kortste weg naar de bevrijding. Wie het heden met zijn zware last der historie verzaken wil, moet het leven verzaken. Maar wie die last wil dragen en toch omhoog klimmen, vindt een vierde weg open: die van de eenvoudige daad, om 't even

of het is in de loopgraaf of in welk ander ernstig werk. Zich zelf te geven is het eind en het begin van alle levensleer. Niet in de verzaking der cultuur maar in die van het eigen ik ligt de bevrijding.

Mijne heren Curatoren dezer universiteit! Voor het vertrouwen, dat gij mij betoond hebt, door mij ter benoeming tot dit ambt voor te dragen, ben ik u ten zeerste dankbaar. Op welke prijs ik dat stel, zou ik afgemeten willen zien aan het feit, dat ik voor deze leerstoel een werkkring opgeef, die mij zeer dierbaar was. Moge het mij gegeven zijn, te voldoen aan de verwachtingen, die van mij gekoesterd worden.

Mijne heren Professoren, in het bijzonder gij leden der faculteit van letteren en wijsbegeerte! Dat ik onder u een plaats moet innemen, die zo snel en zo vroeg ledig werd, bedroeft mij evenzeer als u. De welwillendheid, waarmee gij mij ontvangt, geeft mij goede moed. In uw aller genegenheid beveel ik mij aan.

Hooggeachte Blok! Onder uw leiding heb ik de wetenschappelijke beoefening der geschiedenis aangevangen. Later is het mijn taak geweest, aan de Groningse universiteit de traditiën voort te zetten, waaraan uw werkzaamheid zulk een belangrijk aandeel heeft gehad. Dat ik thans als uw medewerker naast u plaats mag nemen, is mij een grote vreugde. Het zal mij niet verhinderen, u te blijven beschouwen als mijn leermeester, en als een discipel op uw raad en vriendschap mijn beroep te doen.

Mijn Groningse ambtgenoten en vrienden! De banden, die mij aan de Groningse universiteit en aan u allen binden, beschouw ik niet als geslaakt, al ga ik van u heen. Ik dank u voor alles, wat gij mij gegeven hebt. Blijft mij gedenken, zoals ik u gedenk.

Dames en heren Studenten, in het bijzonder gij, die mijn leerlingen zult zijn! Voor de tweede maal word ik geroepen, de man op te volgen, die gij zo levendig betreurt. Ik weet, welke eigenschappen het waren, waarom gij hem zo hartelijk hebt gewaardeerd, want ik heb zelf, al is het niet als leerling, de bekoring gekend van die heldere eenvoud, die warme belangstelling in het werk van anderen, die gulheid om het vele wat hij had, te geven. Of ik u dat alles op dezelfde wijze en in dezelfde mate zal kunnen geven, weet ik niet. Maar ik verzoek u: begint met mij het vertrouwen te schenken, dat gij aan Bussemaker gaaft, tot mij te komen, zoals gij kwam tot hem, en ik zal trachten, u te geven, wat in mijn vermogen ligt.

Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur¹

Edelgrootachtbaren, Hoog- en Zeergeleerden, Leden van de Universiteitsraad, Studenten, en voorts Gij allen, die deze plechtigheid met Uwe tegenwoordigheid vereert, welkome toehoorders!

Wie op 8 februari in dit spreekgestoelte staat, is aan zijn gehoor iets anders schuldig dan een willekeurig detail uit de voorraadschuur van zijn wetenschap. Naar de mate waarin zijn studievak zich daartoe leent, heeft hij, schijnt het mij, iets te bieden, wat, hoe dan ook, van algemene aard mag heten, iets wat de kern van zijn studiën raakt, hetzij als beginselvraag, als nieuw inzicht, als proeve van methode. En als het kan, laat het iets zijn van een getuigenis.

Ik wil u heden spreken van een vraag, die al dertig jaar geleden voor mij oprees, die ik op wijd uiteengelegen velden telkens weer tegenkwam, die mij steeds weer heeft beziggehouden, en mij niet loslaat. Niet om haar op te lossen: het enige wat ik u hoop te geven is een inzicht in de aard en het gewicht van de vraag.

Mijn onderwerp heet: over de grenzen van spel en ernst in de cultuur. Ik zal met geweldige stappen moeten lopen, – wij hebben een uur de tijd –, soms ver buiten het mij toevertrouwd terrein. Als uw historische adem u begeeft, als ik van uw aandacht meer verg, dan gij mij geven kunt, ik zal mij niet verontschuldigen: ik ben u een academische rede, niet een populaire lezing schuldig.

Van cultuur spreek ik, niet als zou ik dat woord mooier vinden dan ons goed-Nederlandse beschaving, maar omdat het nu eenmaal in ons hedendaagse denken een andere, tekenender waarde dan beschaving verkreeg, waardoor het ons onmisbaar is geworden.

Alle cultuur is een *streven*. Naar het beheersen van natuur, door kunnen en kennen, door vormgeven en begrijpen. De mens is altijd *homo faber*, of hij een woord maakt of een boog of een brug. Is er enige bescha-

vingsuiting, die niet zou vallen onder deze stelling: cultuur is aspiratie? Alles wat geloof en godsdienst is, alles wat staat en wet en recht is, alles wat bouwen dicht en kunde is, alles wat bedrijf en verkeer is. Elk cultuurobject is werktuig, en elk werktuig is een deel van een doelmatig gericht samenstel van willen en handelen.²

Alle cultuur is *dienst*. Elk werktuig, elk teken, elk woord, elk beeld dient tot iets, en de mens, die ze hanteert, dient in de hoogste zin. Er is, in deze wereld, geen heersen zonder dienen; de mens is een zich vrijwillig onderschikkend wezen, en wie meent, vrij naar eigen wil te heersen, is de gebondenste slaaf van allen.

Nog een derde algemene categorie, waaronder alles valt, wat cultuur is: zij is een *uitdrukking*. Dat wil zeggen een omzetting door de geest, waardoor iets ontstaat, wat meer en anders is dan natuur. Elk cultuur-object, een wiel, een microscoop, een wijsgerig begrip, een muzikaal akkoord, draagt de stempel van het 'anders dan...'. Het is altijd een omzetting, een fixering, een vormgeving. Of een verbeelding, in stof of in woord. De woorden zelf, waarvan ik mij hier bedienen moet, houden alle een beeldspraak in, zijn alle *metaphora*, overdracht. Onontkoombaar zitten wij met ons denken vast in het beeld.

Noemen wij nu de grote oorspronkelijke activiteiten van het cultuurleven. Het zijn de *taal*, de *mythus* en de *cultus*.³ De taal, het eerste en opperste werktuig, waardoor de mens meedeelt, leert, gebiedt, de taal, die onderscheidt, bepaalt, vastzet, kortom noemt, dat wil zeggen verheft in het domein van de geest. De mythus, die, in oorspronkelijker cultuurphase dan de onze, het aardse verklaart, het menselijke fundeert in het goddelijke; de cultus, die, altijd heilige handeling, hetzij de ploeg snijdt of de offervlam opstijgt, steeds bewerkt, dát... wat? dat de dingen gaan, zoals zij gaan moeten, dat de eeuwige orde der wereld in stand blijft. Bedrijf en recht, techniek en kunst, wijsheid en wetenschap blijven in ouder cultuur lange tijd binnen het domein van mythus en cultus begrepen.

Tot die grote activiteiten, die elementaire factoren der cultuur, hoort ook het *spel*. Maar is het spel wel in de strikte zin van het woord cultuurelement te noemen? Het gaat immers aan alle cultuur vooraf: phylogenetisch, want het dier speelt, ontogenetisch, want in elk kind verwezenlijkt zich het spel in de levendste volheid van het begrip. Een onafzienbaar vergezicht opent zich voor ons! – Weest gerust: ik zal hier niet de psycho-

loog, noch de socioloog... spelen. Ik zal de kraaien ongestoord door experiment of theorie hun wedvluchten laten uitvoeren, de jongens rustig laten knikkeren. In de historie zelf, van alle tijden, tref ik het spel aan; ik neem het, zoals ik het vind, als een gegeven grootheid, in het kader der cultuur; ik houd mij niet op met 'verklaring' of 'theorie' van het spel, ik tracht enkel de sfeer van het spel binnen de cultuur te omschrijven, – niet van de spelen, maar van het spel als zodanig. Kortom, zoals ik al zei: het betreft hier het spel als factor van cultuur.

Factor van cultuur kan het slechts zijn, voorzover het een sociaal element bevat. Ziedaar het veld al wat nader bepaald: wedstrijden, kampspelen, vertoningen, opvoeringen, dans en muziek, herdersspel en maskerade vormen de stof, die ons aangaat.

De grondtrek, die alle spel, van dier, kind en man, gemeen heeft, die er het eigenlijke wezen van uitmaakt, kunnen wij voorlopig enkel negatief vaststellen, door te zeggen, dat het in beginsel *niet-ernst* is. Zoeken wij naar meer specifieke kenmerken, dan schijnen de volgende van belang.

Van bijna alle spel, zodra het collectief is, een wisselwerking inhoudt van mens op mens, kan gezegd worden, dat het een element bevat van *binding* en *ontknoping*. Het spel schept, tijdelijk en plaatselijk, een eigen, uitzonderlijke, omheinde wereld binnen de gewone, waarin de spelers zich naar eigen, dwingende wet bewegen, totdat die wet zelf hen verlost. Het spel *bant*, dat wil zeggen, het spreekt een toverwoord, dat dwingt. Het spel *boeit*. Er ligt een wereld in die beeldspraak.

Van geheel andere aard is een tweede eigenschap, eveneens in zeer veel gevallen aanwezig. Het spel *vertoont* iets. Het woord *vertonen* drukt het beter uit dan *nabootsen*, welk een belangrijke plaats ook dit laatste begrip in de psychologie van het spel in het algemeen moge innemen. Vertonen evenwel is verwezenlijken, verwezenlijken binnen die eigen, tijdelijk geldige wereld, door het spel zelf geschapen. Het spel verbeeldt, het spel geeft vorm aan wat vormloos scheen. Het spel is een *handeling*, *dromenon*, *drama*. Hier liggen de gewichtigste verbindingen van spel en cultus. Die handeling is eigenlijk altijd in zekere zin *heilige handeling*; haar betrekking tot of correlatie met het goddelijke is in de grond altijd aanwezig; zodra het spel *dient*, om die betrekking uit te drukken, wordt het cultushandeling, ritueel, liturgie, kan het zelfs worden mysterium. Verbeelding en vertoning van het heilige, onuitsprekelijke, viering van

een heilig getij, dat zijn de bestemmingen, die het spel tot zijn hoogste functie verheffen. In deze sfeer krijgt het *geheim*, dat zich in elke phase gaarne aan het spel verbindt, mystische betekenis, en worden *vervoering* en bedwelming gestempeld tot goddelijk enthousiasme en extase.

Cultus, spel en feest, – gij ziet het: al de tuinen der cultuurgeschiedenis gaan voor ons open! Maar wij zullen ze niet betreden.

Een derde eigenschap, niet doorlopend aanwezig, maar misschien nog gewichtiger dan de genoemde: het spel is *strijd*. Het is het reeds bij de dieren en bij de kinderen: zich meten, wedijveren, om het mooist pronken. Onder de dingen, die lang geleden mijn gedachten op de vragen, die ik thans tracht te formuleren, hebben gericht, herinner ik mij altijd als een kostbare verrijking Hermann Useners artikel ‘Heilige Handlung’ uit het jaar 1904,⁴ waarin deze zo meesterlijk de Spartaanse ephebenkampgevechten, de Romeinse *catervae* en al hun talrijk gevolg in samenhang en betekenis onthulde. De schoolveten van jongens, die, vijftig jaar geleden nog in ere, nu gaandeweg voor opvoedkunde, politie en verkeer geweken zijn,⁵ alles wat tournooi is, de gehele sport, de mannenkoren, het hoort alles, van de heiligste vieringen tot simpel kindervermaak, onder deze categorie van het strijdspel. Spiegelgevecht sluit bloedige afloop volstrekt niet uit; zelfs de gladiatorenspelen blijven in de grond spiegelgevecht. Maar strijd beduidt niet uitsluitend vechten met scherpe wapenen. De wedstrijd in kunstvaardigheid, in vernuft en gevatheid, in snelheid en behendigheid, ook in praal en mildheid, zijn even oud, even wijd verbreid, en voor de groei der cultuur nog belangrijker dan het wapenspel. Zoo niet de oorsprongen, dan toch in ieder geval de opkomst van kunst, wetenschap en techniek vindt men ten dele in de sfeer van de wedkamp. Ik zal u straks voorbeelden geven. Nu is het nog alleen om het constateren van enige algemene trekken te doen.

Aan het spel als strijd is een bijzonder element verbonden, namelijk de inzet, de wedde. Men strijdt, men speelt om iets: om het intreden van een kosmisch gevolg, als het spel cultus is; waar het dit niet is, om een bruid, om een koninkrijk, om zijn hals of om geld. U speelt geen bridge om pepernoten. Waarom niet? – Uit winzucht? – Neen. Omdat het dan geen spel meer zou zijn, want... o tegenspraak, het spel moet ernst zijn, om spel te zijn! Kampspel, kansspel, spel van vernuft of puur om het lot, schaken en gokken, als vorm van strijd liggen ze alle vlak bijeen, alle geweldig diep geworteld in de menselijke natuur.

Nog één zulk een algemene eigenschap van het spel. Het spel scheidt *stijl*. Ook in zijn eenvoudigste vormen. Een kinderdansje met zingen, zoals men het in een kleine stad, op straat, tegen Pasen, in de avond nog wel ontmoet, bezit die onomschrijfbaar, zuivere en hoge kwaliteit van stijl, waar somtijds kunst en samenleving vergeefs naar hongeren en dorsten. Ritme, herhaling, cadans, refrein, gesloten vorm, akkoord en harmonie, alles attributen van het spel, ze zijn ook alle constituenten van de stijl. Gij ziet het: opnieuw gaan nog schoner tuinen der cultuur voor ons open: de hele kunst is aan het spel verbonden; bij pastorale en idylle vraagt men vergeefs; of spel of kunst primeert.

Wat *stijl* heet in het esthetische, heet in het ethische *orde* en *trouw*. Ook deze vruchten rijpen in de hof van het spel. Spel immers veronderstelt *associatie*, in de beste zin van het woord.

Nu zijt gij misschien reeds lang ongeduldig geworden, en mompelt: houd op met deze algemeenheden, en geef ons historie. Eén ogenblik nog. Ik beloofde, u niet van de wetenschappelijke theorieën te spreken, die aangaande oorsprong, aard en betekenis van het spel door psychologie en sociologie in overvloed zijn opgesteld.⁶ Eén ding moet ik er toch van zeggen. Wanneer men al de verschillende verklaringen, die op dit gebied aan de orde zijn, overziet, dan treft het, hoe strijdig en hoe onbevredigend ze zijn. Beurtelings worden tal van motieven als grond en wezen van het spel vooropgesteld: overschot van levenskracht, nabootsing, ontspanning, vooroefening, zelfbedwinging, behoefte om iets te kunnen of te veroorzaken, zucht om door iets te heersen, mededinging, ontlading van schadelijke instincten, aanvulling van te eenzijdige activiteit enz. Het maakt de indruk, alsof het als verklaringsgrond gekozen beginsel veelal niet anders is dan één element uit de vele, die men in het spel kan aantreffen. Tot een bevredigende bepaling van het begrip spel brengt ons de theorie weinig nader. De gehele categorie spel blijft merkwaardig onvast. Zij laat zich niet goed afgrenzen, men kan haar bijvoorbeeld uit die van mythos en cultus nauwelijks afscheiden. De essentiële eigenschappen van het spel laten zich hoogstens constateren, niet verklaren: dat het een streven is van beperkte finaliteit, een handeling, die in zich zelf afloopt. Zelfs die verwonderlijke splitsing van het bewustzijn, waardoor de spelende volkomen opgaat in dat 'iets anders' dan de gegeven werkelijkheid, dat hij uitdrukt, voorstelt, nabootst, vertoont, zonder dat

niettemin schijn en werkelijkheid een ogenblik worden verward (ook door het kind niet), laat zich enkel als een bestaande antinomie constateren.

De theorie van het spel heeft nog een ander euvel dan haar hulpe-loosheid. Wie de plaats van het spel in het leven tracht te bepalen, loopt door de reeds vermelde onvastheid van het begrip voortdurend gevaar, de spelaandrift onbegrensd uit te breiden, haar op allerlei gebied te ontdekken, waar hij haar niet had willen zoeken. Hoevelen onder u zullen met verontwaardiging vernemen, dat Karl Groos het roken, zo niet geheel, dan toch voor een belangrijk deel, als een spel van de tastzin, let wel, niet eens van de reukzin, beschouwt.⁷

Dichter bij ons cultuurhistorisch thema dan de algemene theorie van het spel ligt de semantische zijde van het vraagstuk, dat wil zeggen een blik op de betekenisfeer, waarin zich in de verschillende talen de woorden voor spel en spelen bewegen. Ook hier evenwel wacht ons de ene verlegenheid na de andere. Wij stoten ook hier voortdurend op de grenzen van het onbenaderbare. De betekenisfeer van het woord is nergens wel omschreven, en blijkt bij vergelijking van verschillende talen nooit volkomen identiek. Het Engelse *play* of het Franse *jeu* dekt volstrekt niet geheel het Nederlandse *spel*, of omgekeerd.

Het spelen zelf is ouder dan taal en cultuur beide, spel als algemene notie, als begrip, schijnt zeer jong. Niet alleen is er van een algemeen Indogermaans woord voor spel geen sprake, zelfs binnen de Germaanse groep gaan Duits, Angelsaksisch en Scandinavisch uiteen, elk met een eigen woord. In sommige talen is het begrip, en daarmee de gelding van het woord, sterk ontwikkeld en wijd vertakt, in andere is de dracht van het begrip gering. Hoogst merkwaardig is in dit opzicht het contrast tussen het Grieks en het Latijn. De Grieken hebben wellicht meer, beter, intensiever en enthousiaster gespeeld, in elke zin, dan enig ander volk ter wereld, doch in hun taal schijnt het begrippenpaar spel-ernst, in zijn tegenstelling, gebrekkig ontwikkeld. Σπουδή-ernst blijft een tweederangswoord van niet zeer verre strekking, παιδιά, het nomen actionis van παίζειν-spelen, leidt maar een kommerlijk bestaan; het omvat noch de grote, cultische wedkampen, noch het spelen van muziekinstrumenten. Daarentegen neemt bij de ernstige Latijnen het woord *ludus*, waarnaast in beperkter zin *lusus* en *iocus*, een grote vlucht. Rijk en ruim is ook de betekenisfeer van *spel*, *spiel* en *play*.

Het begrip spel, in de voor de hand liggende betekenis, houdt een zeker contact met de begrippen strijd, beweging en licht. Opmerkelijk is, hoe de betekenis van het woord zich verwijdt, hoe het eigenlijke spelkarakter er als 't ware telkens aan ontvalt, zodat de samenhang met het centrale begrip nauwelijks meer voelbaar blijft.⁸ Als mij het onder woorden brengen van de gedachten, die ik u hier voordraag, de meeste moeite kostte, zei ik bij mij zelf: hoe speel ik dat klaar? Vooral in het Duits is die voortdurende betekenisverflauwing van *spiel* hoogst opmerkelijk. Zij geldt evenwel voor het Engelse *play* eveneens. Spelvolk als weinigen, hebben de Engelsen aan één woord niet genoeg gehad, en *game* en *sport* daarnaast gecultiveerd.

In de Germaanse talen dient het woord voor spelen ook voor het hanteren van muziekinstrumenten, evenzo in het Frans en enige Slavische talen, niet echter in het Latijn, Italiaans en Spaans, doch wel weer in het Arabisch.⁹ Juist deze laatstgenoemde overeenkomst (tussen Romaans, Germaans en Slavisch onderling zou de gelijkheid op ontlening kunnen berusten) geeft ons te verstaan, dat de zinsamenhang tussen spelen in de algemene, primaire betekenis en instrumentaal-muzikale vaardigheid diep gelegen is. De speelman is de muzikant, nooit de beeldende kunstenaar. De domeinen, waaraan taal en cultuur zelve het begrip spel plegen te verbinden, zijn, behalve wedstrijd in het algemeen, vooral die van muziek, dans, jacht en erotiek. Ook drinkgewoonten vallen eronder, doch het eten zo goed als niet.

Het begrip spel nu krijgt eerst een enigermate bepaalde positie door de tegenstelling, die het completeert, dat is het begrip *ernst*. Nergens is, voorzover mij bekend, dit elkaar aanvullende en steunende begrippenpaar zo vast en zo gewichtig als in de Germaanse talen. Hoogduits, Nederduits en Engels delen in het bezit van het woord *ernst-earnest*; de Scandinavische talen hebben er een eigen woord van gelijke waarde voor. Vraagt men nu naar de herkomst van het woord *ernst*, dan openbaart zich het verrassende feit, dat zowel van *ernst* als van *spel*, als algemene begrippen, de etymologische grondslagen in de sfeer van *strijd* schijnen te liggen. Het zou een ontmoedigende bevinding zijn, als wij niet wisten, dat niet alle strijd die met de wapenen is.

De tegenstelling spel en *ernst*, die ons op het eerste gezicht volkomen bepaald, vanzelfsprekend en onmisbaar schijnt, is derhalve, naar het schijnt, betrekkelijk jong, en niet in elke taalgroep volkomen ontwik-

keld. Oudere cultuurfasen ſchijnen ſpel als zodanig, in zijn wijdſte zin, nog niet als ‘iets anders’, ‘iets zelfſtandigs’ te onderscheiden. Voor ons ſtaat die kwaliteit ‘iets zelfſtandigs’, ‘iets anders dan ernſt’ vooraan in het bewustzijn. Zien wij echter nader toe, dan blijkt ook voor ons de inhoud der tegenſtelling uiterſt zwevend. Het ‘anders zijn’, dat het ſpel van de ernſt onderscheidt, blijkt niet in enkelvoudige, exacte termen te omschrijven. Wij ſtuitten telkens op iets onbepaalbaars. Het contrast *ernſt-ſpel* is niet gelijkwaardig aan dat van *waar-onwaar*, noch aan dat van *echt-onecht*, ook valt het niet ſamen met *doelmatig-doelloos*, immers in het ſpel zelf is een doel zo onmiddellijk mogelijk aanwezig. Spel is de negatie van ernſt, maar nog iets eigens bovendien. Het omsluit in zich zelf weer ernſt. Het is ook niet aan ernſt ondergeſchikt, als lagere en beperkte uitdrukking van het ernſtige. Hoe wij de begrippen ook wenden en keren, het ſpel blijft een buitengewoon zelfſtandige en primaire categorie van menſelijk en zelfs dierlijk handelen.

Hiermee zijn wij genaderd tot het meer hiſtorische gedeelte van onze beſchouwingen. Ik wil u nu, als in vogelvlucht, laten zien, hoe in al de voornaamſte domeinen van het geestelijk en maatschappelijk leven, in vroege cultuurfasen en in late, ſpel vormen van allerlei aard de wasdom der beſchaving begeleiden. Begeleiden, zeg ik, om niet de mening te wekken, dat ik hier een evolutietheorie zou willen voordragen. Wat ik zou willen aantonen, betreft niet een hypothese, als zou de menſelijke cultuur uit ſpel zijn voortgekomen. Het is in hoofdzaak te doen om het aanwijzen van een zekere evenwijdigheid, een elkander ſteunen en een ver gaande onſcheidbaarheid van de beide categorieën ſpel en ernſt in de cultuur. Hoogſtens dringt zich daarbij de conclusie op, dat herhaaldelijk een cultuurelement zijn gedaante aanneemt in de vormen van een ſpel.

Dit ſchijnt, om op ons eigen terrein te beginnen, met name het geval ten opzichte van wijsbegeerte en wetenschap. Men ziet het bijzonder duidelijk weerspiegeld in de Veda’s en de daarbij aansluitende literatuur der Brāmanā’s, die handboeken van prieſterscholen, waarin offerritueel, mythen, verklaring en beſpiegeling over de diepſte dingen doorengemengd zijn. Op grote offerfeesten wedijveren de Brahmanen in *jātavidyā*, de kennis van de oorsprong der dingen. Vragen van kosmogoniſche aard worden

gesteld, half raadsels zijn het: 'ik vraag u naar het verste einde der wereld, naar het middelpunt van het heelal...' ¹⁰ 'Hoe komt het, dat nooit de wind ophoudt, hoe dat de geest niet rust, hoe dat de wateren, naar waarheid strevend, nimmer ter ruste gaan?' ¹¹ 'Wie weet het, wie kan het hier verkonden, waaruit ontstaan, waaruit deze schepping gekomen is?' ¹² De antwoorden zijn vele, want zij komen bij ingeving, spasmodisch, als een oplossing, en het antwoord deugt, als het logisch, liturgisch of poëtisch klopt. In deze sfeer van priesterlijke wedijver groeien, onmiddellijk, in zulk spel van vraag en antwoord de diepste benaderingen van de grond der dingen, die de menselijke geest heeft vermocht. De hoogste wijsheid is, een vraag te stellen, die niemand beantwoorden kan. Koning Janaka looft duizend koeien uit als prijs van zulk een theologische wedstrijd. De wijze Yājñavalkya laat ze terstond bij voorbaat voor zich wegdrijven, en verslaat al zijn tegenstanders zo glansrijk, dat een van hen, Vidagdha Sakalya, er letterlijk het hoofd bij verliest; het valt hem namelijk van de romp, toen hij een antwoord schuldig moet blijven. Als tenslotte niemand meer een vraag durft stellen, roept Yājñavalkya zegevierend: 'Eerwaarde Brahmanen, wie van u het wenst, die vrage mij, of vraagt ook allen, of wie het wenst, dien zal ik vragen, of ook allen!'

Zo noteert het, zelf half spelend, de heilige overlevering. ¹³ Onschiedbaar zijn wijsheid en spel verenigd; niet aldus, dat wijsheid uit spel ontspringt, maar dat wijsheid, als heilig kunststuk, in spel vorm beoefend wordt.

Men mene toch niet, dat deze samenhang in gevorderde cultuurfasen afsterft. Het zou, dunkt mij, niet moeilijk zijn, een sterk spelement in de geschiedenis der Griekse sophisten aan te wijzen. Ja, in zekere zin vindt men het uitgedrukt in het Griekse woord *πρόβλημα*-vraagstuk zelf, letterlijk 'iets wat voorgeworpen wordt: asjebliet, los maar eens op, als je kunt'. Misschien spreekt het ook uit het feit, dat Latijns *ludus*, onder veel andere betekenissen die van school heeft. Bijzonder duidelijk treedt de spelvorm weer aan de dag in de voorgeschiedenis der Scholastiek, en daarmee tevens in die der Universiteit. De strijd der geesten in de twaalfde eeuw draagt alle trekken van een hoge sport. Disputatie en tournooi zijn slechts de wisselvormen van de levendige wedstrijdbehoefte van een sterken tijd. Abaelard is de volmaakte representant van het edele geestesspel. Hij getuigt het zelf: als een weddenschap heeft hij de studie der theologie in de plaats van die der letteren aanvaard. ¹⁴ Hij is

veeleer de dolende ridder dan de troubadour der Scholastiek, gelijk men hem wel genoemd heeft, overal op zoek naar waardige tegenstanders in het redeneren.¹⁵ Duidelijk komt het karakter van zekere sportieve competitie in het schoolbedrijf van die dagen uit in de beschrijvingen, die Johannes van Salisbury daarvan geeft.¹⁶ Het schijnt mij niet gewaagd, de langdurige vogue van het probleem der universalia in de vroege Scholastiek met die trek van wijsgerig spel in verband te brengen. Trouwens de academische disputatie heeft daarvan te allen tijde iets bewaard. Ik zei u al, dat dit een gevaarlijk onderwerp is. Laat mij daarom enkel pro memoria vermelden, dat Max Scheler spreekt van de ‘Spieltrieb des rechtslogischen Denkens’.¹⁷ Ik waag de gegrondheid van deze qualificatie niet te beoordelen. Ongetwijfeld zijn er ook in andere wetenschappen speciale gebieden, waar de spelaandrift bijzonder licht vaardig wordt en blijft, bij voorbeeld in de zucht tot woordafleiding, welig tierend reeds in het Oude Testament en de Veda’s, nimmer in haar halsbrekende toeren bedwongen, ook niet door het opkomen van een strenge taalwetenschap, en door wetenden en onwetenden met hartstocht beoefend.

In vernieuwingsperioden van wijsbegeerte en wetenschap treedt herhaaldelijk, met een sterk controversieel karakter, ook een uitgesproken spel-element opnieuw aan het licht. Wetenschap is polemisch, zo ook niet altijd in gelijke mate. In de tweede helft der zeventiende eeuw, als de moderne wetenschap doorzet, schaart alles zich in kampen en partijen. De ‘Querelle des anciens et des modernes’ omstreeks 1690 is maar één strijd uit velen. Voor of tegen Descartes, voor of tegen Newton, voor of tegen de afplatting der aarde of de inenting, pennestrijden zonder eind; elke wetenschappelijke vraag brengt... de poppen aan het dansen. In dit alles groeit en leeft de geest al spelend.

Het spel van vraag en antwoord is vruchtbaar voor wijsheid, het is het ook voor poëzie. Wie antwoordt in een uitspraak scheidt wijsbegeerte of wetenschap, wie antwoordt in een beeld scheidt dichtertaal. In beide gevallen is het antwoord sluitend, als het klopt met de spelregels, als het voor de medespelers verstaanbaar is. Zoals in oude culturen de filosoof is hij die kosmische raadsels kan opgeven en oplossen, zo is de dichter hij die de kunsttaal spreken kan, welke de ingewijden begrijpen. Hier ligt het veld, waarop alles bloeit wat in de Oudnoorse verskunst *kenningar* heet, waar men ‘spraakdoorn’ zegt voor tong, ‘bodem der windenhal’ voor aarde, ‘wolf der bomen’ voor wind, of met toespeling op mythe en

leer 'Sifs haar' en 'Freyja's tranen' voor goud. Hier liggen ook de woordspelingen, waarvan Böhl ons de sterke verbreiding in de taal van het Oude Testament aantoonde.¹⁸

Aan alles wat dichtkunst is, blijft het spel-element van het begin tot het einde onverbrekkelijk verbonden. In de vorm zowel als in de uitdrukking van de gedachte. Rijm en metrum, strofe en parallelisme een spel te noemen, in de hoogste zin van dat woord, houdt noch overdrijving noch kleinering in. De verbeelding werkt altijd als een spel. Overal waar de behoefte aan verpersoonlijking werkzaam is: in mythen van de wereldreus Purusa of Ysmir zo goed als in de charmante figuren van *The Rape of the Lock*, speelt de geest. Ja ik zou de stelling durven wagen, dat alles wat in zogenaamd primitieve culturen contaminatie van mens- en diervormen is, alles dus wat totem en dierverering kan heten, zich geen ogenblik volkomen losmaakt uit de sfeer van het spel.

Het ganse bedrijf der allegorie verloopt in die sfeer. De allegorie is nooit volkomen ernstig te nemen, zelfs niet, zoals ik kortgeleden elders¹⁹ meen aangetoond te hebben, in heilige vizioenen als die van Hildegard van Bingen. Sint Franciscus eert zijn bruid de Armoede, met de heiligste innigheid. Gelooft hij aan een zodanig wezen? De kerkleer kent het niet. Juist in het brandpunt van Franciscus' geestesleven is de grens tussen spel en ernst uitgewist.²⁰

En zou er reden zijn, om de Romeinse godsdienstscheppende functie der *indigitamenta*, die godenfiguren voortbracht als Pallor en Pavor, als Aius Locutius, Rediculus, Domiduca, uit de sfeer van het spel te scheiden?²¹

Een typische spelfunctie is de zucht naar het exorbitante, naar de tomeloze overdrijving. Oud-Indische fantasie, die de heilige ascet Cyavana, in zijn verbijsterende *tapas*-oefening, geheel verborgen laat zitten in een mierenhoop, waaruit slechts zijn ogen als vurige kooltjes zichtbaar zijn,²² of wel Viśvāmitra duizend jaren op zijn teen en laat staan, verschilt niet van die van het kind in zijn spel.

Is het nodig, dit spel-element der exaggeratie door de poëzie van alle eeuwen heen te vervolgen? Emile Faguet heeft ergens gesproken van 'le grain de sottise nécessaire au lyrique moderne'. Menigeen vraagt zich weleens af, of niet dit korreltje al te welig vrucht gedragen heeft. In sommige excessen van modernisme valt de dichtkunst tot louter spel voor bentgenoten, maar nu zinloos en ijdel spel, terug.

De grote genres der dichtkunst hebben alle, in de mate waarin zij een sociale functie vervulden, tegelijk een spelkarakter gedragen. Het epos verliest die spelqualiteit, zodra het geleerde imitatie wordt. *Orlando furioso* is een schitterend en zuiver spel, de *Henriade* ternauwernood, maar ook reeds niet de *Alexandreis* van Wouter van Chatillon. Misschien zal iemand tegenwerpen: juist het kunstmatige, imiterende epos is spel. Laat ons hier een andermaal over spreken. – De lyriek begint haar oorspronkelijk spelkarakter in te boeten, zodra zij niet meer gezongen wordt, en verliest het meer en meer, naarmate met de Romantiek de individuele emotie de elementen wedijverende oefening en onberispelijke kunstvorm terugdringt. – Het drama, opperste en zinrijkste uiting der poëzie, behoudt zijn hoge spelkarakter tot het einde toe. Nog een thema voor later: in het filmdrama schijnt mij het edele spel-element bijna geheel te ontbreken! Maar misschien vergis ik mij.

Nergens zijn de samenhangen tussen kunst en spel zo hecht en fundamenteel als in de muziek. Ik merkte reeds op, dat in meer dan één taalgroep het woord spelen ook de muzikale vaardigheid aanduidt. Maar dit is volstrekt niet het enige of voornaamste. De muzikale vormen zelf, onttrokken als zij zijn aan de sfeer van het daadwerkelijk leven, liggende aan gene zijde van het begrip en de gedaante, blijven geheel en al, en in de strengste zin des woords, binnen de categorie van het spel. Gij zult mij, na onze beschouwing van het contrast ernst en spel, niet meer tegenwerpen, of dan muziek geen ernst is. In haar hoogste ernst blijft zij spel, evenals het drama.

Cultuurhistorische vragen van groot belang liggen hier nog onopgelost. Ook als sociale factor blijft de muziek zeer lang in de sfeer van het spel gevangen. Een vroegere samenleving beschouwt haar, buiten haar liturgische dienst, als louter kunstvaardigheid en tijdverdrijf, als voorwerp van wedijver en vorstentrots. August de Sterke van Saksen arrangeert in 1717 een muzikaal hanengevecht tussen J.S. Bach en Louis Marchand, die gelukkig wegbleef. De muzikale competitie, als sociaal vermaak, blijft in de achttiende eeuw aan de orde van de dag: in Londen Bononcini tegen Händel, de zangeressen Faustina en Cuzzoni in een fameus tournooi; in Parijs de partijstrijd tussen Bouffons en Opéra, later over Gluck en Piccini. Eerst de Romantiek heeft ten volle de muziek in haar diepere levenswaarde erkend. Maar ook daarmee heeft de muziek

haar spelqualiteiten niet verloren. Zij leven voort in het virtuoze en in het muzikale partijwezen, waarvan de nog altijd niet geheel geluwde tegenstelling tussen de liederen van Wagner en die van Brahms zulk een treffend voorbeeld levert.

Veel minder voor de hand liggen de verbanden tussen spel en beeldende kunst. Het schijnt wel, alsof hier de sterke doelmatigheidsbestemming van het kunstwerk: voor erediens, gedenkteken of gebruik, en misschien nog meer het feit, dat de voortbrenging en tentoonspreading ervan niet of nauwelijks kan plaatshebben in sociale vormen, van aanvang af de spelfactor op de achtergrond houdt. Toch is juist op dit gebied het eerst, reeds door Kant en door Schiller, de 'Spieltrieb' als oorsprong en motief der kunstvoortbrenging aangenomen.²³ Laat men theorie in het midden, en zoekt men naar duidelijke manifestaties van het spelelement in de beeldende kunst, dan vindt men die merkwaardigerwijze juist daar, waar kunst techniek, veel meer dan waar zij fantasie is. Vatten wij derhalve hier kunst en techniek te zamen in het oog.

Kunst en kunde blijven in de geest van oudere tijden ongescheiden, evenzo kunststuk en kunstwerk. Nergens werkt de cultuurimpuls zo sterk, zo spontaan, zo onmiddellijk, als daar waar kunst en techniek samen opgroeien. Ten dele verloopt die groei in de sfeer van het spel. Zo althans ziet het de overlevering: de grote makers van de voortijd hebben in wedijver of als opgave om hun leven te redden, de verbazende kunststukken vervaardigd en het nieuwe geschapen. De zucht naar het exorbitante is hier bijzonder manifest. De mens wil het wonder zien, wil het wonder volbrengen. En hij doet het, in kampspel, waarvan de mythus gewaagt: Tvaṣṭar, de maker, die Indra's donderbeitel smeedt, en met de drie Rbhu's wedijvert in kunstvaardigheid. Wieland de smid, wiens zwaard de drijvende vlokken wol klieft, bovenal Daedalus, – mythische oudoorn van Leonardo –, wiens beelden lopen konden, die de draad door de windingen van de schelp trekt (een opgegeven kunststuk, een *problema*) door een mier als trekdier te gebruiken. Het onmogelijke mogelijk te maken, dat is de technische occupatie. Tot verbazing der aanschouwers. De dichtende overlevering vervalt hier gaarne uit het exorbitante in het absurde, de techniek der verbeelding stond voor niets.

Heeft, vraagt men zich, kunst of techniek in opkomst en groei werkelijk iets aan de spel- of wedstrijdvorm te danken? Ongetwijfeld. In het middeleeuwse kunst- en handwerksleven staat het 'meesterstuk', dat zijn

wortels in het spel direct verraadt, geheel op dezelfde plaats als de publieke disputatie in de universiteit.²⁴ Ja, de kunstenaars zelf werken met opgegeven kunststukken en disputaties. ‘Dit priesterkoor hebben Villard de Honnecourt en Pierre de Corbie in onderling dispuut uitgedacht’, – *invenerunt inter se disputando*, staat er bij een der tekeningen in het beroemde architectenschetsboek uit de dertiende eeuw.²⁵ Het concours, dat de stad Florence in 1418 uitschreef, om de koepelbouw van de Dom te voltooien, en waarvoor veertien ontwerpen inkwamen, waarvan dat van Brunelleschi de wedkamp won, ligt ook in deze lijn.

In de techniek van jongere tijden is ogenschijnlijk het element spel geheel en al verdwenen. En toch, zei mij niet voor enkele jaren een directeur van een onzer grote scheepvaartmaatschappijen, dat de wedijver der natïën, om steeds groter en sneller mailboten te bouwen, op geen enkel economisch of technisch voordeel berustte? Wedijver, wedstrijd, concurrentie, reclame, spel, het ligt alles dicht bijeen.

Wij komen tot een gebied, waar men misschien van de spelfactor geen enkel spoor verwachten zou, dat van bedrijfsleven en ruilverkeer. Ten opzichte van de uitwisseling der begeerde producten zal men, vooral in deze tijd, geneigd zijn te zeggen: hier is toch zeker van de aanvang af alles bittere ernst geweest, behoefte aan het nodige, nuchtere berekening van de mogelijkheid der verwerving, spoedig ook snood winstbejag. Inderdaad, dit alles is overoud, maar het is niet het enige wat de vormen van het ruilverkeer bepaalt. Het economische leven groeit niet uitsluitend op uit de nooddrift, maar ook, hoe paradoxaal het moge klinken, in de sfeer van mildheid, vriendschap, vertrouwen, eer, hoogmoed en avontuur. Ik moet kort zijn, en zal u enkel twee voorbeelden geven: een uit de volkenkunde, en een uit de moderne economische geschiedenis. Wie van u Malinowski's schitterende en boeiende *Argonauts of the Western Pacific*²⁶ gelezen heeft, begrijpt, waarop ik het oog heb. Hij kent de *Kula*, die wonderlijke zede van een groep Melanesische eilanders, waarbij van tijd tot tijd met veel plechtig ceremonieel gevaarlijke zeetochten worden ondernomen, van eiland tot eiland, in twee tegengestelde richtingen, welke enkel dienen, om aan de deelgenoten in dit spel van mildheid, vertrouwen en gemeenschap zekere voorwerpen, die biologisch waardeloos zijn (evenals het goud), nl. halssnoeren van rode schelpen en armbanden van witte schelpen, door te geven, tot tijdelijk bezit, als geschenk, onder

duizend plechtigheden, met mythe en magie eng verbonden. De voorwerpen zelf zijn beroemd en begeerd als hedendaagse sportbekers. Trots en eer zijn de roerselen. Men heeft in dit verschijnsel, hoewel on- ja anti-economisch van aard, met een zuiver credietstelsel te doen. De *kula* is niet te beschouwen als de oorsprong van de gewone handel om louter nut, deze gaat ermee gepaard als iets ondergeschikts van lager orde, terwijl de *kula* ruilverkeer in cultusvorm zou kunnen heten.

Eerst door Malinowski's beschrijving van de *kula* der Trobriandeilanden is over de verwante verschijnselen van overal elders het rechte licht opgegaan, en een nieuw hoofdstuk aan de ethnologie toegevoegd. Het betreft vooral de *Potlatch* bij de Kwakiutl-Indianen van Brits Columbia. Dit is een grootse manifestatie van plechtig wegschenken van alle have, terwille van de eer en het aanzien van het geslacht, en met verplichting van wederkerigheid voor later. Geloof en mythe zitten er innig doorheengeweven, maar vertoon van mildheid en vertrouwen schijnt toch de basis van het gebruik. Een spel moet de *potlatch* ongetwijfeld heten, zo noemt haar ook Marcel Mauss, die in zijn *Essai sur le don*²⁷ de parallelen van allerlei zijde, in het bijzonder uit de klassieke en uit de Germaanse oudheid, verzameld heeft.²⁸ De slotsom schijnt, dat schenken op crediet (wat wellicht juist heden nauwelijks als een contradictio in terminis gevoeld zal worden) even oud en veel eervoller is dan verkopen voor een directe tegenwaarde.

Waar loopt in deze dingen de grens tussen ernst en spel? Waar loopt zij in het voorbeeld uit de moderne economische geschiedenis, dat ik u beloofde? – In het tijdperk van het vroege kapitalisme ziet men te Genua, te Antwerpen zowel de termijnhandel als de levensverzekering opkomen in onmiskenbaar verband met de zuivere weddenschap, zodat men heeft kunnen twijfelen, of hier de ernstige economische vorm dan wel de spelvorm primair is geweest.²⁹ Die 'weddungen', zoals ze nog in Anthonio van Neulighems *Openbaringe van 't Italiaens boeck-houden* (1631) veelvuldig beschreven staan,³⁰ en zoals ze o.a. door Karel V telkens weer verboden werden,³¹ hebben zeer bepaaldelijk betrekking op de volgende kansgevallen: 'leven ende sterven van personen, reysen oft beevaerden, oft baeren van knechtken of meyskens, oft opt inneemen van eenige landen, plaetzen oft steden'. Ook bij de keuze van een nieuwe paus was er, zegt Ehrenberg, 'ein ganz regelmässiger Verkehr in der Art unserer Rennwetten'. Het is welbekend, dat vooral de speelgrage Angelsaksische

wereld het gebruik van wedden en verzekeren op de uitslag van alles en nog wat in hoge ere houdt. Men kan veilig beweren, dat bij het ‘spelen aan de beurs’ de grens tussen spel en ernst, die wij vergeefs zoeken, niet bepaald wordt door de vraag, of het de prijs der tarwe geldt of de uitslag van een sportprestatie, het economisch-gewaand-berekenbare of het menselijk-toevallige.

Met deze voorbeelden gaan wij van zelf over in het laatste gebied, waarop wij de aanwezigheid van spelvormen der cultuur willen aanwijzen, dat van staat en samenleving in het algemeen. Ik sprak zo-even van weddenscapen. Dat Oudgermaanse woord *wedde* heeft een buitengewoon merkwaardige geschiedenis en betekenis. Het is het Franse *sase* en het Engelse *wages*, maar het zit eveneens in het Engelse *wedding* en in uw *jaarwedde*. De notie spel schijnt bij dit alles ver te zoeken. Zien wij echter terug naar het Oudgermaanse recht, dan blijkt daar nog nauwelijks onderscheid tussen het aangaan van een contract en van een weddenschap in modernen zin. De *weddevadium* is het symbolische voorwerp,³² dat een der partijen aan een derde ter hand stelt ter bevestiging van de aangegane verbintenis. Elk ‘wedden’, in deze oude betekenis, houdt de belofte in van het volbrengen van iets bijzonders. Men is hier dicht bij de *gelofte*, die in de ridderlijke zeden zo lang als spelvorm zou blijven leven,³³ en bij de *wedstrijd* of het kampspel in het algemeen, d.w.z. zo niet ten volle dan toch ten halve in de sfeer van het spel.³⁴ Men werpt zijn *gage de bataille*, handschoen of iets anders, in het krijt. Maar ook de bruid *wed* men met bruiloft, dat is *brautlauf*, of in het concours, dat *wettsteigerung* heet. Brunhild stelt haar vrijers krachtproeven, de Asen kampen om Freyja als inzet. De Oudduitse rechtsgewoonten wemelen van spelmotieven: een markegrens of een eigendom wordt bepaald door een wedloop, een worp van een bijl, een aanraking in de blinde, of door de primitieve roulette van een rollend ei.³⁵ Onoplosbaar vermengen zich hier ernstig belang en spelvorm.

Naast *wedde* staat met ongeveer gelijke betekenis het middeleeuws-Latijnse *plegium*, van Germaanse herkomst, dat Oudfrans *pleige* en Engels *pledge* heeft opgeleverd. De betekenis strekt zich uit van ‘borgstaan, borgstelling’ tot ‘het beantwoorden van een heildronk’. Als oorsprong geldt een Oudgermaans *plegan*, ons *plegen*, waarvan als oudste betekenis juist dit ‘borgstaan’ of ‘borgstellen’ wordt aangenomen. Van

een vorm *plegan* komt evenwel ook het Engelse *play*, ags. *plega*. Verdam en Van Wijk, en met hen Boekenoogen in het *Woordenboek*, verwerpen de identiteit van *plegan* – *pledge* = borgstaan en *plegan* – *play* = spelen, wegens het sterke verschil in betekenis.³⁶ Stelt men die woorden evenwel naast *wedde* – *vadium* in het verband van ons betoog, dan wordt integendeel een gemeenschappelijke oorsprong uit eenzelfde *plegan* met een betekenis, die, hoe dan ook, die van het spel nadert, hoogstwaarschijnlijk.

Nu een gans andere, nog gewichtiger samenhang. Het volk van Rome riep om Brood en Spelen, wij weten het sinds onze schooltijd. Eerst de lectuur van Rostovtzeffs meesterlijke *Social and Economic History of the Roman Empire* heeft mij iets van het inzicht gegeven, hoezeer naast het brood ook de spelen inderdaad een der bestaansgronden vormden van de Romeinse staat, een der grondrechten van het volk. Het Romeinse rijk is niet louter nuttigheidsinstituut (welke staat is het wel?). Als de krijg door een *triumph* besloten wordt, dan is deze viering zelf even essentieel als het bereikte oorlogsdoel van bevestigde grenzen of afgeweerde vijanden. Rostovtzeff laat u, zonder zelf het woord uit te spreken, zien, hoe in die ganse grootse en toch voze opbouw van het Romeinse Keizerrijk een element naar voren springt, dat ik niet anders dan spel kan noemen: in die talloze, bijna doelloze steden, met hun prachtige en nutloze opsmuk van thermen en arena's en triumphbogen voor een kleine laag van rijken, temidden van een volk in armoede en onwetendheid, in de pralende opschriften van de milde schenkers, in de staatsieletterkunde der panegyrici, in de speelse en verslaptte stijl van mozaïek en wandschildering. Verval ik in de fout, waarvoor ik zelf waarschuwde? – ben ik bezig, het begrip spel al te zeer uit te rekken? – Ik geloof van niet.

Door alle eeuwen en bij alle volken mengt zich een element spel in alles wat heet stand, partij of corporatie. Buitengewoon duidelijk spreekt het in de Middeleeuwen, in ridderwezen en courtoisie, in gildewezen en rederijkerij. Op de spelqualiteiten in tournooi en heraldiek, in hofstaat en ridderkrijg, in minnedicht en hoofse zede heb ik elders³⁷ genoeg gewezen, om het hier te mogen laten rusten. Alles wat adellijke conventie is, sociale afsluiting binnen eigen kring, beweegt zich, hoe gewichtig ook behandeld, voortdurend op de rand van het spel; een levende adel schrijft glimlachend zijn eigen satire, terwijl de burger benijdend toekijkt.

De achttiende eeuw geeft nog eenmaal in een bekoorlijke en sierlijke geslotenheid het spel der cultuur rijk ontplooid te aanschouwen. Van haar treffende geest van publieke wedijver en polemieken spraken wij vroeger al; niet alleen de muziek, ook wetenschap en kunst gedijen erin. De stijl zelf, waarin zich de eeuw in haar opgang manifesteert, het Rococo, is speelser dan enige tevoren. Het gehele exotisme der achttiende eeuw, de zucht naar het uitheemse, met tulband en kamerjapon, met *Lettres persanes* en *alla Turca*, en bovenal de Chinoiserie met tuinpagodes en theepaviljoens, wat is het anders dan spel? Och ook als de aandoenlijkheid vaardig wordt over de geest, en de vrijheidszin, gaat dat element niet te loor: in het sentimentalisme, in de exercitiegenuootschappen onzer Patriotten, in Chatterton en Ossian, in het beginnend gothicisme, kortom in de opkomst van die grote ontplooiing van ons esthetisch bewustzijn, die wij de Romantiek moeten noemen, overal is gewichtige ernst met spel gemengd.

En het heden? Hier wordt ons oordeel wankel, hier wordt het beeld onduidelijk. Spel kent voorzeker onze hedendaagse samenleving in overvloed, en in te voren nooit beleefde vormen en afmetingen. De wereld is zo geleidend geworden, dat een *craze* als kruisraadsel of yo-yo zich met nog groter snelheid dan kafferpokken of de ziekte van Weill van Hollywood tot Moskou verspreidt. Voor de socioloog is stellig het verschijnsel *craze* als zodanig niet onbelangrijk. Maar wij denken hier aan andere dingen. Als een grote nieuwe factor in het maatschappelijk leven heeft zich, uitgaande van Engeland, de internationale sport verheven. Zij trekt in haar domein van organisatie, competitie en publiciteit zelfs onathletische bezigheden (vermaken durf ik volstrekt niet zeggen) als kaartspel en schaken.

Evenwel ook om de sport op zich zelf is het ons niet te doen, maar om haar gehalte ten opzichte van het grensprobleem, dat ons bezighoudt. Is de sport nog spel te noemen? Wordt die vraag gesteld, dan openbaart zich aan ons het feit, dat in onze overgelede, overontplooid en overbewuste cultuur zich een vèrgaande contaminatie van de geestelijke waarden spel en ernst heeft voorgedaan. Meer dan ooit slaan zij voortdurend in elkander om. Het spel verliest zijn kwaliteit van onttrokkenheid, zelfstandigheid, onbevangenheid, en wil voor ernst gelden. Terzelfdertijd ziet men ernstige technische en economische occupaties in het gebied van het spel getrokken. Overal waar het begrip heerst dat *record* heet,

zoals in de aviatiek en de Oceaanvaart, is een grens naar de zijde van het spel overschreden. En niet hier alleen. Op tal van wijzen kan men in de gewaand-ernstige vormen van politieke of culturele werkzaamheid spelinstincten zich zien botvieren. Onze hedendaagse samenleving weet wellicht minder goed dan archaïsche culturen, wanneer en waarin zij speelt.

Ik zei het u reeds tweemaal: dit is een gevaarlijk onderwerp. Wie niet vast staat in zijn vertrouwen in de geest en in het leven, doet beter, zich op deze helling der gedachte niet te begeven. Spel is een categorie, die alles verslindt, zoals de Dwaasheid, toen zij zich belichaamd had voor Erasmus' geest, koningin der ganse wereld moest worden. Zoekt niet al te naarstig in al de gewichtige activiteiten der hedendaagse beschaving, of er ook een element van spel in schuilt, want gij zoudt ruzie krijgen met uw vrienden en met u zelf. Laat ons afstand bewaren. Laat ik mij op een ander beroepen. H.G. Wells heeft in een van zijn romans³⁸ dit punt op treffende wijze aangeroerd, waar hij van de Ieren spreekt. Onmiskenbaar is mijns inziens het spel-element zowel in het nieuwe Rusland³⁹ als in de gehele Amerikaanse samenleving. In alles wat parlementarisme en fascisme beide is, met verkiezingen en comités van actie en omverwerpen van ministeries is een element spel onloochenbaar... en onmisbaar. Neemt men het weg, bij voorbeeld door het invoeren van evenredig kiesrecht, dan ziet men als gevolg het politieke leven verkwijnen en verstijven.

Zekere half-vrijwillige verdwazing, die wij op het gebied van allerlei politieke actie dagelijks kunnen waarnemen, als wij met open ogen willen zien, vindt haar verklaring en gedeeltelijke verontschuldiging in de onontkoombare spelqualiteit, die aan alle cultuur verbonden is. Wij raken hier voortdurend de diepste vragen der beschavingskunde, vragen, tot wier nauwkeurige omschrijving (om van oplossing niet te spreken) ethnologie, psychologie en kennisleer te zamen nauwelijks bij machte zouden blijken.

Veel cultuur ontgaat slechts door spel te zijn de qualificatie van hypocrisie. De gemeenschap redt zich, bergt zich en verlost zich in het spel.

Wij zijn tot het slot genaderd. De grenzen, die wij zochten, bleken door geen lijn te trekken. Overal waar wij het spel, heilig of ongewijd, schoon en edel of alledaags en beuzelachtig, te bepalen zochten, stuitte wij spoedig op de grens van ons uitdrukkingsvermogen zelf. De grenzen van ernst en spel schenen te lopen in het onbenaderbare.

Verstaat, wat ik u bidden mag, mijn betoog niet als een moedeloos défaitisme over beschaving en gemeenschap. Ik haal de ernst niet neer, ik prijs en verhef het spel. Verschrikt u niettemin die grenzenloosheid tussen de twee, ik wijs u bakens, waarop gij veilig varen kunt. Aan gene zijde van alles wat spel moet heten ligt al het diepste wat de mens bezit: erbarmen en gerechtigheid, lijden en hoop. Een druppel van een dezer is genoeg, om uw daad en uw denken te wijden, en de grens vraag, die wij stelden, onbelangrijk te maken.

Eén stap verder nog. Een jaar of wat geleden zat ik in de trein met een bevriend natuurkundige. Wij kwamen te praten over de grondslagen van onze wetenschappen, en raakten nog al diep. Toen het gesprek zijn eind genomen had, zei hij, de man van het mathematisch exacte weten, op eens: 'voor jou is immers ook de wetenschap een edel spel?' Ik schrok even; toen antwoordde ik met een halfhartig ja, maar in mij riep het: neen! Toe te geven, dat datgene, waaraan ik mijn kracht had gewijd, niet méér zou zijn, was het niet ontheiliging en verzaking?

Tenzij dan inderdaad dat immer verschietende begrip Spel in hoogste zin en zinrijkheid alles wat van deze wereld is verslond, en al wat ernst is in zich ophief.

Zo heeft het een denker verstaan, wiens woord bij wijlen de klank van eeuwigheid had. 'Alle Creaturen sind Gottes Larven und Mummereien', heeft Luther gezegd: maskers en vermomming, waardoor en waarachter een verborgen God de wereld opvoert, de ganse geschiedenis enkel Gods tournoi, zoals het elders bij hem luidt.⁴⁰ In dit diepzinnige beeld is de tegenstelling, die wij zochten te bepalen, waarlijk en onherroepelijk opgeheven.

MIDDELEEUWEN

Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef¹

I Middeleeuws nationaal bewustzijn

De klokken van Gent, die in januari 1386 Philips de Stoute van Bourgondië en zijn gemalin Margareta van Vlaanderen verwelkomden, hebben meer begalmd dan een bezegelden vrede en een nieuwe heer. Zij hebben het geboorteuur van een natie ingeluid, van een tweelingsnatie liever: België en Nederland. Na zes jaren van verbitterde strijd was de Bourgondische hertog in het zeker bezit van het rijke Vlaamse erfdeel. Van nu af was de weg afgebakend, die hem en zijn huis van Frankrijk verwijderde en naar het Noorden leidde. Van nu af was het zeker, dat de verstrooide Dietse en Waalse gewesten aan de monden der Noordzeestromen *samen* betrokken zouden zijn in de vermetelste politieke onderneming der vijftiende eeuw: de vestiging van Bourgondiës macht. Thans eerst stond het vast, dat die landen een eigen geschiedenis zouden hebben. Zeker, er waren overoude aardrijkskundige, ethnografische, economische omstandigheden, die de wording ener Nederlandse natie schenen voor te schrijven, die de losraking van het Duitse Rijk bevorderd en de absorbering door Frankrijk verhinderd hebben. Doch de schijnbare noodwendigheid van die ontwikkeling berust slechts in ons aspect van de historie. Het is zo verleidelijk, wanneer wij de historische feiten gerangschikt hebben tot een perspectief, zodat wij er een begrijpelijk verband in zien, dat begrijpelijk verband te houden voor een als onvermijdelijk bewezen oorzakelijkheid. Het is zo gemakkelijk, te besluiten met het oordeel, dat de Nederlanden zich zelfstandig moesten ontwikkelen, dat België en Nederland ten langen leste niet kónden samengaan.

Zonder de Bourgondische heerszucht, een zuiver politieke factor dus, hadden alle ethnografische en economische voorwaarden tot geheel andere resultaten kunnen leiden. In hun verdere ontwikkeling zijn zij zelve mede beïnvloed door die krachtige politieke factor, de heerszucht

van Bourgondië. En ook thans, in 1386, toen de Bourgondische greep de landen pakte, toen dat staatkundig moment met de aardrijkskundige, ethnografische en economische samenkwam, was de wijze, waarop de Nederlanden zich ontwikkelen zouden; nog in genen dele gegeven. Wat al mogelijkheden lagen nog in de schoot der tijden! Waarom niet het Bourgondisch rijk, waarvan Karel de Stoute gedroomd heeft, waarom niet een natie, wier taal door het Frans zou zijn omgevormd, zoals het Normandische Frans enige eeuwen eerder het Engels had gedaan? Eerst de loutere wisselvalligheden: de dood van vorsten, hun talenten en hun hartstochten, en duizenden andere omstandigheden hebben de groei der Nederlanden nader bestemd.

Veel minder nog dan in de dwang van economische en geografische verhoudingen mag men de grond van de ontwikkeling der Nederlanden als twee zelfstandige natiën zoeken in een vroegtijdig gevormd nationaal bewustzijn. Er zijn landen, waar een zeer oude nationale idee vroegtijdig een actieve factor is geworden in de evolutie van de staat. Niet zo in deze landen. Hier is het besef van een natie te vormen eerst de slotsom van de ganse samengestelde ontwikkeling, een slotsom, die met een kleine wijziging der componenten ook anders had kunnen uitvallen.

Wie de geschiedenis van het Nederlands nationaal bewustzijn wil verstaan, moet beginnen met zich los te maken van de gedachte, die ons het begrip Nederlands als zuiver Germaans in tegenstelling doet zien tot al wat Romaans is. Hij moet het eenvoudige historische feit erkennen, dat de term Nederlanden oorspronkelijk alleen een aardrijkskundige betekenis heeft gehad, en eerst later een ethnografische klank heeft gekregen. Hoeveel misverstand zou er vermeden zijn, wanneer zij, die zich gestoten hebben aan de benamingen Nederlandse muziek, Nederlandse schilderkunst der vijftiende eeuw, begrepen hadden, dat die termen, historisch gewaardeerd, volstrekt geen oordeel insluiten omtrent het Germaans of Romaans karakter der zaak. Mits dit begrepen wordt, kunnen wij een staat, die in zijn cultuur nooit anders dan overwegend Frans is geweest, die der Bourgondiërs,² toch als de voorvorm van onze eigen staat beschouwen, en inzien, dat de voorgeschiedenis van ons Nederlands nationaal bewustzijn te zoeken is in Franse geschriften. De uitdrukking toch van die nog maar zeer schuchter opkomende gedachte van een nieuwe solidariteit heeft men het eerst te verwachten in het centrum, dat die solidariteit wilde en wrocht, het Bourgondische hof. Dit nu was

geheel Frans. In de letterkundige beschaving van het Bourgondische tijdperk kan het Diets slechts op enkele gebieden meetellen. Al de genres van wereldlijke aard zijn het rijkst en het best vertegenwoordigd in Franse geschriften. Afgezien van de staatsstukken zelf, zijn het vooral de geschiedschrijving en het politieke dicht, waar men de uitdrukking van vage nationale sentimenten kan vermoeden. Deze nu bloeien bijna uitsluitend rondom het Bourgondische hof, en bedienen zich van de Franse taal. Het staatsbesef, dat uit hen spreekt, is aan de Dietse geschriften van die tijd nog vreemd. Enkel vlak naast de hertog kon men de Bourgondische landen als een eenheid zien.

De letterkundige neigingen der hertogen van Bourgondië zijn voor een belangrijk deel van historische aard geweest. Froissart had de geschiedenis van de eigen tijd meer dan ooit te voren tot een letterkundig mode-genre gemaakt, dat zowel het stichtelijke als het romantische in de schaduw stelde. Hij was met zijn verhalen van ridderlijk krijgsavontuur het grote voorbeeld geworden; naast hem die bewonderenswaardige broodschrijfster Christine de Pisan, de Italiaanse die Frans geworden was, wier moraliserende en panegyrische toon naast de losse trant van Froissart de rechte hof-historicus voortaan niet mocht ontbreken. De Bourgondische landen hebben een brede schaar van navolgers geleverd: sommigen meer van het slag van de ouderwetse, nuchtere chroniqueur, die nauwelijks een beheersend politiek standpunt verraadt, zoals Monstrelet, Pierre de Fenin, Jacques du Clercq; anderen, die schreven aan het hof en voor het hof. Bij deze laatsten is de uiting van een nationaal besef, zo ergens, te zoeken. Het drietal Georges Chastellain, Olivier de la Marche en Jean Molinet moet vóór alles onze aandacht trekken. Zij zijn met hart en ziel aanhangers van Bourgondië, ooggetuigen van zijn hoogste machtsontplooiing, als geschiedschrijvers meer dan iemand anders geroepen en bekwaam tot het vormen van denkbeelden omtrent staat en nationaliteit. Tezamen vertegenwoordigen zij als een Vlaming, een Bourgondiër en een Picardiër de drie voornaamste elementen van de Bourgondische staat.

Chastellain beheerst het tijdperk als geschiedschrijver en als dichter.³ Zo oordeelt Gaston Paris. De tijdgenoten prijzen hem als 'la perle et l'estoille de tous les historiographes' 'cette grosse cloche si haut sonnante'.⁴ Die roem is onder het verwijt van een al te zware cothurnengang, al te plechtstatige 'grandiloquence', ja, elephantische plompheid, die de Franse

literatuurgeschiedenis deze Vlaming heeft aangetegen, wellicht meer verbleekt dan billijk was. Want waarlijk, er wandelt een dichter in die tabbert stijf van goud. De fonkelende praal van zijn 'nobles et riches termes' is niet vals. Zijn waardige ernst is geen holle fraze. Als hertogelijk geschiedschrijver is hij de officiële vertegenwoordiger van het Bourgondische politieke standpunt. Doch hij is verre van een spreektrumpet of een serviele hoveling. Een naïef idealisme en een angstvallig streven naar de zuiverste onpartijdigheid maken hem tot iets veel hogers. Een langdurig verblijf buiten de Bourgondische landen had hem gewend, niet uitsluitend het belang der hertogen als het ware staatsbelang te erkennen. De stille teruggetogenheid, waarin hij te Valenciennes zijn historien te boek stelde, niet onmiddellijk voor openbaarheid bestemd, moest de bezonkenheid en zuiverheid van zijn voorstelling begunstigen.

Olivier de la Marche had veel meer dan Chastellain uitsluitend aan het hof geleefd; op jonge leeftijd was hij de hofdienst als page van Philips de Goede begonnen, om die eerst onder Philips de Schone als maître d'hôtel te besluiten. Chastellain had de val van Karel de Stoute niet meer beleefd. Van de volstreckte scheuring tussen de Bourgondische staat en Frankrijk heeft hij zich nauwelijks meer rekenschap kunnen geven. Olivier de la Marche daarentegen heeft gezien, hoe in 1477 de banden, die de Bourgondische landen steeds nog aan Frankrijk verbonden hadden gehouden, geheel loslieten. Hij heeft de periode gekend, waarin de staatseenheid der Bourgondische landen zich in scherpe tegenstelling tot de Franse kroon accentueerde. Hij is dan ook veel meer Bourguignon à outrance dan Chastellain. Bovendien was hij zelf handelend persoon in de geschiedenis van het huis in menig belangrijk wapenfeit, op menige gewichtige zending. Men zou derhalve bij hem een sterker bewust nationaal besef kunnen verwachten dan bij Chastellain. Doch de persoonlijkheid van La Marche bracht het tegendeel mee. Meer diplomaat en hoveling dan politicus en geschiedkenner, zoals Chastellain, blijft Olivier de la Marche enger van blik, meer verslaafd aan hof praal en ijdelheid, minder geneigd tot een dichterlijk wijde kijk op de verhoudingen of tot algemene uitspraken van politieke betekenis.

Van Jean Molinet geldt dit laatste evenzeer. Opvolger en bewonderaar van Chastellain, mist hij alles, wat deze ondanks de pompeuze vorm belangrijk maakt: gedachte, bezieling, onpartijdigheid. In Molinets overdreven navolging ontaardt de zware rhetoriek tot holle klank. Hij is niet

de enige leerling, die de meester in discredit heeft gebracht. Staatkundige ideeën vindt men bij hem nauwelijks.

Trouwens, ook bij de beste historieschrijvers der vijftiende eeuw is het een schrale oogst, als men naar de uitdrukking van staatkundige ideeën zoekt. Hun zin staat niet naar het formuleren van nieuwe, waarlijk politieke denkbeelden. Er bloeien allerlei bloemen op dat veld, maar het gezochte kruid zeer schaars. Deze schrijvers zijn nu eenmaal bijkans altogader lieden van weinig geestelijke verdieping. Ik ken haast geen literatuur, die men met zo geringe inspanning des geestes kan lezen, maar die men daardoor ook ten slotte met zo weinig bevrediging geniet. Eindeloos vermeien zij zich in de faits divers (te weinig divers) van de kleine oorlog, afgewisseld door beschouwelijke wandelingen op het meer dan platgetreden pad der vrome moralisatie. De enige, die met zijn diepe staatsmansblik een uitzondering maakt, Philippe de Commines, laat ons bij dit onderzoek in de steek. Want indien de overloper van 1472 ooit Bourgondisch staatsgevoel had bezeten, hij zou het in zijn gedenkschriften zorgvuldig vergeten hebben. Tot op hem toe staan alle historieschrijvers onder de ban van Froissart, en Froissart is juist de heraut van het internationale, beter nog voornationale ridderideaal, dat, half als het avondrood ener ondergaande cultuur, half als het kunstlicht ener valse renaissance, het oog der tijdgenoten verblindt voor het onderscheiden van denkbeelden, die in die tijd eerst vaag opdoemden, denkbeelden, waarin de opkomende beschaving uitdrukking vond, zoals de nationale staatsidee.

De sfeer, waarin reeds in de veertiende eeuw denkbeelden omtrent het wezen van de staat en zijn roeping omlijnd begonnen te worden, was een geheel andere. De theorie van de staat is opgebouwd door theologische publicisten als Occam en Marsilius van Padua, de positieve staatsleer door de vorstelijke 'legisten', waarvan Holland zulk een voortreffelijke figuur bezit in Philips van Leiden. Met die gedachtenkringen hebben de Frans schrijvende 'historiographes' geen aanraking gehad. Zij zijn leken en edelen, althans naar de geest.⁵ Het grote vraagpunt, dat de kerkelijke schrijvers en de rechtsgeleerden noodzaakte, het begrip van de staat klaar te ontwikkelen: de verhouding van geestelijk en wereldlijk gezag, heeft voor hen geen betekenis. Hun staatsbegrip is nog niet anders dan een vrij vage voorstelling van de oude canonieke theorie, zoals zij door Augustinus uit een ineenmelting van antieke en christelijke denkbeelden gevormd was. De rechtvaardige vorst, door God gesteld tot rechter

en vredevoogd, beschermer der Kerk, waker over het algemeen welzijn. *Salus publica*, het oude woord, dat altijd nieuw blijft, dat is ook voor hen het voorwerp van alle regeringszorg en -beleid. In theorie. Want in hun voorstelling van de politieke feiten komt nauwelijks iets anders naar voren dan dynastieke erf- en familiegeschillen. Het 'huis' neemt bij hen de plaats in der gemeenschap, al gunnen zij af en toe een woord van deer- nis aan het mishandelde en uitgeperste volk, welks welzijn zo slecht wordt behartigd. Maar dit medelijden met het arme volk is er een van uit een steile hoogte. De geleding der samenleving in standen is voor hen het inbegrip der maatschappij. En vervuld als zij zijn van het bouwvallige ridderideaal, niet anders kennende dan de adel en zijn belangen, zien zij in het standenorganisme de rol van de adel onevenredig groot; hij geldt hun als de actieve, dragende en werkende kracht der gemeenschap, spiegel van alle eer, handhaver van alle macht. Zie daar de omtrek, waar binnen de gedachten van Chastellain, La Marche en hun gelijken omtrent poli- tische gemeenschap en heerschappij zich bewegen.⁶

Evenmin als het begrip staat kennen zij dat van nationaliteit in de zin van staatkundige volkseenheid. De veel gebruikte term 'nation' is nog los van elk politisch bewustzijn en duidt enkel een samenhang van dialect en zeden aan, lieden 'd'ung habit et d'ung langaige'.⁷ Natiën zijn bij voor- beeld de Friezen, de Vlamingen, de Geldersen, de Bretons, en evengoed de Picardiërs, de Luikenaren, de bewoners van Champagne. Slechts een enkele maal, daar waar het nieuwe patriotisme ontspruit, krijgt de term 'nation' plotseling een hogere waarde en wijdere strekking.

Maar de geboorte van een levendig patriotisme blijft niet uit tot nadat eerst een helder begrip van de staat dat van volkseenheid heeft bevrucht. Men behoeft het niet uit de geschiedenis der Middeleeuwen te leren. Het patriotisme is te allen tijde van zulk een scherp politisch bewustzijn onafhankelijk. Het verheft zich op de grondslagen van veel primitiever en veel instinctiever voorstellingen.

Zich één volk te voelen, zich voor het behoud van die eenheid dood te vechten, daartoe is niet anders nodig dan juist die samenhang van taal en zeden, welke van ouds het begrip volk of natie uitmaakte. Doch dit is nog nauwelijks patriotisme te noemen, wanneer daarin het gevoel van trouwen afhankelijkheid aan een legitieme leiding ontbreekt. Eerst uit het besef van verwantschap en trouw te zamen ontstaat patriotisme. Het verschijnt, zegt Burckhardt, 'im Volke mehr unwillkürlich, als hohe

Rassetugend, teilweise gespeist vom Hasse gegen die, welche nicht wir sind, in den gebildeten Geistern aber als Bedürfnis der Hingebung an ein Allgemeines, der Erhebung über die Selbstsucht des Einzelnen und der Familie'.⁸ Is inderdaad die behoefte aan opoffering eerst een uitvloei- sel van beschaving, dus dan toch van reflectie? Ik geloof het niet. Reeds in het volkspatriottisme verenigt zij zich met die haat tegen 'de anderen', hoe minder overdacht, des te zuiverder. De aard van het middeleeuwse volkspatriottisme is zuiver affectief, hun trouwe liefde voor de vorst zijn volkomen primaire gemoedsbewegingen. Wij geschiedvorsers van heden houden, om de politieke en sociale tegenstellingen van vroeger te ver- staan, het oog zo gespannen gericht op de motivering der groeperingen, de reden, of als men wil, de economische noodwendigheid van elke par- tijkeuze, dat wij steeds gevaar lopen, de betekenis van de primaire gemoedsbeweging te veronachtzamen. Middeleeuwse partijsentimenten en vorstentrouw verstaat men in hun hartstochtelijke polslag beter door te letten op de hysterische aandoening van een opgewonden volks- menigte, dan door ijverig te zoeken naar een economische verhouding, die wel ter verklaring zou kunnen dienen. Nog beter wellicht door een enkele trek uit de bronnen.

In het spel van *Marieken van Nimwegen* treft Marieken haar moei aan in een stuip van woede. 'Ende opten selven dach, dat si te Nimmeghen comen was, sa hadde haer moeye teghens vier oft vijf vrouwen ghekeven om des hertoghen Adolf wille, die sijnen vader hadde doen vanghen, als dat si bat scheen dul oft een verwoede duyvelinne te sine dan een kersten mensche, want si metten jonghen hertoge pertijde, ende vermoorde namaels haerselven, doen si hoorde, dat dye oude hertoghe uuter ghe- vanckenissen verlost was bi toedone van den casteleyn van den Grave, ghelijck ghi hierna horen sult.' Al geeft nu dit voorbeeld van tot razernij vervallende partijschap geen historisch geval weer, het toont ons hoe, nog na 1500, een dichter partijschap zag, en wij kunnen wat van hem leren omtrent de volksgeest dier tijden. 'Wat dwasen menschen', morali- seert hij bij tantes jammerlijk einde:

...dat si om princen oft heeren
 Oft uut partiscap hemselven verdoen.
 Partie ende nidicheyt baet der hellen menich millioen
 Van zielen, eer tjaer lijst.'

In het volk der Middeleeuwen leefden inderdaad de gevoelens van patrijtschap of liefde tot zijn land in hartstochtelijke vormen. Froissart verhaalt ons, hoe bij de landing van Albrecht van Beieren in Friesland in 1396, een vrouw, in blauw laken gekleed, plotseling ‘comme folle et esragée’ uit de drom der Friezen, die op de dijk de aanval afwachtten, vooruitschoof, de Henegouws-Hollandse schepen tegemoet; in het gezicht der vijanden lichtte zij rok en hemd op, en keerde hun het achterste toe, om terstond door een regen van pijlen getroffen en door de aan land gesprongen krijgers afgemaakt te worden. Molinet vertelt van een oude Picardische matrone, zo gehecht aan Bourgondië, dat zij met het Franse zwaard op de keel gedwongen nog slechts roepen wou: ‘Puisque fault qu’il soit, vive le roy, de par le diable!’ Welk een dodelijke haat naburige steden elkaar konden toedragen, leert het verhaal van Commynes omtrent het Bourgondische Bouvignes en het Luikse Dinant.⁹

Even onmiddellijk en sterk aangedaan als de partijhaat uit zich partijliefde en trouw.

In 1462 lag Philips de Goede zwaar ziek. Toen een gevaarlijke wending dreigde, zond Karel, zijn zoon, ‘pensant plustot remédier en paternel mal par pryère du peuple que par secours de médecin’, naar alle goede steden om aan te sporen tot gebed en ommegang. Te Abbeville komt de bode laat in de avond. De meeste burgers lagen reeds te bed. Op zijn roepen wordt hem de poort ontsloten, hij deelt de magistraat zijn boodschap mee, en terstond laat deze alle klokken van de Sint Wolframskerk luiden, zodat iedereen verschrikt ontwaakt. Alles stroomt naar de kerk of naar het raadhuis, en daar vernemen zij de reden van het gelui en de inhoud der gekomen brieven. ‘Et là venus... tournèrent à clameurs et à cris et à battre mains par compassion, et concluans tous ensemble et d’une commune voix de eux mettre en oration dévoute toute celle nuyt pour leur prince gisant en péril, tous s’en allèrent en la grande église de Saint Offran.’ Daar maakten zij ‘grandes allumeries merveilleuses’ en lagen gekniel, in tranen, velen plat op de grond, en de klokken luidden de ganse nacht. ‘Et non cessèrent de orer et de pryer, plorer et gémir toute la nuyt jusques beau jour, et matin firent leur procession générale, leur messe et sermons.’¹⁰

Kan men levendiger beeld verlangen van het kinderlijk impulsieve ener middeleeuwse stadsbevolking?

Zo dan het patriotisme der vijftiende eeuw tiert op de zielkundige

bodem van hevige aandoenlijkheid, dit wil niet zeggen, dat ideële momenten er ten enenmale vreemd aan zijn. Evenwel, de denkbeelden, waarin het patriottisme zich vertoont, zijn nauwelijks staatkundige te noemen. Het opkomend nationaal besef verheft zich op de bodem van oude, diep ingewortelde cultuurinstincten. Juist zoals in de ontwikkeling van de godsdienst hogere denkbeelden opgroeien aan de droge stok van ouder en ruwer voorstellingen, zo heeft ook het moderne staatsgevoel zich moeten enten op oudere gedachten van meer primitieven inhoud.

Het gevoel van verwantschap en trouw, dat de eerste phase van patriotisme uitmaakt, wordt eerst in volle kracht ondervonden in strijd en beproeving. Dan eerst wordt de trouw werkdadig, de samenhang der gelijkgezinden openbaar. De strijders vormen een 'partij'. Het begrip partij nu is een overoude bewuste cultuurgedachte, diep geprent in het leven en de dichtkunst van alle volken. Als 'partij' stond de aangeklaagde met zijn eedhelpers voor de rechter. 'Partij' vormde in een vete het geslachtshoofd met zijn gezin en gevolg. Deze beide aspecten: partij te zijn in een rechtsgeding of in een vete, bleven lange tijd het gemeenschaps- en aanhankelijkheidsgevoel van de opgroeiende staat beheersen. En juist in het Bourgondisch sentiment, dat de vóórvorm is van ons nationaal bewustzijn, hebben die beide voorstellingen een zeer bijzonder aandeel. Immers de Bourgondische staat zelf was tenslotte niet anders dan de glorieuze ontwikkeling van een aanvankelijke Bourgondische partij. De voorstelling van 'le parti bourguignon' blijft nog nawerken, wanneer de macht der hertogen feitelijk reeds een staat is, gescheiden van Frankrijk, met een zelfstandig beginsel. Dan nog vindt de tijdgenoot dikwijls voor de eenheid van die staat geen andere uitdrukking dan het woord 'le duc et tout son parti'. Van de Bourgondische gewesten wordt gesproken als: 'tous les divers pays qu'il avoit portans sa querelle', van een onderdaan als 'obstinée en la querelle des Bourguignons', 'le peuple d'Arras estoit tant affecté à la querelle des Bourguignons que rien plus'.¹¹

'La querelle des Bourguignons', dat is een veelzeggend woord. Men ziet hier voor ogen, hoe de staatkundige begrippen zich vormen. Hoe de staat eerst nog slechts gebrekkig wordt opgevat, in een primitieve gedachtenvorm, als ware hij slechts een verwijding van het verband, dat de klager verbindt met zijn eedhelpers, met zijn magen en mannen. Men kan 'la querelle des Bourguignons', als men wil, eenvoudig vertalen door 'de Bourgondische zaak', en het op één lijn stellen met de nog gebruike-

lijke spreekwijzen 'de Staatse zaak, de nationale zaak'. Maar tot die vage zin van 'zaak' is hier 'querelle' eerst bezig te verflauwen. De oorspronkelijke betekenis 'klacht, rechtsgeding' is er nog niet geheel uit verdwenen. En juist op die overgang van betekenis komt het hier aan. Een 'querelle', een 'claghe', dat wàs voor het bewustzijn der tijdgenoten kern en motief der ganse Bourgondische politiek. Laat men toch niet vergeten, dat de *bewuste* gedachte, die in hun oog de staatkunde der hertogen rechtvaardigde, steeds weer is: de wraak voor de moord op Jan zonder Vrees, in 1419, te Montereau! Aeneas Sylvius, de humanist, een der onbevangenste denkers van zijn eeuw, looft Philips de Goede in deze termen: 'Eén vorst schijnt mij boven allen te prijzen: Philips, de hertog van Bourgondië... Hij bezit onmetelijke rijkdommen... hij is een vroom vorst, hij bemint de moeder Kerk. Hij begeert de moord zijns vaders te wreken, en de voetstappen zijner voorzaten te volgen.'¹² Nog omstreeks 1470 en 1480 spreken zoowel Olivier de la Marche als Thomas Basin bij het opstellen van hun gedenkschriften van de moord van 1419 als de oorzaak van alle ellende, die sedert dien tijd Frankrijk heeft getroffen en de landen der Franse kroon heeft uiteengescheurd. 'Et qui pes est, ceste dolente et douloureuse playe ne se peult ou ne se scet guarir, qu'elle ne soit d'an à aultre et de saison en saison renouvellee et mise à sang fraiz par les couraiges d'ung chascun party, enflez, despitz et non saoulez de vangeance et d'estrif.'¹³

Voor de onderdanen van Bourgondië in het algemeen nam dus de voorstelling van een partij te vormen de plaats in van een eigenlijk nationaal besef. Voor een deel hunner gold een nog hechtere ideële band bovendien: die van de gevolgsman aan de broodheer. Ziedaar de oudste en onmiddellijkste band van trouw. Het denkbeeld van deze zo natuurlijke af- en afhankelijkheidsverhouding is in de ganse middeleeuwse beschaving ten diepste doorgedrongen, van de dagen der Volksverhuizing tot midden in de Renaissance. Het is een machtige factor geweest in de organisatie van de vroege Germaanse rijken. Het is een der voornaamste motieven in de heldensage. Tijdelijk op de achtergrond gedrongen door het leenstelsel, herleefde dit beginsel van een persoonlijk 'gevolgschap' in de latere Middeleeuwen. Naarmate het vorstelijk hof weder, evenals in de Frankische tijd, het levensorgaan ener actieve regering werd, steeg de behoefte aan een groot personeel van steeds bereide vorstelijke dienaren. Deze werden niet meer uitsluitend met lenen

beloond, doch in de eerste plaats met onmiddellijk levensonderhoud, zij het in de vorm van gage, pension of in natura. IJveriger en bewuster misschien dan enig ander vorstenhuis van hun tijd hebben juist de Bourgondische hertogen de vorming van een machtige groep van zulke 'pensionnaires' gecultiveerd. Geen krachtiger factor in de schitterende ontplooiing van hun macht dan die opzettelijke vereniging van alles, wat de hertog aan beleid, dapperheid, kunde en kunstvaardigheid in zijn dienst begeerde, door de band van het broodheerschap. Jan van Eyck 'varlet de chambre' van Philips de Goede: dat wil zeggen, in het hofverband gevoegd in de rang, die burgerlijk handwerk en geboorte hem toegankelijk maakten. De hofstaat der Bourgondiërs, die het model werd voor latere hoven,¹⁴ voor Spanje in de eerste plaats, is in meer dan één opzicht een herleving van de oude organisatie der hofambten en hofdiensten uit de Frankische tijd. Evenals in de vroegere Middeleeuwen uit de oude hof- en huisdiensten als maarschalk en drossaat de oudste hoge krijgs- en staatsambten waren ontstaan, is ook in de Bourgondische hofdienst der vijftiende eeuw het kader van een regeringspersoneel gegeven: voorsnijders en 'panetiers' hebben niet enkel in de huishouding, maar ook in de slagorde hun aangewezen plaats en functie. Alle rang en waardigheid in die luisterrijke hofstaat geldt voor Olivier de la Marche, die hem ons beschrijft, als heilige, onverzettelijke ordinantie.¹⁵

Met de zo gestegen belangrijkheid dezer dienstverhouding zelve was ook het gevoel, dat van ouds die verhouding bezielde had, herleefd. Iemands brood te eten is een persoonlijke betrekking, die in elke sfeer van beschaving een hoge ethische betekenis heeft. Het is het alternatiefste, ja animale motief voor trouwen dienst.

'Hout op, o cameraden,
Van cappen ende kerven,
En slaeter toch mijnheerken
Van Maldeghem niet doot!

Ic heb met hem ghereden
Door dorpen ende steden
Welseven jaer ghedronken
Ende gheten van sijn broot.'¹⁶

Zo roept de rover in het volkslied, als hij plotseling zijn vroegere heer herkent. Even spontaan en instinctief klinkt het besef van de verplichting tot onvoorwaardelijke trouw aan de broodheer bij de hofdienaren zelf. In de aanhef van zijn beruchte verdediging van Jan zonder Vrees wegens de moord op de hertog van Orleans verklaart meester Jean Petit, waarom hij de opdracht, om dat ongehoorde stuk te verdedigen, niet had mogen weigeren. En wel om twee redenen. 'La première si est, que je suis obligié à le servir par serement à lui fait, il y a trois ans passez. La aeconde, que lui, regardant que j'estoie petitement bénéficié, m'a donné chascun an bonne et grande pension pour me aider à tenir aux escoles, de laquelle pension j'ay trouvé une grant partie de mes despens, et trouveray encores, s'il lui plaist de sa grace.'¹⁷ Het klinkt wel zeer naïef. Naar de moreele verdedigbaarheid van de daad wordt niet gevraagd: diensteed en pensie rechtvaardigen alles. Het woord 'nourriture', dat die verhouding uitdrukt,¹⁸ heeft bij Chastellain een verheven en tedere klank. Niets grieft hem zozeer als het verzaken der verplichtingen, die voortspruiten uit 'prise nourriture'. Met aandoening beschrijft hij, hoe het hofgezin van de graaf van Charolais, toen deze te Gorkum allen, tot de keukenjongens toe, voor zich roept, om hun de financiële nood mee te delen, waarin de ongenade zijns vaders hem had gebracht, hem geestdriftig trouw blijft. Een edelman, die in een conflict van leenplicht en 'nourriture' het laatste laat zegevieren, heeft zijn volle sympathie.¹⁹

In die verhouding van brooddienst zijn allen, die het Bourgondische rijk hebben helpen bouwen, omhooggekomen: staatsdienaren als Nicolaas Rolin, veldheren als de Croys en Lalaings, geletterden als Chastellain en Olivier de la Marche. Zonder twijfel heeft de voorstelling van die trouw aan de broodheer, die band met allen, die 's heren brood mede aten, een belangrijke plaats bekleed in hun Bourgondisch patriottisme.

II De Bourgondische macht en Frankrijk

Als elementen dus van die staatkundige voorstelling, welke wij desnoods patriottisme kunnen noemen, maar nog niet nationaal besef, nog minder staatsbesef, meenden wij in de eerste plaats een primitief gemeenschapsgevoel van sterk emotionele aard te vinden, vervolgens een besef van partij plicht en eindelijk dat van trouw aan de broodheer. Nu is men

geneigd te vragen: maar waren er dan niet twee denkbeelden van hogere orde dan die van partijverband en brooddienst, en als zodanig veel nader verwant aan ons modern staatkundig bewustzijn, denkbeelden, die evengoed als de genoemde in een duidelijk uitgesproken vorm aan het middeleeuws denken bewust waren, namelijk de ideeën van leentrouw en van gehoorzaamheid aan de door God gestelde overheid? En zijn dan hier niet veeleer de kiemen te zoeken van het ontwakend staatsbesef? Het is inderdaad zeer waarschijnlijk, dat wij bij een onderzoek naar de ontwikkeling van het Franse of Engelse nationaal besef die beide denkbeelden een veel groter rol zouden zien spelen. In de Bourgondische staat evenwel is dit anders. Voorzeker was de hertog voor velen de leenheer, voor allen de overheid. Maar *als idee* wezen zowel het feodale beginsel als het begrip der christelijke overheid over de hertog heen naar de Franse kroon.²⁰ Dáár was uit een feodaal en uit een theologisch oogpunt het opperste voorwerp van verering en aanhankelijkheid. Een gedachte, die in de Bourgondische staat zelven dat voorwerp van verering vond, kon zich niet vasthechten áán de denkbeelden van leentrouw en koningstrouw, maar moest zich ontwikkelen des ondanks. Hier lag juist het zwakke punt van die staat, niet in theorie alleen. Het was zijn oorsprongsgebrek zelf: dat hij was ontstaan door schismatieke afscheiding uit een ouder en verhevener machtseenheid: de Franse Kroon. Een Bourgondisch nationaal besef had zich, zo het levensvatbaar zou blijken, te ontworstelen aan het denkbeeld van het Franse paniotisme. En dit laatste leefde reeds een paar eeuwen in een scherp uitgesproken vorm. Het is opmerkelijk, hoezeer de uitingen van het gevoel voor het Franse vaderland reeds in de vijftiende eeuw dezelfde klank hebben als veel later en ten dele nu nog: dat schelle klaroentimbre, dat uit de legerkampen van Lodewijk XIV en van de Revolutie schalt. De hoogmoed van zich de edelste natie ter wereld te voelen, tot heersen bestemd, bloem en voorbeeld van ridderdeugd, leermeesteres der volken, – de onaantastbare dunk van de superioriteit van Parijs ‘*reposaille d’honneur mondain et de sens*’, het schier aanbidden van de leliebloem, dat alles spreekt reeds luide. Wat meer zegt: van dat alles kunnen zich ook de Bourgondische hertogen en hun dienaren niet losmaken. Al die trots en glorie is mee hun erfdeel. Hoe zou het ook kunnen, dat niet de afstamming van de leliën, in een tijd, toen ‘France’ en ‘*maison de France*’ nog nauwelijks gescheiden begrippen waren, de hertogen ten sterkste had gepreoccu-

peerd. Bij Chastellain zelf, de hofgeschiedschrijver van Philips de Goede, kan men al die sentimenten in een sonoor pathos uitgedrukt vinden, niet enkel in zijn gelegenheidsgeschriften, die de verheerlijking van Frankrijk tot onderwerp hadden, zoals 'Le thrône azure' en 'L'entrée du roy Loys en nouveau règne',²¹ maar door zijn gehele kroniek heen.²² Het besef van Fransen te zijn en in Frankrijks hoge roem te delen, heeft het opkomen van een zelfstandig Bourgondisch-Nederlands vaderlandsgevoel in de weg gestaan.

De Franse geschiedvorsers van de laatste eeuw zijn in hun veroordeling van de Bourgondische politiek, hoe gerechtvaardigd ook van het Franse standpunt die veroordeling moge zijn, op enkele punten tot minder juiste voorstellingen gekomen. Lange tijd was de opvatting van de partijtwisten Orleans-Bourgondië en van de regeringen van Karel VII en Lodewijk XI ook in Frankrijk zelf onder de invloed gebleven van de grotere faam der 'bourguignonse' geschiedschrijvers. Het getuigenis van Monstrelet, van de 'Bourgeois de Paris', van Chastellain, La Marche, Thomas Basin en zoveel anderen, klonk nu eenmaal luider dan dat der enkelen, die 'Armagnacs' waren geweest. 'L'histoire s'est faite bourguignonne' kon Michelet zeggen, die hierin, zoals zo dikwijls, met een lichtende flambouw de weg heeft gewezen, om tot een juister oordeel te geraken. Men heeft ingezien, dat het standpunt der Armagnacs ten slotte meer recht had, als het ware Franse te gelden dan dat van Bourgondië, dat de zegepraal der Bourgondische politiek tot Frankrijks ondergang zou hebben geleid. Maar de reactie is wat te ver gegaan. 'Il n'y a pas cent ans, zegt Auguste Molinier, qu'on est revenu à une appréciation plus intelligente des faits, et qu'on a commencé à voir dans la maison de Bourgogne une maison étrangère et ennemie.'²³ Een vreemd en vijandelijk huis, zeker, dat is waar... als wetenschappelijk-historische conclusie omtrent de betekenis van het huis Bourgondië voor de geschiedenis van Frankrijk. En toch zou het geheel onjuist zijn, al de loyale Franse gevoelens, die aan het Bourgondische hof tot in de tijd van Karel de Stoute toe steeds met nadruk beleden zijn, eenvoudig te verklaren voor politieke veinzerij. De grote scheiding, die wij van ons historisch gezichtspunt ontwaren tussen het Bourgondische principe en het Franse, is aan de tijdgenoten nimmer bewust geweest. Dat het nationale heil van Frankrijk slechts kon bestaan in de eenheid des rijks en het sterk gezag des konings, had nog niemand uitgesproken, ook niet de Armagnacse tegen-

standers van Bourgondië, al handelden dezen er onbewust naar. De conflicten met de kroon blijven voor de Bourgondische hertogen huiswisten, waarin zij, ook al zitten zij te Gent of Brussel, als Fransen voor een goed recht van Frankrijk zelf opkomen. Men kan hun politiek van het Franse standpunt een dwaling noemen, een zelfzuchtig beleid, maar een vreemde, vijandelijke politiek, laat staan een verraad, niet.²⁴ De Franse geschiedenis zou van verraders wemelen, wanneer al degenen, die niet hebben ingezien, dat de lijn van Frankrijks ontwikkeling over centralisatie en absolutisme liep, die voor particularistische belangen zijn opgetreden: Hugonoten, Ligueurs en alle vijanden van Richelieu, als verraders moesten gelden.

En zelfs al wilde men de staatkunde der hertogen opvatten als een anti-Franse, dan nog zou er twijfel mogelijk zijn, of daarmee al hun uitingen van Frans loyalisme vervielen tot bewuste huichelarij. De afstand tussen politieke ideeën en politieke daden en belangen kon in de vijftiende eeuw onbewust nog veel groter zijn dan tegenwoordig. Men behoeft maar heel weinig in cultuurhistorische richting gewerkt te hebben om te weten, dat die tijd ons in elke sfeer, op elk gebied voortdurend mensen laat zien, die handelen zonder verband of in tegenspraak met hun uitgesproken denkbeelden. Een beoordeling van zodanige houding als louter huichelarij zou onhistorisch zijn. Men heeft veeleer te doen met een algemeen onvermogen om het geheel der eigen handelingen te spiegelen in de beleden plicht of moraal. Veel meer dan in de kritische geest van de moderne mens is er in de geest der vijftiende-eeuwers plaats voor verschillende lagen van denkbeelden, die elkander logisch behoorden uit te sluiten, waarvan nu de een dan de ander woorden en daden bepaalt. Een wankel evenwicht tussen een pathetisch Frans patriottisme en de ontwakende geestdrift voor een nationale Bourgondische zaak, zo zou men het politieke standpunt van een geest als Chastellain kunnen kenmerken. De sterke schommeling tussen die beide uitersten, zoals hij die vertoont, is misschien juist bij een hooggestemd idealist, als hij is, het best te begrijpen.

Chastellain noemt zich Fransman. 'Sy requiers et supplie aux lisans, de quelque party qu'ils soient, François, Bourgongnons ou Anglois, que sur moy leur plaise oster toutes partialités, suspicions et faveurs, et me juger tel que me proteste: léal François avec mon prince.' Geboren Fransman, zegt hij: 'Je François doncques de naissance et exalteur de la nation...' Dit is vreemd, want hijzelf vertelt, dat hij geboren was in het

graafschap Aalst, en uit de huizen van Gavere en Massemen stamde.²⁵ Aalst nu maakte deel uit van Rijks-Vlaanderen, behoorde dus niet onder de Franse kroon, en de genoemde edele geslachten schijnen dan ook keizerlijke leenmannen te zijn geweest.²⁶ Uit een feodaal oogpunt, – en zo zou men haar toch in de eerste plaats moeten verstaan,²⁷ – ging dus, schijnt het, die professie van nationaliteit eigenlijk niet op. Of bedoelt Chastellain, als hij zich Fransman noemt, dat het Frans zijn moedertaal was? Maar ook dit schijnt twijfelachtig. Niet omdat hij goed Diets kende,²⁸ ook niet, omdat zijn taal meer Vlaamse woorden en wendingen vertoont dan die van zijn Picardische tijdgenoten Monstrelet en Moline: van het Frans uit Vlaanderen is dit niet meer dan natuurlijk. De bewoordingen evenwel, waarin La Marche hem prijst als ‘natif flameng, toutesfois mettant par escript en langaige franchois’,²⁹ doen mij toch half en half vermoeden, dat Chastellain als geboren Diets spreker is te beschouwen. Dat doet ook het welgevalen, waarmede Chastellain zelf in gepaste nederigheid zijn Vlaamse eigenschappen van grove landelijkheid in het licht stelt. Hij spreekt van ‘sa brute langue’, hij noemt zich ‘homme flandrin, homme de palus bestiaux,... ygnorant, bloisant de langue, gras de bouche et de palat et tout en fangié d’autres povretés corporelles à la nature de la terre’.³⁰

Zo sterk moet dan de afstraling van de Franse glorie zijn geweest, dat zij een man, die naar alle schijn door moedertaal noch herkomst aan de kroon verbonden was, geheel betoverde. ‘Je n’ay amour à région chrestienne que à celle de France. Van jongsaf heeft hij naar Frankrijks heerlijkheid in bewondering gestaard, op Frankrijk al zijn liefde en geestdrift geplaatst, ‘par une affection toute brûlant de voir vostre régnation glorieuse’. Alle glans en heerlijkheid der Bourgondische landen wordt aan Frankrijk ontleend: ‘la nation de deça vit et emprunte de la plénitude de l’autre’.³¹ Die eerbied en bewondering van Frankrijk maken de grondtoon van zijn politieke stemming uit. Hoe meer hij zijn bezieling zoekt louter in het ideaal, des te klaarder klinkt zijn lof van Frankrijk, door geen Bourguignonsche scrupules verstoord. En tegelijk, des te rhetorischer en gekunstelder valt zijn dichten uit, zoals de hyperbolische lofzang ‘Le thrône azuré’.³²

Maar het was voor de geschiedschrijver van het huis Bourgondië niet mogelijk, altijd in die blijde verheffing te zweven. Hij had al te veel te verhalen, wat van bittere vijandschap met de Franse kroon sprak. Om de

werkelijkheid met zijn diepgewortelde genegenheid voor Frankrijk te rijmen, scheidt hij zich de volgende voorstelling. De hertogen zijn altijd echte Fransen gebleven, vol eerbied voor de kroon en vervuld van een ernstig streven naar het heil van Frankrijk. Maar een noodlottig misverstand maakt Karel VII blind voor de edele bedoelingen van Philips. Nooit heeft het lot een persoonlijke samenkomst der beide vorsten willen gedogen, die alle geschillen had kunnen vereffenen.³³ Frankrijk wordt slecht gediend. De koning (Karel VII wel te verstaan, want tijdens Lodewijk XI veranderen Chastellains opinies) is goed, maar boze raadgevers belasteren de hertog, en de Fransen haten hun ware vrienden, de Bourgondiërs. Daar is één man te veel in het koninkrijk, menen zij: de hertog van Bourgondië. Laat hen bedenken, dat zijn dood Frankrijk slechts ongeluk kan brengen. Het zou kunnen gebeuren, dat door de schuld van die kwaadwilligen Frankrijk te gronde ging. De laatste halve eeuw heeft het rampspoed genoeg gebracht. Hij voelt 'mélencolie sur France', want brengen haar laatlukkende zonen haar eenmaal ten verderve:

'Dieu ne fit oncques deux Troyes ne deux Romes,
Ne fera-il deux Frances, quant faillie
Sera la nostre, assez ja affoible'.³⁴

Of zullen nog eenmaal de betere tijden aanbreken, 'là ou les cueurs et les diverses nations tous sous un sceptre s'entr' aimeront et seront unis ensemble?'³⁵ De gouden eeuw van eendracht tussen Frankrijk en Bourgondië, zijn toekomstdroom, heeft Chastellain nog eenmaal nabij kunnen wanen. In 1461 bracht hertog Philips de nieuwe koning Lodewijk, die vijf jaren als dauphin zijn gast was geweest, in staatsie naar Frankrijk terug, om gekroond te worden. De intochten te Reims en te Parijs waren triomfen voor de Bourgondiër, die in de hoofdstad nog een goed deel van de oude populariteit van zijn huis levend vond. Het rhetorische vizioen, dat voor Chastellain als voor zoveel anderen de beproefde vorm was, om een gelegenheidsgedicht in te leiden, toonde hem ditmaal (met veel ander fraais) een hand, die hem in gulden letteren het schriftwoord voor ogen hield: 'Lapidem quem reprobaverunt aedificantes, hic factus est in caput anguli'.³⁶ Zijn hertog zou opnieuw worden, wat eens diens grootvader, de eerste Philips, geweest was: de hoeksteen der Franse politiek. De hertog zelf zal het niet anders hebben verwacht.

De ontgoocheling was nabij. Een staatkunde, die op de dankbaarheid van Lodewijk XI bouwde, was een luchtkasteel. Twee jaar later had de koning door het betalen der pandsom het Somme-gebied, dat Philips sedert 1435 bezeten had, en waarmee hij zich in het belangrijkste deel van Frankrijk zelf genesteld had, ingelost. Daarmee had Lodewijk de Bourgondiër zijn sterkste greep in Frankrijk zelf ontworpen en een scherper grens getrokken tussen Frankrijk en de Bourgondische landen. Philips' krachten takelden af; nog twee jaren en Karel was aan 't woord, Procrustes-natuur als weinigen. Hij nam de leiding op zich van dat ongelukkig avontuur, dat de prinsen van den bloede en enkele grote edelen, onder de naam van Ligue du bien public verenigd, tegen de macht van de kroon en de eenheid van het vaderland waagden. De slag van Montlhéry (1465) en de verdragen van Conflans en Saint Maur waren enkel de schim van een zegepraal. Het Bourgondische huis was een stap nader bij zijn ondergang gekomen, en de schone schijn van een Bourgondische politiek, die Frankrijks' heil voor had, was onherstelbaar verstoord. Tot nu toe had het als een vrome fictie kunnen gelden, voortaan kon het slechts een vals voorwendsel heten. De eerlijke Chastellain zuchtte weldra bij de slechte koers, die de zaken namen: 'Et tout cecy venoit et mouvoit, hélas! de ce maudit Bien Publique'.³⁷

Die inroeping van Frankrijks algemeen welzijn door hen, die wij als Frankrijks gevaarlijkste vijanden moeten beschouwen, is, als wij goed toezien, geenszins een vinding geweest van de rebellen, die in 1465 dat woord 'bien public' tot een aanfluiting hebben gemaakt³⁸. Zij herhalen slechts, wat sedert lang een soort leuze der Bourgondische partij was geweest. In haar opkomst, kort na 1400, te Parijs, gedroeg die partij zich als voorstander van beter bestuur, als reform-partij, en met enig recht.³⁹ Christine de Pisan had oprecht de dood van de eerste hertog van Bourgondië, Philips de Stoute, kunnen beklagen als strekkende 'à grant préjudice du bien propre de la couronne de France, et grief et perte de la publique utilité commune'.⁴⁰ Zo leeft hij voort in Chastellains gedachtenis, pijler van Frankrijks troon, die hij op zijn schouders torste, die wijs en goed 'disposa et tourna son entendement à preud'hommie et toutes ses oeuvres et conclusions à l'intégrité de ce royaume et de publique salut'.⁴¹ Jan Zonder Vrees had voor al zijn woest geweld geen andere leus ingeroepen,⁴² en de zonderlinge bewonderaar, die hem het politieke herdersdicht *Le Pastoralet* wijdde, roemt hem als een 'qui en son tamps fu

moult preux et vaillans, et tant loialment ama le roy Charle Sisime, le roialme et le bien de la chose publique, qu'en la fin en morut'.⁴³ Het levenswerk van Philips de Goede drukt Chastellain in dergelijke woorden uit: 'tenoit le salut de France en sa clef et la tranquillité d'Occident en sa main'.⁴⁴

Niet alleen voor hun Franse politiek gebruikten de Bourgondiërs die leus van het algemeen welzijn; zij dient hun ter rechtvaardiging van alle kloeke grepen: Philips' inbezitneming van Brabant in 1430, de inzetting van David van Bourgondië als bisschop van Utrecht, het beleg van Neuss, het streven naar een koningskroon, alles geschiedt terwille van het 'bien public'.⁴⁵ Een oude term van de canonieke staatstheorie, totnu toe meer gehanteerd als een vaag schoolbegrip, wordt omgesmeed tot een instrument der moderne staatkunde. Wij zijn niet ver meer van het 'raison d'état' der zeventiende eeuw.

Het is zeer moeilijk te schatten, hoeveel bewuste veinzerij en hoeveel politieke waan er achter dit gebruik van zulk een schoonschijnende beweegreden verscholen liggen. Van ons historisch standpunt schijnt dat beroep der Bourgondiërs en hun bondgenoten op het welzijn van het land, dat zij bedreigden, te absurd om oprecht te zijn. Maar dat komt ten dele, doordat wij onwillekeurig de Franse geschiedenis verlengd zien tot in de nieuwere tijd, en dan erkennen, dat de politiek van Lodewijk XI de waarlijk nationale en enige heilzame is geweest. Ons oordeel wordt dan gevormd op grond van ons historisch inzicht in het wel van de staat. De tijdgenoot ontbrak dat inzicht. De tijdgenoot werd het politieke oordeel door hartstocht gekleurd. Hij leefde in verwarde onklare tegenstellingen.⁴⁶ En ons historisch inzicht zelf kan nog fouten begaan. Eclectisch, isolerend als het uitteraard werken moet, stelt het de historische verhoudingen te scherp uit elkaar, ziet Frankrijk aan de ene zijde, de Bourgondische staat aan de andere, een scherpe grens tussen beide. In werkelijkheid nu bestond die grens nog niet.

Het hertogdom Bourgondië, de graafschappen Vlaanderen en Artois bleven deel uitmaken van het Franse koninkrijk. De hertog bleef de eerste Pair van het rijk. Tal van edelen waren zowel in Frankrijk als in de Bourgondische landen gegoed, en hadden bij afwisseling, of zelfs tegelijkertijd, in verschillende ambten de koning en de hertog gediend. Zolang de steden aan de Somme in het bezit van de Bourgondiër bleven, gingen de wederzijdse landen bijna ongemerkt in elkander over. De hertog

oefende nog altijd een zeer belangrijke invloed uit op de inwendige Franse staatkunde. Met het huis Bourbon, van alle Franse prinsenfamilies het machtigst aan landen, en in bloed het verst verwijderd van de regerende Valois, stonden zij in de nauwste en vriendschappelijkste betrekkingen. Hoeveel van de oude partijhartstocht uit de dagen van Armagnacs en Bourguignons nog in Parijs zelf weer kon opleven, had het bezoek van Philips in 1461 getoond.⁴⁷

Het is de scherpe blik van Lodewijk XI, die inziet, dat hij het Bourgondische gevaar eerst dan zal kunnen bestrijden, wanneer vooraf de brede gemeenschappelijke zone tussen Frankrijk en de Bourgondische landen heeft opgehouden te bestaan, wanneer een scherpe grens een ieder zal gedwongen hebben, te kiezen voor een van beide heren. Reeds tijdens z'n verblijf in Brabant als dauphin hadden de edelen van het hof van Philips zich beklagd, dat Lodewijk zijn gevolg de omgang met hen verbood. Na de eerste beloningen voor de hulp, hem bij zijn terugkeer in Frankrijk in 1461 door de Bourgondische hertog verleend, had Lodewijk geen enkele Bourguignon meer enig gunstbewijs gegeven.⁴⁸ In 1463 loste hij de Somme-steden, tot grote woede van Karel, die moest aanzien, hoe een hem vijandige groep zijn verouderden vader beheerste. Voor de keus geplaatst, de koning of de hertog te dienen, kozen velen het eerste.⁴⁹ Reeds in de laatste jaren van Philips begint de uittocht van Bourgondische edelen en staatsdienaren, om tijdens Karel de Stoute steeds toe te nemen, en eindelijk na de catastrofe van Nancy in 1477 te ontwaarden in een algemeen overlopen. Het waren veelal van de besten, van de wijsten althans, die de weg van Commines volgden: de handige Bourgondische ridder Philippe Pot, wiens geslacht in de dienst der hertogen was opgekomen, de rechtsgeleerde Jean d'Auffay, kort nadat hij nog een beroemd verdedigingsgeschrift van Maria's rechten had gesteld,⁵⁰ de bekwame veldheer Philippe de Crèvecoeur en zoveel anderen.

Ook in kleinigheden herhaalt zich de geschiedenis somtijds. Deze overlopers kregen een spotnaam, die geheel toevallig vele eeuwen later nog eenmaal een politieke groep in Frankrijk moest honen: de Mamluken. Zo heetten de trouwe Bonapartisten uit de latere dagen van het tweede keizerrijk, zo heetten ook die kersverse dienaren van Lodewijk XI. Maar het woord is in tegengestelde zin te verstaan: Napoleons 'Mamelucks' heetten aldus om hun trouw tot het uiterste, naar de Egyptische lijfknechten van de eerste keizer. Die van Lodewijk XI heetten zo juist om

hun verraad: de Mamluken in Egypte golden voor afvalligen van het Christendom.

'France soutient ti rans et Mamelutz,
L'euvre et le nom tesmoigne ce que c'est.
Barbarins, Turcs et Tartarins veluz
Ont plus beaulx noms et sont pyteux trop plus
Que Crievecoeur, Chame, Maigny, Clochet...'⁵¹

Het is niet meer dan natuurlijk, dat er aan de Franse zijde veel meer haat was tegen Bourgondië dan omgekeerd. De hertog en zijn omgeving konden wel de schijn volhouden, alsof zij nog altijd goede Fransen waren, en terwijl zij zelf in hun landen de rijksten voorspoed en een lange vrede genoten, terwijl aan de zelfstandigheid van hun staat rustig werd voortgebouwd, bovendien nog zich in Frankrijk laten gelden, dat nog tot het midden der eeuw de ellenden van de oorlog moest verdragen. In Frankrijk daarentegen leed men onder de smaad van de vrede van Atrecht in 1435. Daar had Karel VII zich moeten verzoenen met zijn bloedverwant de Bourgondiër, die zestien jaren lang met de Engelse vijand hem betreden had, en thans bij die vrede zijn verraad vergeten en zijn wraakzucht officieel bevredigd zag. In Frankrijk kwam men onvermijdelijk tot het besef van de werkelijkheid der verhoudingen: het feit, dat Bourgondiës macht een *corpus alienum* in het Franse organisme was geworden. Omtrent 1460 konden Bourgondische onderdanen niet in Frankrijk reizen zonder beledigd te worden; 'traître bourguignon' gold voor de Fransen zelf als een bloedige krenking.⁵² Franse edelen verklaarden openlijk, in het bijzijn van Bourguignons, dat zij eerder in de strijd de Saracenen dan de Bourgondiërs zouden bijstaan.⁵³

Die haat tegen de zijnen is het, die Chastellain hier en daar de ogen doet opengaan, die maakt, dat de gouden nevel, waarin hem het droombeeld van een glorieuze eendracht tussen Bourgondië en de leliënkroon voorzweefde, scheurt. De verontwaardiging wekt in hem sentimenten, die men voor het eerst als een Bourgondisch-Nederlands patriottisme zou kunnen betitelen, en in die verontwaardiging schrijft hij zijn beste gedicht: *le Dit de Vérité*.

Treffend is het, hoe het hele geluid van deze strofen afwijkt van zijn gewone rhetorische en precieze verzen. Hier veel minder gefonkel van

allerlei poëtisch sieraad, hier de forse, ernstige roepstem van de strijdzangen ener volgende eeuw. Dezelfde man, die gewoonlijk alle glans en heerlijkheid der Bourgondische macht alleen van Frankrijk afleidt en in zijn gedachten eenvoudig verwaarloost, dat die landen toch door taal en leenroerigheid niet louter Frans waren, herinnert zich nu plotseling de ware toestand. Philips' talrijke gewesten en bovenal zijn deugden en zijn geluk, zij komen niet van de Franse stam: 'mais viennent nuement du don de Dieu, de haute amie juste fortune, de vraie naturelle succession légitime du tronc de l'Empire, du sang tout autre de France'.⁵⁴ Nu ziet hij Fransen en Bourgondiërs als twee natiën, en vindt de naam, die al de zijnen samenhoudt: 'Et non pas tant seulement entends-je Bourgongnons pour cause du pays de Bourgongne, mais j'entends Bourgongnons de tous les divers pays qu'il avoit portans sa querelle'.⁵⁵ Haat en nijd tegen Bourgondië zuigen de kinderen van Frankrijk met de moedermelk in: Frankrijk moet een nieuw geslacht voortbrengen, gans anders dan het huidige, of het huis Bourgondië moet ten onder gaan.⁵⁶ De sterke Vlaming is in hem wakker geworden: 'nous meschans bons-hommeaus en nos granges,' zegt hij trots, en roept de Fransen toe:

'Vostre orgueil grant et hautaines manières,
Vos coeurs essours en nouvelle fortune,
Avec mespris de nos povres tannières
Que vous pensez fouler de vos bannières,
Si Dieu gardoit pour nous telle infortune...'

Maar geen nood:

'Coeur nous est gros et avons roide eschine,
Force et pouvoir et bras pour les conduire.'

De strijd begeren wij niet:

'Nous quant à nous, nous désirons à vivre;
Nous quérons paix et ami voisinage.'

Doch wee, als gij onze hertog aantast:

'Quand vous viendrez pour sa hauteur confondre,
 Il est non roy mais duc pour vous répondre.'
 ... 'Montez, régnéz, ampliez vos clostures,
 Estendez mains en terre et en mer fières,
 Faites sentir vos fers et vos armures,
 Trembler pays, peuples et fermetures,
 Dont nous, com vous, savons bien les manières!
 Mettez à l'air venteler vos bannières
 Et acquérez le monde en ceste queste,
 Mais de cestuy n'atouchiez la conqueste.'⁵⁷

Dat alles is uit een diepere laag van Chastellains gemoed opgeweld dan al zijn zwelgen in Franse glorie en majesteit.⁵⁸ Half verontschuldigend besluit hij met de woorden:

'Fruit y a povre et encor moins délit,
 Mais tel l'ay fait, angoisseux en mon lit.'

En wij mogen aannemen, dat het ditmaal niet het verbeelde rustbed is geweest, waarop hij gewoonlijk zijn allegorische gezichten ontwaart, maar een werkelijk ziekbed, dat hem in de koortsgloed zijn waarste verzen ingaf.

Le Dit de Vérité is nog geschreven tijdens Karel VII, in de jaren van Lodewijks vrijwillige ballingschap aan het Bourgondische hof in Brabant. Het geeft de gevoelens weer uit de machtigste en roemrijkste jaren van Philips, toen de vrede nog niet verbroken was. Wanneer men eenmaal de ondankbaarheid en vijandschap van Lodewijk XI heeft leren kennen, en vooral wanneer Philips, die altijd die fictie van een 'vray, bon et entier Franchois'⁵⁹ te zijn had hooggehouden, het veld heeft geruimd voor zijn zoon Karel, klinkt dat alles veel scherper. Over Lodewijk XI heeft Chastellain in de laatste gedeelten van zijn kroniek niet dan haat en verachting uitgesproken, terwijl hij Karel VII altijd vereerd had. Karel de Stoute heeft er nooit prijs op gesteld, als goed Fransman te gelden. 'Car estoit devenu tout d'autre nature que françoise, et tout à sa cause.'⁶⁰ Van zijn jeugd af had hij sterke Engelse sympathieën gekoesterd, onder invloed van zijn moeder Isabella van Portugal, in wie het bloed der Lancasters warmer stroomde dan het Portugese.⁶¹ Om een woordenwis-

seling met de gezant van Lodewijk XI af te breken, zei Karel eens: 'Entre nous Portugalois, avons une coustume devers nous, que quand ceux que nous avons tenus à nos amis, se font amis à nos ennemis, nous les commandons à tous les cent mille diables d'enfer'. Dat was niet wel gesproken, zegt Chastellain: 'pour ce qu'il y avoit de mauvais agoust pour commander tacitement un roy de France à tous les cent mille diables.' En bovendien, ook dat hij zich Portugees noemde, wekte wrevel onder zijn omgeving, omdat hij daarmee stilzwijgend de Franse naam vermaadde, vanwaar hij stamde, en zich geen Engelsman dorst noemen, waarheen zijn hart hem trok.⁶²

Zelfs die schroom om de Franse naam te verloochenen treft men later niet meer aan. De sporen van Frans loyalisme zijn bij Olivier de la Marche en Jean Molinet zo goed als verdwenen. Het bondgenootschap met Engeland, dat Chastellain steeds verafschuwd had, wordt door La Marche vrijmoedig aangeprezen.⁶³ Molinet haat de natie, wier taal hij sprak: 'O fleur de lyz plaine de scorpions, tu ne scauras tantost quel saint requerré'; hoe zou het Chastellain gegriefd hebben! Molinet spreekt van Frankrijk als de Antichrist; wat tot nu toe voor allen, die Frans geschreven hadden, hoe Bourguignonsch gezind ook, steeds gegolden had als een nationale smaad en rouw: de vernederingen uit de Engelse oorlog: Azincourt, de kroning van Hendrik V te Parijs, dat wordt door hem verheerlijkt als glorierijke en gelukkige bedrijven.⁶⁴

Er was dan ook veel veranderd in de verhouding van Frankrijk en het Bourgondische huis. Met Karel de Stoute was in 1477 de mannelijke stam van het huis Valois-Bourgondië ondergegaan. Lodewijk had zich gehaast, het hertogdom weer aan de kroon te trekken. De ideële banden tussen Frankrijk en de Bourgondische macht waren zoo goed als afgebroken, want het leenverband van Vlaanderen tot de kroon kon geen krachtige band meer heten. De oorlogstoestand hield jaren lang elke gemeenschap verre. Die catastrofe van 1477 had Chastellain niet meer beleefd: hij was twee jaren eerder gestorven. Wel had hij sombere zorgen voor het huis zijns meesters voelen opkomen. Blijkbaar was hem de broosheid van Karels geest niet ontgaan, waarin al zo vroeg de gevaarlijke driften de goede eigenschappen en gaven dreigden te overheersen. Zwaarmoedig klinken de goede wensen, waarmee hij in het 'Advertissement au duc Charles' de jonge hertog verwelkomt. Indien de epigrammen, die in 1458 gevonden werden in het hôtel de Bourgogne te Parijs,

inderdaad van Chastellain zijn, dan heeft hij wel zeer vroeg die profetische zorgen geuit. ‘Lyon’, laat hij Karel VII tot de Bourgondiër spreken:

‘Lyon, les bras n’as pas si au desseure
Qu’à part toy seul puisses un monde faire;
Branle où tu veux, mais pense à ton affaire:
Cent ans as cru, tout se paie en une heure.’⁶⁵

III Namen en tekens voor de Bourgondische staatseenheid

Bij de wording van een idee als patriottisme, nationaliteit, komt een zeer groot gewicht toe aan de vorm en de naam, waarin de gedachte wordt uitgedrukt. Immers de inhoud van dergelijke voorstellingen is in hoge mate afhankelijk van naam en vorm. De machtseenheid der Bourgondische hertogen nu heeft het, zolang zij bestond, aan een vasten naam ontbroken. De term ‘Bourgondische staat’, die wij gewoon zijn te gebruiken, is een schepping van de moderne historische wetenschap. De tijdgenoten hebben, naar het schijnt, maar zelden de behoefte gevoeld, de onderdanen van de hertog onder één naam samen te vatten. Slechts enkele malen verheft Chastellain zich tot de erkenning, dat al dezen samen tegenover Frankrijk een andere natie vormen. En wanneer hij ze dan noemt ‘ces deux natures de nations, François et Bourgongnons’, dan moet hij er verklarend bijvoegen, dat hij onder het laatste niet enkel de bewoners van het land Bourgondië verstaat, maar van alle landen, die de hertog behoorden.⁶⁶ In veelvuldig en geregeld gebruik als verzamelnaam voor alle onderdanen van het huis treft men de term Bourgondiërs in de bronnen uit de vijftiende eeuw niet aan. Toch moet hij in het spraakgebruik wel geleefd hebben, tot diep in de zestiende eeuw. De Engelse dichter Gascoigne laat in *The Glasse of Government* (1575) twee rijke burgers van Antwerpen elkaar iets verzekeren ‘by the faith of a true Burgondyané’; onder die naam kende men dus de Nederlanders toen nog in Engeland.

Het gebrek aan een vaststaande land- of volkenkundige eenheid heeft gemaakt, dat men in de vijftiende eeuw is gaan spreken van ‘les pays de par deça’. Voor ons heeft die term ‘pays de par deça, landen van herwaarts over’ de specifieke klank, die hij in het latere kanselarijgebruik der Oostenrijkse regering verkregen heeft. Maar voor Chastellain en Olivier

de la Marche is het nog niet meer dan een zeer vage aanduiding, die geenszins het karakter van een eigennaam heeft.⁶⁷ Het betekent bij hen nog niets anders dan 'deze landen, de landen, waarvan ik hier spreek'. Dat zijn in de regel de Bourgondische erflanden, maar een andermaal ook wel geheel andere gebieden, bijvoorbeeld Arragon of het Napelse, of Engeland, of Frankrijk en de Bourgondische landen samen tegenover Engeland. Een Bourgondiër, die de samenkomst van Trier in 1473 beschrijft, zegt, dat de keizer zijn gevolg grotendeels heeft samengelezen 'es marches de par deça', daarmee bedoelende het Trierse gebied. Zo weinig kleefde de term nog als eigennaam aan de Noordelijke helft der erflanden van Bourgondië.⁶⁸ De enige inhoud van het begrip is de tegenstelling tot zekere 'pays de par delà'. Doch welke worden met 'par delà' bedoeld? Bij Chastellain is het gewoonlijk Frankrijk.⁶⁹ Eerst later staan 'pays de par delà' en 'de par deça', uit Brussel gezien, tegenover elkaar als Bourgondië in engere zin tegenover de Nederlanden.⁷⁰ Het was een noodterm, die in de kanselarijtaal kon worden opgenomen, maar nimmer geschikt was, als kreet over een slagveld te klinken.

Uiterst zelden is bij de schrijvers der vijftiende eeuw de benaming Nederlanden. Wanneer zij die gebruiken, is het evenals 'de par deça' niet als eigennaam. 'Par guerres qui luy survinrent ès *pais de mer çà bas*', 'tu es mue de France pour cy venir en *ces marches basses*', 'ceste *nation basse*', 'ès *basses régions*', '*partes inferiores*', 'le duc faisoit sçavoir à l'empereur, qu'il se tiroit en ses *pays marins*'.⁷¹

Het is een zoeken naar de uitdrukking van een eenheid, die de geest nog nauwelijks had geconcipieerd, en de beschikbare termen: 'Bourgogne, par deça, régions basses' blijven alle een pars pro toto, dat in de feitelijke verhoudingen geen rechtvaardiging vond.

Geen aardrijkskundige of ethnografische samenhang bood aan het opkomende besef van de noodzakelijke eenheid der Bourgondische macht het middel, om zich uit te drukken. Doch wellicht kon het verleden zulk een uitdrukking opleveren, en de geest der 15e eeuw was juist rijp, haar in de historie te zoeken. Ons schijnt het vanzelf sprekend, dat de Bourgondische vorsten bij het smeden van hun rijk bezielde zijn geweest door de herinnering aan het oude rijk van Lotharius, de schepping van het verdrag van Verdun in 843, het gebied van Maas, linker Rijnsoever, Saône en Rhône. Immers dat rijk scheen bezig te gaan herleven. Als Karel de Stoute erin slaagde, door de verovering van Cham-

pagne, Lotharingen en Elzas de beide delen van zijn macht te verenigen, waren Frankrijk en het keizerrijk door een nieuw Lothariusrijk gescheiden. Toch heeft die gedachte in de Bourgondische staatkunde een geringer rol gespeeld, dan doorgaans als een uitgemaakte zaak wordt voorgesteld. De invloed dezer historische herinnering op de Bourgondische machtsidealen is zelfs in de laatste tijd betwijfeld geworden. Doch dit ten onrechte. Bij de eerste onderhandelingen over de verheffing van de Bourgondische hertog tot koning, die in 1447 aan het keizerlijk hof werden gevoerd, heeft Philips de Goede het punt met verrassende stelligheid ter sprake gebracht. De instructie, te Brussel de 22ste oktober opgesteld voor de secretaris en archivaris Adriaan van der Ee, die als gezant naar Wenen vertrok, hield o.a. in, dat het nieuwe koninkrijk even belangrijk moest zijn als het rijk van Lotharius, en in het memoriaal, dat Van der Ee aan Kaspar Schlick, de kanselier, en graaf Ulrich van Cilly overreikte, wordt die eis aldus uitgedrukt: 'Ten opzichte van de verklaring der grenzen van genoemd rijk en deszelfs lenen komt het ons voor, dat mijn voornoemde heer de hertog van Bourgondië dat rijk zou kunnen houden en hebben op gelijke wijze en door een zodanige verdeling, als oudtijds van het Rijk is geschied ten tijde van koning Lotharius, die door een verdeling met zijn broeders, de opvolgers van keizer Karel de Grote, zijn rijk hield en had'.⁷² Ja zelfs schijnt Philips reeds een ander wapen uit het arsenaal der geschiedenis even te hebben laten flikkeren, het wapen, dat een eeuw later door de Guises zou worden gehanteerd: Hugo Capet een overweldiger, hijzelf de rechte erfgenaam van Karel de Grote.⁷³ Wel degelijk herinnerde men zich dus dit verleden. 'L'on treuve par anciennes croniques que l'Empire ne souloit s'extendre que jusques au Rin et entre le Rin et le royaulme de France estoit ung royaulme bel et grant, contenant pluseurs belles et grandes villes et citez, que l'on nommoit le royaulme de Lothier... scitué entre l'Escaut et le Rin et entre Bourgoingne et la mer de Frise'.⁷⁴

Doch een naam kon dat oude rijk aan de Bourgondische landen niet geven, want het had er zelf nauwelijks een gehad. 'Lotharingia, Lothrijke' was allang vast geraakt aan een zeer bepaald gebied, en niet beschikbaar als naam voor de nieuwe staat in wording. Zo moest de enige gedachte, die in staat zou zijn geweest, de tweeslachtigheid van het landencomplex op te lossen in één historische herinnering, voor de praktische diplomatie onvruchtbaar blijven.

Trouwens, indien voorstellingen van het weleer aan de vorming van een Bourgondisch eenheidsbesef deel zouden hebben, dan zou de fantasie der kroniekschrijvers en lofdichters die bij voorkeur zoeken in een fabelachtiger verleden. In dezen tijd komt voor het eerst de oude naam der Belgen weer op. De memorie van Jean d'Auffay over de rechten van Maria van Bourgondië gewaagt eenmaal, doch zonder nadruk, van de 'parties de Gaule hors les metes du royaume de France, comme sont les duchez, comtez etc. deça le Rhin, que l'on dict *de parte Galliae Belgicaei*'.⁷⁵ Oudere voorbeelden uit officiële stukken zijn mij niet bekend, doch de Henegouwse en Picardische chronisten en poëten weten er meer van: zij vergenoegen zich niet met Gallia Belgica, maar fabelen van de overoude glorie van het koninkrijk der Belgen, dat door de Trojaan Bavo van Phrygië, ja door koning David zelf was gesticht, waar de mythische wegebouwer Brunehault geheerst had, die de landen van Noorwegen en Pruisen tot aan Spanje onderworpen had!

'David regnant en Sion la montagne
Des Belgiens les tours bien a massées.'⁷⁶

Inmiddels werkt de verbeeldingskracht der echte Bourgondiërs op het thema der Allobrogen en Burgunden. Onrechtvaardig geweld van de voorgangers van de Franse koning heeft eertijds 'het koninkrijk der Allobrogen' vernietigd; waarom zou niet thans het hertogelijk huis 'worden hersteld in de oude waardigheid, de koninklijke wel te verstaan, gelijk weleer hun voorgangers de koningen van Bourgondië het zijn geweest'. Zo klinkt het allang voor 1473.⁷⁷ Olivier de la Marche weet te vertellen, dat Bourgondië eenmaal had omvat 'grant partie des basses Allemaignes et jusques au Rin', waarin men een vage notie omtrent het Burgundenrijk der volksverhuizing, te Worms, zou willen vermoeden. Elders zegt hij, dat Bourgondië vroeger 'Gaule belgicque' heette, 'pour ce qu'ilz estoient confederez en amistié avec les Belgiens'. Lodewijk XI mocht schamper volhouden, dat de gehele Bourgondische macht enkel berustte op de hulp, die Karel VI verleend had aan zijn oom, de eerste hertog, in de slag bij Rozebeke in 1382, – de Bourgondiërs wisten daar heel andere weldaden tegenover te stellen: aan Bourgondië dankt Frankrijk het Christendom door Clovis' gemalin, de Burgundische Chrodichildis; op Cluny en Cîteaux, die springbronnen van het geloof, stoft Jean Joulfroy: beide liggen in Bourgondië.⁷⁸

Het leed geen twijfel: wanneer men een historische koningstitel wilde doen herleven, was de eerste en hoogste titel der hertogen, die van Bourgondië, daartoe aangewezen. Toch is daaraan niet het allereerst gedacht. Philips de Goede heeft bij de onderhandelingen in 1447, naar het schijnt, aanvankelijk de titel van koning van Friesland begeerd. Althans Kaspar Schlick moest in augustus 1447 aan de beide gezanten, die Adriaan van der Ee waren voorgegaan, de wapenkoning Hendrik van Heessel en zijn zoon Willem, beduiden, dat het beraamde koninkrijk niet van Friesland, doch van Brabant de naam moest dragen. Holland en Zeeland konden dan als hertogdommen van dat rijk leenroerig zijn. Waarschijnlijk wilde de keizer zijn eigen rechten op Friesland liever onaangeroerd laten; hij heeft immers later getracht, ze te doen gelden. Van der Ee eiste evenwel, dat onder de nieuwe kroon alle landen, die de hertog van het Rijk hield, verenigd zouden zijn: ‘unita sub monarchia dicti regni’, te weten: Brabant, Friesland, Henegouwen, Holland, Zeeland en Namen, terwijl Gelre, Gulik, Kleef, Lotharingen, Bar, Berg, Mark, Meurs en nog een aantal territoriën in Neder-Duitsland aan die kroon leenroerig en onderdanig zouden zijn. De rechten op Oostfriesland moest de keizer afstaan. Frederik III was bereid, de Bourgondiër tot koning van Brabant te verheffen, doch provinciën van het Rijk losscheuren wilde hij niet.⁷⁹ De onderhandelingen sprongen af, en de koningstitel bleef lange tijd rusten. Paus Pius II kwam er in 1463 op terug, om het smeulende vuur voor de kruistocht tegen de Turken bij Philips aan te blazen,⁸⁰ doch zonder gevolg.

Tijdens Karel de Stoute heeft het streven een geheel ander aanzien. Paus en keizer hadden hem het eerst in 1467 de kroon van Rooms koning voorgespiegeld, en met de hem eigen hardnekkigheid heeft Karel dat denkbeeld en geen ander tot het einde toe vastgehouden. De keizer zelf had het immers gewenst, schreef hij in 1471 aan hertog Sigismund. Maar de keizer had spoedig berouw gekregen over de onvoorzichtige verlokking, die hij Karel had voorgehouden, en voortaan is al het streven van het Weense hof erop gericht, de hertog van het Rooms-koningschap te doen afzien. Het was de keizer, die thans op de oude plannen terugkwam, en aan Karel door hertog Sigismund liet aanbieden, dat hij hem tot koning zou verheffen, met de titel van datgene zijner landen, dat Karel zelf geliefde uit te kiezen.⁸¹ Over de geheime besprekingen op de beroemde samenkomst te Trier in 1473 is nimmer het licht volkomen opgegaan.

Zoveel is zeker, dat Karel eerst daar afstand heeft gedaan van zijn begeerte naar de Rooms-koningstitel, om zich te vergenoegen met een lagere. En wel met een dubbele koningstitel, naar het schijnt: die van Bourgondië en die van Friesland. Van Brabant wordt thans niet meer gehoord.⁸² In verband met hetgeen wij weten van de vroegere onderhandelingen van 1447, mag men veilig aannemen, dat de geruchten die in 1473 van een beraamd koninkrijk Friesland spraken, enige waarheid bevatten.

Twee oude koningstitels zouden dus herleven. Want ook Friesland gold als een der 'zeventien christelijke koninkrijken',⁸³ en de hertog rekende dat gebied het zijne. Een reeks van berichten steunen op dit punt de op zichzelf vrij late autoriteit van Reinier Snoy, waar hij meedeelt, dat Karel zijn landen zou verdelen in twee koninkrijken: Bourgondië, dat het land van die naam met Luxemburg, Artois, Vlaanderen en de bisdommen Châlons, Toul en Verdun zou omvatten, Friesland, dat Holland, Zeeland, Gelre, Brabant, Limburg, Namen, Henegouwen en de bisdommen Luik, Kamerijk en Utrecht in zich zou opnemen.⁸⁴ Immers van dat Friese koninkrijk weten vier ooggetuigen der Trierse dagen ook te spreken.⁸⁵ Of inderdaad de verdeling nauwkeurig zo was beraamd, als Snoy beschrijft, blijft onuitgemaakt. Maar dat de conceptie van een groot Fries koninkrijk in die dagen heeft bestaan, is zeker, en voor ons van groot belang! Veel stouter dan in de dagen van Philips de Goede, die nog angstvallig een schending der Franse hoogheidsrechten wilde vermijden, en daarom het hertogdom Bourgondië met Vlaanderen en Artois buiten zijn koningsplannen liet, had Karel uit beide grote rijken zich zijn staat willen hakken. Doch geen eenheidsstaat: een Noordelijk en een Zuidelijk koninkrijk met een grens, die België dwars zou hebben doorsneden. Zo weinig was de gedachte rijp voor het aanvaarden van een eenheid van alle Bourgondische landen.

Van Karels koningsplannen is niets gekomen. Zijn erflanden bleven tot het einde toe een ongeordende en onvolmaakte groep, waaraan nog tal van delen ontbraken, zonder een naam, die de grond of de reden van hun samenhang kon uitdrukken. De beide staten, Nederland en België, die de Germaanse wereld aan de Noordkant van de Romaanse scheiden, en ze in elkaar doen overgaan, zouden eerst veel later en heel anders geboren worden. Moet men daarom Karels twee begeerde rijken hersenschimmen noemen? Het is goedkope historische wijsheid, die alles wat niet verwezenlijkt is, onlevensvatbaar acht.

Bij gebrek aan een naam, die de eenheid uitdrukt, hecht zich een besef van solidariteit, al geldt het nog enkel een vorstenhuis, zonder een nationaal bewustzijn te kunnen heten, gaarne aan tekens en leuzen. Een kruis, een wapendier, een kreet of een spreuk kunnen een verenigende kracht uitoefenen, waar nog geen welbewuste gedachte de betekenis van die eendracht omschrijft. De uiterlijke vorm treedt dan als 't ware voor de inhoud van het begrip in de plaats. Zoals voor de Indiaan het besef van zijn stamverband vorm en inhoud heeft in zijn totem, zo is het tot zekere hoogte in de vijftiende eeuw. Het is bij uitstek de eeuw van deviezen, emblemen, leuzen en blazoenen. En dit alles is voor de tijdgenoot iets meer dan een gekunsteld modespel. Die tekens hebben veelal om zo te zeggen totem-waarde. Of laat ik, uit vrees dat men mij zal verdenken van bedenkelijke ethnologische hypothesen, zeggen: voor de heraldisch gestemde vijftiende-eeuwer hebben wapenfiguren en deviezen een betekenis, die slechts in graad van heiligheid verschilt van de kerkelijke symbolen en formules. De leeuwen en adelaars van het wapen hebben voor hun sterk visuele geest een soortgelijk leven als de saters en nimfen voor de Renaissancedichter. De vijftiende eeuw kenmerkt zich door een grote holheid en ijtheid van gedachte: wat zij niet kan uitdrukken, verbeeldt zij, in een teken, een devies.

De grote rol, die deze tekens spelen in de partijstrijd en het gezelschapsleven, spreekt uit iedere bladzijde der kronieken. Van het gewicht, dat men er aan hechtte, getuigt menig vredestractaat, dat ampel van die zaken spreekt.⁸⁶ Volgens Chastellain was het 'une chose esmerveillable et dure à croire cy-après, mais la plus glorieuse et la plus extrêmement de grant honneur en la maison de Bourgogne' dat de Koning van Frankrijk voor Luik in 1468 met al de zijnen het teken der Bourgondiërs, het Sint-Andrieskruis, had gedragen.⁸⁷ Dat het vijandelijk teken op een stadsbevolking werkte als de rode lap op een stier,⁸⁸ beperkt zich waarschijnlijk niet tot de vijftiende eeuw.

Het Sint-Andrieskruis was het eigenlijke kenteken van de Bourgondische partij, en vervolgens van de Bourgondische staat. Door een koning van Bourgondië heette het marteltuig van de apostel op de plaats der martelie, Sint Victor bij Marseille, ter verering te zijn opgesteld en tot veldteken genomen... in de dagen, toen Maria Magdalena zelf de koningen van Bourgondië tot het Christendom bekeerd had.⁸⁹ 'Et de là vint que l'ensaigne des Bourguignons est la croix saint Andrieu, et se aucune

fois ilz ont porté aultre ensaigne, ce a esté quant la seignourie par quelquefois a esté ès mains des roys de France. Mais tousjours sont ilz revenuz et retournez à leur premiere nature.’ Zolang Philips de Stoute leefde, hadden de Bourgondiërs het rechte kruis van Frankrijk gedragen.⁹⁰ Jan Zonder Vrees liet na de moord op Orleans die betuiging van trouw aan de kroon varen. In de slag van Othée op 23 september 1408, waar hij de Luikenaren overwon, de slag, die hem ook zijn bijnaam bezorgde, hernam hij het schuine kruis.⁹¹ Sinds die tijd waren de drie partijen in Frankrijk gemerkt met de tekens van drie grote heiligen: de Fransen droegen het rechtstandige witte kruis van Sint Dionys, de Engelsen het rode van Sint Joris, de Bourgondiërs het schuine kruis van Sint Andries.⁹² Men verwisselt van partij door van kruis te verwisselen. Aan het Sint Andries-kruis hecht zich al de liefde, die aan het symbool van een nationale zaak of een dynastie gegeven kan worden.

Naast dit algemene kenteken van het huis Bourgondië stond het meer persoonlijk embleem, dat de hertogen kozen, om hun streven in een uiterlijke versiering uit te drukken. In de strijd met de hertog van Orleans waren devies en embleem van Jan Zonder Vrees ontstaan. Lodewijk van Orleans had als embleem een knoestige stok gekozen, met de kenspreuk: ‘Je l’envie’, een speelterm, zoveel als: ‘ik inviteer, ik daag uit’. Zijn neef van Bourgondië gaf het technische antwoord, maar op zijn Vlaams: ‘Ic houd’ (dus zoveel als ‘aangenomen’) en stelde tegenover de knoestige stok de dreigende schaaaf. In ‘Ic houd’ zat wellicht de woordspeling ‘ik houw’ verborgen.⁹³ ‘Le bas ton noueux est plané’ fluisterde men te Parijs na de moord op Orleans, en Jan liet boven de deur van zijn verblijf te Amiens zijn schaaaf schilderen tussen twee lansen, een oorlogslans en een tournooilans, ten teken dat men het met hem maar voor ’t kiezen had.⁹⁴ De grimmige schaaaf, die niets met beschaven te maken had, was wel een passend embleem voor de rouwe Jan met zijn harde geest. Het bleef het teken, dat in goud op de vaantjes en standaarden stond geborduurd,⁹⁵ totdat zijn zoon Philips een ander koos.

Deze wilde dezelfde bedoeling uitdrukken als zijn vader, ‘qui en son temps moult avoit eu grans affaires en France et portoit, à entendement de pluseurs grandes choses, le rabot’, maar hij wilde het uitdrukken ‘par plus vive signification et plus ague, selon le temps que veoit’, en zo nam hij tot eeuwig kenteken van zijn huis de vuurslag, ‘le fusil’, met het devies ‘Aultre n’aray’.⁹⁶ Inderdaad het klonk fijner en nobeler dan de

schaaf met 'Ic houd'. Dit vuurgerei was destijds nog niet zo heel lang in gebruik, en het embleem schijnt de tijdgenoten als nieuw en zinrijk te hebben getroffen. Het maakte opgang. Hoe uitstekend leende zich de vuurslag, die een gekrulde B geleet en dus meteen nog door zijn vorm de naam Bourgondië weergaf, en op zijn vlakke kant gezet een kroon geleet, als versieringsmotief. Afgewisseld met de vonkenspattende steen vormt hij de schakels van de vliesketen. Hoe geschikt was de vuurslag, 'le briquet de Bourgogne', om in goud geborduurd te schitteren op het zwart fluweel, dat Philips de Goede zo bij voorkeur aanwendde, of om te worden gecombineerd met het Andrieskruis, welks armen hij met zijn krullen kon omstrengelen. Of ook om tot fraaie retorische beeldspraak te dienen.⁹⁷ Geen wonder, dat men tot in de zestiende eeuw overal de vuurslag in initialen en bouwornamenten gebruikt ziet.⁹⁸

Doch met kruis, schaaf en vuurslag is de voorraad van politieke symbolen van het Bourgondische huis niet uitgeput. De overdadige geest der vijftiende eeuw had van zulke praal niet gauw genoeg. Zeer dikwijls wordt als symbool der Bourgondische macht in gedichten en in vertoningen de leeuw gebruikt. Dit staat in zoverre niet op één lijn met de genoemde tekens, dat de leeuw niet alleen zinnebeeld is voor het huis, maar tegelijk een allegorische naam voor de hertogen zelf en voor hun onderdanen. Hijzelf is de Leeuw, zijn volgers zijn leeuwen.

Over de bijnamen der Bourgondische vorsten wil ik hier eerst iets meer zeggen. Zij hebben er allen een: Philips de Stoute, Jan Zonder Vrees, Philips de Goede, Karel de Stoute. Het zou een dwaling zijn, dergelijke benamingen half onbewust aan de volksgeest ontsproten te achten. En zo er ooit reden mocht zijn, bij zulk een bijnaam aan een oordeelvelling des volks over hun vorst te denken, hier zeker niet. Behalve de laatste, zijn deze namen de hertogen zéér opzettelijk en met een bewuste bedoeling gegeven.⁹⁹ Zij zijn het uitvloeisel van één bepaald ideaal, onder welks stralen men deze vorsten wenste te zien: het laat-middeleeuwse, ik zou bijna zeggen decadente, ridderideaal. Die bijnamen moeten hen plaatsen in de sfeer van Artur-ridders. Zij komen uit de literaire fantasie, die de edelen bij hun 'pas d'armes' als 'Chevalier au cygne, chevalier mesconnu' liet optreden.

'Le hardi' heet de eerste Philips. Die naam kwam hem toe, om de daad van riddermoed, die het eerste motief tot de stichting van de Bourgondische dynastie bleef heten: zijn standvastigheid naast de

koning, zijn vader, in de slag van Poitiers. Reeds omtrent 1360 was de bijnaam hem gegeven: 'dame Hardement', de moed zelf, die met Honneur aan het hoofd der deugden gaat, heeft hem die verleend; zij heeft hem altijd vergezeld en gediend, en hem de schoonste naam gegeven, die men enig man geven kan:

'C'est qu'il a surnom de Hardy'.¹⁰⁰

De naam 'Sans Paour' is volgens Monstrelet aan Jan gegeven door een Engels gezantschap, dat in 1408 Frankrijk bezocht, bij het vernemen van 's hertogen overwinning op de Luikenaren.¹⁰¹ Diezelfde aanleiding schonk aan Jan van Beieren, de kerkvorst in hope, het boze 'Sans Pitié'. Beide vertegenwoordigen sentimenten uit de ridderroman. Voor ons gevoel past dat 'Zonder Vrees' maar matig voor de achterdochtige geweldenaar, die altijd een pantser onder zijn kleren droeg, en terstond een bank schoof tussen zich en een onbekende, die hem naderde.¹⁰²

De tweede Philips heeft men ook zulk een ridderlijke bijnaam toegedacht. Chastellain beproefde het met 'le vaillant Qui qu'en hongne', letterlijk: Wie er ook over bromt, of wel 'Philippe L'Asseuré'.¹⁰³ Maar al rijmde 'Qui qu'en hongne' nog zo mooi op 'Bourgogne', het heeft, evenmin als 'l'Asseuré', het veld behouden. Ditmaal won een meer politisch klinkende bijnaam het van de ridderlijke. Het werd 'le bon duc' of 'le grand duc d'Occident'. Niet zijn moed, maar zijn goedheid, zijn macht en zijn beroemdheid moesten hem karakteriseren; het staatkundig gewicht der Bourgondische heerschappij trad meer en meer op de voorgrond. 'Le bon duc' zou ik willen beschouwen als een uiting van datzelfde streven naar het vormen van een openbare mening, waaruit ook de leuze van het 'bien public' was voortgekomen. Reeds voor Philips de Stoute was deze bijnaam wel eens gebruikt. Christine de Pisan dichtte op diens dood een ballade met het refrein: 'Affaire eussions du bon duc de Bourgogne'. Wij zouden wel behoefte hebben aan 'de goede hertog van Bourgondië'. Hierin spreekt de reformpartij aan het Franse hof kort na 1400. 'Ton ave', spreekt later Chastellain hertog Karel toe, 's'acquit par commune voix le titre du bon duc'.¹⁰⁴ Maar eerst bij de derde hertog heeft die bijnaam de anderen verdrongen. De goede hertog, dat was de ideale Philips, zoals zijn oprechte bewonderaar Chastellain hem zag, in de hemel met zijn 'noble maisnie':

‘Ton Rolin sage et ton noble Croy,
Soubs qui haut sens et vertu infinie
Ta gloire humaine a esté parfurnie.’

‘Il ne désiroit point les longs jours, ce dist, sinon en tant que nature le pourroit entretenir estre utile à quelconque bien et donner fruit à son peuple.’ De ‘grote hertog van het Westen’, dat was de roemrijke en wijze vorst, die naar de gangbare hofmening driemaal de keizerskroon geweigerd had, mitsgaders het bezit van Milaan, Metz en Genua, wiens geboortedag Chastellain verschuift, om hem Augustus te kunnen noemen, de grote leider van Europa’s lot, wie alle vorsten naar de ogen zagen, wiens roem zo ver strekte, ‘que les régions loingtaines du monde et les sarassines voix le clamoient le Grand duc du Ponant’.¹⁰⁵

Het spreekt vanzelf, dat de bijnaam ‘le téméraire’ voor Karel niet in deze rij thuishoort. Hij is hem eerst veel later door de geschiedschrijvers gegeven.¹⁰⁶ De tijdgenoten hebben hem soms naar zijn allen verbazende werkkraacht Charles le Travailant¹⁰⁷ genoemd. Maar die naam is hem even weinig gebleven als aan Maximiliaan het ‘Coeur d’acier’, dat Olivier de la Marche voor hem verzon.

De bijnaam ‘Croit conseil’ voor de derde Philips, die wij gewoonlijk de Schone noemen, is eveneens een vinding van die deftige autoriteit op het gebied van hofzeden en ridderschap. Hij is volstrekt niet bedoeld, zoals veelal wordt voorgesteld, als een schimpscheut op zijn onzelfstandigheid, integendeel. Die naam sloeg direct terug op de eigendunkelijkheid van Karel de Stoute, die sedert zijn schijnzege van Montlhéry ‘oncques puis ne usa de conseil d’homme, mais du sien propre’.¹⁰⁸ Die minachting van goede raad had Bourgondiës macht al de rampen sedert 1477 veroorzaakt; tegen die slechte eigenschap wilde Olivier de la Marche de jonge aartshertog waarschuwen, ‘die wel behoefte had aan goede raad’. ‘Par croire conseil, il se ressourdit et porta le temps saigement.’¹⁰⁹ Die naam drukt dus datgene uit, wat door Pirenne als het kenmerkende van de periode van Philips de Schone wordt gesteld: de behoefte aan een verstandig nationaal régime, onder medewerking der standen.

Thans komen wij terug op het punt van uitgang, de Leeuw. Die naam is, in afwijking van de genoemde persoonlijke bijnamen, meer een symbolische aanduiding van alle hertogen, van het huis en van de macht zelve. Reeds in 1386 vinden wij de eerste Philips aldus betiteld door Eustache

Deschamps, wanneer hij de hertog, die te Sluis zijn prachtige vloot tegen Engeland uitrustte, aanspoort tot de inval. ‘Noble lyon, pourvoiez vostre gent.’¹¹⁰ In *Le Pastoralet*, het politieke herderdicht van een onbekende, waarin onder een allerzonderlingste arcadische vermomming, die kwalijk het ijzer der harnassen bedekt, de boosaardige vijandschap van Jan Zonder Vrees tegen de hertog van Orleans aan het woord is, wordt Jan steeds aangeduid als ‘Léonet, fils de Léo’, of wel ‘le pastour au lyon’, ‘au jupel pourtrait à lyons’, zijn volgelingen als ‘Léonois’.¹¹¹ Voor Philips de Goede vindt men het herhaaldelijk bij Chastellain: ‘celuy qui se nomme le grand duc et le grand lyon’. Vooral zijn uitdagende ballade ‘Le lyon rampant’, die het eerst tegenover de Bourgondische leeuw Lodewijk XI als spin dorst te verbeelden, en meer dan één wederwoord en navolging uitlokte, riep onder dat fiere beeld de figuur van de hertog op:

‘Lyon rampant en croupe de montaigne,
Mort immortel en honneur triumpgant,
Lyon fameux, tryade¹¹² contre araigne,
Trempe en fer, vertueux et vaillant,
Lyon aux fiers, aux doux humiliant...’¹¹³

De tijdverzen op de dood van Philips en van Karel gebruiken voor hen bij voorkeur ‘Leo fortis, Leo magnus occidentis’.¹¹⁴ De Bourgondische krijgsmacht wordt aangeduid als de Leeuwen, tegenover de Franse tijgers of Engelse luipaarden. Bij de huwelijksfeesten van Karel de Stoute en Margareta van York, in 1468 te Brugge, ziet men de vertoning van een vrouw, die haar schoot vol leeuwen houdt, met de spreuk: ‘Leo et pardus se mutuo invenerunt et amplexi sunt se invicem sub lilio’.¹¹⁵

De vraag, vanwaar dit symbool komt, is niet twijfelachtig. Het is allereerst en hoofdzakelijk de leeuw van Vlaanderen. In de hardnekkige strijd tegen Gent had Philips de Stoute reeds met zijn schoonvader, de graaf, leren roepen ‘Flandre au lion’ tegen het ‘Gent, Gent’ der rebellen, en terstond na 1385 had hij de Vlaamse leeuw als middenschild gevoegd over zijn wapen, gevierendeeld van de Franse leliën en de schuine balken van Bourgondië.¹¹⁶ De Nederlanden waren, heraldiek gesproken, van ouds het rechte leeuwenland. Naarmate Brabant, Limburg, Holland, Henegouwen, Zeeland, Namen, Luxemburg aan het Bourgondische huis ten deel vielen, kon met steeds meer recht zulk een schoot vol leeuwen

hun macht verzinnebeelden: alle toch droegen een leeuw in 't wapen. Als graaf van Charolais had Karel de Stoute, eer hij hertog werd, de gouden leeuw op een veld van keel gevoerd. Maar men bleef toch bij die benaming 'Leeuwen' voor de getrouwen van Bourgondië in de eerste plaats denken aan de zwarte Vlaamse leeuw, de sterkste en de oudste van het hele nest. Molinet voelt nog zeer goed, dat de leeuwen eigenlijk de Vlamingen verbeelden. 'Vigoureux léonceaux' noemt hij de Vlamingen; 'asseur en ses noirs lions' noemt hij Maximiliaan in de slag van Guinegate in 1479. In een rhetorische periode laat hij het schuine kruis gelden voor de Bourgondiërs in engere zin, de leeuw voor de Vlamingen.¹¹⁷

Zien wij even vooruit naar de zestiende eeuw. Beide zinnebeelden vinden wij nog terug. De leeuw is de Leo Belgicus geworden, die van de opstand. En het Borgoense kruis? Het wappert op de vaandels van Spanje. Is het geen treffend beeld van de desaggregatie der ongelijksoortige beginselen van de Bourgondische staat, dat na anderhalve eeuw, die beide veldtekens, die eenmaal dezelfde zaak hadden beduid, tegenover elkander ontplooid werden?

De hertog van Bourgondië als de zwarte leeuw van Vlaanderen, Jan Zonder Vrees met zijn nijdig 'Ic houd': indien het in die lijn had kunnen doorgaan! Indien Vlaanderen, dat met Brabant de wezenlijke kern was der Bourgondische macht, zijn reeds zo sterk opgegroeid nationaal sentiment aan al de gewesten had kunnen opdringen; indien het een soortgelijk overwicht had kunnen uitoefenen, als Holland later (tot onschatbaar heil van Nederland) in de Republiek deed gelden. Dan had de Bourgondische staat een waarlijk nationale kunnen worden. Maar dit was onmogelijk. Voor de vreemdeling mocht 'Fiandra, Flandes' een aanduiding worden voor al de Nederlanden te zamen, gelijk later Holland voor al de *zeven* provinciën,¹¹⁸ Vlaanderen was niet in staat, in de zeventien gewesten de functie te vervullen van het oppermachtige lid, dat het geheel aan zich assimileert. Het bloed van Valois zelf reeds verhinderde de hertogen, ooit Vlamingen te worden. Het Franse gevoel van torenhoge verhevenheid boven al wat Diets was, belette van aanvang af een vervlaamsing van hof en ambtenaarswezen. En daarbij: Gent was te rebels, om het centrum der Bourgondische macht te worden.¹¹⁹ Bovendien hecht zich een denkbeeld van nationaliteit veel eer vast aan uiterlijke banden van een dynastie of een verzamelnaam van geografische aard, dan aan de werkelijke verhoudingen van welvaart en macht. Eindelijk was in de vijftiende

eeuw het besef van een eenheidsstaat te vormen nog zo zwak ontwikkeld, dat de bestaande verschillen van recht en zede als een volkomen onaan-tastbaar feit werden aanvaard. Men dacht niet aan nationale concentra-tie. De verdenking kon nog opkomen, dat Philips de Goede wegens een persoonlijk geschil met zijn zoon, de zo vlijtig opgebouwde macht weer zou verdelen.¹²⁰ *Patria* blijft nog gewoonlijk in het meervoud gebruikt.¹²¹

Aan het besef van de veelheid der Nederlanden is reeds in de vijf-tiende eeuw het getal zeventien verbonden. Fruin is indertijd bij zijn onderzoek, welke gewesten de traditionele zeventien vormden, ervan uit-gegaan, dat dit getal eerst is opgekomen, nadat Karel V de laatste Neder-landse gewesten aan zijn heerschappij had toegevoegd. Hij haalt als oudste hem bekende voorbeelden van de term 'zeventien provinciën' een politiek vertoog van 1568 en een geuzenliedje van 1572 aan.¹²² Doch zie-hier twee voorbeelden van dat gebruik, die stellig uit een tijd zijn, toen van Utrecht, Overijsel, Groningen en Gelderland nog geen sprake kon zijn. Het eerste is een vers op de dood van Karel de Stoute:

'Den leeu verraden
Huyt feller daden
Syns lyfs geplaecht,
Heeft seventien landen
Ghelaeten in handen
Van eender Maecht'.¹²³

Het andere komt voor in een geschrift van een onbekende Luikenaar over de dood van Karel de Stoute, dat na 1492 maar zeker niet veel na 1500 kan worden gesteld. 'Decem et septem patriae non suffecerunt ipsi principi', roept deze uit, 'potens dominus decem et septem patriarum' noemt hij Karel.¹²⁴ Hoe dit geval op te vatten? In ieder geval niet als zeventien Nederlanden, want natuurlijk gelden hier de bezittingen in Frankrijk nog mee. De opsomming der titels van Karel de Stoute in de aanhef van zijn placaten, belooft dan eens 16, dan eens 18. Daarbij fun-geren de twee Bourgondiën en de heerlijkheid Salins, de titels van Lothrijk en het markgraafschap des heiligen Rijks, die Fruin van de tel-ling der 17 heeft uitgesloten. Ook Gelre telt mee, terwijl tal van land-schappen, als Charolais, Màconnais, Auxerrois, Valenciennes, Doornik en het Doornikse, Rijsel, Douai, en Orchies, Valkenburg, Daelhem en

's-Hertogenrade ontbreken. Het volledig bezit van Karel de Stoute omvatte dus in ieder geval veel meer dan zeventien gewesten. Olivier de la Marche gewaagt van 5 hertogdommen en 14 graafschappen, die behalve de heerlijkheden aan Karel behoorden.¹²⁵

Hoe is men er dan toe gekomen, van zijn 'zeventien landen' te spreken? Met de samenstelling van Staten Generaal kan het cijfer niets te maken hebben, want die bestonden er niet voor al de landen te zamen. Misschien is de verklaring deze. Het getal 17 dient in de volkstaal, in sprookjes en kinderliedjes dikwijls ter aanduiding van een onbepaalde veelheid.

Nachtwacht, heb je ook dieven gezien?

Ja, Mijnheer, wel zeventien.

Het is niet alleen om de maat; negentien heeft die functie niet. Het Duitse Woordenboek geeft voorbeelden van het gebruik van 17 voor een ongetelde, niet te grote menigte uit verschillende streken.¹²⁶

In het politieke spraakgebruik der latere Middeleeuwen valt deze functie van het getal 17 eveneens waar te nemen. Wanneer Nicolaas van Cusa in zijn *De pace seu concordantia fidei*¹²⁷ de wijzen van 'alle natiën en talen' voor de troon Gods in de hemel der Rede laat ontbieden, om over de verscheidenheid des geloofs rekenschap af te leggen, zijn het er zeventien. Daaronder zijn slechts zes Europese; het geheel schijnt ons hoogst willekeurig. Maar ook als getal der christelijke koninkrijken of natiën nam men zeventien aan. Te Brugge verzamelen zij zich alle, zegt zowel Froissart als Chastellain.¹²⁸ 'La haulte Frize que l'on dit l'ung des 17 royaumes chrestiens', zegt La Marche.¹²⁹ Tot Leo van Rozmital zegt de hertog van Bourgondië, dat hij een heraut heeft, die bij alle christelijke koningen verkeert, en de 17 talen kent.¹³⁰ Ook dit spraakgebruik berustte niet op nauwkeurige telling: de middeleeuwse christenheid kende meer koningskronen en veel meer 'natiën' dan 17.

Lag het nu niet voor de hand, op dit voorbeeld het vage 17 ook toe te passen op de onoverzichtelijke veelheid der Bourgondische landen? Is dit juist, dan wordt meteen verklaarbaar, hoe die term 17 landen, die aanvankelijk nog het hertogdom Bourgondië zelf en de andere Franse gebieden omvatte, later zonder bezwaar op de Nederlanden alleen kon worden toegepast.

IV Het Dietse bestanddeel der Bourgondische macht in de schatting van het Franse

Over de verhouding der verschillende Bourgondische gewesten onderling en in het bijzonder over de waardering der Nederlandsche provinciën door de Fransen moge hier nog wat worden uitgeweid.

In het samenstel der Bourgondische macht had het eigenlijke Bourgondië uit een economisch oogpunt een geringe betekenis, maar een zeer belangrijke uit een staatkundig, strategisch en sociaal oogpunt. Al was de wijn van Beaune en Auxois een belangrijk product, en ook van gewicht voor diplomatieke geschenken, naast de welvaartbronnen der landen van herwaarts over kon hij niet genoemd worden. De betekenis van het bezit van Bourgondië zat in zijn ligging. Het is een doorgangsland bij uitstek. Zonder gesloten grens, met talrijke in- of uitgangspoorten, kruispunt van vele grote wegen, verbindend lid tussen Noord- en Zuid-Frankrijk niet alleen, maar evenzeer tussen Frankrijk en de Alpenlanden, wordt het met recht genoemd 'au plus haut degré une contrée politique placée sur les routes de l'Europe'.¹³¹ Die betekenis als doorgangsgebied is reeds opgemerkt door Olivier de la Marche: hij noemt het land van Bourgondië 'situé au passage de France, d'Angleterre, d'Espagne et d'Escoce pour aller à Romme'.¹³² Vandaar dat Bourgondië een geringe rol speelt in de staatkunde der hertogen, zolang deze onder de eerste Philips nog voornamelijk paleispolitiek te Parijs is. Ook toen zij vervolgens in hoofdzaak de organisatie der nieuwe Noordelijke gebieden geldt, gaat de hertogelijke staatkunde grotendeels buiten Bourgondië in engere zin om. Maar zodra zij onder Karel de Stoute een wijdstreckende Europese oorlogspolitiek wordt, stijgt de betekenis van hun kernland in politisch en strategisch opzicht buitengemeen. In vreedstijd bezoeken de hertogen hun hertogdom zelden. Vlaanderen en Brabant eisten dringender hun aanwezigheid. Chastellain schijnt, als hij van de landen van de hertog spreekt, soms bijna te vergeten, dat Bourgondië erbij hoort.

Met de grote sociale betekenis van het land van Bourgondië voor de staat der hertogen bedoel ik het feit, dat in de hofkringen en het ambtenaarswezen de geboren Bourgondiërs uit de aard der zaak sterk op de voorgrond treden. Naast de Picardiërs en Walen weliswaar. Doch dezen hoorden in de 'pays de par deçà' thuis, de Bourgondiërs daarentegen waren er immigranten, evenals later de Brabanders en Vlamingen in

Holland. Ook zou, hoe groot de betekenis van geslachten als Croy, Lalaing, Lannoy, Luxemburg enz. in de geschiedenis van het huis moge zijn, het aantal en het gewicht der echte Bourgondiërs toch onevenredig groot bevonden worden. Men denke slechts aan de namen Rolin, Carondelet, Perrenot en zoveel anderen.

Aan het hof is het Dietse clement zeer zwak vertegenwoordigd. De hertog wil slechts Frans sprekenden rondom zich.¹³³ Wanneer men enkel moest afgaan op de geschiedschrijvers, die in de aanvang van dit opstel werden genoemd, zou men al een zeer gering denkbeeld krijgen van de betekenis van de Nederlandsche adel, geestelijkheid en burgerij voor alles wat hof, krijg en regering betrof; zozeer richt zich de belangstelling van Chastellain en zijn geestverwanten uitsluitend op de Frans sprekende geslachten, wier afkomst zij kennen, wier familiegebeurtenissen zij vermelden. In hun verhalen van hofffeesten en tournooien, en evengoed van veldslagen en diplomatie, vindt men bijna geen Nederlandse namen. Bij de bruiloftsfeesten van 1468 vermeldt Olivier de la Marche onder de illustre gasten slechts één Vlaming, de heer van Halewijn, en geen enkele Hollander. Behalve de Halewijns, de Gruthuses, de Borsekens en een merkwaardige figuur als Pieter Bladelin, komen schier geen Nederlanders in hun verhaal voor.

Niettemin heeft de vroegere beschouwing der flaminganten, dat de hertogen al wat Diets was tiranniek zouden hebben vervolgd en verdrukt, afgedaan. Er bestond voor hen en hun geschiedschrijvers geen taalkwestie. Zij respecteerden het Diets, zij spraken het zelf min of meer, en leerden het hun kinderen.¹³⁴ De heer van Lannoy, die trouwens stadhouder van Holland was geweest, noemt het Diets 'langage très-convegnable et très-séant à savoir, et lequel m'a moult valu et profité'; hij wil het zijn zoon laten leren en hem zelfs bij de studie te Parijs een Dietse mentor geven, 'un homme de bien, prestre ou autre, de la langue thioise', om het te onderhouden.¹³⁵ Maar het was nu eenmaal niet 'hoffähig', en de kennis ervan was in het verkeer met de ontwikkelde Nederlanders te ontberen.¹³⁶

Het taalverschil vormde destijds geen grens. De grote scheiding in de staat was de geografische, niet de ethnografische: die tussen Bourgondië en de landen van herwaarts over, niet die tussen Romanen en Germanen. Het begrip Nederlanden, dat eerst bezig was te ontstaan, had nog uitsluitend aardrijkskundige betekenis. Wat ze verenigde, was de ligging, de

welvaart, de cultuur. De buitengewone rijkdom was het bijzondere kenmerk, waardoor men die landen als een eenheid zag. Om strijd hebben de geschiedschrijvers die heerlijkheid geprezen. Chastellain zegt: 'Depuis mil ans... ce ont esté les pays des parties d'Occident les plus populeux, les mieux édifiés de forts et de villes, les mieux stabilités et pourvus de lois, les mieux et les plus soumis à justice, les mieux usans et habitués de marchandise... les plus sages et les plus experts en toutes notions subtiles, les plus riches et les plus abondans en biens, les mieux et les plus hautement gouvernés de hauts princes, et les plus tenus en franchise et en grant police, qui fussent en la terre'.¹³⁷

Thomas Basin vertelt, dat Lodewijk XI de dag na zijn kroning te Reims hem de indruk weergaf, die het weerzien van Frankrijk na zijn vijfjarig verblijf in de Nederlanden op hem gemaakt had. Ginds onder de Bourgondiër zoveel prachtige en rijke steden, de huizen zo fraai en wel voorzien en versierd van alle huisraad, de bewoners van stad en land zo vrij, zo fraai gekleed, zo beschaafd, zo beleefd, zo helder en blij van gelaat, zo vrolijk, dat alles wat daar te zien was als 't ware een voorbeeld van geluk en vrijheid bood; daar nergens bouwvallen of puinhopen, en zodra hij zijn eigen koninkrijk betreden had, overal ruïnes, de akkers slordig en onbebouwd, een woestenij, de mensen mager en haveloos, alsof zij uit holen en kerkers te voorschijn kwamen.¹³⁸ Basin is een partijdig man, en het is de vraag, of Lodewijk het zo gezegd, laat staan gezien heeft. Doch het geeft de gangbare voorstelling. En ook Commynes gaf aan de Bourgondische landen zijn bekende lofspraak: 'Me semble que pour lors ses terres se pouvoient myeulx dire terres de promission que nulles aultres seigneuries qui fussent sur la terre. Ilz estoient comblés de richesses et en grand repos.' – 'C'est en ce monde ung paradis terrestre', zegt Molinet.¹³⁹

Toch was het de tijdgenoten wel bewust, dat in dat gebied van welvaart en rijkdom de landen van Germaans karakter hoofdzaak waren. 'Puyssance, zegt dezelfde Molinet, se tient en Flandre, en Brabant, à Bruges, à Gand, en Hollande, en Zélande et à Namur, et est trop plus flamengue que wallonne.' Commynes behelpt zich om de Nederlanden aan te duiden met de termen 'ces parties de Flandre', of ook 'de Flandre et de Hollande'.¹⁴⁰

Vlaanderen en Holland, dat zijn de twee landen, wier eigenaardigheid en groot gewicht de Franse tijdgenoten het meest getroffen hebben,

veel meer dan Brabant, waar toch het centrum der Bourgondische macht gelegen was. Vlaanderen natuurlijk in de allereerste plaats. 'La conté de Flandres, laquelle est la plus noble, riche et grant qui soit en crestienté', roemt Christine de Pisan.¹⁴¹ Van oudsher heeft het sterke naturel van dit weerspanningste leen der kroon de Fransen getroffen. Hun schatting van het Vlaamse volk is gemengd uit ontzag en bewondering met bespottling en minachting. De opvattingen van een volk omtrent de karaktereigenschaften van een naburig volk zijn in de regel merkwaardig constant, en in haar oppervlakkigheid, eenmaal gevormd, voor weinig variatie vatbaar. Eigenlijk zijn de noties omtrent de Vlaming en zijn land, die omstreeks het jaar 1903 in de strijd over de Franse primitieven aan sommige Franse geleerden tot argumenten dienden, nog zeer verwant aan de gangbare appreciatie der Vlamingen bij de Franse der vijftiende eeuw. Daar is in de eerste plaats de hemel en het klimaat (dit geldt natuurlijk van alle Nederlanden). Het is 'le froit paiz de Flandres', waar men in het slijk zakt, 'nevelige landen, waar de lucht bedekt is en mistig door de vochtigheid van de uitgestrekte poelen en de nattige grond'.¹⁴² Dan wat het volk zelf betreft: hun botte landelijkheid, hun rumoerige moed, die geen steek houdt, hun gulzigheid. Het beeld, dat in het Kerelslied door de Vlaamse edelman van de Vlaamse boer wordt geschilderd, geldt de Fransman voor de Vlamingen in 't algemeen. Deschamps dicht een aantal schimpliederen vol verachting tegen het gehate land met zijn wispelturige, weerspannige bevolking, die in de krijg op de sloten van hun akkers vertrouwt.¹⁴³ 'Flandrorum rustica manus... velut porcorum grex intra se commota grunit' zegt de deftige bisschop van Châlon, kanselier van het Gulden Vlies. 'Ermaingnacs disoient que Flamens estoient paisus et nourris de burre, et qu'ils se fonderoient à ung chault soleil, avec ce que les convenoit retourner pour ouyr leur vaches véeler.' Zoals een reiziger in zijn verhaal ter verlevendiging af en toe een paar Congolese of Papoea-woorden inlast, mengen de Franse chronisten in hun beschrijvingen van krijgsbedrijven eens een Vlaamse kreet: 'Wappe, wappe, Gawe gawe'. Zelfs de droge Monstrelet verwaardigt zich tot een zweem van ironie, wanneer hij de opmars van het Vlaamse leger naar Calais in 1436 beschrijft, op elke kar een haan, en maakt zich vrolijk over hun snoeven en hun schrik.¹⁴⁴

Doch diezelfde Vlamingen, 'grands mangeurs de chairs, de poissons, de laict et de beures', zijn tegelijk 'gens périlleux'; hun onhandelbaarheid

en oproerigheid, hoogmoed en weelde vormen de andere zijde van dat conventionele karakterbeeld, waarin wrevel en minachting met ontzag is gemengd. Indien het Vlaamse volk voor hun vorst handelbaar was geweest gelijk andere landen, meent La Marche, zouden weinig vorsten groter veroveringen hebben kunnen maken dan de graven van Vlaanderen. 'Li orgieus de Flandres' is het steeds weerkerende thema in Froissarts verhaal van de grote opstand van 1382. Die faam van hoogmoed, weelderigheid en ongehoorzaamheid concentreert zich op Gent, de eerste stad der Bourgondische landen, ja, volgens Basin zonder twijfel de rijkste en volkrijkste van alle steden in het Franse rijk, maar door de overvloed en de lange vrede hovaardig geworden.¹⁴⁵

Elke Vlaamse, en dat is meestal Gentse, opstand heeft een bloedstroom van vijandige hartstocht door het Franse gemoed gejaagd. Weleer de dagen van Kortrijk, dan die van Jacob van Artevelde, vervolgens die van zijn zoon Philips van Artevelde, die bij Rozebeke sneuvelt, in 1382. In de vijftiende eeuw is het de grote opstand van Gent in 1453. Onverwacht herhaalt zich het tumult bij de eerste intocht van Karel de Stoute binnen Gent in 1467. En nog de grote opstand van 1477 zou niet de laatste zijn. Dreigend klinkt de verontwaardiging uit het lied van Eustache Deschamps:

'Arbres d'orgueil, plante d'iniquité
Et racine de toute traison,
Branches aussi de toute fausseté,
Fueilles, fleur, fruit, de contradicion
Cause, moment de grant rebellion,
De Canaam, Cayn et Judas née,
D'eresie contre Dieu forsenée,
Ingrate en tout que Lucifer atent,
Dieux contre toy a sentence donnée:
A vise toy, fausse ville de Gand.'¹⁴⁶

Gent draagt een vloek met zich. 'Ha Gand, mauvais Gand! ville bien ingrante et mescognoissant des biens de Dieu, ténébreuse et noire en un ancien naturel péché que tu as comme mantel, qui fusses resplandissant sans celuy, de toutes villes crestiennes la royne!' Zo weeklaagt Chastellain over het oproer van 1467, dat hij zo meesterlijk geschilderd heeft.¹⁴⁷ En

het is naar aanleiding van de Gentse gebeurtenissen van 1477, dat Commines zijn lange beschouwing opzet, hoe God aan ieder volk of koninkrijk een stekel, een weerstand heeft gegeven, om het in nederigheid en vrees te houden: aan Frankrijk de Engelsen, aan Engeland de Schotten, aan Vlaanderen Gent. Want het is Gent, dat telkens weer het Vlaamse land, tot straf voor zijn zonden, in het ongeluk stort. 'Ik kan niet denken, peinst hij aanvankelijk, hoe God zo lang die stad heeft kunnen bewaren, waarvan zoveel kwaad gekomen is, en die van zo weinig nut is voor het land, waar zij gelegen is, en voor de publieke zaak van dat land, en nog veel minder voor de vorst.' Maar vervolgens komt hij op de gedachte: het is tot Vlaanderens kastijding. 'En derhalve is die stad wel gelegen daar waar zij ligt, want het zijn van alle landen der christenheid die welke het meest zijn overgegeven aan alle geneuchten, waar de mens naar haakt, en aan de grootste praal en verkwisting.'¹⁴⁸

De Vlaamse aard was de Franse geest veel te vreemd, dan dat het Vlaamse sentiment de grondtoon had kunnen aangeven voor een nieuw Bourgondisch-Nederlands patriotisme. Immers de dragers van dat patriotisme, de hofkringen en de ambtenaren in de eerste plaats, waren overwegend Frans.

Tussen Frankrijk en Vlaanderen bestonden oude aanrakingen, en zat een oude, star geworden wrok. Dat gold niet voor Holland en Zeeland. Voor deze gewesten, die evenzeer als Vlaanderen door de Bourgondische geschiedschrijvers met een speciale onderscheiding behandeld worden, koesteren zij een veel welwillender gevoel. De belangrijkheid, die deze landen voor de Bourgondische macht hebben gehad, behoeft hier niet te worden uiteengezet. Voor Holland en Zeeland had Philips in 1425 zijn Franse politiek in de steek gelaten. Daar had hij de slag meegestreden, die zijn verheerlijkers hem als zijn schitterendste triomf aanrekenden, de overwinning op Jacoba van Beieren bij Brouwershaven in 1426. Ook ten opzichte van Holland en Zeeland is bij de Fransen reeds het conventionele karakterbeeld in wording, dat zich door de eeuwen heen luttel zou wijzigen. Als grote achtergrond de zee. Een uiterst afgelegen landje, maar vet en rijk. De bevolking zeer eigenaardig van zeden en gebruiken, van een oorspronkelijke grofheid en ruwheid, maar dapperheid en eerlijkheid tevens. Illustreer wij dat alles met enkele voorbeelden. Eerst wat de geografische noties betreft. Deze waren bij de vijftiende-eeuwer niet, zoals bij ons, op een getekend kaartebeeld gebaseerd, maar op de herinnering

van eigen tochten, of het verhaal van die van anderen. Tochten naar of in Holland en Zeeland waren vaarten te scheep, en het wijde water gold in die herinnering als 'de zee'. En zo zagen die Franse edelen doorgaans Holland en Zeeland als 'landen over zee' ten opzichte van Vlaanderen en Brabant. Immers van Sluis naar Holland niet alleen kwam men over zee, maar ook van Gelre naar Brugge. Te Leuven wacht men de hertog, die voor Deventer lag, '*par delà la mer* bien avant sur les frontières de Frise'. Plaatsen in Holland denkt men zich onwillekeurig aan zee: Gorkum, Bergen op Zoom, Alfen, Alkmaar, liggen aan zee.¹⁴⁹ Zijn alzo de aardrijkskundige denkbeelden omtrent Holland niet helder, niet beter wordt het, als een aanwaaiing van humanisme ze met ethnografische speculaties mengt, en bisschop Jean Germain in de Kennemers resten der Goten zoekt, of hen Abodriten noemt, terwijl zijn ambtgenoot Jean Jouffroy wijlduftig bewijst, dat de Hollanders Cimbren, 'derhalve' Fransen zijn.¹⁵⁰ Doch dit zijn zonden onzer eigen voorvaders evengoed.

Niet zonder reden zal Chastellain met superieure glimlach van de verbazing der Hollanders over het ordefeest van het Gulden Vlies in Den Haag in 1456 hebben gesproken, van de Friezen en Utrechters in het bijzonder: 'Car oncques en ce bout de pays-là n'avoit esté vu pareil cas à cestui ne de telle beauté'.¹⁵¹ Niettemin roemt hij de ridderzaal in Den Haag als een der schoonste ter wereld en der geschikste, om een groot feest te vieren, en een der straten van Dordrecht als de schoonste straat der christenheid. De landbevolking niet alleen wijkt hier af in dracht en zeden, maar ook de stedelingen en ridders; Holland had nog zijn eigen krijgsgebruiken.¹⁵²

De lof van Vlaanderens rijkdom, zijn volkrijkheid, zijn bloeiende steden wordt in een lager toon ook van Holland, Zeeland en Friesland gezongen. 'Volken, die floreren door hun rijkdommen, hun groot getal, door de schoonheid en menigte hunner steden, vooral door de verwonderlijke uitrusting van hun vloot, en die in land- en zeekrijg niet te verachten zijn.'¹⁵³ Ook Holland wekt de gedachte aan weelde en gemak, aan donzen bedden en overvloed.¹⁵⁴ En aan dronkenschap. Voor het verhaal van de vrome dronkaard, die na zijn confessie regelrecht het paradijs in wil, kiest de auteur van de *Cent nouvelles nouvelles* 'un grand lourd Hollandois, si très yvre que merveille', die van Scheveningen naar Den Haag wandelt¹⁵⁵. Toch ontbreekt in deze minder gunstige dunk de haat, die in de Franse schatting der Vlamingen altijd doorklinkt.

‘Peuple hollandois, fière gent maritime,
Zélandois forts, robustes et terribles,
A juste droit et équité divine
Tu les soumis en ta franche saisine
Par long travail en armes très-pénibles,
A quoy pluseurs rois, nations horribles,
Ont contenu en y quérant victoire,
Dont nul jamais fors toy n’eust celle gloire.’¹⁵⁶

Waarlijk, wij kunnen tevreden zijn. Reeds in de vijftiende eeuw zulk een roep van geduchtheid en onoverwinnelijkheid! De scheepsmacht van Holland en Zeeland is reeds een factor in de politiek van West-Europa. Engeland en Frankrijk rekenen bij hun wederzijdse invasieplannen op Hollandse transportvloeten.¹⁵⁷

De genegenheid voor Holland en Zeeland bij de ijverige dienaren van Bourgondië is trouwens niet te verwonderen. Beide landen genoten de faam van bijzondere verknochtheid aan het Bourgondische huis.¹⁵⁸ Die verknochtheid was zeer zeker grotendeels een voortzetting van het Kabeljauwse partijgevoel. Maar juist deze omstandigheid moest er een warm en hartstochtelijk karakter aan verlenen. In het bijzonder heeft die goede verstandhouding bestaan tussen de twee gewesten en Karel, toen nog graaf van Charolais, die sedert 1462 de onmin met zijn vader in Holland was gaan ontwijken.¹⁵⁹ De dorpsnaam Charlois bewaart er de herinnering aan.¹⁶⁰ De Hollandse steden namen het initiatief, om een verzoening tussen Philips en zijn zoon te bewerken.¹⁶¹ Karel van zijn kant blijkt ook aan Holland gehecht te zijn geweest. Bij de huwelijksfeesten van 1468 prijkte bij een der maaltijden midden in de zaal een hoge toren, geheel naar het model van de zogenaamde blauwe toren, welke Karel bij het kasteel van Gorkum had laten beginnen.¹⁶² Bij een andere maaltijd waren de tafels versierd met dertig schepen en dertig torens, al de schepen nauwkeurig nagebootst ‘tout au plus près du vif que on pouvoit faire la semblance d’une carracque ou d’ung grant navire’. Elk dier stukken stelde een van ’s hertogen gewesten voor: 5 hertogdommen, 14 graafschappen, verder heerlijkheden en steden. La Marche noemt de 21 aldus voorgestelde steden: het zijn 1 Bourgondische stad, 6 uit Artois, Henegouwen en Frans Vlaanderen tezamen, 5 uit Brabant (Antwerpen inbegrepen) en Limburg, 6 uit Vlaanderen en niet minder dan 9 uit Holland en Zeeland.¹⁶³

Fraai opgetuigde schepen, het moet een tafelopzet naar Karels hart zijn geweest. Immers de jonge vorst, met zijn stormachtige geest vol tegenstrijdigheden, had onder zijn liefhebberijen, naast zijn muzikaliteit, ook die van een hartstochtelijk zeeman. 'De sa nature desiroit la mer et les bateaulx sur toutes riens.' Toen hij te Veere het kind van Wolfert van Borselen en Maria van Schotland ten doop ging houden, had hij boos weer op zee. 'Mais il estoit à son desir, car il aymoit et desiroit les bateaulx en la mer, et luy ne sembloit nulz ventz ne nulle fortune dange-reuse; et se congnoissoit de son propre art naturel au gouvernement des batteaulx.'¹⁶⁴ Zou die trek niet een natuurlijke toenadering tussen hem en de Hollanders en Zeeuwen geschapen hebben?

Er is in de vijftiende eeuw nog geen sprake van een besef van een natuurlijke eenheid der Noord-Nederlanders. Hoe kon het ook? Immers in de taal bestond die eenheid nog niet volkomen; en welk kenmerk zou anders de vreemdeling kunnen treffen? Eerst de politieke vereniging der zestiende eeuw heeft tot bewustzijn gebracht, wat niettemin te voren reeds een cultuurhistorisch feit was: de nauwere aanraking tussen Holland en Zeeland met Friesland en het gebied van IJsel, Rijn en Waal. Toch was in de vijftiende eeuw die politieke vereniging reeds in wording. De Bourgondiër had reeds Utrecht in een soortgelijke afhankelijkheid gebracht, als eerder het bisdom Kamerijk, en later, ten koste van veel strijd, ook Luik. Het huis Kleef was door huwelijk en hofleven half-Bourgondisch geworden, zoals weleer dat van Beieren-Henegouwen.¹⁶⁵ In Gelre zou weldra de Bourgondische macht gevestigd zijn. Over Friesland eindelijk had Philips de Goede de Hollandse aanspraken geërfd; hij beschouwde zich als heer ervan. De zeer wijde en vage notie nu, die de term Friesland voor de Bourgondische geschiedschrijvers inhield, scheen een algemene veroveringspolitiek ten opzichte van al de nog niet Bourgondische delen van Noord-Nederland te wettigen: 'la conquete de son royaume de Frise'.¹⁶⁶ De grenzen van dat koninkrijk kennen die schrijvers niet. Deventer geldt als Friesland, de andere IJselsteden desgelijks. Chastellain spreekt van 'les trois hautes vi'les devers Frise', hij noemt ze Stavele, Groeningues en Deventer.¹⁶⁷ De bewoners van die landen golden als vreemdelingen. Voor Deventer had Philips te doen met 'diverses et sauvages nations', meent Chastellain.¹⁶⁸ Zowel Froissart als hij maken nauwkeurig onderscheid tussen Hollanders en Zeeuwen aan de ene kant, Utrechters en Geldersen aan de andere. De eersten zijn 'Thiois', de laat-

sten 'Allemans'. Geldersen en Utrechters zijn 'une diverse génération de gens', zegt Chastellain, en hij legt herhaaldelijk de nadruk op hun grote afkeer van de Fransen.¹⁶⁹

Hoe hij de Friezen beschouwt, blijkt het best uit zijn verhaal van het ongeval, dat de Friese afgezanten in 1456 in Den Haag overkwam, waar zij onder vrijgeleide voor de hertog verschenen waren.¹⁷⁰ Op een late avond vermaakten de Friese heren 'qui sont grosses gens et lourds et peu appris de dangereuses conditions de gens de court et de nobles hommes', zich in hun logies met rumoermaken. Zij zaten elkaar onder gelach en geschreeuw achterna en kloten daarbij met hun houten trippen, of klompen (patins), over de planken vloer van de bovenkamer, waar zij hun nachtverblijf hadden; kortom zij deden, alsof zij thuis waren, 'et avoient peut-estre bu trop de vin'. Dit verdroot hun, die daaronder logeerden, een viertal edelen van het Bourgondische hof. Zij riepen naar boven 'contre ceux d'en haut en fellement les maudissant et tensans contre eux en françois'. De Friezen 'qui n'entendoient françois ne que bestes brutes' riepen terug in het Fries en nog harder, en in zalige onwetendheid van de bedoeling der anderen bleven zij spotten en lachen, totdat dezen het geduld verloren en de trap op stoven. De bastaard van Viéville beukte geweldig op de deur, de Friezen, aan geen kwaad denkende, openden. Sommigen waren in het hemd, anderen in hun wambuis. De bastaard hervatte zijn driftige vertogen, maar de Friezen, die niets begrepen, 'en leur patois lui respondirent ruralement selon ce qu'ils estoient gens'. Waarop de bastaard zijn zwaard trok, en er één een hand afhieuw. Het was misschien niet juist ridderlijk, maar dan moesten de Friezen maar beter weten. Het rumoer steeg nu ten top en bereikte de hertog, die, uiterst vertoord over de schending van zijn vrijgeleide en daarmee van zijn eer, waarschijnlijk ook beducht, dat dit geval zijn diplomatieke berekeningen ten opzichte van Friesland lelijk kon verstoren, terstond gelastte, de bastaard te doen hangen. Slechts het feit, dat er nog enige uren van de nacht restten, voorkwam de uitvoering van het vonnis, en dan nog alleen, nadat de hertogin, de graaf van Charolais en de voornaamste edelen vergeefs hadden gesmeekt, door een voetval van Philips' schoondochter, wie hij een bijzondere genegenheid toedroeg. Men spaarde geen verontschuldiging noch vergoeding, om de Friezen tevreden te stellen; de verminkte kreeg een jaargeld. En dus vertrokken de

Friezen wel vergenoegd, en leerden door dit ongeval de hertog kennen als een rechtvaardig en geducht vorst, 'et en leur rude patois le recommandèrent beaucoup'.

V De Bourgondische staat en het Bourgondische patriottisme na 1477

De splitsing in twee volken

Voor het ontstaan van een Bourgondisch-Nederlands nationaal besef waren in de vijftiende eeuw de voorwaarden niet aanwezig. Ware het anders geweest, het had zich het eerst moeten openbaren bij hen, die genoodzaakt waren, de eenheid der Bourgondische macht in het oog te vatten, de geschiedschrijvers aan het hof. Maar ook zij zagen die macht nog niet als een staat, een vaderland, doch als erflanden, bezittingen. De aanhankelijkheid aan het huis neemt bij hen de plaats van een algemeen patriottisme in. Zulk een voorstelling nu van dynastieke trouw is uitstekend geschikt, in een nationaal staatsbesef over te gaan, gevuld te worden met een nieuwe, hogere inhoud. Doch daartoe hebben de lotgevallen van het huis niet geleid. Met de val van het geslacht is de Bourgondische staat, zoals de hertogen die gewild hadden, geavorteerd. Denk u Karel de Stoute wijs en in evenwicht, denk u hem gezegend met mannelijk oir, dus geen intrekking van het hertogdom Bourgondië, en geen vereniging van de Nederlanden met het lot van Oostenrijk en Spanje. Wie zou durven zeggen, dat het Romaans-Germaanse middenrijk tussen Frankrijk en Duitsland niet had kunnen herrijzen met meer levenskracht dan eenmaal onder de Lothariussen!¹⁷¹

Die kans bestond sedert 1477 niet meer. Karels heethoofdige ijver had aan de politiek van Lodewijk XI de vaste richting aangewezen, die de nationaal-Franse staatkunde voor vele eeuwen zou volgen: zorgvuldige verhindering, dat ooit weer het spook van het middenrijk zou terugkomen. Daartoe moesten niet alleen alle lenen van de Franse kroon vast bijeen gehouden worden, ook op de bodem van het Heilige Roomse Rijk moest de Franse grens naar het Noorden en Oosten vooruitgeschoven worden. Er mocht geen stof voor het middenrijk overblijven. Terstond na de dood van Karel de Stoute verheft Lodewijk aanspraken op Henegouwen en Oostervant.¹⁷²

Was alzo de schepping van het internationale tussenrijk voorgoed verijdeld, de kans, dat thans de overgebleven Bourgondische erflanden op den duur een vaste eenheid zouden vormen, was tegelijk belangrijk gestegen. Van de grootste tweeslachtigheid, de samenkoppeling met het hertogdom Bourgondië, waren ze verlost. In alle opzichten ziet men na 1477 de tegenstellingen scherper en daarmee het probleem eenvoudiger worden. De tijd van Chastellains gewaand Frans loyalisme onder het Bourgondische kruis was voorbij. Wat Frans dacht en voelde, koos nu ook regelrecht de zijde des konings. De adel en de vorstelijke ambtenaren neigden zowel in het hertogdom Bourgondië als in Franche Comté terstond tot Lodewijk; ook in Artois, Henegouwen en Vlaanderen was hun trouw aan Bourgondië niet boven verdenking. Steden en landvolk daarentegen vreesden de Franse heerschappij. Niet zonder succes hadden de hertogen steeds de Franse taille als afschrikking uitgespeeld.¹⁷³ Voor het eerst wordt de tegenstelling tussen de twee talen merkbaar: in de Gentse troebelen van 1477 en de Brugse van 1488 roert zich de oude Fransenhaat.¹⁷⁴ Het Dietse element wint verbazend in kracht en, aanzien, sedert de Franse delen van de Bourgondische staat zo verminderd waren. Met de intrede van Maximiliaan was opeens een nieuwe eerbied opgekomen voor het Heilige Roomse Rijk. De verbintenis van Bourgondië met Habsburg deed ook de samenhang met het Duitse Rijk weer veel sterker voelen dan voorheen. Zo hyperbolisch als Chastellain de lelie vereerd had, buigt zich Molinet voor 'le très saint aigle impérial'.¹⁷⁵ De 'vier landen' bij uitstek waren nu alle overwegend Nederlands: Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland. Werden als bruidschat van Margareta van Oostenrijk, gelijk in 1482 was bepaald, Artois en het Vrijgraafschap prijsgegeven, dan restten als zuiver Romaanse gewesten in de staat van Philips de Schone alleen Henegouwen en Namen.

In die dagen klinkt voor het eerst het thema, dat eerlang zo machtig zou aanzwellen: dat van de eendracht der landen zelve. Het zijn de afgevaardigden van Brabant, die het in de Staten Generaal te Gent, na de dood van Maria, in 1482, eenvoudig en welsprekend hebben doen horen. Zij verzochten de Staten, 'dat men broeders mocht willen blijven en samen vereend, en door een ware unie en eendracht goede wil en moed mocht hebben, de landen en heerlijkheden te bewaren. Wanneer gij en wij, en wij en gij van één overtuiging en eendracht zijn (zeiden zij), zonder

verdeeldheid, dan zal de koning ons niet kunnen schaden, of wij zullen hem weerstaan, en als wij niet verenigd zijn, zal hij sommige der landen kunnen teisteren en schaden, en het zou de algehele ondergang van ons allen kunnen worden. En derhalve moeten wij, om ons en u te bewaren, in ware unie en zonder tweedracht zijn, en leven en sterven in de verdediging van elkanders landen'.¹⁷⁶ Klinkt het niet als de taal van een eeuw later? Is het niet, alsof de koning Philips II heet in plaats van Lodewijk XI?

De Bourgondische staat scheen op weg, om in eenvoudiger en beperkter vorm zich thans te consolideren: een Bourgondische staat zonder Bourgondië. Zonder het land, en zonder het rechte huis, overwegend Nederlands in plaats van Frans. Doch met de naam en de traditie van Bourgondië. En die hebben beide nog lang zeer luid geklonken. Er is in het Bourgondisch sentiment, met de rampen sedert 1477, de pathetische toon gekomen van het patriotisme, dat door lijden gelouterd en gestaald is. Molinet, de fade rederijker, smelt in een zuiverder aandoening, als bij de herovering ener stad voor de zaak, die hem lief was, het 'Vive Bour-gogne' klinkt, 'ces très douch mots, qui longtemps avoient estez tenus en silence'. Zijn ware getrouwen dragen het kruis van Sint Andries 'au plus noble secret de leurs coeurs'.¹⁷⁷

De vredesjaren van Philips de Goede hadden voor hen, die de bittere oorlogsperiode beleefden, welke met 1477 was aangebroken, reeds de glans verkregen van een gouden eeuw. Maximiliaan werd verzocht, zijn jonggeboren zoon Philips te noemen 'en mémoire des biens et de la tranquillité que les pays eurent du temps du bon duc Philippe'. In dat kind moest de goede hertog op aarde terugkeren.¹⁷⁸ Men bleef hem hertog van Bourgondië noemen. De oude kreet, het oude wapen, de bekende emblemen bleven gebruikt. Maximiliaan zelf troonde onder het wapen van Bourgondië; hem golden evengoed versieringen met het schuine kruis en de vuurslag. Toen zijn dochter Margareta in 1493 uit Frankrijk terugkeerde met de smaad van een verstoten koningsbruid, zeide zij tot het volk, dat haar in Kamerijk met gejuich verwelkomde: 'Ne criez pas Noël mais Vive Bourgne!'¹⁷⁹

Ook in die beperkter vorm heeft zich een Bourgondisch-Nederlandse nationaliteit niet duurzaam kunnen ontwikkelen. Voor de ideële verbinding met Frankrijk, die eertijds die wasdom belemmerd had, trad welhaast een zeer reële verbinding met Spanje in de plaats. Het Bourgon-

dische staats beginsel werd ondergeschikt aan het Spaanse. Daardoor verloor het de kracht, om de diverse landen door een staatszorg, die hun allen gold, te doordringen van het besef hunner gemeenschappelijke nationaliteit. Nu de idee dier eenheid de regering zelf niet meer bezielde, kon zij de landen niet meer daartoe verheffen. Een nationale regering van alle Nederlanden had de kern en de drager van die volkseenheid kunnen zijn, en hen verenigd aan zich kunnen binden als een heilbrengend beginsel.

Als dan de vorst niet meer dat beginsel vertegenwoordigde, konden het wellicht de Staten zijn. Zij werden nu de dragers van de nationale idee. Doch zij konden het slechts onvolkomen zijn, want bij hen ontbrak de eenheid.

Twee nationaliteiten ontstonden in plaats van een. De Zuidelijke Nederlanden werden in bijna alle opzichten de echte, maar aan weerszijden gesnoeide uitgroei van de Bourgondische staat. Zij vormden een staat en een nationaliteit, maar zij misten twee en een halve eeuw het goed, dat staat en nationaliteit volwaardig maakt: de vrijheid.

De Noordelijke Nederlanden vormden eveneens een nationaliteit, en in hogere zin dan hun burens, want zij hadden de vrijheid. Maar zij waren nauwelijks een staat te noemen, zozeer werden zij beheerst door het beginsel der provinciale zelfstandigheid.

Had Bourgondië-Oostenrijk niet althans een deel van zijn staatvormend werk reeds tot stand gebracht, toen de scheuring kwam, en ware met name niet Holland althans reeds zo Bourgondisch opgevoed geweest, dat het kern en leider der Unie van Utrecht kon worden¹⁸⁰ – dan zou aan de Noordelijke gewesten elk vermogen, zich tot een nationaliteit en een staatslichaam te verbinden, ontbroken hebben.

Overzicht van de opkomst en het verloop der Bourgondische heerschappij

- 1363 Koning Jan II van Frankrijk beleent zijn jongere zoon Philips met het hertogdom Bourgondië.
- 1369 Philips (de Stoute) van Bourgondië huwt Margareta van Male, erfdochter van Vlaanderen, Artois, Franche Comté, Nevers en Rethel.
- 1382 Philips de Stoute bedwingt met Franse hulp de opstand van Vlaanderen (slag bij Rozebeke).
- 1384 Philips en Margareta erven Vlaanderen etc. bij de dood van graaf Lodewijk van Male.
- 1385 Huwelijk van Philips' zoon Jan van Nevers (later genoemd Jan Zonder Vrees) met Margareta van Beieren, dochter van Albrecht, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, en van diens zoon Willem van Oostervant (later Willem VI) met Philips' dochter Margareta van Bourgondië.
- 1404 Philips de Stoute †.
- 1406 Brabant komt aan Philips' jongere zoon Antonie van Bourgondië.
- 1407 Jan Zonder Vrees laat de hertog van Orleans vermoorden.
- 1411-1418 Twisten tussen Bourguignons en Armagnacs, om de macht over een krankzinnige koning van Frankrijk, Karel VI.
- 1415 Hendrik V van Engeland hervat de oorlog in Frankrijk. Slag bij Azincourt.
- 1419 Jan Zonder Vrees vermoord te Montereau.
- 1420 Philips (de Goede) van Bourgondië verbindt zich met Hendrik V van Engeland. Verdrag van Troyes: Hendrik V erfgenaam van de Franse kroon.
- 1422 Karel VI †.
- 1428 Philips de Goede verwerft van Jacoba van Beieren Henegouwen, Holland en Zeeland.
- 1429 Philips de Goede huwt Isabella van Portugal. Oprichting van de Orde van het Gulden Vlies.
- 1430 Philips de Goede verwerft Brabant.
- 1435 Vrede van Atrecht tussen Karel VII van Frankrijk en Philips van Bourgondië, die de Somme-steden in pand krijgt.

- 1435-1451 Philips de Goede verwerft Luxemburg.
- 1456 Philips de Goede belegert Deventer. David van Bourgondië bisschop van Utrecht.
- 1461 Karel VII †. Lodewijk XI.
- 1463 Lodewijk XI lost de Somme-steden.
- 1465 Karel graaf van Charolais (later Karel de Stoute) verbonden met de Franse prinsen in de Ligue du bien public, voert krijg tegen Lodewijk XI. Slag bij Monthéry.
- 1467 Philips de Goede †.
- 1468 Karel de Stoute bedwingt Luik, en noodzaakt Lodewijk XI tot het verdrag van Péronne. Hij huwt Margareta van York, zuster van Eduard IV van Engeland.
- 1469 Karel de Stoute krijgt Elzas c.a. in pand van Sigismund van Oostenrijk.
- 1473 Hij bezet Gelre, dat hij in pand had verworven van hertog Arnold. Samenkomst met Keizer Frederik III te Trier.
- 1474-1477 Oorlogen van Karel de Stoute tegen Frankrijk, hertog Sigismund, de Zwitsers, de Keizer, de hertog van Lotharingen.
- 1477 Karel de Stoute sneuvelt bij Nancy. Maria van Bourgondië huwt Maximiliaan van Oostenrijk. Lodewijk XI trekt het hertogdom Bourgondië weer aan de kroon.

De kunst der Van Eycks in het leven van hun tijd¹

I

De tijd, dat men zich zijn beeld van een verleden beschaving hoofdzakelijk vormde door lezen, schijnt wel voorbij. Vroeger placht de ontwikkelde leek zich zijn achttiende eeuw op te bouwen uit een ijverige lectuur van Voltaire, Diderot, Samuel Johnson, Pope. Hoevelen lezen hen nog? Voor menigeen is de voorstelling der Renaissance een kostbaar eigen levensbeginsel geworden. Maar kennen wij Tasso en Ariosto nog even goed als Leonardo en Michelangelo? Het is de beeldende kunst, die heden ten dage de vorming van zulke beschavingsvoorstellingen beheerst; het middel van waarneming is veranderd, het historische zintuig verplaatst zich steeds meer naar het visuele: voor het lezen is het kijken gekomen.

De oorzaken van die verschuiving kan men van verschillende zijden in het oog vatten. Het vergemakkelijkt verkeer, de openbaarheid en concentrering der kunst in de musea, bovenal ook de opkomst der fotografische reproductie hebben er een zeer aanzienlijk deel in. En dan: de geest wil veel meer van het verleden omvatten. Wij hebben niet meer genoeg aan wat klassieke oudheid, wat middeleeuwse romantiek en wat Louis XIV; wij hebben Egypte nodig en het verre Oosten en de hele Middeleeuwen. Zulk een beeldhonger kan niet meer door lezen bevredigd worden; de tijd is er niet, zij kan het enkel door aanschouwen. Men kan het ook zó zien: onze geest is nog altijd voortgaande op de lange weg van het rationalisme af. Wij willen half-gedroomde, niet-scherp-omlijnde beelden, waarin de subjectieve interpretatie van ons gemoed vrij spel heeft, en aan deze behoefte laat een visuele apperceptie van het historische veel meer ruimte dan een intellectuele.

Een gevolg van die verschuiving is geweest, dat van eigenlijk alle vroegere beschavingen ons beeld serener is geworden dan voorheen. Dit is

natuurlijk. Uit de kunst² vervluchtigt zich terstond de bittere smaak van de smart der tijden, die haar voortbrengen. De kunst weeklaagt niet. Maar in de literatuur, die eindeloos de klacht over al het leed der wereld herhaalt, blijft de toon van smart en onbevredigdheid altijd doorklinken. Het leed, dat de beeldende kunst uitdrukt, gaat terstond over in de sfeer van het elegische en van de stille vrede, terwijl het *gezegde* leed altijd opnieuw als leed werkt. En bij de overlevering van vroeger leven door het woord behoort ook het geschiedverhaal zelf, en dat is een eeuwige zang van druk en lijden. Neem bijvoorbeeld de achttiende eeuw. Uit al het optimisme der verlichte filosofen en al de zachte gevoeligheid der dichters gaat ons van die tijd het beeld niet zo klaar en blij op als uit Chardin en Fragonard en de Engelse portrettisten.

Neem nu de vijftiende eeuw, ik bedoel niet die van Italië maar de vijftiende eeuw in Frankrijk en de Bourgondische landen. Het is eenmaal *Notre Dame de Paris* geweest, dat ons het beeld van die tijd vertegenwoordigde. Dat was wel zwart en bijster fel, een beeld van wrede hartsucht en jammerende ellende. Hoe is het gekomen, dat dit ons beeld niet meer is, dat ook in die tijd ons een heldere glans van blijheid, een schat van innigheid ontloken is, zodat er de orgelklank door ruist van het eeuwig schone?

Thomas a Kempis? Jeanne Darc? Villon? Dufay en zijn gezellen? Maar Thomas is tijdeloos, de muziek is aan te weinigen bekend, en in Jeanne Darc en Villon schittert het heldere en innige enkel als parelende tranen op het oude zwarte fond van *Notre Dame de Paris*. Meer dan al dezen zijn het de schilders geweest: het koor, waarin Hubert en Jan van Eyck vooraan staan, en achter hen Dirk Bouts en Rogier van der Weyden, en de school van Avignon, en Hugo van der Goes en Geertgen van Sint Jans, en dat sluit met Gerard David. Ook hier hebben wij ons van het boek naar het beeld gewend, en het was, alsof wij ons van de schaduw naar de zon keerden.

Toch was dat oude, het duister-romantische beeld niet ten enenmale verkeerd. Nu wij in die eeuw schoonheid leerden kennen, waarvan wij voorheen niet wisten, zijn wij soms geneigd, in die eeuw alleen de schoonheid te zien. Doch wij weten het wel, dat oude sombere beeld kunnen wij opnieuw oproepen, als wij maar opnieuw gaan lezen. Al het gruwelijke der vijftiende eeuw, al haar bloedige wreedheid, felle hebzucht, krijsende hovaardij en wraakgierigheid staat nog even dui-

delijk als vroeger te lezen bij haar kroniekschrijvers, bij Monstrelet en Chastellain en Jacques du Clercq, in het dagboek van de Burger van Parijs. En dit is niet het enige contrast met de hoge, waardige ernst en de diepe vrede van Van Eyck en Memlinc: daarnaast staat nog een andere eeuw van Bourgondië, die der dichters: vol ijdel geflonker, frivool en ondragelijk fade met haar eindeloze kraam van versleten allegorie en mythologische romantiek. Leest Eustache Deschamps, Christine de Pisan, Alain Chartier, koning René. Licht komt dan de vraag bij u op: Is er dan in die tijd zo grote onevenredigheid tussen de bewoorde en de verbeelde uitdrukking der cultuur? Is het niet, alsof die zuivere, innige kunst der schilders in een andere levenssfeer stond dan die der vorsten, edelen en literaten? Hoort zij niet bij geval aan de rand van die bonte hel in een vredige limbus met Ruusbroec en de Windesheimers en het volkslied?

Het antwoord kennen wij: neen. De kunst der Van Eycks, die wij bewonderen, stond midden in het hofleven, dat ons afstoot. Het is dat contrast zelf tussen kunst en leven, dat wij moeten zoeken te verstaan. Het helpt niet, of wij voortgaan met aan Memlinc onze emotie te kweken en de ogen toe te knijpen voor de correctie der historie. Als het ons ernst is met onze bewondering ener verleden kunst, behoeven wij nimmer de historie te vrezen.

Wanneer dan hier beproefd wordt, enkele betrekkingen tussen kunst en leven in de Bourgondische tijd toe te lichten, mogen enkele opmerkingen vooraf gaan. Hier wordt gesproken van Jan van Eyck, alsof er nooit een Hubert had bestaan. De vraag naar de onderscheiding van het werk der beide broeders wordt geheel onaangeroerd gelaten; wil iemand ergens Hubert lezen, waar Jan staat, uitstekend. Onder de term vijftiende eeuw verzoek ik een goed stuk veertiende mee te mogen begrijpen, evenzo onder die van Bourgondië zowel de Franse als de Nederlandse cultuur buiten het politieke machtsgebied der hertogen. En vooral dit: er zal hier voortdurend gesproken worden van Franse cultuur en Franse letteren, ter vergelijking met de kunst, die wij Nederlands plegen te noemen. Laat men er niet uit opmaken, dat ik het eens zou zijn met wijlen Henri Bouchot, of menen zou, dat het niets te beduiden heeft, dat van Claes Sluter af al de voornaamste kunstenaars van Dietse herkomst zijn geweest. Hier echter valt de nadruk op het feit, dat volkomen terecht door de Franse kunstgeleerden na 1902 op de voorgrond is gebracht: het

feit, dat die kunst heeft gebloeid in een beschavingsmilieu, dat bijkans volslagen Frans was. De nationaal-ethnografische twistvraag, in hoeverre het bijzonder karakter dier Bourgondische kunst is bepaald door hoedanigheden van de Nederlandse stam, is voor de beschavingsgeschiedenis van zeer ondergeschikte betekenis.

Voor het recht begrip van de functie, die de beeldende kunst in de Bourgondische samenleving vervulde, is het niet genoeg, zich te verdiepen in de bewonderende aanschouwing. Vooreerst om deze reden, dat hetgeen wij van die kunst kennen, slechts een speciaal fragment is. Hier komt terstond een der oorzaken van de schijnbare onevenredigheid tussen kunst en literatuur aan de dag. De literatuur is ons vrijwel volledig bekend: wij bezitten alle genres van het meest verhevene tot het meest alledaagse, van het vroomste tot het uitgelatenste, van het meest abstracte tot het meest actuele. Het ganse leven vinden wij erin weerspiegeld en uitgedrukt. De kunst daarentegen, die reeds door haar aard een minder directe uitdrukking geeft van de tijdgeschiedenis, komt voor onze geest nog meer geïsoleerd buiten de tijd te staan, doordat wij behalve de kerkelijke kunst er slechts minime resten van bezitten. Alle wereldlijke beeldende kunst, alle toegepaste kunst ontbreekt bijna geheel. Nu is juist in die Bourgondische beschaving de samenhang van kunstvoortbrenging en gezelschapsleven bijzonder sterk geweest. Doch van die samenhang leren ons de altaarstukken, portretten, grafmonumenten, tapijten lang niet genoeg. Om de verhouding van kunst en leven te begrijpen, moeten wij minstens evenzeer verwijlen bij het verlorene als bij het bewaarde.

De kunst ging in die tijd nog op in het leven. Het leven stond bepaald in sterke vormen, het werd bijeen gehouden en gemeten door de sacramenten der kerk, door de feesten van het jaar en de getijden des daags. De kunst strekte tot versiering van die vorm zelf, waarin het leven verliep. De hedendaagse mens treedt uit de hem meer of min onverschillige gang van zijn dagelijks leven naar buiten, om opzettelijk in eenzelvige contemplatie kunst te genieten. De middeleeuwer vond de kunst aangewend tot verhoging van de luister van zijn leven zelf, bestemd om mee te klinken in zijn levensvervoeringen, hetzij in zijn hoogststijgende vroomheid of in zijn hoogmoedigste vreugde. Als iets eigens wordt hem de kunst nauwelijks bewust. Wat hem aan schoonheidshuivering uit de kunst

doorstraalde, werd door hem niet als kunstschoon gevoeld, maar onmiddellijk omgezet of in godsvervuldheid of in levensbehagen. Zelfs het begrip kunstschoon bestaat nog niet. Wanneer Dionysius de Kartouizer in zijn verhandeling *Over de schoonheid der wereld*³ alle soorten van het schone opsomt, gewaagt hij van de schoonheid der natuur, van zee, aarde, kruiden, stenen, het gesternte, van de schoonheid van het menselijk lichaam en de dieren, van die van het deugdzaam leven en van de abstracte dingen, van de schoonheid van God en de engelen, doch niet van de schoonheid der kunst. – Toevallig weten wij van dezelfde Dionysius, hoe uitermate gevoelig hij voor een kunstemotie was. Hij trad eens binnen in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch, terwijl het orgel speelde, en de zoete melodie deed hem onmiddellijk het hart smelten en ontrukte hem aan zichzelf in een langdurige ekstase.⁴

De bewustheid en de uitdrukking in woorden van een esthetisch genieten heeft zich zeer laat ontwikkeld. Wat prijst de tijdgenoot der Van Eycks in een schilderstuk? Niet datgene wat ons als de diepere schoonheid bewust wordt, gewoonlijk enkel de natuurgetrouwheid en de perfectie. Voor de uitdrukking hunner kunstbewondering staan hun nog maar de termen ten dienste, die wij verwachten van de verbaasde burgerman. De oudste lof voor Jan van Eyck geldt de verbazingwekkende geacheveerdheid van zijn spiegels aan de wand, zijn lichteffecten en perspectief.

Als een eigen ding van schoonheid wordt de schilderkunst in die dagen nog niet begrepen. Zij is of toegepaste kunst, in zoverre haar bestemming de zuivere schoonheidsbedoeling primeert, of zij wordt opgevat als een weelderige curiositeit. Tussen die beide opvattingen in moet de zuivere kunstliefde zich nog ontwikkelen. In de kunst der vijftiende eeuw overwoog voor de tijdgenoot de gewichtigheid van haar onderwerp en haar bestemming nog verre de waardering van haar schoonheid. Die bestemming is een praktische. Voor het altaarstuk het plechtig vertoon bij hoge feesten (de Aanbidding van het Lam werd maar heel zelden geopend), tevens de herinnering aan de vrome stichters. De vierschaartaferelen in de stadhuizen, zoals keizer Otto's gerecht van Dirk Bouts, dat van Cambyses van Gerard David of de verloren Brusselse schilderijen van Rogier van der Weyden, moesten de rechters tot hun plicht vermanen. Het portret heeft niet alleen de gebruikswaarde als familiestuk, die het nu nog heeft, maar dient ook dikwijls tot kennis-

making bij verlovingsen. Met het gezantschap, dat Philips de Goede in 1428 naar Portugal zendt, gaat ook Jan van Eyck, om de beeltenis te schilderen van de koningsdochter, die 's hertogen bruid zal worden. De beeldhouwkunst dient bij uitstek het grafteken.

Al deze praktische waarden, de bedoeling voor het leven, waarmee de opdrachten geschiedden, wissen de grens, tussen de vrij beeldende kunst en het kunsthandwerk uit. Ook wat de personen der kunstenaars betreft, bestaat die grens niet. Het was niet enkel het polychromeren van beeldhouwwerk en het verluchten van handschriften, waarmee de schare van kunstenaars in Vlaamse, Bourgondische of Berry'se hofdienst het vrije schilderen afwisselden. Zij beschilderen wapenschilden en banieren, ontwerpen tournooi- en magistraatscostuums. Melchior Broederlam, eerst schilder van graaf Lodewijk van Male, daarna van diens schoonzoon, de eerste hertog van Bourgondië, decoreert vijf gebeeldhouwde zetels voor 's graven huis. Hij herstelt en beschildert de mechanieke rariteiten in het kasteel van Hesdin, waarmee de gasten besproeid of bestoven werden. Hij werkt aan een reiswagen der hertogin. Hij leidt de buitensporige versiering van de vloot tegen Engeland, die in 1387 in de haven van Sluis lag en liggen bleef. Bij de vorstelijke bruiloften en begrafenissen komt steeds het werk der hofschilders te pas. Van Jan van Eyck is bekend, dat ook in zijn werkplaats standbeelden beschilderd werden, en dat hij voor hertog Philips een soort van wereldkaart vervaardigde, waarop steden en landen wonderbaarlijk fijn en duidelijk geschilderd te zien waren. Aangaande Gerard David vindt men geboekt, dat hij de tralies van het broodhuis te Brugge, waar Maximiliaan in 1488 gevangen zat, moest beschilderen.

Wat is er over van al dat werk, dat uit de handen der grote kunstenaars gekomen is? Enige grafmonumenten, altaarstukken, portretten en vele miniaturen. Maar van de wereldlijke schilderijen slechts heel weinig, van de sierkunst en het kunsthandwerk alleen enkele bepaalde genres: kerkgerei en kerkgewaden. Stel u voor, dat wij naast de kruisafnemingen en Madonna's iets meer van de wereldlijke schilderijen konden plaatsen, zoals bij voorbeeld die badstoof van Jan van Eyck, of de jachtaferelen, dat wij naast de kerkelijke paramenten ook de met juwelen en schelletjes bezette prachtgewaden van het hof konden leggen. En bovenal, dat wij die pralend getooide zeekastelen konden zien, die steeds weer Froissart in verrukking hebben gebracht, met hun wimpels, rijk met wapens versierd, die tot op het water wapperden. Welk een kunstwerk kan het zijn

geweest, dat schip van Philips de Stoute, bedekt met blauwe goud, de grote wapenschilden langs het paviljoen op het achterkasteel, de zeilen bestrooid met margrietten en met de voorletters van het hertogelijk paar, en met het devies *Il me tarde*. Hoe zou ons inzicht in het wezen der Bourgondische kunst worden verlengd, indien wij dat alles voor ogen hadden!

De trek, die ons in al die gebruiks- en sierkunst het meest zou hebben getroffen, zou ongetwijfeld zijn: het schitterend extravagante. Die trek is ook in de ons bewaarde kunstwerken wel degelijk aanwezig, maar omdat wij juist die trek het minst waarden, letten wij er het minst op. Wij zoeken enkel naar de diepste schoonheid. Alles wat louter praal en luster is, heeft zijn prikkeling verloren. Maar voor de tijdgenoot was juist die praal en luister van ontzaglijk gewicht.

De Bourgondische cultuur is er een, waarin pracht schoonheid wil verdrijven. De eind-middeleeuwse kunst weerspiegelt getrouw de eind-middeleeuwse geest, een geest, die zijn pad ten einde was gelopen. Evenals het denken tenslotte al het denkbare had uitgebeeld tot een oneindig systeem van met verbeelding verklede zelfstandigheden; zo streeft ook de kunst ernaar, niets ongevormd, niets onverbeeld te laten. De flamboyante gothiek is als een eindeloos orgelnaaspel: zij lost alle vormen op in zelfontbinding, geeft aan elk détail zijn voortgezette doorwerking, aan elke lijn haar tegenlijn. Overal woekert de vorm ongebonden; met de horror vacui, die eindigende geestesperioden kenmerkt, grijpt het versierde détail alle vlakken en lijnen aan.

Dat alles wil zeggen, dat de grenzen tussen praal en schoonheid vervaluen. Tooi dient niet meer om het natuurlijk schone te verheerlijken, maar overwoekert het. Hoe verder van de zuiver beeldende kunst af, hoe tomelozer die woekering. Vergelijk bij voorbeeld in de tabernakel te Dijon het snijwerk van Jacques de Baerze met het schilderwerk van Broederlam: hier eenvoud en rust, daar woelige overladenheid. Van dezelfde aard is het verschil tussen het geschilderde tafereel en het tapijt: in het laatste kan de onvrijer weeftechniek zich moeilijker aan de overdreven versieringsbehoefte onttrekken, de tapijten zijn overvuld met figuren en kleur. Nog minder houvast in evenmaat en harmonie heeft de versieringsbehoefte in de kleding, waar de persoonlijke hovaardij de zucht naar praal nog versterkt. Hier heerst behalve een ontzaglijke overlading met edele stenen een tomeloze overdrijving der afmetingen. Men kent de

lange schoenpunten of poulaines, het suikerbroodvormige vrouwenkapsel of hennin, de hoge mutsen der edelen, hun wonderlijk om 't hoofd gedrapeerde kaproenen, die omhoog staan als een hanekam of als een vlamvend vuur, de wijde, bij de schouders omhoog staande mouwen, de tot de voeten hangende houppelandes en de buizen zo kort, dat zij de billen zichtbaar laten. Hoe plechtiger, hoe buitensporiger: het rouwkleed over zijn vermoorde vader, waarin Philips de Goede te Troyes in 1420 de koning van Engeland ontvangt, is zo lang, dat het van het hoge ros af, dat hij berijdt, de aarde raakt.

Al de bizarre ijdelheid en beuzelachtige pronk, waarvoor de tijdgenoten, als de kater der overdaad hen benauwt, het woord 'beubans' gebruiken, heeft haar toppunt in het hoffeest.

Iedereen herinnert zich de beschrijvingen van die Bourgondische hoffeesten, zoals het banket te Rijsel in 1454, waar de gasten bij de opgedragen fazant hun geloften aflegden, om tegen de Turk ter kruisvaart te trekken. De wansmakelijke vertoningen der 'entremets' met hun pasteien, waarin muzikanten spelen, hun opgetuigde schepen en kastelen, apen, walvissen, reuzen en dwergen, al hun afgezaagde allegorie, het doet ons slechts aan als hyperbolische bruilofts-aardigheden van het ergste soort en schijnt niet anders dan het toppunt van barbaarse vorstenweelde. Kan er iets zijn, wat in onze voorstelling verder verwijderd ligt van het Gentse of het Leuvense altaarstuk? Hier lijkt de kloof niet te dempen.

Vragen wij echter eerst: wat betekende zulk een feest *in* die samenleving? Het feest had nog vrij wat behouden van de functie, die het vervult bij de natuurvölker, die van de soevereine uiting der cultuur te zijn. In tijden van grote vernieuwing der gemeenschap, verwerft het die functie opnieuw, zoals in de Franse revolutie. Wij modernen kunnen op ieder ogenblik van rust in zelfgekozen ontspanning individueel ons zuiverste levensinzicht en levensvreugde zoeken. Maar een tijd van chronische onveiligheid en geringe verspreiding der geestelijke genotmiddelen behoeft daartoe het feest. En de onmisbare bedwelming, de tempering der realiteit, kan slechts met sterker middelen worden bereikt, naarmate het contrast van de ellendigheid des dagelijkse levens groter is. De vijftiende eeuw nu is een tijd van ontzettende depressie en pessimisme. Tegen de eeuwige beklemming van strijd en honger, onrecht en geweld, brand en pest, hel en heksen, moest naast de dagelijks herhaalde belofte

van het hemels heil van tijd tot tijd ook de plechtige en gezamenlijke, glorieuse verzekering van de schoonheid des levens werken. Want geregelde individuele ontspanning in lectuur of natuur was slechts voor enkelen bereikbaar, de boeken waren kleinodiën en buiten de stadsmuren of de lusthoven was de natuur onveilig. Spel, min, drank, dans en zang waren niet genoeg: het feest moest ze veredelen met schoonheid.

Het volksfeest had zijn eigen schoonheid alleen in lied en dans, voor het ogenschoon leunde het op het kerkfeest, dat daarvan overvloed bood. Juist in de tijd, waarvan wij spreken, maken de rederijkers het burgerlijke feest los uit de kerkelijke vorm, en luisteren het op met eigen sier.

Doch enkel het vorstenhof was in staat, een zuiver wereldlijk feest te tooien met weelde van kunst, er een eigen pracht aan te geven. Nu is echter niets voor het feest zo onmisbaar als stijl. Het kerkfeest had die stijl krachtens de liturgie zelf; ook de uiterste woekeringen van het feestelijk détail, tot in het burleske toe, konden daar de heilige waardigheid en de vaste hoge gang niet verbreken. Het hoffeest miste die stijl. De levensvorm van het hof was het ridderideaal, maar dit niet meer in zijn echte, krachtige gedaante, doch als een voze renaissance, een ijdele conventie, waarbij overmatige staatsie en etikette het innerlijk verval van de ridderlijke levensvorm moeten bedekken. De bron, waaruit het hoffeest zijn fantasie moet putten, kan geen andere zijn dan de ridderlijk-romantische literatuur, maar deze is versleten en hol. Dus tracht nu het hoffeest de ongebonden, stijlloze verbeeldingen van die verschaalde ridderlijke romantiek in zijn bonte vertoningen weer te geven. Die opvoeringen en tableaux-vivants zijn literatuur in een lagere potentie, waarbij niets overblijft dan een overladen poespas van mythologische, allegorische en moraliserende figuren.

Doch welk een ernst, waarmee die zaken worden opgevat! Het grote feest van Rijsel, dat een reeks van banketten, door de hofadel in wedijver elkaar aangeboden, moest besluiten en bekronen, stond in het nauwste verband met Philips' levensideaal: de kruistocht tegen de Turken ter herovering van Constantinopel, een jaar te voren gevallen. De hertog had voor het feest een commissie aangewezen, geleid door messire Jean de Lannoy, een Vliesridder, en waarin ook Olivier de la Marche zitting heeft. Wanneer deze in zijn gedenkschriften tot die zaken genaderd is, wordt het hem nog plechtig te moede, als hij die grote dingen gedenkt: 'Pour ce que grandes et honorables reuvres désirent loingtaine renom-

mée et perpétuelle mémoire' aldus begint hij zijn verhaal van het feest. Herhaaldelijk waren de kanselier zelf, Nicolaas Rolin, en de eerste kamerheer Antoine de Croy bij de beraadslagingen der commissie tegenwoordig. 'Et furent à ce conseil des plus grans et des plus privés appelez, et après deliberacion d'opinions, furent les cerimonies et les mistères concluz telz qu'ilz se devoient faire.' Men kwam van over zee om het schouwspel te zien. Het relaas van al dat fraais is dikwijls genoeg gedaan. Olivier zelf speelde de rol van Sainte Eglise in het voornaamste stuk, waarbij deze binnenkomt in een toren op de rug van een olifant, door een Turkse reus geleid. Op de tafels prijkten de geweldigste decoraties: een bemande kraak, een weide met bomen, een bron, rotsen en een beeld van Sint Andries, het kasteel Lusignan met de fee Mélusine, een windmolen, waarbij naar de vogel geschoten werd, een bos met bewegelijke wilde dieren en eindelijk de kerk met zangers en orgel en de pastei, waarin een orkest van 28 personen zat, welke twee elkaar afwisselden met muziek. De brave Olivier peinsde later over de 'oultraigeuse et desraisonnable despense, sans y trouver entendement de vertu, sinon touchant l'entremec de l'Eglise'. Maar een ander hofwijze legde hem uit, en wist hem te overtuigen, waarom dat alles zo had moeten zijn.

Welnu, al deze mensen, die aan die gargantueske pracht hun hart ophaalden en hun ernstigste gedachten wijdden, het waren de opdrachtgevers van Jan van Eyck en Rogier van der Weyden. Het was de hertog zelf, het was Nicolaas Rolin, Jean Chevrot, de Lannoys. En die deze of soortgelijke pronkstukken plachten te vervaardigen en uit te monstern, dat waren de schilders zelf. Al weet men het toevallig niet van Jan of Rogier, men weet het van anderen, hoe zij bij zulke feesten meewerkten: Colard de Laon, Simon Marmion, Jacques Daret. – Men zou soms menen, dat in die dagen smaak en wansmaak nog in de geesten eendrachtig konden samenwonen. Pracht en schoonheid althans, kunstzin en rariteitenzin deden het. In zijn kasteel van Hesdin, schatkamer tegelijk van kunstwerken en lustoord vol van allerlei van die mechanieke vermakelijkheden, 'engins d'esbatement', die in het vorstelijk lustverblijf zulk een taai leven hebben gehad, had Philips, naar Caxton ons meedeelt, een kamer, versierd met schilderijen, die de geschiedenis van Jason voorstelden, de held van het Gulden Vlies. Ter meerdere opluistering waren er bliksem-, donder-, sneeuw- en regeninstrumenten aangebracht, om daarmee Medea's toverijen voor te stellen.

Wij zouden die Jason-schilderijen het liefst bezitten zonder dat bijwerk. Maar zou er toch niet bij al die feestartikelen naast veel mateloze, verdwaasde pronk, menig echt kunstwerk zijn geweest? Het kan niet ten enenmale lelijk zijn geweest, wat uit zulke handen kwam. Zo'n opgetuigd schip, die windmolen met vogelschietters, ik zou er menige middelmatige bespotting of bewening voor willen geven. Er is zonder twijfel tussen de hoogernstige kerkelijke kunst en die feestkunst een grotere mate van verwantschap geweest, dan wij ons gemakkelijk kunnen voorstellen. Het element van rhetorische praal ontbreekt ook in de kerkelijke kunst allerminst.

Hoe dan ook gezien, het kunstleven van de Bourgondische tijd lag nog geheel besloten in de vormen van het gezelschapsleven. De sociale betekenis der kunst, om 't even of het kerk- of weeldekunst is, blijft bovenal praal: het accentueren van de persoonlijke belangrijkheid, niet van de kunstenaar (zoals nu te vaak), maar van de stichter. Het is dezelfde functie, die in de kleding wordt vervuld door de geoutreerde vormen en afmetingen. Om goed te zien, hoe kunst en leven bij elkaar aansloten, in elkaar opgingen, missen wij veel te veel van de entourage. Daarom zijn voor ons die kunstwerken van zo bijzonder gewicht, die ons iets van het werkelijke leven te zien geven. Dat is het, wat ons het portret van het echtpaar Arnolfini in de National Gallery zo allerkostbaarst maakt, niet als cultuurhistorisch document, bedoel ik, maar omdat er de adem van het leven zelf in gaat.

Laat deze man met het meest on-Italiaanse gezicht, dat ooit uit ogen keek, laat Hernoul le fin dan de koopman uit Lucca zijn geweest of niet, hij was een vriend van Jan van Eyck. Heeft ooit een schilder op zinrijker wijze zijn werk gewaarmerkt? 'Johannes de Eyck fuit hic, 1434' staat er boven de spiegel: Jan van Eyck is hier geweest. Zo-even nog. In de suizende stilte van die binnenkamer toeft nog de klank van zijn stem. De innige teerheid en de stille vrede, zoals eerst Rembrandt ze opnieuw zal geven, liggen in dit stuk besloten, alsof het Jans eigen hart was. Is dit de vijftiende eeuw? Waar is nu die schelle lach en die berstende hoogmoed? En dan ziet wellicht onze verbeelding een Jan van Eyck, die buiten het felle bonte leven van zijn tijd stond, een eenvoudige, een dromer, een geestverwant van Thomas a Kempis, die met gebogen hoofd, de blik naar binnen gericht, door 't leven sloop. Voorzichtig, of het wordt een kunsthistorische novelle: hoe 's hertogen 'varlet de chambre' (een nederi-

ger soort hofraad) met weerzin de hoge heren diende, hoe zijn kunstmakers met diepe smart hun hoge kunst moesten verloochenen om mee te werken aan die overdadige hoffeesten.

Er is niets, wat zulk een voorstelling rechtvaardigt. Het weinige wat wij van het leven dier schilders weten, toont hen ons als lieden van de wereld. De hertog van Berry is met zijn hofschilders op de beste voet. Froissart ontmoette hem in gemeenzaam onderhoud met André Beauneveu in zijn wonderkasteel Mehun sur Yevre. De gebroeders Van Limburg verrassen de hertog op nieuwjaar met een verlucht handschrift, dat een blok hout blijkt te zijn. Paul van Limburg, de onvergelykelijk verfijnde kunstenaar van de *Très riches heures de Chantilly*, staat onder ernstige verdenking, de schaker van een meisje te Bourges te zijn geweest. Jan van Eyck heeft zich midden in het hofleven bewogen. Voor de geheime diplomatieke zendingen, waarmee Philips de Goede hem belastte, was een wereldkenner nodig. Hij geldt in zijn eeuw als een geletterde, die klassieken las en meetkunde studeerde. Met een lichte bizarrerie vermomt hij zijn bescheiden 'Als ik kan' in Griekse karakters.

Men moet nu eenmaal in de historie steeds onopgeloste tegenstellingen in zich opnemen. Zeker, daar zijn in de vijftiende eeuw twee scherp gescheiden levenssferen. Hier is de hofcultuur, praalziek, eer- en hebzuchtig, kakelbont, gloeiend hartstochtelijk. Daar is de stille, effen grijze sfeer der 'moderne devotie', de ernstige mannen en de gedweë burgervrouwjes, die in de Fraterhuizen en bij de Windesheimers hun toeverlaat zochten. De verre zachte branding der *Imitatio* fluistert erin. In deze sfeer past voor ons gevoel de kunst der Van Eycks, om haar vrome stille mystiek. Toch is haar plaats in de andere. De 'moderne devoten' stonden afwijzend tegenover de grote kunst, die zich in hun tijd ontplooidde. Zij verwierpen de veelstemmige muziek van Dufay en de zijnen. Geert Groote schreef een tractaat tegen ijdele kerkepraal *Contra turrim Trajectensem*. Zij zouden de Aanbidding van het Lam een ijdel werk van hoogmoed geacht hebben.

De kringen, waarin en waarvoor de kunstenaars werkten, zijn gans andere dan die der moderne devotie. Men kan mij hier tegenwerpen, dat ik die kunst al te zeer als hofkunst laat gelden; het is waar, de grote kunst heeft evengoed als de moderne devotie haar wortels in de stedelijke samenleving. In andere steden weliswaar. De burgerijen van Yperen, Brugge, Gent, Mechelen, Leuven, waaruit de grote schilderkunst is voortgekomen, leefden een zatter en weelderiger leven dan die van de

stille IJselsteden. Goed, maar daar is Haarlem, centrum van kunst en toch zonder twijfel als afgelegen Hollands stadje veel meer verwant aan Deventer en Zwolle dan aan de rijke Vlaamse en Brabantse steden. Juist, maar de kunst van Haarlem, als het werk van Dirk Bouts Haarlems mag heten, is dan ook veel slichter en strakker dan die der Zuidnederlandse meesters. Het is juist het element van praal en schittering, dat hier ontbreekt. De Haarlemse school staat inderdaad nader tot die sfeer van de burgerlijke levensernst. Doch zo zouden wij bij de nationaal-ethnografische vraag belanden, die ik zeide te willen laten rusten.

De kunst der Van Eycks kan niet burgerlijk meer heten. Niet alleen omdat het hof en de hoge adel die kunst tot zich trok, maar omdat de rijke burgerijen zelf reeds lang naar een adellijke levensvorm streefden. Gaan wij na, wie de werkgevers zijn geweest van de grote schilders. Wij vinden hen, behalve in de vorsten zelf, onder de hoge heren en de grote parvenu's, waaraan het Bourgondische tijdvak rijk is. Het is de kring, die naar het hof graviteert, waar men zwelgt in de praal van ridderorde, feest en intocht. Daar is bij voorbeeld Jean Chevrot, de bisschop van Doornik, wiens wapen hem als de vermoedelijke stichter aanwijst van dat innig-vrome stuk de Zeven sacramenten in het Antwerpse museum. Hij was een der ijverigste dienaars van Philips de Goede in de zaken van het Gulden Vlies en van het fabuleuze kruistochtplan. Van het drieluik te Berlijn, dat aan Rogier wordt toegeschreven, het zogenaamde Middelburgse altaarstuk, kent men de stemmige figuur van de stichter Pieter Bladelyn, schraal en scherp; men ziet het hem aan, dat hij een 'voix cassée et tirant à femme' had. Deze Bladelyn was het type van de grote kapitalist dier dagen. Van ontvanger der stad Brugge was hij opgeklommen tot algemeen hertogelijk tesorier. Door zijn beleid en nauwgezetheid kwamen 's hertogen financiën in betere orde. Hij werd tot ridder verheven en tot tesorier van het Gulden Vlies. De hertog gebruikte hem evenals Jan van Eyck tot diplomatieke zendingen, en was voornemens, hem op de kruistocht mee te nemen voor het beheer der geldmiddelen. Zijn rijkdommen, die de verbazing van zijn tijdgenoten gaande maakten, besteedde hij aan grote inpolderingen (tussen Sluis en Zuidzande ligt nog de Bladelynsplolder) en aan het stichten van zijn stadje Middelburg in Vlaanderen, in welks hoofdkerk het altaarstuk zijn naam moest bestendigen. Ook Jodocus Vydt en de kanunnik Van de Paele behoorden tot de grote rijken van die tijd. Het hoogst van allen klom Nicolaas Rolin, de

kanselier, 'venu de petit lieu', jurist, financier, diplomaat. De grote verdragen der Bourgondiërs van 1419 tot 1435 waren zijn werk. 'Soloit tout gouverner tout seul et à part luy manier et porter tout, fust de guerre, fust de paix, fust en fait de finances.' De ontzaglijke rijkdommen, die hij door niet onverdachte middelen had opgehoopt, besteedde hij aan tal van stichtingen. Men sprak met haat van zijn hebzucht en zijn hoogmoed. En daarvan niet alleen. De man, wiens beeltenis wij kennen, vroom geknield, op het stuk dat hij voor zijn geboortestad Autun liet schilderen door Jan van Eyck, en nogmaals van dat door Rogier voor zijn gasthuis te Beaune, stond bekend als een die enkel het aardse telt. 'Il messonnoit tousjours en la terre comme si terre lui eust esté perpétuelle, la ou son sens desvoia et l'abesti sa prudence, quant ne vouloit mettre mesure et terme en ce, dont ses longs vieux ans lui monstroient le prochain coppon'. Aldus Chastellain. En Jacques Duclercq:⁵ 'Le dit chancelier fust réputé ung des sages hommes du royaume à parler temporellement; car au regard de l'espirituel, je m'en tais'.

Zo oordeelden de tijdgenoten over deze vrome stichter. Zal men dus in het Louvre voor *La vierge au chancelier Rolin* een huichelachtig wezen in het gelaat van de schenker gaan zoeken? Beter is het om te trachten, de mens der vijftiende eeuw te verstaan in zijn geweldige tegenstrijdigheid. Er zijn er zovelen, bij wie onder de schreeuwendste zonden, ja zelfs schijnbaar ongelooft, de diepste vroomheid rustte: Louis van Orleans, Philips de Goede zelf, felle contrasten van hoogmoed, hebzucht, luxurie met sterk geloof.

Men is hier voortdurend in de sfeer, waar de uitersten van het mystische en het grof aardse elkander raken. Voor dit geloof is geen aardse verbeelding te zinnelijk of te zwaar: Van Eyck kan zijn engelen en goddelijke figuren behangen met de zware praal van stijve, van goud en stenen druipende gewaden; zijn geloof behoeft niet de fladderende slippers en spartelende benen der barok-engelen, om naar omhoog te wijzen.

De late Middeleeuwen hadden de geloofsverbeelding uitgewerkt tot in het uiterste. Eens had men de goddelijke figuren oneindig ver af gezien: strak en star. Toen was het pathos der innigheid gekomen. Het was het eerst met een vloed van tranen en gezang opgebloeid in de mystici der twaalfde eeuw: Sint Bernard en de zijnen. Men had de godheid bestormd met zijn snikkende aandoening: om toch maar mee te mogen vergaan in het goddelijk lijden, had men Christus en de heiligen al de

kleuren en vormen opgedrongen, die de bonte fantasie uit het aardse leven putte. Een stroom van rijke menselijke ver-beelding was door alle hemelen gevloeid. En steeds verder vloot die stroom in ontelbare kleine vertakkingen af. Gaandeweg was in altijd verder schrijdende uitwerking al het heilige tot in de kleinste bijzonderheden in beeld gebracht. Met smachtende armen had men de hemel naar omlaag getrokken. Eerst was lange tijd het woord in graad van uitbeelding de plastische en picturale schepping vóór geweest; toen de gothieke sculptuur door haar materiaal en haar kader nog veel van het schematische der oudere voorstelling bewaarde, begonnen reeds de *Meditationes* van Pseudo-Bonaventura al de lijfelijke houdingen en al de aandoeningen van het kruisdrama te beschrijven. Maar naarmate de picturale techniek voortschreed, haalde de beeldende kunst die voorsprong meer dan in. Waar op de teugellose verbeelding geen geestelijke rem meer werkte, had thans de picturale uitbeelding der heilige dingen een graad van naturalisme en *détaillering* bereikt, die slechts een einde beduiden kon. De uiterste spanning in het aardse verbeelden van het goddelijke was bereikt; de mystische inhoud dier verbeelding stond steeds gereed om uit die beelden te ontvliesen en enkel de lust aan de bonte vorm achter te laten.

Het naturalisme der Van Eycks! (Ik vermijd de term *realisme* om zijn dubbelzinnigheid.) Men pleegt het op te vatten als een element, dat de Renaissance aankondigt. Maar het is even goed, neen beter te zien als de volledige ontplooiing van de laat-middeleeuwse geestesstrekking bij uitnemendheid, het natuurlijk ver-beelden van het heilige. In die gedaante vervult datzelfde naturalisme de gehele laatmiddeleeuwse geestescultuur, niet enkel de schilderkunst en de plastiek. Men vindt het terug in de sermoenen van pater Brugman, in de moraaltractaten van Johannes Gerson en Dionysius de Kartuizer; het doordringt de ganse heiligen-verering, het uit zich in de ongemeten proliferatie van alle kerkelijke voorstellingen, gewoonten, gebruiken. Het is de vorm, die de inhoud dreigt te overwoekeren. In die inhoud des geloofs had zich nog niets vernieuwd. Ook in de kunst der Van Eycks is de inhoud nog volkomen middeleeuws. Nieuwe gedachten spreekt zij niet uit. Zij is een uiterste, een eindpunt, naar inhoud en vorm. Het middeleeuwse begrippensysteem stond ten hemel toe volbouwd; er viel nog slechts aan te kleuren en te versieren.

Hoe vertoont zich nu diezelfde laat-middeleeuwse eigenschap in de literatuur? Ook zij weet in de vijftiende eeuw nauwelijks een andere taak

meer te vinden dan het volkomen uitbeelden en versieren van langdoordachte voorstellingen. Doch het grondverschil van haar aard en middelen maakt, dat het effect een geheel ander is dan in de schilderkunst. Een tijdperk, waarin nieuwe waarheden aan de hemel zijn opgegaan, baart meestal de dichters en de wijzen nog groter dan de kunstenaars. De dichters en de wijzen maaien met breder zeis, zij oogsten de nieuwe schatten rijper en rijker dan de beelder en bouwer. Dante en Thomas van Aquino omvademen meer dan Giotto.

Doch als dan weer, dikwijls zeer snel daarop, een periode volgt, waarin de gedachte schijnt uitgeput, die alweer wacht op nieuwe bevruchting, dan verandert met de inzinking der cultuur ook die balans van het woord en het beeld.

In zulke perioden ziet men het verschijnsel, dat de esthetische schepping zich bepaalt tot blote omschrijving van reeds bezonken en doorwerkt gedachtenmateriaal. Is dit het geval, dan krijgt de beeldende kunst een veel dieper gevoelswaarde dan de literatuur. Niet voor de tijdgenoot. De tijdgenoten hebben al die voor ons zo hopeloos eentonige en oppervlakkige allegorische gedichten met veel uitbundiger lof bedacht dan zij aan enig schilderstuk hebben gewijd. Vanwaar dan dat voor ons uit het overgrote deel dier literatuur alle geur en heerlijkheid geweken is, terwijl de kunst ons dieper roert dan mogelijk ooit de tijdgenoot? Het is al te gemakkelijk, om de dichters (met een beleefde uitzondering voor Villon en Charles d'Orléans) tot conventionele leeghoofden en de schilders tot genieën te verklaren. Er moet iets meer zijn.

Het spreekt eigenlijk van zelf. Waar twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde. Als de schilder zich bepaalt tot het eenvoudig weergeven ener uiterlijke werkelijkheid in lijn en kleur, dan legt hij toch steeds achter die louter formele nabootsing een oneindig overschot van het onuitgesprokene en onuitsprekelijke. Maar wanneer de dichter niet hoger poogt, dan een zichtbare of reeds doordachte werkelijkheid in het woord uit te drukken, dan put hij in het woord de schat van het onuitgesprokene uit, en geeft werk zonder diepte, tenzij hij door andere middelen, als ritme en klank, nieuwe onuitgesproken schoonheid daarin brengt. Hij heeft misschien een tijdelijke voorsprong. Het nieuwe woord bedwelmt de tijdgenoot. Maar als al de levende associaties, waarmee de tijdgenoot op het woord van de dichter reageert, verdwenen zijn, als de gedachte niet meer treft en het woord niets meer geeft dan de reeds lang doorvoelde

gedachte, dan heeft het gedicht zijn werking verloren. In de literatuur der vijftiende eeuw nu zijn de hier bedoelde voorwaarden in hoge mate aanwezig. Zij heeft inderdaad geen nieuwe gedachte. Het is een eindeloos postluderen op afgezaagde thema's. Daarbij heeft het hooglitteraire gedicht van die tijd zeer weinig kwaliteiten van ritme en klank. De gedachten, die het uitdrukt, boeien ons niet meer; vermoeienis en verveling is het gevolg.

De tijd voor de schilder van zulk een geestestijdperk komt dan nog, want hij leeft van de schat van het onuitgesprokene, welks volheid steeds de diepste werking van alle kunst bepaalt. Zie de portretten van Jan van Eyck. Hier is het spitse, zuinige gezicht van zijn vrouw. Daar is de strakke, morose aristocratenkop van Baudouin de Lannoy. Daar zijn de huiveringwekkende gesloten tronies van de man met de anjelier en de kanunnik Van de Paele. Daar is de gelaten ziekelijkheid van de Berlijnse Arnolfini, de Egyptische geheimzinnigheid van 'Leal souvenir'. In allen ligt het wonder van de tot de bodem gepeilde persoonlijkheid. Het is de diepste karakterschildering, die mogelijk is. Maar het blijft gezien doch onuitgesproken. Al was Jan van Eyck tegelijk de grootste dichter van zijn eeuw geweest: de geheimenis, die hij in het beeld openbaarde, zou hij in het woord niet hebben kunnen benaderen.

Dat is de diepste grond, waarom er, bij gelijkheid van houding en geest, tussen kunst en literatuur der vijftiende eeuw geen evenredigheid kan bestaan. Er is evenwel nog een ander moment, waarop die evenredigheid berust. Zal een dichtwerk bevredigen, dan is het volstrekt noodzakelijk, dat de hoofdgedachte zelf die werking uitoefent. Het gedicht kan nimmer worden gered door enig fraai uitgevoerd of door echtheid treffend bijwerk. Voor de schilderkunst bestaat die verhouding van hoofdzaak tot bijwerk in veel geringer mate. Alles is daar hoofdzaak. Détails, die voor de maker louter bijwerk waren, kunnen voor ons de volkomenste harmonie van het werk bepalen.

Wat bewonderen wij in de kunst der vijftiende eeuw? De uitdrukking der diepe vroomheid. Zeker, maar die niet alleen, misschien zelfs niet bovenal. Beschouw nog eens het Gentse altaar. Hoe weinig aandacht trekken de grote figuren van God Vader, Maria en Johannes de Doper. Ook de zingende en musicerende engelen hebben, dunkt mij, de tijd gehad, dat hun de meeste bewondering gold. In het hoofdtafereel: de aanbidding van het Lam, is zeker een onuitputtelijke schat van schoon-

heid, maar geldt toch onze belangstelling daar in de eerste plaats het heilige? En wordt onze blik niet steeds weer getrokken door Adam en Eva en door de portretten van Jodocus Vydt en Elisabeth Borluut? In de Annunciatie ligt zeker de innige ernstige bekoring voor een groot deel in de figuren van de engel en de maagd, in het expressief-vrome dus. Maar haast nog dierbaarder is mij toch het koperen keteltje en de doorkijk in de zonnige straat. Hier bloeit in zijn stille schijn het mysterie van het alledaagse, hetzelfde dat ook de Hollandse zeventiende eeuw vermocht te geven in een visstalletje of een afgehaald bed. Tenzij onze waardering primair religieus is, stijgt hier onze belangstelling, naarmate wij ons van het hoogst heilige verwijderen naar de bijkomstigheden.

Maar, als dan ten slotte mijn diepste vervoering bestaat in het verderdromen op een détail, in de zoete bekoring van de fijne nuance, staat dan die bewondering, al drukt zij zich minder naïef uit, toch niet veel nader tot die van de vijftiende-eeuwers zelf, dan ik bekennen wil? Bartolomeo Fazio, de Genuese literaat, die kort na 1450 over werken van Jan van Eyck geschreven heeft⁶, roemt in de stukken, die hem bekend (ons helaas onbekend) waren, het volgende. De schoonheid en eerbaarheid van Maria, de haren van de engel Gabriel, 'die echte haren overtreffen', de heilige strengheid der askese, die uit des Dopers aangezicht straalt, de wijze, waarop Hieronymus 'leeft'. De religieuze stemming en het natuurgetrouwe in de menselijke afbeelding dus. Verder zijn het de treffende details en de verbazingwekkende geacheveerdheid, die hij bewondert: het perspectief in Hieronymus' studeervertrek, de zonnestraal, die door een reet valt, het spiegelbeeld van de badende vrouw, de zweetdruppels op het lichaam der andere, de brandende lamp, het landschap met wandelaars en bergen, bossen, dorpen en kastelen, en de eindeloze verten van zijn verschiet. En nogmaals bovenal de spiegel. Dit alles geschiedt in termen, die louter curiositeit en verbazing verraden. Doch wie zal zeggen, hoeveel innige schoonheidsontroering daaronder verborgen ligt?

Hoe dit zij, de onbegrijpelijke kunstvaardigheid, de wonderlijke perfectie der details en het volstrekt natuurgetrouwe, dat waren de eigenschappen, die de tijdgenoten bovenal in de grote Nederlands-Franse kunst bewonderden. Het was de eind-middeleeuwse geest: een ongebreidelde ver-beelding.

Een eeuw later wordt juist die bovenmatige uitwerking van het zelfstandige détail de Vlaamse kunst aangerekend als haar fundamentele

gebrek. Door Michelangelo, die er het recht toe had. Althans, wanneer de Portugese schilder van Hollandse afkomst, die zijn kunstbespiegelingen laat doorgaan voor gesprekken met de machtige meester, in die bekende zinsneden waarlijk diens eigen mening heeft weergegeven.

‘De Vlaamse schilderkunst’, zegt hij, ‘bevalt allen vromen beter dan de Italiaansche. Deze laat hen nooit tranen vergieten, gene doet hen rijkelijk weenen, en dat is geenszins het gevolg van de kracht en de verdienste van die kunst, het is alleen te wijten aan de groote aandoenlijkheid der vromen. De Vlaamsche schilderkunst valt in de smaak van de vrouwen, vooral van de oudere en de heel jonge, evenals van de monniken, de nonnen en alle voorname lieden, die niet ontvankelijk zijn voor de ware harmonie. In Vlaanderen schildert men hoofdzakelijk, om het uiterlijk aanzien der dingen bedriegelijk weer te geven, en meest onderwerpen, die in vervoering brengen of onberispelijk zijn, zoals heiligen en profeten. In de regel schilderen zij echter wat men een landschap pleegt te noemen en daarin veel figuren. Hoewel dit het oog aangenaam aandoet, is daarin inderdaad noch kunst noch rede; daarin is geen symmetrie, geen verhouding; daarin heerscht geen keuze, er is geen grootheid in, in één woord: deze schilderkunst is zonder kracht of heerlijkheid; zij wil vele dingen tegelijk volkomen afbeelden, waarvan één belangrijk genoeg zou zijn, om er alle krachten aan te besteden.’

Dat was een stem van de nieuwe tijd. Voor dezen grote was de oude schoonheid een zaak der kleinen en zwakken geworden. Wat Michelangelo in de Vlaamse kunst verwerpt, het zijn juist de essentiële trekken van de laat-middeleeuwse geest: de heftige sentimentaliteit en het zien van elke bijzonderheid als een zelfstandig ding, van elke waargenomen hoedanigheid als iets wezenlijks, het opgaan in de veelheid en de bontheid van het geziene. ‘Daarin is noch kunst noch rede.’ Niet allen oordeelden zo. Voor Dürer en Quinten Metsys en Jan van Scorel was de oude schoonheid geenszins dood. Maar het is Michelangelo, die hier in meer volstreekte zin de Renaissance vertegenwoordigt, het nieuwe kunst- en levensinzicht, dat als altijd, slechts verkregen wordt ten koste van een tijdelijke blindheid voor de schoonheid of waarheid, die voorafging.

Het is evenwel niet het eeuwig verschietende probleem der overgangen van Middeleeuwen tot Renaissance, wat ons hier bezig houdt, doch juist de kunst der Van Eycks in hun tijd zelf. Op de algemene beschouwingen, die hier voorafgingen, zal nu als ’t ware de proef op de som moe-

ten volgen: een vergelijking van de literaire en de picturale uitdrukking aan bepaalde voorbeelden, ten einde te zien, hoe ver de hier boven betoogde onevenredigheid gaat, en in welke mate in kunst en letteren der vijftiende eeuw, bij grote afwijking in waarde en werking, toch de eenheid in opvatting en uitgangspunt spreekt.

II

Midden in het welige leven van het hof en de rijke grootdoende burgerijen stond dus de beeldende kunst als een volle, veelzijdige uiting van al de aspiraties, zowel de meest wereldse als de vroomste, die de tijd bezielde. De literatuur, die als gelijksoortige levensuiting met deze kunst valt te vergelijken, kan slechts die zijn, welke aan dezelfde bronnen ontsprong. Het is de hoofse, althans aristocratische, in het Frans geschreven letterkunde. Tegenover de nieuwe en sterk representatieve kunst der Van Eycks moet ook uit de letterkunde datgene gesteld worden, wat destijds het meest en vogue was en het sterkst de tijd representeert. Aan die voorwaarden voldoet slechts de Frans-Bourgondische literatuur.

Tevoren was er sprake van de schijnbaar volstreckte ongelijksoortigheid van kunst en literatuur der vijftiende eeuw. Die indruk van onvergelykbaarheid verminderde, wanneer wij ons herinnerden, dat eenmaal in de kunst het wereldlijk element een veel breder plaats had ingenomen, dan de bewaarde kunstwerken zouden doen vermoeden. Die indruk vermindert nog meer, wanneer wij bedenken, dat in de literatuur onze aandacht te uitsluitend bepaald pleegt te worden bij de wereldlijke genres.

De literatuurgeschiedenis houdt ons in de eerste plaats bezig met het minnedicht, de uitlopers van de *Roman de la rose*, de afleggers van de ridderroman, met de opkomende novelle, met de satire, en daarnaast met de geschiedschrijvers, wier werk in dit tijdperk een hogelijk literair karakter draagt. De schilderkunst, dat is voor ons allereerst de diepe ernst van het altaarstuk en het portret; de literatuur, dat is allereerst de wulpe glimlach der erotische satire en de eentonige gruwelen der kroniek. Wij zouden soms haast menen, dat de vijftiende eeuw slechts haar deugden geschilderd en slechts van haar zonden gesproken had. Doch ook naar de kant der literatuur is zulk een blik te beperkt. Niet alleen dat in de rijke boekerij der Bourgondische hertogen de vrome boeken nog

altijd de eerste plaats innamen, maar in de wereldlijke literatuur zelve doet het vrome, het stichtelijke en moraliserende element zich voortdurend, vaak te midden van de grootste frivoliteit, gelden.

Neemt men kunst en literatuur beide in haar volledige ontplooiing, dan kan er gesproken worden van een algemene gelijksoortigheid in stof en inspiratie. Evenwel, daarmee verdwijnt niet de grote onevenredigheid van werking, waarop ik tevoren zo sterk de nadruk legde. Bij het lezen van die eindeloos uitgesponnen allegorieën, waarin geen figuur ooit iets nieuws of eigens vertoont, waarin de lang gebottelde en vaak verschaalde zedelijke wijsheid van eeuwen her in kleine glaasjes wordt uitgeschonken, – bij die altijd weer terugkerende thema's van de slaper in de boomgaard, waar hem een allegorische dame verschijnt, die Debats en Complaintes, – bij al de wanhopige oppervlakkigheid, al het klatergoud van hun stijlversiering, hun bloemzoet romantisme, versleten fantasie, nuchtere moralisatie, komt steeds weer de verzuchting op: Zijn dit de tijdgenoten van Jan van Eyck? Zou hij dit alles bewonderd hebben? Zeer waarschijnlijk wel. Het is niet vreemder dan dat Bach zich behielp met de kleinburgerlijkste rijmelaars van een rheumatisch kerkgelooft.

Eerst de tijd brengt in de waardeverhoudingen der kunstwerken de rechte perspectief. De tijdgenoot zelf, die ze ziet geboren worden, neemt ze alle gelijkelijk op in zijn levensdroom; zij keren als 't ware terug in de bron zelf, waaruit ze zijn gevloeid, en worden niet gewaardeerd op hun objectieve esthetische volmaaktheid, maar op de volheid van weerklank, die zij wekken door de heiligheid of door de hartstochtelijke levendheid van hun bonte stoet van beelden. Wanneer de heiligheid en de hartstocht met de tijd en met die oude levensdroom zijn afgestorven als de geur van een roos, dan eerst werkt het gewrocht als kunst, door zijn middelen van uitdrukking, zijn procédé op zich zelf. Het is een bedenkelijke gave van onze tijd, dat wij al het schone door mensen gemaakt zuiver *als kunst* kunnen waarden. Maar wij kunnen niet anders.

Voor een zuivere vergelijking van beeldende kunst met literatuur moet men uitgaan van de formele eigenaardigheden, die zij gemeen hebben. De gelijksoortigheid van de vorm en de inhoud verklaart de gelijke waardering, die zij vonden in de tijd, die ze voortbracht. Maar zij verklaart tevens de ongelijke waardering, die wij hun schenken, want deze is bepaald door de aard der uitdrukkingsmiddelen, en die zijn verschil-

lend. Wat nu de literatuur der vijftiende eeuw met de kunst gemeen heeft, het is bovenal die eigenschap, welke wij in het voorafgaande als essentieel voor de laat-middeleeuwse geest aanmerkten: de volledige uitwerking van alle bijzonderheden, de zucht, om geen gedachte of voorstelling, die zich opdrong, onontplooid te laten, om alles in zijn scherpste zichtbaarheid en doordenkbaarheid uit te beelden. Brengen wij ons die eigenschap nogmaals voor de geest aan twee schilderijen van Jan van Eyck, waarin zij bijzonder duidelijk spreekt.

Het eerste is de Madonna van de kanselier Rolin in het Louvre. De pijnlijke nauwgezetheid, waarmee de stof der gewaden, het marmer van de vloertegels en zuilen, de glinstering der vensterruiten, het misboek van de kanselier zijn behandeld, zou ons bij ieder ander dan Van Eyck de qualificatie schoolmeesterachtig ontlokken. Er is zelfs één détail, waarin de overmatige geacheveerdheid mijns inziens werkelijk storend werkt: de versiering der kapitelen, waarop in de hoek als 't ware tussen haakjes de verdrijving uit het Paradijs, het offer van Cain en Abel, het verlaten der arke Noachs en de zonde van Cham zijn verbeeld. Doch eerst buiten de open hal, die de hoofdfiguren omhult, bereikt de lust aan de uitwerking der détails zijn volle kracht. Daar ontrolt zich als doorkijk door de kolonnade het wonderbaarlijkste vergezicht, dat Van Eyck ooit heeft geschilderd. Ik wil de beschrijving ervan ontlenen aan Durand-Gréville.⁷ Men moge over de waarde van zijn stijlkritische onderscheidingen tussen Hubert en Jan denken, zoals men wil, de ernstige verdieping in het werk der meesters, die uit deze bladzijde spreekt, verdient onze eerbied.

'Si, attiré par la curiosité, on a l'imprudence de l'approcher d'un peu trop près, c'est fini, on est pris pour tout le temps que peut durer l'effort d'une attention soutenue; on s'extasie devant la finesse du détail; on regarde, fleuron à fleuron, la couronne de la Vierge, une orfèvrerie de rêve; figure à figure, les groupes qui remplissent, sans les alourdir les chapiteaux des piliers; fleur à fleur, feuille à feuille, les richesses du parterre; l'œil stupéfait découvre, entre la tête de l'enfant divin et l'épaule de la Vierge, dans une ville pleine de pignons et d'élégants clochers, une grande église aux nombreux contreforts, une vaste place coupée en deux dans toute sa largeur par un escalier ou vont, viennent, courent d'innombrables petits coups de pinceau qui sont autant de figures vivantes; il est attiré par un pont en dos d'âne chargé de groupes qui se pressent et s'entrecroisent; il suit les méandres d'un fleuve sillonné de

barques minuscules, au milieu duquel, dans une île plus petite que l'ongle d'un doigt d'enfant, se dresse, entouré d'arbres, un château seigneurial aux nombreux clochetons; il parcourt, sur la gauche, un quai planté d'arbres, peuplé de promeneurs; il va toujours plus loin, franchit une à une les croupes de collines verdoyantes; se repose un moment sur une ligne lointaine de montagnes neigeuses, pour se perdre ensuite dans l'infini d'un ciel à peine bleu, ou s'estompent de flottantes nuées.'

En nu het wonder: in dit alles gaat, anders dan Michelangelo's discipel beweerde, de eenheid en harmonie niet te loor. 'Et quand le jour tombe, une minute avant que la voix des gardiens ne vienne mettre fin à votre contemplation, voyez comme le chef d'œuvre se transfigure dans la douceur du crépuscule; comme son ciel devient encore plus profond; comme la scène principale, dont les couleurs se sont évanouies, se plonge dans l'infini mystère de l'Harmonie et de l'Unité...'

Het andere stuk, dat ik bedoelde, is de Annunciatie in de Ermitage te Sint Petersburg. Menigeen die het in 1907 te Brugge op de tentoonstelling van het Gulden Vlies mocht bewonderen, zal er met smart aan herinnerd zijn, dat dit schilderij in 1850 Nederland heeft verlaten⁸. Wanneer het drieluik, waarvan dit stuk het rechterblind uitmaakt, in zijn geheel heeft bestaan, welk een wonderrijke schepping moet het zijn geweest! Welke wijze schoonheid, die evengoed bestemd scheen voor een reeks van eeuwen als de kathedraal van Reims of de Divina Commedia, missen wij in dit verlies? Het is, alsof Van Eyck hier al de voor niets terugschrikkende virtuositeit van de meester, die alles kan en alles durft, heeft willen uitvoeren. Het is tegelijk het meest primitieve, meest hieratische van zijn werken en het meest geraffineerde. De boodschap van de Engel wordt niet gebracht in de intimiteit van de binnenkamer (het toneel, waarvan de ganse binnenhuisschildering haar oorsprong nam), maar, zoals de vormencode van de oudere kunst het had voorgeschreven, in een kerk. In houding en gelaatsuitdrukking missen beide figuren de zachte gevoeligheid der Annunciatie op de buitenkant van het Lam. Het is een staatsiebuiging, waarmee de Engel Maria begroet, en hij komt niet met de lelie tak zoals daar, niet met het hoofd omgord door een smalle diadeem, doch met een sceppter en een rijke kroon, en op zijn aangezicht de strakke, 'aeginetische' lach. In gloeiende kleurenpracht en schittering van paarden, goud en gesteente overtreft hij alle engelfiguren, die Van Eyck schilderde. Groen en goud het kled, donkerrood en goud

de brokaatmantel, en de vleugelen bezet met pauweveren. Het boek voor Maria, het kussen op de schemel zijn weer met de doordringendste zorg afgewerkt. In het kerkgebouw zijn de détails met een anecdotische uitvoerigheid aangebracht. De vloerstenen vertonen behalve de tekenen van de dierenriem, waarvan er vijf zichtbaar zijn, drie tafereelen uit de geschiedenis van Simson en een uit die van David. De achterwand van de kerkruimte is versierd met beeltenissen van Isaac en Jakob in medallions tussen de bogen, van Christus op de aardbol met twee Seraphs in een glasvenster geheel bovenin, en daarnaast als muurschilderingen nog het vinden van het kind Mozes, en het ontvangen van de tafelen der wet, alles opgehelderd door leesbare opschriften. Eerst in de vakken van de houten zoldering wordt de decoratie, die ook daar nog is aangeduid, onduidelijk voor het oog.

En dan weer het wonder: bij die opeenhoping van uitgewerkte bijzonderheden gaat evenmin als bij de Madonna van Rolin de eenheid van toon en stemming verloren. Daar was het de vrolijkheid van een helder buitenlicht, dat de blik over de hoofdvoorstelling heen in wijde verten trok; hier hult de geheimzinnigste donkerte van het hoge kerkgebouw het geheel in zulk een waas van ernst en mysterie, dat het oog schier met moeite de anecdotische détails komt te ontwaren.

Ziedaar het effect der 'ongebreidelde uitwerking' in de schilderkunst. De schilder, deze schilder, kon binnen een ruimte van nog geen halve vierkanten meter zijn ongebondenste lust tot détaillering de vrije loop laten, (of moet het zijn: aan de lastigste opdrachten van een ondeskundige vrome voldoen), zonder ons meer te vermoeien dan een blik op het levend gewemel der werkelijkheid het zelve doet. Want het bleef één blik, de dwang der dimensien legde beperking op, en het doordringen in de schoonheid en de bijzonderheid van dat alles, wat afgebeeld staat, geschiedt zonder denkinspanning; veel geacheveerdheden worden niet eens opgemerkt, of verdwijnen terstond weer uit het bewustzijn, en werken enkel coloristisch of perspectivisch.

Wanneer men die algemene eigenschap 'oneindige uitwerking der bijzonderheden' ook aan de literatuur der vijftiende eeuw toekent, dan is het in anderen zin. Niet in de zin van een ragfijn détaillerend naturalisme, dat zich vermeit in de uitvoerige beschrijving van het uiterlijk der dingen. Zo kent deze letterkunde haar nog niet. De natuur- en persoonsbeschrijving werkt nog met de eenvoudige middelen der middel-

eeuwse poëzie: de afzonderlijke objecten, die tot de stemming van de dichter meewerken, worden vermeld, niet beschreven; het substantief overheerst het adjectief; enkel de hoofdqualiteiten dier objecten, b.v. de kleuren, het geluid, worden geconstateerd. Wat de literaire verbeelding betreft, is, als men het zo uitdrukken mag, de 'ongebreidelde uitwerking' meer kwantitatief dan kwalitatief; zij bestaat meer in het opsommen van zeer vele objecten dan in het ingaan op de hoedanigheid der objecten afzonderlijk. De dichter verstaat de kunst van weglaten niet, hij kent het ledige vlak niet, hij mist het orgaan voor het effect van het verzwegene. Dit alles geldt in nog hogere mate van de gedachtenuitdrukking dan van de verbeelding. De gedachten, in zichzelf doorgaans zeer eenvoudig, worden niet alleen in uiterste volledigheid opgesomd, maar ook, zo uitvoerig de dichter het vermag, ontleed. Hier is de 'uitwerking' niet enkel kwantitatief, maar ook kwalitatief. De literatuur der vijftiende eeuw is in hoge mate expressief, en in zeer geringe mate impressief. Bij deze in de aard berustende verschillen tussen het literaire en het picturale uitdrukingsmiddel komt nu nog meer.

In de schilderkunst heerst strenge conventie wat de hoofdzaak aangaat: de ordonnantie van het heilige onderwerp. Alle kerkelijke taferelen hebben hun iconografische code, waarvan geen afwijking wordt gedoogd. Maar er blijft voor de schilder steeds een onbegrensd veld voor de vrije ontplooiing van zijn scheppingslust: in de gewaden, de accessoires, de achtergrond. Hier belemmert hem weinig of geen conventie, hij kan geven wat hij ziet en zoals hij 't ziet. Juist die elementen, meenden wij, zijn voor ons dikwijls de treffendste.

In de literatuur nu is de verhouding in zekere zin andersom. Daar beheerst juist de conventie in hoge mate het détail, de achtergrond. Voor ongeveer alle bijzonderheden bestaat een norm van uitdrukking, een schablonen, die men ongaarne prijsgeeft. De levende dingen zwemmen alle in een waterig idealisme. Bovendien zijn beeld en gedachte wederkerig gekluisterd door de allegorie, die het beeld beperkt door de gedachte, en de gedachte door het beeld. Eindelijk mist de dichter de heilzame beperking, die het te vullen vlak de schilder oplegt; des dichters vlak is altijd onbeperkt. Zou het niet in het algemeen opgaan, dat de dichter, juist omdat zijn werk vrijer is van de materiële middelen en de beperking, die ze opleggen, naar evenredigheid veel groter geest moet zijn dan de schilder, om bij het nageslacht met zijn werk te leven?

Het is niet zo gemakkelijk, dit alles aan een bepaald literair werk te demonstreren. Men zou daartoe eigenlijk een dichtwerk der vijftiende eeuw geheel (en ze zijn lang!) moeten aanhalen en op de voet volgen. Ik wil een poging wagen, om althans een deel van mijn beweringen aan een voorbeeld duidelijk te maken.

Alain Chartier is een der beroemdste Franse dichters van de vijftiende eeuw geweest; hij is vergeleken met Petrarca; nog Clément Marot telt hem onder de eersten. Hij is vrijwel tijdgenoot van Jan van Eyck. De bijzondere verering, die het Franse hof hem toedroeg, spreekt uit een verhaaltje, dat van zijn roem bleef gewagen. Toen Maistre Alain eens in een zaal op een bank was ingeslapen, passeerde daar met haar gevolg de jonge Margareta van Schotland, de vroeggestorven gemalin van de dauphin, later Lodewijk XI. Zij kuste de slapende dichter ten aanschouwe van het ganse gezelschap. Haar geleider sprak: 'Madame, je suis esbahy comment avez baisé cest homme qui est si laid'. Car à la vérité il n'avoit pas beau visage. Et elle fist response: 'Je n'ay pas baisé l'homme, mais la précieuse bouche, de laquelle sont yssuz et sortis tant de bons mots et vertueuses paroles'.

Van Alain Chartier kies ik min of meer luk raak het begin van zijn gedicht *Le livre des quatre dames*, een samenspraak van vier edelvrouwen, wier minnaars bij Azincourt hebben gestreden. Dat begin geeft, gelijk in de regel, de achtergrond, en ik wil die plaatsen naast de achtergrond, of liever het landschap van de *Aanbidding van het Lam*. Het zou onbillijk zijn jegens de dichter, nu nogmaals te beginnen met een beschrijving der schoonheden van dat ons zo welbekende tafereel; genoeg dus, dat daar, op die wonderlijke bloemenweide met de kerktorens achter de heuvelen, in de hoogste mate aanwezig is die eigenschap 'ongebreidelde uitwerking en opsomming'.

De dichter gaat, om zijn langdurige zwaarmoedigheid te verdrijven, alleen de lentemorgen in.

'Pour oublier melencolie,
Et pour faire chiere plus lie,
Ung doux matin aux champs issy,
Au premier jour qu' amours ralie
Les cueurs en la saison jolie...'

Dit is alles louter conventioneel, en geen schoonheid van rythme of klank verheft het boven het glad-middelmatige. Nu komt de schildering van de lentemorgen.

‘Tout autour oiseaulx voletient,
Et si très-doucement chantoient,
Qu’il n’est cueur qui n’en fust joyeux.
Et en chantant en l’air montoient,
Et puis l’un l’autre surmontoient
A l’estriveé à qui mieulx mieulx.
Le temps n’estoit mie nueux,
De bleu estoient vestuz les deux,
Et le beau soleil cler luisoit.’

De eenvoudige vermelding van de heerlijkheden van tijd en oord zou hier zeer goed werken, wanneer de dichter zich had weten te beperken. Er is wel een bekoring in het heel simpele van dit natuurgedicht, maar het mist elke sterke *vorm*. In een sukkeldraf gaat de opsomming voort; na een nadere beschrijving van het vogelgezang volgt:

‘Les arbres regarday flourir,
Et lièvres et connins courir.
Du printemps tout s’esjouyssoit.
Là sembloit amour seignourir.
Nul n’y peult vieillir ne mourir,
Ce me semble, tant qu’il y soit.
Des herbes ung flair doulx isoit,
Que l’air sery adoulcissoit,
Et en bruiant par la valee
Ung petit ruissellet passoit,
Qui les pays amoitissoit,
Dont l’eau n’estoit pas salee.
Là buvoient les oysillons,
Après ce que des grisillons,
Des mouschettes et papillons
Ilz avoient pris leur pasture.
Lasniers, aoutours, esmerillons

Vy, et mouches aux aguillons,
Qui de beau miel paveillons
Firent aux arbres par mesure.
De l'autre part fut la closture
D'ung pré gracieux, où nature
Sema les fleurs sur la verdure,
Blanches, jaunes, rouges et perses.
D'arbres flouriz fut la ceinture,
Aussi blancs que se neige pure
Les couvroit, ce sembloit paincture,
Tant y eut de couleurs diverses.'

Eigenlijk moest ik nog verder citeren, hoe het beekje over de kiezelstenen murmelt; de vissen zwemmen erin, een bosje hangt erover,

'... vertes courtines tendant
De ses branches sur le rivage.'

En nog geen vogels genoeg: 'tous les oiseaulx d'icy en Babiloine' zou Villon spotten. Daar nestelen eenden, duiven, reigers, fazanten; de herten komen er drinken. Maar dit moge volstaan, om het totaal verschillend effect duidelijk te maken van de uitwerking in dicht en schildering van eenzelfde inspiratie. De schilder is gedwongen tot de volstrekte natuurgetrouwheid, de dichter verliest zich in een vormloze oppervlakkigheid en de opsomming van conventionele motieven.

Het proza, minder gebonden aan bepaalde motieven, in 't bijzonder het proza der kronieken, waarin de nauwkeurige weergave van een geziene werkelijkheid doel was, vertoont misschien beter de diepere verwantschap van literatuur en kunst dan de poëzie. Het is met name één, in wiens werken dezelfde kristalheldere visie op het uiterlijk der dingen ons treft, die Van Eyck heeft bezeten, namelijk Chastellain. Moet men dan tenslotte toch dat element, dat wij gewoonlijk het realisme noemen, in verband brengen met Nederlandse raseigenaardigheden? Georges Chastellain was een Vlaming. Indien hij daaraan de zware gang van zijn opgesierd proza dankt, die hem voor Franse lezers altijd enigszins ongenietbaar maakt, waarom dan niet ook de hoge ernst, de statigheid, het scherp visuele en de sappige kleurigheid, waarmee hij herhaaldelijk aan

de hedendaagse Belgische schrijvers doet denken. Tussen Chastellain en Jan van Eyck is onmiskenbare verwantschap, bij verschil in hoogte. Van Eyck op zijn slechtst (ik denk, schrik niet, aan de zingende engelen) is ongeveer Chastellain op zijn best, en het is al wel, om in het mindere Van Eyck te evenaren. De zware gewaden dier engelen, vol donker rood en goud en fonkelende stenen, de al te uitdrukkelijke grimas, de ietwat beuzelachtige versiering van de muziklessenaar, dat is in het picturale de pronkende 'grandiloquence' van de Bourgondische prachtstijl. Iedereen weet, hoe rhetorisch de literaire stijl der vijftiende eeuw is: het is de tomeloze versieringsbehoefte, waarvan wij vroeger spraken. Maar dat ook de schilderkunst een sterk rhetorisch-versierend element bevat, verdient nog wel eens te worden opgemerkt. Er zijn tal van partijen, die men zonder meer picturale rederijkerij zou kunnen noemen. Bijvoorbeeld de Sint Joris, die Van de Paele aanbeveelt. Zie zijn gouden harnas en pronkhelm, waarin Van Eyck duidelijk heeft willen antikiseren, het slappe gebaar, waarmee hij optreedt. De schilder heeft diezelfde tooi gegeven aan de aartsengel Michael op het Dresdense triptiekje. Hoe bewust exotisch en theatraal is niet de overrijke, bizarre praal, waarmee de drie koningen der *Très riches heures* zijn voorgesteld!

Om echter tot Chastellains realisme terug te keren, men zou dwalen door te verwachten, dat het in zijn werk de eerste plaats bekleedt. Het verdrinkt veelal in de vloed van fraai aangeklede rhetorische frazen en ronkende woordenpraal. Maar het komt uit, zodra Chastellain een gebeurtenis beschrijft, die zijn Vlaamse geest bijzonder boeit. In gedachten is hij niet rijker dan zijn tijdgenoten; het is bij al zijn hoge eerlijkheid en echte ernst de lang rondgegane pasmunt van godsdienstige, zedelijke en ridderlijke overtuigingen, die bij hem als gedachte fungeert. Zijn voorstelling verloopt geheel aan de oppervlakte. Treffend is hij alleen, waar hij direct verbeeldt. Zijn portret van Philips de Goede⁹ heeft bijna de scherpte en onmiddellijkheid van een Van Eyck.

Chastellain heeft met de behagelijkheid van de chroniqueur, die in zijn hart novellist is, een bijzonder uitvoerig en levendig verhaal gegeven van een twist tussen de hertog en zijn zoon Karel uit het begin van het jaar 1457. Nergens komt zijn sterk visueel opnemen van de dingen zo goed uit; al de uiterlijke omstandigheden van deze gebeurtenis zijn met volmaakte scherpte weergegeven. Het zal nodig zijn, enigszins omvangrijke passages te citeren.

Er was een kwestie over een post in de hofhouding van de jonge graaf van Charolais. De oude hertog wilde, tegen een vroeger gegeven belofte, de plaats gunnen aan een der Croys, bij hem in blakende gunst; Karel, die deze gunst ongaarne zag, verzette zich er tegen.

‘Le duc donques par un lundy qui estoit le jour Saint-Anthoine,¹⁰ après sa messe, aiant bien désir que sa maison demorast paisible et sans discention entre ses serviteurs, et que son fils aussi fist par son conseil et plaisir, après que jà avoit dit une grant part de ses heures et que la chapelle estoit vuide de gens, il appela son fils à venir vers luy et lui dist doucement: “Charles, de l’estrif qui est entre les sires de Sempy et de Hémeries pour le lieu de chambrelen, je vueil que vous y mettez cès et que le sire de Sempy obtiengne le lieu vacant”. Adont dist le conte: “Monseigneur, vous m’avez baillié une fois vostre ordonnance en laquelle le sire de Sempy n’est point, et monseigneur, s’il vous plaist, je vous prie que ceste-là je la puisse garder”. – “Déa, ce dit le duc lors, ne vous chailiez des ordonnances, c’est à moy à croistre et à diminuer, je vueil que le sire de Sempy y soit mis.” – “Hahan! ce dist le conte (car ainsi jurait toujours), monseigneur, je vous prie, pardonnez-moy, car je ne le pourroye faire, je me tiens à ce que vous m’avez ordonné. Ce a fait le seigneur de Croy qui m’a brassé cecy, je le vois bien.” – “Comment, ce dist le duc, me désobérez-vous? ne ferez-vous pas ce que je vueil?” – “Monseigneur, je vous obéyray volentiers, mais je ne feray point cela.” Et le duc, à ces mots, enfelly de ire, respondi: “Hà! garsson, désobéyras-tu à ma volenté? va hors de mes yeux,” et le sang, avecques les paroles, lui tira à cœur, et devint pâle et puis à coup enflambé et si espoentable en son vis, comme je l’oys recorder au clerc de la chapelle qui seul estoit emprés luy, que hideur estoit à le regarder...’

Is dit niet krachtig? het stille begin, het in korte woordenwisseling opvlammen van de toorn, de hortende spraak van de zoon, waarin men als ‘t ware de hele Karel de Stoute al herkent?

De blik, die de hertog op zijn zoon werpt, verschrikt de hertogin (wier aanwezigheid tot dusver nog niet was vermeld) zozeer, dat zij haastig, haar zoon voor zich uit duwende, uit het bidvertrek,¹¹ door de kapel, zwiiggend, haar gemaals toom wil ontvlieden. Maar zij moesten verscheiden hoeken om tot de deur, en de klerk had de sleutel. ‘Caron, ouvrenous’, zegt de hertogin, maar de klerk valt haar te voet, en smeekt, dat haar zoon vergiffenis moge vragen, eer zij de kapel verlaten. Zij wendt

zich met een smekende vermaning tot Karel, doch deze antwoordt hooghartig en luid: 'D'Éa, madame, monseigneur m'a deffendu ses yeux et est indigné sur moy, par quoy, après avoir eu celle deffense, je ne m'y retourneray point si tost, ains m'en yray à la garde de Dieu, je ne sçay où.' Toen klinkt opeens de stem van de hertog, die, mat van woede, in zijn bidstoel is blijven zitten... en de hertogin, in dodelijke angst, tot de klerk: 'Mon amy, tost, tost ouvrez-nous, il nous convient partir ou nous sommes morts'.

Nu werkt bij Philips het felle bloed der Valois bedwelmend: in zijn vertrekken teruggekeerd, vervalt de oude hertog in een soort van jongensachtige verdwazing. Tegen de avond rijdt hij, alleen en onvoldoende beschut, heimelijk uit Brussel. 'Les jours pour celle heure d'alors estoient courts, et estoit jà basse vesprée quant ce prince droit-cy monta à cheval, et ne demandoit riens autre fors estre emmy les champs seul et à par luy. Sy porta ainsy l'aventure que ce propre jour-là, après un long et âpre gel, il faisoit un releng,¹² et par une longue épaisse bruynne, qui avoit couru tout ce jour, la vesprée tourna en pluie bien menue, mais très-mouillant et laquelle destrempoit les terres et rompoit glascas avecques vent qui s'y entrebouta.' Is dit geen Camille Lemonnier?

Dan volgt de beschrijving van de nachtelijke dwaaltocht, door velden en bossen, waarin het levendste naturalisme en een zonderling gewichtig doende, moraliserende rhetoriek merkwaardig zijn doorengemengd. Vermoeid en hongerig zwerft de hertog rond; op zijn roepen klinkt geen antwoord. Een rivier, die hem een weg toeschijnt, lokt hem; het paard schrikt nog te rechter tijd terug. Hij valt met het paard en verwondt zich. Vergeefs luistert hij naar een hanengekraai of het blaffen van een hond, dat hem naar mensenwoningen zou kunnen leiden. Eindelijk ziet hij een lichtschijsel, dat hij tracht te naderen; hij verliest het weer, vindt het terug, en bereikt het tenslotte. 'Mais plus l'approchoit, plus sambloit hideuse chose et espoentable, car feu partoit d'une mote¹³ d'en plus de mille lieux, avecques grosse fumièrre, dont nul ne pensast à celle heure fors que ce fust ou purgatoire d'aucune âme ou autre illusion de l'ennemy...' Hij houdt plotseling stil. Maar opeens herinnerde hij zich, hoe de kolenbranders diep in het woud hun kolen plegen te branden; het was zulk een brandheuvel; dit gaf hem hoop, doch het kostte nog veel zwerven, eer het blaffen van een hond hem bij de hut van een arme man bracht, waar hij rust en spijziging vond.

Dergelijke treffende gedeelten uit het werk van Chastellain zijn de beschrijving van de burgerlijke tweekamp te Valenciennes of het tumult te Gent in 1467, toen Karels eerste bezoek als hertog samenvalt met de kermis te Houthem, vanwaar het volk met de schrijn van Sint Lieven terugkeert. Hier ziet men, wat de geweldige visuele scherpste van Van Eyck in het literaire vermocht, als geen conventionele vorm de uitdrukking belemmerde. Er is dan toch tenslotte tussen literatuur en beeldende kunst nog meer gelijkwaardigheid op te merken dan wij aanvankelijk aannamen. Doch ik herhaal: wat in de schilderkunst regel is, blijft in de literatuur uitzondering; men kan bergen vijftiende-eeuwse letterkunde doorlezen, zonder een enkele maal verkwikt te worden door zulke levende verbeeldingen.

Overigens kan men van gelijkwaardigheid spreken, ook zonder deze te zoeken in het weergeven van juist dezelfde gewaarwordingen. Neem bij voorbeeld het volgende. Schilderkunst en literatuur der vijftiende eeuw trachten, – voor het eerst met die opzettelijkheid, steeds naar het effect van het ogenblik, het vasthouden van het momentane. De picturale kunst bereikt het door haar verwonderlijke virtuositeit in het weergeven van lichteffecten. Het is nog meer de miniatuur dan het schilderij, die daarnaar streeft. Eerst de Geboorte van Geertgen tot Sint Jans vertoont die gave vol ontplooid in het schilderij, maar de verluchters hebben reeds lang te voren het spel van toortslicht op harnassen pogen te geven in de Gevangenneming van Christus, een stralende zonsopgang is al gelukt aan de meester, die koning Renés *Cœur d'amour épris* illustreerde, die van de *Heures d'Ailly* heeft al het doorbreken van de zon na een storm aangedurfd.¹⁴

De literatuur beschikt nog niet over middelen tot het opzettelijk weergeven van lichteffecten. De grote gevoeligheid voor lichtglans en schittering is er wel; men zou zelfs kunnen zeggen, dat de schoonheidsgewaarwording aan de vijftiende eeuw nog haast uitsluitend in de vorm van glans en schittering bewust wordt. Zonlicht, (de maan gaat eerst veel later op in de literatuur), schijn van kaarsen en toortsen, spiegeling van glansen op helmen en wapens wordt in alle vijftiende-eeuwse werken gaarne opgemerkt. Maar het is constateren, geen beschrijven. Soms kan voor ons de eenvoudige vermelding als evocatie sterker werken dan een uitgewerkte beschrijving, maar dat verandert niet aan het ontbreken van een literair procédé in dezen. La Marche merkt op, hoe mooi bij de

intocht van een troep Duitse ridders, die blootshoofds Brussel binnen reden, het zonlicht op hun blonde haren scheen.¹⁵ Eustache Deschamps zegt zijn verrukking over de zonnestraal in een dauwdruppel.¹⁶ Maar het spreekt vanzelf, dat van een evenaren der afbeelding-in-kleur op dit gebied geen sprake kan zijn.

Zou men niet veeleer het equivalent van de lichteffecten der beeldende kunst, het vasthouden dus van het ogenblik, in de literatuur moeten zoeken in de buitengewone voorliefde voor de directe rede? Ik ken geen letterkunde, die er zo op uit is, de samenspraak altijd onmiddellijk weer te geven. Het ontardt in een vermoeiend misbruik: zelfs de uiteenzetting van een politieke toestand wordt door Froissart en de zijnen in vraag en antwoord ingekleed. De eeuwige beurtspraken van plechtige val en hollen klank verhogen somtijds de eentonigheid, inplaats van haar te breken. Dikwijls echter ook komt de illusie van het onmiddellijke en ogenblikkelijke er wel treffend uit te voorschijn. Froissart vooral is in die levendige wisselrede een meester.

‘Lors il entendit les nouvelles que leur ville estoit prise. (Het gesprek gaat roepende.) “Et de quels gens?” demande-il. Respondirent ceulx qui à luy parloient: “Ce sont Bretons!” – “Ha, dist-il, Bretons sont mal gent, ils pilleront et ardront la ville et puis partiront.” (Vervolgens weer roepende): “Et quel cry crient-ils?” dist le chevalier. – “Certes, sire, ils crient La Trimouille!”’

Om een zekere haastige gang in zulk een gesprek te brengen, gebruikt Froissart de vaste truc, de aangesprokene het laatste woord van de spreker verwonderd te laten herhalen. – “Monseigneur, Gaston est mort.” – “Mort?” dist le conte. – “Certes, mort est-il pour vray, monseigneur.” Elders: “Si luy demanda, en cause d’amours et de lignaige, conseil.” – “Conseil”, respondi l’archevesque, “certes, beaux nieps, s’est trop tard. Vous voulés clore l’estable quant le cheval est perdu.”¹⁷

Ook de poëzie past dit stijlmiddel ruimschoots toe. In een korte versregel wisselen soms vraag en antwoord tot tweemaal toe:

‘Mort, je me plaing. – De qui? – De toy.
– Que t’ay je fait? – Ma dame as pris.
– C’est vérité. – Dy moy pour quoy.
– Il me plaisoit. – Tu as mespris.’¹⁸

Hierboven is bij de poging, het verschil tussen literaire en picturale uitdrukking in het algemeen te laten spreken, het voorbeeld reeds gekozen in een natuurbeschrijving naast een landschapsachtergrond. Bij de literaire natuurbeschrijving dient nu nog nader te worden stilgestaan. Zij zit in de vijftiende eeuw nog geheel gehuld in het kleed van de pastorale.

Aan de hoven van Frankrijk, Anjou en Bourgondië bloeide het herdersdicht weliger dan ooit. Er was een hoofse literaire strijd gaande voor en tegen het eenvoudig buitenleven. De meerderheid bekende zich de ijdelheid van het hofleven moe, en affecteerde een wijze hofvlucht, om zich te vergenoegen met het bruine brood en de liefde zonder zorgen van Robin en Marion. Volstrekt onecht is zeker dat sentiment niet geweest, maar het was toch in hoofdzaak slechts een sentimentele reactie op de volbloedige praal en het trotse egoïsme der werkelijkheid. De natuurliefde was in de eerste plaats een literaire houding en haar poëtische uitdrukking een conventioneel thema. Daardoor staat die uitdrukking van het natuurgevoel hier op een geheel ander niveau dan in de beeldende kunst. In de poëzie was de natuur een gezocht element in het grote gezelschapsspel der hoofse-erotische cultuur. De uitdrukking der schoonheid van bloemen en vogelgezang werd opzettelijk gecultiveerd in de geijkte vormen, die ieder speler verstond. In de schilderkunst daarentegen was zij louter bijwerk, en juist daardoor kon zij hier zuiver en sober blijven. Evenals de Egyptische kunst in het modeleren van een slavenfiguurtje, juist omdat dit er niet op aan kwam, de vormencode prijsgaf, die in hun reliefs en schilderijen de mens verdraait, zodat in het bijwerk de mensgestalten dezelfde onvergelijkelijke sobere natuurlijkheid vertonen als hun dierfiguren, – zo kon ook de vijftiende-eeuwse schilderkunst in haar landschap een stap verder doen dan in haar eigenlijk onderwerp, juist omdat die vergezichten bijwerk waren, er niet op aan kwamen, niet deel hadden in de hieratische stijl. Hoe minder verband het landschap houdt met de centrale voorstelling, hoe harmonischer en natuurlijker het in zich zelf wordt afgesloten. Niets evenaart de verdroomde teerheid van het gezicht op Bourges, dat oprijst, volmaakt van atmosfeer en rythme, achter de Aanbidding der koningen in de *Très riches heures de Chantilly*.¹⁹

Om het beste uit de literatuur daarnevens te stellen, heeft men te zoeken naar natuurbeschrijving buiten de pastorale om, zoals die enkele woorden, waarin Chastellain de invallende dooi beschreef. Maar dergelijke uitingen zijn heel zeldzaam, want buiten het herdersdicht bestaat er

nog nauwelijks behoefte aan natuurbeschrijving. Het blijven in hoofdzaak de talrijke dichtelijke beschrijvingen van het herdersleven, waarin men het opkomen van het literaire natuursentiment moet nagaan. Naast de bladzijden van Alain Chartier, hierboven aangehaald met algemener strekking, stellen wij nog *Regnault et Jehanneton*, waarin de koninklijke herder René zijn liefde voor Jeanne de Laval verkleedt. Ook hier geen saamgehouden visie op een stuk natuur, geen eenheid zoals de schilder door kleur en licht aan zijn landschap kon geven, maar een gemoedelijke aaneenrijging van bijzonderheden. De zingende vogels een voor een, de insecten, de kikvorsen, dan de ploegende boeren:

‘Et d’autre part, les paisans au labour
Si chantent hault, voire sans nul séjour,
Resjoyssant
Leurs beufs, lesquelx vont tout-bel charruant
La terre grasse, qui le bon froment rent;
Et en ce point ilz les vont resciant,
Selon leur nom:
A l’un Fauveau et l’autre Grison,
Brunet, Blanchet, Blondeau ou Compaignon;
Puis les touchent tel foiz de l’aiguillon
Pour avancer.²⁰

Er is wel frisheid in, maar denk nu eens aan de kalendervoorstellingen der getijboeken. Koning René geeft om zo te zeggen al de ingrediënten voor een goede natuurbeschrijving, een palet met kleuren, maar meer niet. De poging om een stemming uit te drukken is onmiskenbaar, waar verderop het vallen van de avond beschreven wordt. De andere vogels zwijgen, maar de kwartel roept nog, patrijzen snorren naar hun leger, herten en konijnen komen te voorschijn. Nog even schijnt de zon op een torenspits, dan wordt de lucht koel, uilen en vleermuizen beginnen rond te vliegen, en het klokje der kapel luidt het Ave.

De kalenderbladen van de *Très riches heures* geven ons gelegenheid, eenzelfde motief in kunst en literatuur te vergelijken. Men kent de glorieuse kastelen, die daar de achtergrond van het maandwerk vullen. Zij hebben hun literair pendant in het dichtwerk van Eustache Deschamps. In een zevental korte gedichten zingt deze de lof van verscheiden noord-Franse

kastelen: Beauté, dat later Agnes Sorel zou herbergen, Bièvre, Cachan, Clermont, Nieppe, Noroy en Coucy.²¹ Deschamps had een dichter van heel wat machtiger geluid moeten zijn, om hier te bereiken, wat de gebroeders Van Limburg in deze teerste en fijnste uitingen der miniatuurkunst wisten uit te drukken. Op het septemberblad rijst achter de wijnoogst het kasteel van Saumur als uit een droom omhoog: de torenspitsen met hun hoge windvanen, de pinnakels, de lelieornamenten op de tinnen, de twintig slanke schoorstenen, het bloeit als een wild perk van hoge witte bloemen op in de donkerblauwe lucht. Daarnaast de majestueuze brede ernst van het vorstelijk Lusignan op het maartblad, de sombere torens van Vincennes dreigend uitstekende boven de dorre blaren van het bos van december.²²

Had de dichter, deze althans, een gelijkwaardig middel, om zulke gezichten te evoceren? Natuurlijk niet. De beschrijving der bouwkunstige vormen van het kasteel, zoals in het gedicht op Bièvre, kon geen effect opleveren. Een optelling van de geneuchten, die het kasteel biedt, dat is eigenlijk alles, wat hij weet te geven. Uit de aard der zaak ziet de schilder naar het kasteel toe, en de dichter van het kasteel uit.

‘Son filz ainsné, daulphin de Viennois,
Donna le nom à ce lieu de Beauté.
Et c’est bien drois, car moult est delectables:
L’en y oit bien le rossignol chanter;
Marne l’ensaint, les haulz bois profitables
Du noble parc puet l’en veoir branler...
Les prez sont pres, les jardins deduisables,
Les beaus preaulx, fontenis bel et der,
Vignes aussi et les terres arables,
Moulins tournans, beaus plains à regarder.’

Welk een verschil in werking, nietwaar? Toch hebben de afbeelding en het gedicht hier zowel procédé als stof gemeen: zij sommen het zichtbare (en voor het gedicht ook het hoorbare) op. Maar des schilders blik is vast gericht: hij moet, opsommende, toch eenheid, beperking en samenhang geven. Paul van Limburg kan in zijn februaritaferaal al de dingen van de winter opeenhopen: de boeren zich warmend voor het vuur, het wasgoed dat te drogen hangt, de bonte kraaien op de sneeuw, de schaapskooi, de bijenkorven, de tonnen en de kar, en het hele winterse verschieft met het

stille dorpje en de eenzame hofstede op de heuvel. De rustige eenheid van het beeld blijft volmaakt. Des dichters blik evenwel dwaalt rond, vindt geen rustpunt; hij geeft de eenheid niet.

In al de tot dusver geboden parallellen treedt aan het licht, wat vroeger werd betoogd,²³ dat de literatuur ver moet achterblijven, wanneer de dichter zich bepaalt tot blote omschrijving van reeds bezonken en doorwerkt gedachtenmateriaal. De dichtkunst der vijftiende eeuw schijnt soms bijna zonder nieuwe gedachten te leven. Al de hoge levensgedachten dragen stijve brokaatgewaden; de vrome zijn in het boetkleed van de nuchter-ontledende moralisatie gestoken, de gedachten van eer en arbeid dragen het bonte feestpak van de ridderlijke waan, de natuurzin steekt in de plunje der pastorale en de liefde in het knellendste van al, de allegorie van de *Roman de la rose*. Geen enkele is naakt en vrij. De arme gedachten, zij kunnen zich niet anders meer bewegen dan in rustige, statige maat voortschrijdende in eindeloze optochten. Tenzij zij vluchten naar een van twee kanten: naar de mystiek, of naar de spot.

Wat er levend is in de wereldlijke poëzie der vijftiende eeuw, dat is vooral daar te zoeken, waar de spot over het leven klinkt. In perioden van heel sterk geestesleven klinken spot en hoge ernst even luid, en vast door-een. De zestiende eeuw heeft Rabelais, Erasmus en Luther. In kenterende perioden schijnt wel de spot soms te verstommen, in neergaande klinkt zij haast alleen. Zulk een periode is de vijftiende eeuw.

In bijna alles wat spot is, heeft de literatuur meer uitdrukkingsmiddelen dan de beeldende kunst. Sommige sferen van de geest, die licht, kan zelfs de beeldende kunst in het geheel niet benaderen. Daar heerst de literatuur onbeperkt. Andere vormen van spot kunnen zij beide uitdrukken. Hoe geringer de bijmenging van het komische in de levensverbeelding, hoe beter de beeldende kunst met de literatuur gelijke tred kan houden. Als de zwakste potentie van het komische zal men de genreschildering kunnen beschouwen. Hier is de beeldende kunst nog volkomen op haar terrein. De ongebreidelde *détaillering* der vijftiende-eeuwse kunst gaat geleidelijk over in de neiging tot behagelijk vertellen van kleinigheden, het genre-achtige. Er zijn er onder de grote meesters der vijftiende eeuw, bij wie de gedétailleerdheid louter 'genre' is geworden. Ik denk aan de meester van Flémalle. Niet enkel om de muizenvallen, die zijn Jozef timmerman zit te maken. Het ligt in al zijn werk. Tussen de wijze, waarop Van Eyck en waarop de meester van Flémalle een venster-

blind laat openstaan, een buffetje of een haard schildert, is de stap gedaan van de zuiver picturale visie naar het genre.

Op het gebied van het genre-achtige heeft nu opeens het gedicht een dimensie meer dan de afbeelding: de directer uitdrukking der gemoedstemming. Hoeveel levendiger dan die fraaie kasteelverzen doet het ons aan, zodra Deschamps beschrijft, hoe hij zelf ziek ligt in zijn eigen armzalig borgje,²⁴ en hoe de uilen, spreuwen, kraaien, mussen, die in zijn toren nestelen, hem de slaap roven:

‘C’est une estrange melodie
Qui ne semble pas grant deduit
Agens qui sont en maladie.
Premiers les corbes font sçavoir
Pour certain si tost qu’il est jour:
De fort crier font leur pouoir,
Le gros, le gresle, sanz sejour;
Mieux vouldroit le son d’un tabour
Que telz cris de divers oyseaulx,
Puis vient la proie²⁵; vaches, veaulx,
Crians, muyans, et tout ce nuit,
Quant on a le cervel trop vuit,
Joint du moustier la sonnerie,
Qui tout l’entendement destruit
A gens qui sont en maladie.’

’s Avonds komen de uilen en verschrikken door hun klagelijk roepen de zieke met doodsgedachten:

‘C’est froit hostel et mal reduit
A gens qui sont en maladie.’

Overal waar maar een zweem van het komische, of ook maar van het genoegelijk-vertellende, doordringt, daar werkt het aaneenrijgende, opsommende procédé niet meer vermoeiend. Levendige schilderingen van burgerlijke zeden, lange behagelijke beschrijvingen van het vrouwelijk toilet breken de eentonigheid. Froissart is als dichter tamelijk ongenietbaar, behalve in enkele kortere *Dits*. Zijn allegorische gedichten van

lange adem: *Le paradis d'amours*, *Li orloge amoureux*, *La prison amoureuse*, *L'espinette amoureuse*, stellen de zwaarste eisen aan iemands waakvermogen. Plotseling verkwikt u in laatstgenoemd gedicht de opsomming van wel zestig kinderspelen, die de kleine Froissart te Valenciennes te spelen placht.²⁶

Van het genre-achtige is het maar één schrede naar het bizarre, het burleske, nog liever zou ik zeggen: het breugheleske. Ook hier gaan schilderkunst en literatuur der vijftiende eeuw getrouwelijk samen. Het breughelse element is reeds in de grote kunst van die tijd ten volle vertegenwoordigd; zie maar de Jozef op Broederlams Tocht naar Egypte te Dijon, de slapende krijgsknechten op de aan Hubert van Eyck toegeschreven Drie Maria's bij het graf. In het opzettelijk bizarre is niemand zo sterk als Paul van Limburg: wat anders is al de overrijke, Oosterse praal, waarmee hij zijn drie koningen laat optrekken? Een toeschouwer bij Maria's tempelgang draagt een ellenhoge, kromme tovenaarsmuts en mouwen van een vadem lang. Burlesk is hij in de doopvont, die drie monsterachtige maskers draagt met uitgestoken tong, en in de omlijsting van Maria en Elisabeth, waar een held uit een toren een slak bevecht, een ander man op een kruiwagen een varken kruit, dat de doedelzak speelt.²⁷

Bizar is de literatuur der vijftiende eeuw haast op elke bladzijde; haar gekunstelde stijl, de zonderling fantastische aankleding van haar allegorieën getuigt het. In een sappig breughels realisme vervalt zij haast onwillekeurig, zo vaak zij volksleven schildert: de pastorale met haar etende, dansende en vrijende herders, Chastellain, als hij de boer beschrijft, die de verdwaalde hertog opneemt. De motieven, waaraan Breughel zijn uitgelaten fantasie zou botvieren, zijn in de literatuur der vijftiende eeuw reeds zeer in trek: Débat de Carême et de Mardi Gras, Débat de chair et de poisson, enz.. Breughels in de hoogste zin schijnt een felle visie als van Deschamps, waar de wachter de troepen, die zich te Sluis verzamelen tegen Engeland, als een heirleger van ratten en muizen ziet:

“Avant, avant! tirez-vous ça.

Je voy merveille, ce me semble.”

– “Et quoy, guette, que vois-tu là?”

“Je voy dix mille rats ensemble

Et mainte souris qui s'assemble

Dessus la rive de la mer...”

Een andermaal zit hij triest en verstrooid aan de maaltijd ten hove; opeens ziet hij, hoe de hovelingen eten: de een kauwt als een varken, de ander knabbelt als een muisje, een gebruikt zijn tanden als een zaag, deze vertrekt zijn gezicht, bij gene veegt de baard op en neer, 'al etende leken het duivelen'.²⁸

Trachten wij samen te vatten, waarin literatuur en kunst der vijftiende eeuw zich gelijksoortig of gelijkwaardig vertonen. Daar was in de eerste plaats het opsommende procédé, de uitwerking van alle bijzonderheden. Dan het rhetorische element, het streven naar versiering van de stijl met uiterlijke praal. Vervolgens bovenal: de scherpe, onmiddellijke observatie van het uiterlijk zichtbare, het streven naar de vastlegging van het ogenblik. Eindelijk, als uitvloeisel van al het vorige, de gave tot behagelijk vertellen, dus het genre-achtige, en de even-satirische charging van het geziene in het bizarre en breugheleske. Al deze hoedanigheden vinden hun grond in de eigenschap, die wij reeds eerder noemden: het overmatig visueel karakter van de eind-middeleeuwse geest. Wordt dit terecht als een grondtrek aangemerkt, dan is de superioriteit der beeldende kunst boven de literatuur in hoofdzaak begrijpelijk geworden: al deze eigenschappen konden een veel directer en sterker uiting vinden door picturale dan door literaire middelen. Een literatuur, die overwegend visueel waarneemt, schiet te kort. Tijdperken van een overwegend visueel karakter geven in dichtkunst en muziek herhaaldelijk dit verschijnsel te zien: een thema is mooi en sterk, het berust op de felle visie van een ogenblik. Het gedicht of de compositie begint in een klaar en vast geluid, maar reeds na de eerste strofe zakt de stemming er uit weg en in de uitwerking verloopt het in zwakke rhetoriek. De vijftiende eeuw vertoont dat verschijnsel in nog sterker mate dan het laatste kwart der negentiende. Het is de eeuwige teleurstelling, die haast al de dichters der vijftiende eeuw u bereiden. Hoe menig gedicht van Christine de Pisan begint als een merelslag, om u na tien twaalf regels te vervelen. Hoe prachtig suggestief zijn soms de thema's, bij voorbeeld Pierre Michaults *Danse aux Aveugles*, de mensheid eeuwig dansend om de tronen van Liefde, Fortuin en Dood, of de naamloze *Exclamation des os Saint Innocent*,²⁹ de knekelhuizen van het beroemde kerkhof der Innocents te Parijs, die het memento mori roepen:

'Les os sommes des povres trespassez.
Cy amassez par monceaux compassez,
Rompus, cassez, sans reigle ne compas...'

Een enkele visie is voor de dichter niet genoeg, maar voor de schilder behelst zij de stof tot de verst doorgevoerde uitwerking.

Is het evenwel inderdaad die overmatig visuele aanleg, die de onevenredigheid tussen kunst en literatuur der vijftiende eeuw bepaalt, dan moet ook de superioriteit de beeldende kunst begeven, naarmate ook zij iets meer nodig heeft dan een onmiddellijke scherpe visie alleen. En is dit niet werkelijk het geval? Onovertroffen is de schilderkunst der Van Eycks, waar zij om zo te zeggen microscopisch, van nabij ziende, werkt: in de gelaatstrekken, in de stoffen der gewaden, de schittering der juwelen. Zodra de geziene werkelijkheid enigermate moet worden herleid, zoals in de voorstelling van gebouwen en landschappen, vallen er, bij alle innige bekoring van het primitieve vergezicht, zwakheden te bespeuren. En hoe meer de voorstelling opzettelijk moet worden gecomponeerd, een beeldvorm voor het geval vrij moet worden geschapen, hoe sterker de daling is. Het zal wel niet worden tegengesproken, dat in de verluchte getijboeken de kalenderbladen die, waarop de heilige geschiedenis staat afgebeeld, overtreffen. Voor de eerste was de directe observatie genoeg, maar voor een bewogen voorstelling met veel handelende personen was gevoel voor rhythmische eenheid nodig, de eenheid, die Giotto gekend had en die Michelangelo opnieuw begreep. Het wezen nu van deze kunst der vijftiende eeuw was immers veelheid. Soms, in haar volmaaktste uitingen wordt die veelheid zelf tot eenheid: het rythme in de Aanbedding van het Lam is onvergelykelyk sterk, maar het is als 't ware negatief, het bestaat in een bloot rekenkundige nevenschikking. Van Eyck ontloopt de moeilijkheden der compositie, door slechts voorstellingen in rust te geven.

Nu bestond er voor de voornaamste onderwerpen der heilsgeschiedenis een strenge, oude verbeeldingstraditie. De schilder behoefde de ordonnantie van zijn tafereel niet meer zelf te zoeken.³⁰ Enige onderwerpen in het bijzonder gaven een rhythmische opbouw bijna van zelf. Het was nauwelijks mogelijk, een bewening, een kruisafneming, een aanbedding der herders te schilderen, zonder dat daarin een rhythmische val en gang kwam. Denk aan tal van pietà's: van Rogier van der Weyden te Madrid, die van de Avignonse school in het Louvre en te Brussel, van

Petrus Cristus, van Geertgen tot Sint Jans, van de *Belles heures d'Ailly*.³¹ Maar reeds voor de woeliger taferelen, de bespottings, de kruisdraging, de aanbidding der koningen, nemen de moeilijkheden der compositie toe. En waar de kerkelijke iconografische norm de kunstenaar begeeft, staat hij vrijwel hulpeloos. Hoe zwak van compositie zijn niet reeds de rechtspraaktaferelen van Dirk Bouts en Gerard David, hoe links de marteliën van Sint Erasmus en Sint Hippolytus. Nog sterker treft dit gebrek aan vrije compositie in de historische of mythologische handschriftenillustratie. Fouquets illustraties der *Antiquités judaïques* vertonen nog een zekere vaardigheid erin, maar de miniaturen van een onbekende ter verlichting van de mythologische fantasieën van Christine de Pisan,³² zijn het onbeholpenste wat men zich voor kan stellen, niet enkel om de Bourgondische tabberts der Griekse goden en de grote vlerken achter aan hun hermelijnmantels, maar in de hele uitdrukking en opzet. Hier is men aan de grens van het beeldend vermogen dezer kunstenaars. Tenslotte is bij hen de vrij scheppende verbeelding ongeveer even beperkt als bij de dichters.

Is de signatuur van die tijd de moeheid van de geest aan het einde van het afgelopen pad? Is het het wachten op de Renaissance? – Wij staren ons te licht blind op dat begrip Renaissance, het komen van de nieuwe tijd laat zich niet resumeren onder dat begrip. Uit de geestelijke vermoeidheid zelf van de eind-middeleeuwen spruiten nieuwe dingen, die met de Renaissance niets te maken hebben.

Het was de spot over het leven, meenden wij, waarin de literatuur de elders zo ongelijke kamp met de beeldende kunst kon bestaan. Daar waren sferen, die voor de picturale uitdrukking, althans toen nog, volstrekt ontoegankelijk waren, waar kleur noch lijn iets vermocht. In de grovere vormen van het komische kon de schilderkunst, zij zou het nog genoeg tonen, het woord enigermate bijhouden. Niet daar, waar de spot zijn hoger tonen strijkt, waar hij zich uitgiet over het ernstigste van het leven, de liefde. De beeldende kunst was in de uitdrukking van het erotische nog buitengewoon primitief en is dat gebleven tot in de achttiende eeuw. Hier had de literatuur een school van eeuwen achter zich met meesters van zo verschillenden geest als Plato en Ovidius, de troubadours en de vaganten, Dante en Jean de Meung.

Zij was door al de polijsting en verbijzondering der veertiende eeuw, die van de *Roman de la rose*, genaderd tot een crisis. Het droge hart smelt

in een snik, niet enkel in de mystische godsliefde, ook in de aardse. Thomas a Kempis heeft niet geweten, hoe dicht zijn arme, verliefde en verdoolde broertje Villon bij hem stond, tot hij hem in de hemel ontmoette. Er klinkt in de erotiek der vijftiende eeuw een nieuw geluid: de profundis. Het zijn de matte liedjes van de desillusie, die Orleans zingt, het is de figuur van 'l'amant remis et regnié', die Villon aanneemt. Het is de aanbiddelijke zelf-ironie:

'Cest livret vould dicter et faire escripre
Pour passer temps sans courage villain
Ung simple clerc que l'en appelle Alain,
Qui parle ainsi d'amours pour oyr dire.'³³

Het is de lach in tranen, Villon's 'Je riz en pleurs'. Niet van hem alleen:

'Je n'ay bouche qui puisse rire,
Que les yeulx ne la desmentissent:
Car le cueur l'en vouldroit desdire
Par les lermes qui des yeulx issent.'³⁴

De zachte, matte toon, de gelaten melancholie kan klinken in alle conventionele vormen, hetzij in de mode-dialogen als *Le debat des deux soeurs disputant d'amours*,³⁵ *Le debat du reveille-matin*, hetzij in de oude satire van cynische vrouwen-verguizing als *Les Quinze Joyes de Mariage*. Niemand heeft de conventionele verpersoonlijking der sentimenten, zoals de *Roman de la rose* dat wilde, zo ver doorgevoerd als Charles d'Orléans. Hij ziet zijn hart volkomen als een afzonderlijk menselijk wezen:

'Je suys celluy au cueur vestu de noir...'

Maar juist daarom zijn de grenzen van ernst en ironie bij hem niet meer te trekken, en juist daarom heeft geen ander in die conventionele vorm gedichten gemaakt als hij:

'Un jour à mon cueur devisoye
Qui en secret à moy parloit,

Et en parlant lui demandoye
Se point d'espargne fait avoit
D'acuns biens quant Amours servoit:
Il me dist que très volentiers
La vérité m'en compteroit,
Mais qu'eust visité ses papiers.

Quant ce m'eut dit, il print sa voye
Et d'avecques moy se partoît.
Après entrer je le véoye
En ung comptouer qu'il avoit:
Là, de çà et de là quéroit,
En cherchant plusieurs vieulx caïers
Car le vray monstren me vouloit,
Mais qu'eust visitez ses papiers...'

Daarnaast dit:

'Ne hurtez plus à l'uis de ma pensée,
Soing et Soucy, sans tant vous travailler;
Car elle dort et ne veult s'esveiller,
Toute la nuit en peine a despensée.

En dangier est, s'elle n'est bien pansé;
Ceszez, ceszez, laissez la sommeiller;
Ne hurtez plus à l'uis de ma pensée,
Soing et Soucy, sans tant vous travailler...'³⁶

De week-droeve erotiek kreeg voor de vijftiende-eeuwer een nog scherper smaak door de bijmenging van het profane, waarmee hij haar zo gaarne kruidt. De travesti van het amoreuse in kerkelijke vormen moet dienen voor de meest obscene beeldspraak en de oneerbiedigste komiek, zoals in de *Cent nouvelles nouvelles*, maar zij dient ook tot de meest elegische vormen der erotiek, zoals in dat tere en fijne gedicht *L'amant rendu cordelier à l'observance d'amours*, dat ik veel liever aan een onbekende blijf gunnen dan aan Martial d'Auvergne. De arme minnaar komt de wereld begeven in het klooster, waar men enkel de droeve verliefden, les amou-

reux martyrs, opneemt. In de samenspraak met heer Prior doet hij het zachte verhaal van zijn liefde. Het is onder het middeleeuws-satirieke gewaad reeds volkomen de stemming van Watteau en de Pierrotcultus, slechts zonder maneschijn. Veel nachtelijke uren had hij staan opzien naar het venster van de geliefde:

‘Regardant en hault les goutières,
Et puis, quant je oyoye les verrières
De la maison qui cliquetoient,
Lors me sembloit que mes prières
Exaussées d’elle sy estoient.’

‘Waart ge zeker, dat zij u opmerkte?’vraagt de Prior.

‘Se m’aist Dieu, j’estoye tant ravis,
Que ne savoye mon sens ne estre,
Car, sans parler, m’estoit advis
Que le vent ventoit sa fenestre
Et que m’avoit bien peu congnoistre,
En disant bas: “Doint bonne nuyt”,
Et Dieu scet se j’estoye grant maistre
Après cela toute la nuyt.’

In die zaligheid sliep hij heerlijk:

‘Tellement estoie restauré
Que, sans tourner ne travailler,
Je faisoie un somme doré,
Sans point la nuyt me resveiller,
Et puis, avant que m’abiller,
Pour en rendre à Amours louanges,
Baisoie troys fois mon orillier,
En riant à par moy aux anges.’

Bij zijn plechtige opneming in de orde bezwijmt de dame, die hem versmaad had, en een gouden hartje, geëmailleerd met tranen, dat hij haar geschonken had, valt uit haar kleed.

'Les aultres, pour leur mal couvrir
A force leurs cueurs retenoient,
Passans temps a dorre et rouvrir
Les heures qu' en leurs mains tenoient,
Dont souvent les feuillès tournoient
En signe de devocion;
Mais les deulz et pleurs que menoient
Monstroient bien leur affection.'

Als de Prior hem ten slotte zijn nieuwe plichten opsomt, en hem waarschuwt, om nooit te luisteren naar de nachtegaal, nooit te slapen onder 'eglantiers et aubespines', en vooral nooit in vrouwenogen te zien, klaagt het gedicht op het thema 'Doux yeulx' een eindeloze melodie van strofen, die altijd weer variëren:

'Doux yeulx qui tousjours vont et viennent;
Doux yeulx eschauffans le plisson,
De ceulx qui amoureux deviennent...'

'Doux yeulx a cler esperlissans,
Qui dient: C'est fait quant tu vouldras,
A ceulx qu'ils sen tent bien puissans...'³⁷

Dit alles heeft niets te maken met de Renaissance. Het gaat regelrecht naar Laforgue en Verlaine.

Doch zijn wij nu niet mijlen ver af geraakt van Jan van Eyck? Hebben wij niet tenslotte ons zelf ad absurdum geleid, door te bewijzen, dat literatuur en schilderkunst onvergelijkbaar zijn? Mijlen ver van de Aanbidding van het Lam. Maar toch misschien niet van Arnolfini. De stille gouden avondschemering der Middeleeuwen schijnt niet uit de schilderkunst alleen.

MODERNE TIJD

Renaissance en realisme¹

Wanneer wij voor het verstaan der Renaissance nog genoeg hadden aan Burckhardts formule, dan zou ons de verhouding der begrippen Renaissance en Realisme een uitgemaakte zaak zijn. Voor velen schijnt zij het nog. Indien men onder realisme verstaat de behoefte en de bekwaamheid, om in woord of beeld de natuurlijke werkelijkheid der dingen zo nabij mogelijk te komen, en indien Renaissance betekent de ontdekking der wereld en van de mens, het opkomen van een individuele, onmiddellijke beschouwing en opvatting der werkelijkheid, dan schijnt te volgen, dat realisme slechts een correlaat kan zijn bij Renaissance. De mens wordt zich zijn natuurlijke verhouding tot de wereld rondom hem bewust, en verwerft het vermogen, deze verhouding klaar en duidelijk uit te drukken. Realisme in de zin van het streven naar natuurgetrouwheid, het volkomen weergeven der natuurlijke verhoudingen, wordt een onafscheidelijk attribuut en kenmerk van Renaissance.

Burckhardt behoort reeds lang tot de meesters, die boven de tegenstelling van gelijk of ongelijk hebben verheven zijn; men vraagt niet meer naar hun meningen, maar naar hun geest. De cultuurgeschiedenis van heden heeft in menig opzicht de taak, zich aan Burckhardt te onttrekken, zonder dat dit zijn grootheid in het minste schaadt, of de dank vermindert, die wij hem verschuldigd zijn.

Het begrip Renaissance doet zich reeds lang niet meer zo eenvoudig aan ons voor, als Burckhardt het scheen te hebben opgelost. Het is aan alle kanten brokkelig geworden. Elke poging het te bepalen stuit af op zijn onbegrenstheid en betrekkelijke willekeurigheid. Het veiligst blijft, het in de conventionele zin te gebruiken ter aanduiding van die bloei der Europese geestesbeschaving, die kort na 1500 culmineert, die haar uitgangspunt en centrum heeft in Italië, en uitstraalt naar en weerschijnt uit Frankrijk, Spanje, de Opper- en Nederduitse landen en Engeland. De aard en het wezen van die cultuurbloei te bepalen is niet volstrekt

nodig om het verschijnsel in zijn bonte harmonie te overzien en te beseffen.

Realisme scheen van Individualisme zo onafscheidelijk, en Individualisme zo zeer het hoofdkenmerk der Renaissance, dat men geneigd werd, overal waar in de Middeleeuwen een realistische vormgeving zich deed gelden, daarin de aankondiging der Renaissance te zien. Burckhardt zelf had in die geest van de vagantenpoëzie der twaalfde eeuw gesproken. Courajod stempelde de kunst van Sluter en de Van Eycks tot Renaissance, en vond daarmee gehoor tot de huidige dag. Het begrip realisme substitueerde zich op die wijze eenvoudig voor dat van Renaissance, en men verzuimde te vragen, of de aldus gesignaleerde verschijnselen ook waarlijk de toon der Renaissance, in de oorspronkelijke zin van dat woord, weergaven. Hoe men het ook neemt, Renaissance blijft een historische idee, waaronder men alles vatten kan, wat men er onder vatten wil. Veel objectiever laat zich het begrip Realisme, in de modern-esthetische betekenis, waarin wij het hier gebruiken, ietwat nader nagaan en omschrijven, om zodoende zijn verhouding tot Renaissance te bepalen.

De gangbare betekenis van het woord Realisme spreekt het duidelijkst uit enkele voorbeelden, waarop het van toepassing is, en enkele tegenstellingen, waarin het gebruikt wordt. Realistisch noemen wij de Egyptische Dorpsschout, de Hollandse schilderkunst der zeventiende eeuw, de roman van Flaubert. Realisme geldt als tegenstelling tot Idealisme,² tot Romantisme, tot Stylering. Het schijnt in de meeste gevallen verwisselbaar met Naturalisme, al maakt het spraakgebruik specifieke onderscheiden. Nabootsing ener uiterlijke of innerlijke werkelijkheid schijnt de aspiratie, die tot realistische vormgeving leidt.

Gaat men evenwel het optreden van realistische vormen in de beschavingsgeschiedenis na, dan blijkt spoedig, dat Realisme volstrekt niet één algemene geesteshouding is, die, afwisselend met haar tegendelen, gehele tijdperken beheerst. Veeleer vertoont het zich als een tamelijk bijkomstig cultuurgewas, dat dan hier dan daar, dikwijls zeer onverwacht, ontspruit, om even plotseling weer te verdwijnen. Realistische vormgeving in de literatuur en in de beeldende kunst houden volstrekt geen gelijke tred, evenmin in de beeldende kunsten onderling. Een tijdperk kan realistische kunstwerken voortbrengen, zonder dat zijn geest dat teken draagt. Eenzelfde tijd en stijl kunnen als vormbeginsel het uiterste idealisme huldigen, en toch naast beeldwerken, die dat beginsel uitspreken, zodanige

van zuivere natuurgetrouwheid voortbrengen. De Egyptische beschaving is altijd in de hoogste mate *realist* geweest, als men het woord neemt in de scholastische zin, dat wil dus zeggen: gericht op het algemene, op de idee, op het symbool. Ook haar kunst getuigt het. Zij verbeeldt geen persoonlijkheden, geen gebeurtenissen, maar typen of ideeën.³ Toch levert diezelfde kunst ook die talloze voorbeelden van een edel naturalisme, dat de gemiddelde kunstbeschouwer als 'Egyptisch' het levendigst geniet. Een realistisch kunstwerk zegt ons niets aangaande de geest, die het voortbracht. Hij gaf de natuurlijke schijn der bijzondere dingen weer, omdat het hem gegeven was, zo te beelden, omdat hij niet anders kon, omdat hij het in zijn handen had. Zelfs als technisch eindpunt van lange oefening kan men het realisme in de kunst niet verklaren, want het staat aan het begin van alle kunstgeschiedenis in de holen van het palaeolithicum.

Om ons tenslotte geheel aan het begrip Realisme te doen vertwijfelen, slaat het in zijn hoogste volmaking onvermijdelijk in zijn tegendeel om: op de Bamberger domsculpturen past het niet meer.

Vervolgt men de realistische vormgeving een eindweegs in de literatuur, dan treedt een nieuwe gespletenheid van het begrip aan het licht. Wij gingen uit van Realisme als een esthetisch begrip. In de letterkunde vertoont het zich ook van een ethische zijde. Het streven naar natuurgetrouwe verbeelding van een gegeven stof kan voortspruiten uit een onweerstaanbare lust tot afbeelden, nabootsen van een stuk werkelijkheid, hetzij in plastische vorm, kleur, lijn, woord of toon. Het kan echter ook berusten op de behoefte, om het leven, de mensen, de wereld zo te zien, en zo weer te geven, als zij werkelijk zijn, niet fraaier, ontdaan van alle verkleiding in een ideale of conventionele vorm, zonder illusie. In dit laatste geval draagt het Realisme een sterk ethisch, of zal men liever zeggen pragmatisch gehalte. Dit ethische Realisme hoort thuis in de literatuur. Waar de beeldende kunst het huldigt, bij voorbeeld in de laatmiddeleeuwse voorstelling van het lijk, of in Hogarth of Steinlen, geschiedt dit toch eigenlijk, naar het schijnt, uit een literaire occupatie. In de regel althans moraliseert de beeldende kunst niet, waar zij realistisch is.

Voorbeelden van dit ethisch Realisme vindt men onder andere in de ascetische literatuur zoowel van het oude Indië als van het Christendom. De beschrijvingen van de oppervlakkigheid van het lichamelijk schoon, bedoeld om afschuw en walging op te wekken, het veel herhaalde thema der tractaten *De contemptu mundi*, berusten dikwijls tot in de bewoor-

dingen toe reeds op Johannes Chrysostomus. Met de boetpredikatie en het ascetisch tractaat is de satire nauw verwant, naar doel en middelen. Ook haar realisme is van het ethische soort. Tussen satire en volksvertelling bestaat weer een nauw verband, maar in de laatste is het ethische teken negatief geworden: het volksverhaal vermaant niet tot deugd, bejammert niet de ondeugd, maar vertelt welgelukte streken. Het realisme van de Franse Fabliaux der dertiende eeuw is nog wel pragmatisch, niet meer ethisch te noemen. Tenzij men het wil opvatten als een bewuste loochening van het gelijktijdige ideaal van het hoofse leven. Was het inderdaad een honend Neen, dat aan de gekunstelde en overspannen geesteshouding der Courtoisie werd toegeroepen? Een poging om de ganse hogere geestescultuur het masker af te rukken, de droom van aardse volmaaktheid te logenstraffen, en in het voorbijgaan nog priesters en monniken te smaden? Dan zouden wij hier het Realisme hebben als protest, als uiting van een scherpe reactie tegen conventie, ja tegen de stijl van het tijdperk zelf. Doch het schijnt mij een weinig overdreven, dit alles in de Fabliaux te zien.

Het spreekt vanzelf, dat ook waar de toeleg van ethische aard is, het realistisch effect toch altijd afhankelijk blijft van esthetische middelen. Satire, zedepreek of volksverhaal zouden een flauwe smaak hebben, als hun realisme in de strekking was uitgeput.

Als zuiver esthetische factor nu vereist het Realisme opnieuw nadere onderscheiding. Het effect is steeds dat van natuurwaarheid, maar dit kan van verschillende aard zijn, en op verschillende wijzen worden teweeggebracht. Het kan berusten in een enkele sterke indruk, door een enkele sterke trek van het beeld opgewekt, of in de illusie van een volledige en nauwkeurige wedergave van aanschouwelijke werkelijkheid. De vormgever kan het als effect bedoeld hebben, het als bewust kunstmiddel hebben aangewend, of wel het kan geheel onbedoeld en zelfs onbewust uit zijn beeldend vermogen zijn voortgekomen. De middelen om de werkelijkheidsaandoening teweeg te brengen kunnen zijn uitvoerige afbeelding of wel suggestieve accentuering van enkele pregnante trekken van het object. Het eerste geschiedt altijd bewust en opzettelijk, het laatste kan spontaan of met toeleg geschieden. Het is onverschillig, of de verbeelde werkelijkheid beantwoordt aan de omgeving, waarin de maker of de genierter leeft, en eveneens, of ooit de gebeurtenis zich inderdaad

zo heeft toegedragen. Flaubert is even realistisch in Salammbô als in Madame Bovary. De tegenstelling tussen het nabootsende realisme en het suggestieve is niet absoluut: in de grond kan ook het eerstgenoemde altijd slechts selectief werken. Doch selectief werkt reeds de interpretatie van onze zintuigelijke waarnemingen door onze geest zelf: elk geestelijk beeld van iets berust op selectie.

Indien men deze beide vormen van realistische verbeelding door een naam wil onderscheiden, dan zou men kunnen spreken van Analytisch, Descriptief of Illustreerend realisme tegenover Emphatisch of Evoceerend realisme. Illustreerend en Emphatisch schijnen mij de tegenstelling het best uit te drukken. De beide woorden geven reeds te verstaan, dat Illustreerend meer thuishoort in de plastische, Emphatisch meer in de woordverbeelding.

Welbeschouwd moet dit emphatische realisme even oud genoemd worden als taal en plastiek zelf. Ieder spreken, ieder afbeelden dient tot uitdrukking van een als werkelijk gedachte verhouding, en werkt met de middelen van suggestieve keuze. Wat er in de geschiedenis van kunst en letterkunde aan emphatisch realisme valt aan te wijzen, is dan ook eigenlijk niet meer dan de toppen van een aantal curven. De grote gelijksoortigheid van het realistisch effect in ver uiteenliggende tijden en landen, hetzij op het gebied van beeldende kunst of letterkunde, is karakteristiek en tegelijk volkomen begrijpelijk. In de oud-IJsländse saga en in de oud-Arabische overlevering is het er om te doen, bepaalde gebeurtenissen, die men nog duidelijk voor ogen heeft, en waaraan men gewicht hecht, nauwkeurig in de herinnering vast te leggen. Niet het volkskarakter of het beschavingsniveau, maar de gelijksoortige geestelijke toelag bepaalt hier een sterk verwante vorm van uitdrukking.

De bewoners van Medina, onder leiding van Mohammed, graven in haast een gracht, om zich voor de aanval der Koraisjieten te beschutten. Een van de berichtgevers vertelt:⁴

‘Ik zag de moslims graven, de gracht was een vadem breed. De jongens droegen aarde in manden op het hoofd, en stortten die op hoopen dicht bij de plaats waar Mohammed stond; was dat gedaan, dan haalden zij steenen in de korven, en stapelden die daar eveneens op; steenen waren het hoofdwapen tot afwerping van de vijanden... Mohammed droeg ook mee aarde; de mannen maakten onder ’t werken kreupelrijmen, en als een steken bleef, lachten zij hem uit...’

Van een tweede: ‘Ik zag den Profeet bedekt met stof van het graven, hij kreeg gerstebrij met saus van ranzige boter, en at die, zeggende: O God, het ware brood is dat van het leven hiernamaals...’ – ‘Wij Banoe Salāma improviseerden verzen bij het graven; maar Mohammed, die daar anders niets tegen had, daar het niet kwaad gemeend was, verbood het mij en Hassān, omdat wij tweeën den anderen al te zeer de baas waren...’ ‘Geen man in een rood prachtgewaad heeft mij ooit schooner geleken dan toen de halfnaakte Profeet. Hij was bijzonder blank; zijn dikke haar hing hem op de schouders; ik zag hem aarde op den rug dragen, tot het stof mij den blik belemmerde.’ ‘Ik zag Mohammed graven en het stof op zijn rug en in zijn buikplooien liggen.’

Hiernaast een passage uit de saga van Egill Skallagrímsson.⁵ Egill heeft voor de Engelse koning Aethelstán een strijd gewonnen, maar zijn broeder Thórólfr is gesneuveld. Aan ’s konings hof beveelt men Egill, op de erzetel plaats te nemen, tegenover de koning.

‘Egill nam plaats, en zette het schild voor zijn voeten, hij had een helm op het hoofd en legde zijn zwaard over zijn knieën, en beurtelings trok hij het half uit de scheede en stiet het er weer in terug; hij zat rechtop en was zeer slank. Egill had een breed gezicht, een breed voorhoofd, geweldige wenkbrauwen; zijn neus was niet lang en zeer dik, zijn wangen breed en lang, de kin zeer breed, en zoo waren ook zijn kaken; hij had een dikken hals en zware schouders, zoodat hij zich sterk van andere menschen onderscheidde; hij zag er barsch en grimmig uit, als hij boos was. Hij was welgevormd en langer dan ieder ander; zijn haar was grijs als van een wolf en dik, maar hij werd vroeg kaal. En toen hij daar zoo zat, liet hij de onderste oogleden over zijn wangen hangen en de bovenste waren tot de haren opgetrokken (de accentuering wordt hier overdrijving). Egill had zwarte oogen en bruine wenkbrauwen. Hij wilde niet drinken, ofschoon men het hem bracht, en afwisselend liet hij de wenkbrauwen zakken en trok ze weer op. Koning Adalsteinn zat op zijn troon; ook hij legde zijn zwaard over zijn knieën. En toen zij zóó een tijd gezeten hadden, trok de koning het zwaard uit de scheede en nam een gouden ring van zijn arm, groot en voortreffelijk, en stak dien op de punt van het zwaard en steeg van zijn troon en reikte den ring over het vuur aan Egill. Egill stond op en trok zijn zwaard en deed een stap voorwaarts; hij stak het zwaard in den ring en trok hem naar zich toe en ging weer naar zijn zetel. De koning ging op den troon zitten. En toen Egill

plaats had genomen, schoof hij den ring aan zijn arm, en toen namen zijn oogleden hun gewonen stand aan; hij legde toen het zwaard en den helm neer en nam de horen aan, die hem geboden werd, en dronk er uit.'

Voor al dit laatste voorbeeld is uitstekend om aan te tonen, hoe weinig het literaire realisme, dat hier reeds van het emphatische overgaat in het illustrerende, het product behoeft te zijn van een gecultiveerde ontwikkeling der schone letteren. Beide zijn tevens geschikt om des te duidelijker het feit te laten spreken, dat de middeleeuwse literatuur van West-Europa tot ongeveer 1200 niets oplevert, wat uit een oogpunt van krachtig literair realisme daarnaast zou kunnen worden gesteld. De oorzaak hiervan is niet te zoeken in een gebrek aan aanleg daartoe bij de Germaans-Romaanse volken, maar in het feit, dat de rhetorisch antieke traditie de letterkunde, hetzij van kerkelijke of wereldlijke stof, volkomen beheerste. Voor een beeldend proza als dit ontbrak het aan plaats in de literatuur en aan literaire onbevangenheid. Wat er aan realistische beschrijving ontstaat, is doorgaans navolging van antieke modellen. Doch deze blijft in de regel schools en beperkt; tot zulk een hoogte van onmiddellijk verbeelden, als hadith en saga bieden, stijgt zij niet.

Realistische waarneming en wedergave kan betrekking hebben op de menselijke gedaante, op bewegingen, vormen en kleuren, op het gesproken woord en tenslotte op de omgeving in haar geheel. Naarmate de middeleeuwse cultuur zich gaat ontplooiën, ziet men dit realisme, geenszins als bewust kunstmiddel, maar als losse trekken, dan hier dan daar opduiken, eer in de weergave van gesprek of gebaar dan van uiterlijk, laat staan van omgeving. Altijd moet men er op verdacht zijn, of er geen nabootsing van Suetonius of een ander klassiek auteur in het spel is. Toch is het geheel verkeerdt, in elke realistische trek het naderen der Renaissance te bespeuren. Het antieke model bleef meer hindernis dan bevordering voor de echt realistische uitdrukking. Ook het systeem van de minnezang was daarvoor niet gunstig; de natuurmotieven in de aanhef van een gedicht betekenen in dit verband weinig. De roman gaf tot realistische uitbeelding wat meer aanleiding, zonder haar tot hoofdzaak te laten worden.

Dan opeens geeft Dante het emphatische realisme in een zo overwelldigende dringendheid, zo levend, zo visionair, dat zijn werk de maatstaf zelf levert, om ons begrip van literair realisme aan te meten. Bij hem is

het en de gedaante en het gebaar, het bewegen, het spreken, en het landschap, wat hij met zijn goddelijk woord omvat en doet verschijnen. Dante, als alle zeer groten, schijnt onze bespiegelingen eer te storen dan te bevestigen. Tenzij om hem te laten getuigen, dat realistische vormgeving als zodanig niets te maken heeft met Renaissance in de gebruikelijke zin des woords. Men kan als men wil, vele dingen in Dante in zeker verband zien met de Renaissance, maar niet de volstreckte en door niemand weer geëvenaarde scherpte van zijn blik en bondige raakheid van zijn woord.

Op de beeldhouwkunst heeft men met de term realisme weinig vat. Het schijnt of hier het hoogste realisme en de volstreckte idealiteit elkander opheffen, zo dikwijls de kunst door een hoogtepunt heengaat. Tussen archaische stylering en pittoresk naturalisme is er voor de qualificatie realisme geen plaats, of liever zij kan wel worden toegepast, maar treft het wezenlijke niet.⁶ Er is een volmaaktheid, die de sculptuur van de dom te Bamberg verbindt aan Donatello en deze aan Sluter, maar die volmaaktheid ligt in iets anders dan in de getrouwe weergave der natuurlijke werkelijkheid. Men kan realistische effecten constateren, en bij voorbeeld zeggen, dat de beelden van Naumburg realistischer zijn dan die van Bamberg, doch de onderscheiding heeft weinig zin. Sculpturaal realisme draagt de nadruk op -isme, het is een verschijnsel van overdrijving of van ontaarding. Het treedt volstrekt niet altijd in aan het einde van een periode. Terstond na Niccolò Pisano, en vóór Andrea's klare harmonie, volgt Giovanni met zijn overmatige beweging, verwarde compositie en verwrongen grimas. Ghiberti verdwaalt reeds in zijn vergezichten en bas relief, terwijl de beeldhouwkunst van het Quattrocento nog eerst haar volle bloei intreedt.

In de schilderkunst daarentegen kan de term emphatisch realisme uitstekend gelden van Giotto. En hier schijnt de samenhang van realisme en Renaissance zich dan toch zeer nadrukkelijk aan te kondigen. Giotto, de man van het volstrekt expressieve gebaar, die, zoals Burckhardt het uitdrukte, 'jeder Tatsache ihre bedeutendste Seite abgewonnen hat'. Giotto heeft altijd de aartsvader van het latere realisme geheten, en juist om dat realisme heeft reeds Boccaccio hem tot de vernieuwer der kunst gestempeld. Met Giotto, leerde hij, vond de kunst de weg tot natuur en waarheid terug. Boccaccio's oordeel bleef het richtsnoer geven. Ook de lateren, Leonardo da Vinci, Erasmus, Vasari laten de herleving der kunst

met Giotto beginnen.⁷ Het schijnt onmogelijk, Giotto en zijn realisme van de aanvang der Renaissance te scheiden. De geponeerde samenhang tussen Renaissance en realisme schijnt hier zijn bewijs te vinden.

Vergeten wij echter niet dit. Onze gehele voorstelling Renaissance is feitelijk opgebouwd op de grondslagen, door Boccaccio en Vasari gelegd. Zij neemt nog altijd, althans nog bij Burckhardt, de juistheid van Boccaccio's oordeel min of meer als axiomatisch uitgangspunt. Beantwoordt inderdaad hetgeen wij tegenwoordig van de beschavingsontwikkeling der latere Middeleeuwen weten en vinden, nog aan het gepostuleerde beginsel: Giotto was *in zijn hoedanigheid* van realist de grondlegger der Renaissance?

Dit opstel heeft geenszins de pretensie, die vraag in haar geheel op te lossen. Het tracht enkel na te gaan, of het realisme, dat een vorm betekent, werkelijk onverbrekkelijk verbonden is aan de Renaissance, die een geest beduidt. Ware dit zo, dan zou iedere uiting van realisme, die in kunst en literatuur der latere Middeleeuwen valt waar te nemen, voldoende zijn, om de geest, die haar voortbracht, tot vertegenwoordiger der Renaissance te verklaren. En dit was ook immers de consequentie, tot wier aanvaarding de conceptie Renaissance, gelijk zij was, scheen te dwingen. Zo kwam men er immers toe, de kunst der Van Eycks als Renaissance te beschouwen. Maar deed men dit, dan moest men het ook doen met de literaire kunst van Froissart en Chastellain, tijd- en cultuurgenoten van Broederlam en Jan van Eyck, en even goed realisten als dezen. Hier nu biedt de letterkundige uiting een criterium meer dan de beeldende kunst: zij stelt ons in staat, met de vorm ook de geest te schatten. De Van Eycks zijn volmaakte realisten, als vormgevers, ja, maar van hun geest weet men zo goed als niets. Alles wat moderne esthetiserende kunstliteratuur daaromtrent uit hun werken concludeert, is fantasie en paraphrase. Froissart is ook realist, hij zoekt de natuurgetrouwheid meer in de levendige dialoog, in de eenvoudige en directe observatie, in de sfeer van gewoon menselijke omgang, waarin hij zijn figuren plaatst. Doch wie ter wereld zal Froissart naar de geest bij de Renaissance rekenen, zonder te bemerken, dat hij daarmee dat begrip hopeloos ontwricht!

Chastellain, de pompeuze hofgeschiedschrijver der Bourgondiërs, is een meester in treffend realistische effecten: een gebaar, een lichteffect, een weersgesteldheid, een scène tussen mensen, een landschap. Ik gaf er elders voorbeelden van.⁸ Zijn portret van Philips de Goede, te lang om

hier aan te halen,⁹ is een model van een krachtige, rake en sobere persoonsbeschrijving, waarin de stijl vibreert als een stalen veer, als om de stalen figuur van de beschrevene nog sterker te suggereren. Nu bevljigt Chastellain zich op zijn manier steeds om modern te zijn, dat wil zeggen classicist, rhetorisch, 'grandiloquent'. Men kan in hem als 't ware twee stijl vormen onderscheiden: de zwaarbeladen feeststijl, die hem in de Franse literatuurgeschiedenis onverdiend zijn aanzien gekost heeft, en zijn sappig Vlaams realisme (zo ook in Franse taal uitgedrukt). Het is ongetwijfeld het eerste wat hem aan de Renaissance verbindt. Hij tracht de nieuwe vorm te vinden, maar voelt nog niets van de geest. Zijn geest is middeleeuws, en daaruit spruit zijn realisme. Het gedijt in hem niet als een vrucht of bloesem der Renaissance, maar veeleer ten spijt daarvan. Indien enig kunstenaar dienen kan, om te bewijzen, dat Renaissance en realisme geen correlaten zijn, dan is het Chastellain.

Het esthetisch realisme komt, onafhankelijk van de Renaissance, in de loop der Middeleeuwen op tal van plaatsen tot uiting. Waar men het zich bewust wordt, daar ondervindt men het als iets nieuws, als een winst in kunstvaardigheid en uitdrukkingsvermogen.

In zekere zin was een belijdenis van realistische vormgeving de middeleeuwse geest door de Scholastiek als gezaghebbende grondregel meegegeven. Aristoteles zelf had het gezegd: ἡ τέχνη μιμῆται τὴν Φύσιν, *Ars imitatur Naturam in quantum potest*. Doch het is er verre vandaan, dat dit eenvoudig een aanprijzing van esthetisch realisme zou inhouden. In de eerste plaats betekent τέχνη – *ars* volstrekt niet de Kunst in de moderne zin, maar in de veel wijdere, en veel diepere, die nog in de achttiende eeuw niet was afgestorven, waarin het alles omvat wat de mens vormt of maakt. In verband daarmee betekent μιμῆται – *imitatur* ook niet enkel 'bootst na, beeldt af', maar 'volgt na, doet evenals'. Zo verstaan wees dat beginsel van navolging over de Natuur heen naar God. Dante liet Vergilius spreken.¹⁰

Filosofia, mi disse, a chi la intende,
Nota non pure in una sola parte,
Come Natura lo suo corso prende
Dal divino intelletto e da sua arte;
E se tu ben la tua Fisica note,
Tu troverai non dopo molte carte,

Che l'arte vostra quella, quanto puote,
Segue, come il maestro fa il discente,
Si che vostr' arte a Dio quasi è nipote.

De leer van het *Ars imitatur Naturam* hield alzo veel meer in dan de lof van het artistiek realisme, doch tenslotte lag ook dit er toch in opgesloten. Voor de praktische kunstenaar zowel als voor de naïeve kunstbeschouwer correspondeerde het woord maar al te goed met de natuurlijke afbeeldingsdrift, die toch wel diep in de menselijke aanleg gelegen moet zijn. Sint Thomas zegt: 'repraesentatio enim naturaliter homini delectabilis est',¹¹ en door 'afbeelding' te scharen onder het begrip 'vertegenwoordigen', in de volle, zware zin, die dit voor de middeleeuwse gedachte had, krijgt het esthetisch realisme zelf opeens een veel dieper klank.

Het is derhalve aan alle kanten begrijpelijk, dat de ontwakende kunstkritiek lange tijd eigenlijk geen andere voortreffelijkheid van kunstwerken heeft weten uit te drukken dan de geslaagde natuurlijke nabootsing. Van deze waardering getuigen immers reeds de anecdoten, die de Oudheid naliet omtrent Zeuxis' bedriegelijke kunstvaardigheid. Dante zelf getuigt van dit kunstideaal, waar hij de marmeren reliefs aan de omgangen en vloeren van de Louteringsberg beschrijft.¹² Boccaccio zegt van Giotto: 'hij had een zo voortreffelijk vernuft, dat de Natuur, moeder en voortbrengster van alle dingen, met het staåg omloop en der hemelen niets oplevert, wat hij niet met de stift en met de pen of met het penseel schilderde, zo gelijk aan deze, dat het niet gelijk maar veeleer deze zelve scheen, zo verre dat menigmaal in de dingen door hem gemaakt men bevindt dat het gezicht der mensen zich vergiste, en voor echt hield wat slechts geschilderd was'.¹³ Dezelfde bewondering uit Villani.¹⁴ In opgetogen bewoordingen prijst, een eeuw later, de Genuëes Bartolomeo Fazio de kunst der Van Eycks, even naïef verbaasd, om haar volstreckte natuurgetrouwheid: haren, die echte haren nog overtroffen, de zonnestraal die door een reet valt, een spiegelbeeld, de zweetdruppels op een lichaam, het nauwkeurig uitgewerkte landschap op de achtergrond.

Nog een eeuw later behandelt Castiglione in de *Cortegiano*¹⁵ de strijd-vraag, of van de beeldende kunsten de schilder- of de beeldhouwkunst de voorrang verdient. Zij draait voor hem geheel om het punt, door allen als grondregel erkend, dat de kunst een nabootsing is der natuur. Een der

sprekenden betoogt, dat aan de beeldhouwkunst de prijs toekomt, omdat deze met haar drie dimensies de werkelijkheid het meest nabij komt. Later echter wordt men het eens, dat toch de schilderkunst de natuur veel vollediger weet uit te drukken, daar zij niet alleen vormen kan weergeven, maar ook kleuren, licht en schaduw, afstand enz.. Met deze naïeve theorie van het realisme heeft Castiglione het oog op de kunst van Rafael en Michelangelo. Men zou moeilijk kunnen beweren, dat hij ermee uitdrukt, wat wij in die kunst als het element der Renaissance opvatten.

Het is bekend, dat juist in de kunst, waar het beginsel der afbeelding het minst thuis is, namelijk in de muziek, de leer en de behoefte tot nabootsing van het natuurlijke met ijver beoefend is. In de geschiedenis der muziek zijn de begrippen kunst en kunstvaardigheid nog inniger verbonden dan elders. Van de veertiende tot diep in de zestiende eeuw bemint men de muzikale vormen, die bedoeld zijn als nabootsing van natuurlijke klanken: het gedruis van een jacht, het marktgeschreeuw, het slaggewoel. Het is niet in te zien, wat dit streven naar muzikaal naturalisme met de geest der Renaissance te maken zou hebben. Geheel iets anders is het, wanneer Thomas Morus in deze woorden de kerkmuziek van Utopia prijst:

‘Doch in één ding zijn zij ongetwijfeld ons verre voor, en wel hierin, dat al hun muziek, hetzij die van het orgel, of van de menselijke stem, zoodanig de natuurlijke aandoeningen navolgt (of nabootst) en uitdrukt, zoozeer de klanken naar de zaak voegt, dat alnaar het een smeekende is die spreekt, of een blijde spraak, een bedaarde, een onrustige, een droevige, een toornige, de gedaante der melodie zoodanig de zin der zaak vertegenwoordigt, dat zij het gemoed der hoorders wonderlijk aandoet, doordringt en ontvlamt.’¹⁶

Ook hier een realisme als ideaal, maar in een geheel andere bedoeling dan de naïeve zucht tot bedriegelijke nabootsing: een realisme dat zich op de zin der dingen betreft, en dat de tegenstelling tussen het scholastische begrip *Realisme* en het modern-esthetische wellicht zou kunnen opheffen. Achter Morus’ schone en eenvoudige woorden kan men, als men wil, Mozart en Beethoven horen, de ganse muziek van het eeuwige Utopia, dat het ware land der tonen is.

Wij zullen straks een andere grote in de opvatting van het ware realisme merkwaardig met Morus zien overeenstemmen.

Zoveel staat thans, naar het schijnt, vast: er is een zeker samengaan van realisme en Renaissance. Het realisme in de kunst wordt kunstenaars en denkers sedert omstreeks 1400 als probleem en taak meer en meer bewust. Uccello worstelt met het perspectief. Masaccio vindt een uitdrukking van natuurwaarheid, die de giotteske manier overtreft en overwint. De Nederlandse schilderkunst bereikt een hoogte van realistische stofweergave, die vroeger noch later is geëvenaard. In de letterkunde blijft het realisme veel meer op de achtergrond. Het is er te allen tijde meer op het ding dan op de vorm gericht. Het wordt er belemmerd, doordat het nieuwe classicisme weliswaar enerzijds de zucht naar directe observatie versterkt, maar daarnaast, en in veel sterker mate, het rhetorische element in het woord naar voren dringt. De taal van Joinville of van Villani was tenslotte realistischer dan die van Machiavelli, hoezeer het denken van deze realistisch mag heten.

Om kort te gaan, voorshands schijnt geen andere conclusie gewettigd, dan dat de verschillende uitingen van literair en plastisch realisme, die zich sedert de dertiende eeuw dan hier dan daar vertonen, gelijktijdigheden zijn, die noch onderling, noch onder een algemeen beginsel, dat Renaissance zou moeten heten, zich verbonden tonen. Er is een algemeen en geleidelijk toenemen van de aandrift en de bekwaamheid tot realistische uitdrukking. Doch indien een geestelijk verschijnsel het best gekenmerkt wordt door zijn hoogtepunt, dan valt ons het oordeel over de betrekking tussen realisme en Renaissance licht. Dat streven naar directe weergave der natuurlijke dingen in hun individuele gedaante culmineert eerder dan de geestesbeweging, die wij Renaissance noemen. Niemand heeft het duidelijker en beter aangetoond dan Heinrich Wölfflin. Het is de vijftiende eeuw, die naturalist is, de zestiende is het niet meer. Het Quattrocento en de Vlamingen verbindt de pijnlijke observatie, de onbeteugelde uitvoerigheid, de nauwgezette weergave van het detail. Zij zijn met dit alles naïef, pril archaisch. Het Cinquecento, waarin de geest der Renaissance culmineert, overwint het realisme, en moet het overwinnen om te bereiken wat hem het eigenst is: de edele vorm, de grote stijl, het episch-dramatische gebaar, de volkomene harmonie.

In Michelangelo's geest had zich deze wending en afwending in hartstochtelijke bewustheid voltrokken. Hij achtte het, heet het, een vernedering der kunst, iets aards in zijn bijzondere beperktheid af te beelden,

tenzij het van de hoogste schoonheid ware. Leonardo's titanische natuurverering baarde het bizarre naturalisme van zijn schilderkunst als slechts één telg uit een geest, die in zijn geheel ver boven een angstvallig realisme uit was. Zijn realisme, zegt Séailles, is in waarheid het meest verbazende geloof in de geest.

Het realisme was, als men wil, voor de Renaissance een voorbereiding, een doorgangsstadium, geen eindresultaat of doel. Dezen gang belichaamt Dürer, in zijn kunst en in hetgeen hij zelf over zijn kunstideaal gezegd heeft. Naar Melanchthon vertelde,¹⁷ zou Dürer hem tegen het einde van zijn leven zijn ontwikkeling als kunstenaar aldus hebben beschreven. In zijn jeugd had hij gaarne bonte en veelvormige schilderijen gemaakt en wanstaltige, bizarre figuren voorgesteld. Op rijperen leeftijd evenwel was hij begonnen, de natuur waar te nemen en haar oorspronkelijk aanzicht zo getrouw als mogelijk na te bootsen, en hij had ondervonden, dat deze eenvoud het hoogste sieraad der kunst was, maar tegelijk, hoe moeilijk het was, van de natuur niet af te wijken.

Op het eerste gezicht schijnt dit niet anders dan een ondubbelzinnige belijdenis van een volstrekt naturalisme, die door Dürers eigen geschriften op meer dan één plaats bevestigd wordt. 'Aber das Leben in der Natur gibt zu erkennen die Wahrheit dieser Dinge. Darum sieh sie fleissig an, richt dich darnach und geht nit von der Natur in dein Gutgedunken, dass du wöllest meinen das besser von dir selbs zu finden; dann du wirdest verführt. Dann wahrhaftig steckt die Kunst in der Natur, wer sie heraus kann reissen, der hat sie... Darum nimm dir nimmermehr für, dass du etwas besser mügest oder wellest machen denn es Gott seiner erschafnen Natur zu würken kraft geben hat. Dann dein Vermögen ist kraftlos gegen Gottes Geschöff.' En elders: 'Dann so es der Natur entgegen ist, so ist es böß'.¹⁸

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat Dürer ook inderdaad in zijn werk zich herhaaldelijk een der meest volstrekte naturalisten toont, die de kunstgeschiedenis heeft aan te wijzen. Dit geldt met name van zijn tekeningen; men herinnere zich de graszoden, het viooltjesbouquet, de vleugel van de dode scharrelaar (Blaurake), de haas. Zoals Dürer een landschap of een stadsgezicht geeft: zonder enige stylering, schikking of herleiding, hebben het na hem eerst weer moderne Fransen gedaan. Evenwel, dit alles betreft schetsen, oefeningen, en niet Dürers hoogste, bewuste kunststreven.

Vraagt men, of ook Dürers grote werk zijn eigen interpretatie van zijn ontwikkeling, zoals hij die aan Melanchthon beschreef, bevestigt, dan rijst er een twijfel. Was het inderdaad een afwending van het fantastische en bizarre naar een eenvoudige natuurnabootsing geweest, dan moesten zijn latere werken de hoogste graad van direct naturalisme vertonen, en de vroegere een zeker gebrek aan nauwkeurige natuurbeschouwing. Indien men echter zijn laatste werk: de Apostelen en Evangelisten, vergelijkt met een uit zijn jeugd, zoals het portret van zijn vader, dan komt veeleer het omgekeerde uit. In het jeugdwerk ziet men het pijnlijk realisme, de nauwkeurige weergave van alle details, zoals hij het zelf aanbeval. 'die allerkleinsten runzelein und ertlein nit ausgelassen'. De Apostelen daarentegen vertonen ons een tegelijk beperkt, verdiept en verheven realisme. Wij voelen plotseling, dat, terwijl ten opzichte van het portret van zijn vader realisme gelijkbetekenend scheen met naturalisme, voor de Apostelen en Evangelisten wellicht de benaming realisme nog opgaat, maar die van naturalisme niet meer.

Heeft dan Dürer zijn eigen ontwikkeling verkeerd gezien, of heeft Melanchthon zijn woorden verkeerd begrepen en weergegeven? Misschien toch niet. Dürer had niet enkel de natuur, maar tegelijk, en in haar, de schoonheid gezocht. 'Die Schönheit, was das ist, das weiss ich nit, wiewol sie viel Dingen anhangt.' Zij ligt in de natuur, en wijst tegelijk hoger dan deze. Het volkomen schone kan de mens niet bevatten. 'Dann ich glaub, dass kein Mensch leb, der da in der mindsten lebendigen Creatur sein schönstes End möcht bedenken.'

Wat inderdaad gebeurd was, was dit, dat Dürer in stijgende bewustheid gaandeweg al het toevallige, uitvoerige, vreemde en bijkomstige, wat hem in de jonge jaren geboeid had, als onnut en storend erkend en afgeworpen had, om slechts de heroïsche eenvoud, de volkomen rust en onmiddellijke zinrijkheid na te streven. En dit was het, wat hij in zijn gesprek met Melanchthon 'het oorspronkelijk aangezicht der Natuur' noemde.

In deze overgang van de veelheid tot de eenheid had Dürer in zich zelf beleefd, wat de grote wending van zijn tijd was, wat hem tot vertegenwoordiger der Renaissance stempelt, wat hem verwant van wezen maakt met Rafael en Michelangelo. In de overwinning van het naïeve naturalisme ligt het wezen der Renaissance, en daar zit de fout, die men begaat door Jan van Eyck bij de Renaissance in te lijven. Moet er ingedeeld wor-

den, dan past het veeleer, ook het Italiaanse Quattrocento juist om zijn realisme als in de grond nog middeleeuws te beschouwen.

Het strikte realisme komt op in het bijkomstige, in het accessoire, en kan zich op de duur daar alleen handhaven. De grote kunst blijft altijd de kunst met een bestemming en een zin, die haar vorm van uitdrukking binden en bepalen. Zij wortelt in cultus¹⁹ of liturgie, en is daardoor monumentaal of hiëratisch. Deze aan een levensstijl gebonden kunst is altijd weer gedwongen, het realisme te overwinnen. Eerst waar een groot deel der kunst elk verband met cultus verliest, of schijnt te verliezen, kan zich het realisme ongestoord als kunstvorm ontwikkelen. Dat is het, wat na de Renaissance geschiedt. Na de Renaissance culmineert de lijn van het realisme opnieuw en langdurig, in de Hollandse kunst bovenal.

Hier valt een ogenblik te spreken van de meest absolute naturalist, die er geweest is, Bernard Palissy. Hij schijnt moeilijk los te maken van de Renaissance, getuige de tijd, waarin hij leefde: 1510 tot 1589, en het milieu, waarvoor hij werkte: de Franse hofkringen. Hij was pottenbakker, tuinarchitect en schrijver. Hij sloeg elk beginsel der keramiek in het gezicht met zijn schotels, waarop in hoog reliëf hagedissen, bladeren, insecten zijn aangebracht, zonder enige formele orde of decoratieve stylering. Helaas is van zijn scheppingen in groter trant, waar hij datzelfde volstreekte naturalisme botvierde, slechts de theorie bewaard. De 'grottes rustiques', die Palissy voor de Koningin, voor de Connétable de Montmorency en voor anderen ontwierp, en ten dele ook uitvoerde, kennen wij alleen uit zijn merkwaardige geschriften.²⁰ De onmiddellijke navolging der natuur, meent hij, is meer waard dan alle regelen der architectuur. In zijn grotten worden echte bomen als zuilen gebruikt; de wanden zijn geheel geëmailleerd in dooreenlopende kleuren, en zo gepolijst, dat de hagedissen en kreeften er zich in spiegelen kunnen.

Om Palissy's naturalisme te begrijpen, moet men het, schijnt het mij, niet zo zeer opvatten als de uiting van een kunstbeginsel der Renaissance, als wel van een gedachtenstroming, die, hoezeer uit de geest der Renaissance gesproten, toch in wezen niet haar artistieke deel is. Palissy's plaats is onder die geesten, die met hartstocht speurden en wroetten in de natuur, om haar geheimen te ontdekken, en die daarmee de positieve natuurwetenschap hebben voorbereid. Ook hij zelf heeft daar deel aan: Bacon heeft van Palissy geleerd²¹. Het is de sfeer van het avontuurlijke,

half-mystische, alchemistische zoeken, waarin de tractaten over techniek ontstonden, die zich nog *Magia naturalis* noemden,²² waarin Georg Agricola leefde, de grootste technologe der zestiende eeuw, die zijn bergwerken bevolkte met demonen, de sfeer, die Cardanus, Paracelsus, Guillaume Postel en Jean Bodin, maar ook Vesalius en Dodonaeus voortbracht. Het is de geest, waarin Leonardo zijn zonderlinge fantasieën van diervormen componeerde, zijn proeven nam, en uitvindingen ontwierp. Maar Leonardo als kunstenaar bezat en gaf nog zoveel meer; hij was universeel en een genie, Palissy een talent met zijn beperking. In de grond een wetenschappelijk denker, bracht hij de kunst aan zijn naturalisme ten offer.²³

De lijn van het Realisme is altijd in de literatuur veel moeilijker te vervolgen dan in de beeldende kunst. Literair realisme in de zin van nauwkeurige en uitvoerige beschrijving van een stuk werkelijkheid blijft uitzondering, en is als letterkundig verschijnsel meestal slechts een mode van voorbijgaande aard. Realisme in het woord is reeds in zich zelf een veel betrekkelijker begrip dan in het zichtbare beeld. Want in de uitdrukking door de taal mengt zich altijd de idee, en dwingt tot keuze, interpretatie, beperking. Een consequent esthetisch realisme in de taal zou neerkomen op een toegepast nominalisme. Maar de taal kan evenmin als de mens zelf leven in een radicaal nominalistische wereld. Zo trekt de aard van ons denken en spreken zelf een descriptief realisme altijd weer terug naar het stadium van het evocerende of emphatische realisme.

In de hoogste ontplooiing der Renaissance nu geschiedt ten opzichte van het literaire realisme hetzelfde wat de beeldende kunst weervoer: de neigingen ertoe worden overwonnen en opgeheven in het beginsel, hetwelk de geest der Renaissance zelf was, dat der harmonie. Wat in de schilderkunst Rafael heet, heet in de literatuur Ariosto. Wie het begrip der Renaissance in zijn volheid door een naam begeert uit te drukken, heeft aan die twee genoeg.

Ariosto is de volstrekt imaginatieve en tegelijk de volstrekt exacte dichter. Hij treft alles met het primaire woord. Hij omsluit niet, en nuanceert niet. Hij suggereert niet, en zinspeelt niet. Alles verschijnt bij hem zo klaar, zo onmiddellijk, zo puur en enkelvoudig van kleur als een zomerhemel. Ogenscheinlijk is hier voor enige toepassing van het begrip literair realisme geen plaats. En toch is er in Ariosto een bewust realis-

tisch element, afgezien van het feit, dat men zijn uiterst reëel gebruik der taal zelf desgewenst met dat woord zou kunnen noemen. Onder het fantastische beeld bespeurt men herhaaldelijk een zorgvuldig streven naar nauwkeurige weergave van werkelijkheid. Bij alle illusie is Ariosto's topografie zeer bepaald en reëel. Wanneer men de reisrouten nagaat, die de dichter zijn helden, met name Astolfo, laat afleggen, bevindt men met verbazing, dat zij zich somtijds op een kaart nauwkeurig laten vervolgen. Hij beschrijft Parijs, waar hij nooit geweest was, als met de blik op een plattegrond.²⁴

Siede Parigi in una gran pianura,
Nell' ombilico a Francia, anzi nel core:
Gli passa la riviera entro le mura,
E corre, ed esce in altre parte fuore;
Ma fa un' isola prima, e v'assicura
Della città una parte, e la migliore:
L'altre due (ch'in tre parti è la gran terra)
Di fuor la fossa, e dentro il fiume serra.

Tevoren viel te vermelden, hoe de beginnende kunstkritiek voor het schilderij lange tijd nauwelijks een andere bewondering vermag uit te drukken dan die over de geslaagde benadering der werkelijkheid. Op dit standpunt verkeren ook nog de tijdgenoten van Ariosto en Tasso ten opzichte der literatuur. Zij zijn het eens met de pastoor uit Don Quichot, die van alle ridderromans de voorkeur gaf aan *Tirante el Blanco*, 'omdat daar de ridders eten, en in hun bed slapen en sterven, en voor hun dood een testament maken, met andere zaken, die in alle andere boeken van dat soort ontbreken'.²⁵ De zestiende eeuw gispte in Ariosto en Tasso fouten in nauwkeurigheid en waarschijnlijkheid: dat Angelica te vrijmoedig, Armida te hartstochtelijk, Rinaldo te week en Orlando te teder was. Nog Galilei, die uit bewondering voor Ariosto Tasso aanviel, vond op deze aan te merken, dat Erminia de lieden, die zij beschrijft, op de gegeven afstand niet zien kon, en dat het onnatuurlijk was, wanneer alle Christenen tegelijk hetzelfde zeggen.

De sereniteit der Renaissance is geen realisme, omdat de werkelijkheid, die zij loutert en tot stijl verheft, troebel is. Het esthetisch realisme kan echter ook, in plaats van te worden opgeheven in stijl, zich intensiveren

en tot hyper-realisme worden. Zoekend naar de treffendste expressie der werkelijkheid, overdrijft men noodwendig. De uitdrukking op het menselijk gelaat wordt tot grimas. Feitelijk is deze schrede reeds gedaan, niet alleen door de grote Nederlandse schilders der vijftiende eeuw, maar reeds door Giotto. Jeroen Bosch doet niet anders dan deze overdrijving tot bewust kunstmiddel maken. In de hand der zeer groten gaat dit hyperrealisme terstond over in de meest grootse fantasie-kunst: Matthias Grünewald en Pieter Breughel. In de literatuur heet deze vorm Rabelais.

Abel Lefranc, zijn nieuwste uitgever, betitelt een hoofdstuk van zijn inleiding 'Le réalisme de Rabelais'.²⁶ Het begint: 'L'un des résultats les plus certains des récentes recherches rabelaisiennes a été sans aucun doute de montrer en Rabelais le plus grand et le plus habile des réalistes, c'est à dire l'écrivain qui a cherché, aimé et représenté le vrai, ou mieux encore la vie, avec une passion, une continuité et une puissance sans égales'. Ziedaar een stellige uitspraak. Niet anders oordeelt Gustave Lanson: 'Jamais réalisme plus pur, plus puissant, plus triomphant ne s'est vu'. 'Il est et demeure la source de tout réalisme, plus large à lui seul que tous les courants qui se séparèrent après lui.'²⁷

Aangezien nu wel niemand Rabelais zal willen scheiden van het samengestelde verschijnsel, dat wij Renaissance noemen, schijnt zich toch hier een verband tussen Renaissance en Realisme voor te doen, dat ons nog tot inkeer dwingt. Tenzij het mocht blijken, dat hetgeen Lefranc en Lanson met realisme bedoelen, toch niet geheel beantwoordt aan het begrip daarvan, zoals wij het hier gaandeweg getracht hebben wat nader te omlijnen.

Lefranc ziet Rabelais' realisme in diens hevige belangstelling voor alle zaken van zijn tijd: de regering, de politiek, ontdekkingen, strijdvragen van de dag, godsdienstkwesities, geleerde twistvragen enz. Hij vindt het in de nauwkeurigheid van zijn anatomie, in het juist gebruiken der scheepstermen bij het verhaal van de storm. Voorts in de volstreekte juistheid en precisie van uitdrukking en raakheid van beeld, de losheid van de dialoog, de 'curiosité infinie' die zich openbaart in die opeenhopingen van beelden en woorden, die opsommingen van spelen, van spijzen, van ambachten, van kledingstukken, van keukenwerkzaamheden enz.. En bovenal demonstreert Lefranc het realisme van Rabelais in het feit, dat de gehele opzet van de levensgeschiedenis van Gargantua ontleend is aan de streek en de familiegeschiedenis van Rabelais zelf. Gargantua's jeugd

speelt in de omstreken van Chinon, het landgoed van Grandgousier is La Devinière, waar Antoine Rabelais, de vader, woonde. De oorlog van Grandgousiers herders met de broodverkopers van koning Picrochole beantwoordt aan een rechtsgeschil tussen gezegde Antoine en een zekere Gaucher de Sainte Marthe.

Het schijnt alles het volmaakte realisme en tegelijk de volste Renaissance. In een eindeloze vloed van sappige, borrelende, daverende woorden wentelt de ganse werkelijkheid van het leven voortdurend aan ons voorbij. Realisme kan het heten naar de stof, de inhoud, het voorwerpelijke. Kan men echter zeggen, dat dit alles realisme is naar de *intentie* en naar de *vorm*, in de zin van een behoefte om de werkelijkheid nauwkeurig weer te geven? Rabelais' behandeling van de 'guerre picrocholine' is in de grond juist het omgekeerde. Hij gaat uit van een gegeven werkelijkheid, maar zet deze opzettelijk om in een uitbundige fantasie en quasi-heroïsche gedaante. En zo doet hij overal. Hij trekt alles in het extravagante. Hij solt met de werkelijkheid, hij verschuift haar proporties in een kinderlijk plezier, hij herleidt haar tot een reusachtige komische phantasmagorie.

Ook hier was het realisme veeleer overwonnen, en ook hier overwonnen door de Renaissance, dat wil hier zeggen door die geest, die terug wilde in het mythische, het elementaire, het dithyrambische, het herakleïsche, dat zich in geen allegorieën van de Kerk of van de *Roman de la Rose* meer liet uitdrukken. Zolang de middeleeuwse geest overwoog, had deze behoefte zich geuit in eenvoudig realistische vormen, spontaan en naïef. Met de Renaissance wordt de vorm heroïsch. In zijn heroïsche fantasie is Rabelais, trots de tegenstelling van chaos tot kosmos, die beiden scheidt, aan Ariosto nauw verwant.

Doch de heroïsche fantasie verbindt Rabelais en Ariosto samen aan een, die groter dan beiden is: aan Michelangelo. Rabelais en Ariosto staan aan de beide polen der Renaissance. Hier de harmonie, de sereniteit en sonoriteit, de blijde klaarheid, daar de woelende, troebele, walmende, gistende baaierd, waaruit, na Paracelsus, eens de nieuwe wetenschap zal rijzen, en die nog Cervantes, Ben Jonson en Rembrandt bergt. Michelangelo heeft in zijn kunst de afgrond, die Rabelais van Ariosto scheidt, reeds overspannen: de tegenstelling tussen de eeuwige rust van de grote, harmonische stijl en het onrustige, zoekende hyperrealisme is in hem opgeheven. Maar hem ontbreekt de lach.

Wanneer de geest ons vervoert tot het willen doordringen in het wezen der Renaissance zelf, dan onthult het zich telkens weer, dat voor haar verstaan het criterium van het Realisme niet overbelangrijk is. Het begeleidt de grote vernieuwing der Westerse cultuur in haar opkomst een eindweegs, en schijnt dan opeens niet duidelijk meer zichtbaar, van geringe betekenis geworden. In andere beschavingstijdperken moge het esthetisch Realisme zich herhaaldelijk voordoen als een protest, een reactie tegen overmatige stylering van beeld en gedachte, ten opzichte der Renaissance is het eer slechts een groeikoorts. Naïef realist waren juist de Middeleeuwen, zover hun techniek van uitdrukking reikte, altijd geweest. De Renaissance trekt in de geschiedenis der realistische vormgeving geen scherpe lijn. Het streven naar een juiste weergave van de vormen der werkelijkheid, dat strikt genomen veeleer plastisch nominalisme behoorde te heten, beduidt in het algemeen slechts de geleidelijke stijging van het technische meesterschap. Het ontluikt in de gaarde der kunst als wild gewas. Uit het oogpunt van het scholastisch begrip *Realisme* bereikt het juist slechts de schijn der dingen. Maar het wezen daarvan, uitgedrukt in de idee, wil telkens weer nieuw worden verstaan, en daartoe is het nodig, eerst telkens opnieuw door te dringen tot de scherpe blik op de gegeven werkelijkheid. Max Scheler²⁸ spreekt van de nieuwe nominalismen, waaraan de menselijke beschaving van tijd tot tijd steeds weer behoefte heeft. Wijsheid en wetenschap zien zich na een wijle opnieuw geplaatst voor de erkentenis: maar zó, zo als woord en begrip ons de wereld voorhouden, zo is zij toch eigenlijk niet. Evenzo behoeft de kunst, om levend te blijven, telkens weder die terugkeer tot de natuur, die wij, in de alledaagse zin, realisme noemen.

Heeft zich zulk een realisme eenmaal ontplooid, dan lost het zich in de regel spoedig weder op, om juist die strekkingen, waaraan het tegengesteld scheen, met nieuw leven te bevruchten. Een nieuwe symboliek, een nieuwe ideographie, typiek of stijl ontleent veelal haar kracht aan de hechtheid, waarmee zij geworteld is in een voorafgegaan realisme. Het geldt van de Renaissance, het geldt eveneens van Barok, van Classicisme en van Romantiek.

Erasmus' maatstaf der dwaasheid¹

Twaalf jaar geleden heb ik gemeend, een schets van Erasmus' leven, persoonlijkheid en betekenis te mogen besluiten van de veronderstelling uit, dat de wereld haar rekening-courant met Erasmus reeds lang voor goed had afgesloten. 'Zijn werking, – schreef ik –, is afgelopen. Hij heeft zijn werk gedaan, en zal niet weer tot de wereld gaan spreken.' De tijd was over Erasmus heen gegaan, de gedachte der eeuwen had hem achter zich gelaten. Wat hij heilzaams en duurzaam goeds had gezegd en gedaan, scheen sinds lang overgegaan in de vezelen van onze beschaving. Wij hadden Erasmus niet meer nodig, wij hadden Erasmus gehad. Maar toen het 1936 werd, en zijn eeuwgetij ommekwam, daar stond Erasmus, en zag ons aan met die blik, die zelfs Holbein ontweek te peilen, en maande de wereld opnieuw en dringende. Om een vergeten post van zijn rekening? Neen, om het ganse saldo, dat hem toekwam. Doch laat mij de mercantiele vergelijking, – die een hulde aan deze koopstad bedoelt te zijn, – niet verder voortzetten: zij zou te zwaar gaan hinken.

Wat is de reden, dat het herdenken van de man, die 12 juli 1536 te Bazel stierf, voor zo velen allerwegen een dringender behoefte werd, dan zij nog voor een twaalfal jaren hadden kunnen vermoeden? Zeer zeker niet deze, dat de wereld in dat tijdsverloop er zó Erasmiaans was gaan uitzien, dat zij nu eenstemmig in hem haar held wilde eren. De wereld heeft er nooit Erasmiaans uitgezien. Erasmianen – hij zelf wilde van zulk een benaming niet weten – waren er in de zestiende eeuw. Zij mochten talrijk en invloedrijk zijn, hun werking mocht zich doen gelden in allerlei winst der beschaving, allereerst in ons land, zij bleven niettemin steeds onderstroming. En zij vormden nooit als zodanig een geheel, een gemeente. Wat Erasmiaans dacht en streefde, leefde altijd in verstrooiing. De bloeitijd van Erasmus' denkbeelden ging voorbij. Zij hadden zich opgelost in nieuwere vormen van wereldbeschouwing. Zijn geleerdheid was verouderd geworden, zijn ijle theologie was vervluch-

tigd. Zijn woord klonk niet meer, zijn spot raakte niet meer. In de tijd, toen Jean le Clercq te Leiden de tien delen folio uitgaf, die zijn werken samenvatten, kort na 1700, was Erasmus reeds lang een historische grootheid geworden. Van al de gedachten, die de achttiende eeuw in haar opkomst vulden: die der verdraagzaamheid, die van de redelijkheid, van de vrijheid en democratie, knoopte er geen rechtsstreeks meer aan bij Erasmus, al had hij tot het bereiden van de bodem voor die gedachten belangrijk bijgedragen. Aan die grote uitbreiding en verrijking der beschaving, die in zijn eigen dagen zich reeds had aangekondigd, en zich in de zeventiende eeuw voltrok: de opkomst der natuurwetenschap, had Erasmus' geest part noch deel. Ook met de vorm van zijn uitdrukking: het Latijn als taal der geleerden, begon hij, ondanks Newton en Leibniz, langzaam aan verouderd te worden. De landstalen hadden het pleit reeds gewonnen.

De grote omslag, die nog in de achttiende eeuw op de Verlichting volgen zou: die van rationalisme naar romantisme, van Voltaire naar Rousseau en Goethe, kon voor de figuur van Erasmus zeker geen herstel van zijn levende faam van eertijds medebrengen. Hij geraakte van lieverlede uit het gezicht. En het was tenslotte niet alleen, omdat zijn gedachte met de kennis en met het streven van de jongere tijd niet meer samenstemde, maar ook omdat het die gedachte toch steeds ontbroken had aan die diepte en dat gewicht, welke maken, dat de allergrootsten telkens weer terugkeren, altijd weer opnieuw hun woord spreken.

De negentiende eeuw had Erasmus vergeten. Hij was een naam geworden. Zijn persoon bleef voorwerp van historische naspeuring, maar zijn werken lagen stom en ongelezen. Hij had niets meer te bieden: noch aan de wetenschap, hetzij historisch of experimenteel gericht, noch aan wijsbegeerte en religie, noch aan het staatkundig denken. Al mochten liberalisme en godsdienstig modernisme punten van aanraking hebben met zijn geest, beide vonden hun grondslagen elders dan in Erasmus. En tenslotte bruiste de stroom van de tijd, der mensheid denken en doen en kunnen en willen, steeds heviger weg van de sfeer, waarin Erasmus geleefd en gedacht had. Wat lag hij veraf, met zijn placiede verstandelijkheid, met zijn naïeve argeloosheid tegenover de harde en boze werkelijkheid, met zijn overschatting van de klassieke eruditie, met zijn al te gemakkelijk vermaan tot eendracht en verzoening, daar waar de klem van het begrip en de nood der ziel metaalhard antwoord eisten.

Erasmus is voor ons allen, welke levensleer of wijsbegeerte wij ook belijden, al te intellectualistisch en naïef moralistisch geworden.

Hoe is het dan, dat, nu er vier eeuwen na zijn dood verlieden, Erasmus' beeld toch weer opeens voor het oog der wereld staat, als wenkende en waarschuwend: vergeet mij niet. Heeft hij ons dan toch nog iets te zeggen, wat wij niet van hem begrepen hadden?

Neen. Men kan niet zeggen, dat iets van hetgeen Erasmus geschreven heeft ons thans eerst in zijn volle betekenis klaar wordt, of in een nieuw licht verschijnt. Zijn gedachte is van aanvang af voor allen die haar wilden begrijpen volkomen toegankelijk geweest. Zij was voor zijn tijd en van zijn tijd. Zij is de onze niet meer. Niemand kan er aan denken, de wereld tot Erasmus terug te willen voeren. Het kan bij geen groep, geen partij, geen gezindheid opkomen, Erasmus tot haar held te willen uitroepen. Hij heeft nooit tot held gedeugd... en er zich ook nooit voor uitgegeven. De ernst waarmee zovelen in dit jaar hun gedachte voor enkele ogenblikken richten op Erasmus en zijn ideaal, spruit uit een werking van reactie. Het is geen toeval, dat het derde eeuwjaar van zijn dood en het vierde van zijn geboorte bijna onopgemerkt konden voorbijgaan, terwijl thans deze dag luide om herdenking roept. Hier is niet alleen de algemene hedendaagse herdenkzucht in het spel. Het is ook dit, dat de negentiende eeuw de herinnering aan Erasmus niet, althans niet in bijzondere mate, nodig had, en onze tijd wel.

Het feit is, dat een niet gering deel der wereld gaandeweg zo allerhevigst anti-Erasmiaans is geworden, – al noemt zij zich zo niet –, dat louter als calmans een toediening van enkele Erasmusdruppels geen kwaad zou kunnen. Wij zijn allen mijlen ver van Erasmus verwijderd geraakt. De uitdrukking van zijn gedachte bevredigt niet meer, de houding van zijn geest voldoet niet meer, de uitspraak van zijn oordeel overtuigt niet meer. Doch dit niet alleen. Voor velen zijn het de idealen zelf, die hem voor ogen stonden, welke verzaakt en gesmaad worden. Idealen van zachtzinnigheid en verdraagzaamheid, van algemene mensenmin en vrede, van gematigdheid en rust, van kennis en beschaafde gedragingen. Onheroïsche idealen: weg ermee, de daad, de daad! Alsof een levenswerk als van Erasmus, onder pijn en vermoeienis volbracht, nooit rustend, nooit traag of verflauwd, toch ook niet een daad mocht heten.

Wij weten allen, dat het Erasmus inderdaad ontbroken heeft aan de zin voor het waarlijk heroïsche. Hij is geen Luther, geen Calvijn, geen

Ignatius. Hij reikt niet tot Descartes of tot Spinoza. Ons trekken en boeien andere figuren dan hij, mannen, wier wil stuurde en wier hand greep: een Willem van Oranje, een Gustaaf Adolf. Maar dit onheroïsche van Erasmus, ja zelfs de positief kleine trekken, waarmee hij ons telkens weer afstoot, mogen ons niet blind maken voor al het beste, dat in hém was, en waarmee hij als uit een zacht en gestadig vlietende bronader de wereld van zijn dagen heeft besproeid.

Erasmus zag in de wereld rondom hem een bedroevend tekort aan datgene, wat de verwezenlijking van het ideaal, dat hij zich stelde van een waarlijk christelijke samenleving, kon bevorderen. Wie meer dan hij bereid was, het ganse aardse leven te verwerpen, kon alle boosheid en onvolmaaktheid als noodzakelijk gevolg der erfzonde afschrijven, en de wereld laten, zoals zij was. Maar Erasmus behoorde tot hen, die bij een principiële gerichtheid op het hiernamaals toch aan een betere aardse wereld willen geloven, en menen, dat het menselijke plicht is, deze te helpen verwezenlijken. Hij zag de boosheid en de onvolmaaktheid der samenleving als te helen gebreken, te helen door kennis van het euvel, door vroomheid van zin en door wandel in de deugd. Hij werd niet moe, altijd weer die gebreken te beklagen, met ernstige vermaning en met bijtende spot. Het was in de grond, al had zijn klassiek gebloemde geest het oude schema van deugden en zonden prijsgegeven, dat aan de middeleeuwse prediking tot grondslag strekte, de oude rij der ondeugden, die hij bestreed. Hij zag de werkingen der hoofdzonden niet meer in de felle, bonte kleuren van helse benauwenis, waarmee nog zijn onmiddellijke voorgangers ze plachten te schilderen. Hij zag ze reeds min of meer als sociale euvelen, die de wereld bederven en onherbergzaam maken. Zijn zacht en teer gemoed werd bovenal gekwetst door alles wat in de lijn van Toorn lag: gewelddadigheid, ruwheid, hardvochtigheid en wreedheid.

Dit spreekt voortdurend uit zijn hartgrondige afkeer van de oorlog, in zo menig tractaat geuit. Hij zag een wereld mogelijk, waarin zuiverheid en eenvoud zouden heersen, zachte zeden, orde in de staten, eendracht in de harten en harmonie in het gezin. Het kwam er maar op aan, meende hij, de weg daartoe te wijzen, te leren, op te kweken. Zijn weerzin tegen alles wat er aan zijn wens ontbrak, vond uitlaat in het welsprekend betoog van bittere verontwaardiging, en ook in die glimlach, die soms wrang kon zijn en zelfgenoegzaam, waarmee hij neerzag op de duizend vormen van ijdelheid, waan en hoogmoed, die de wereld vulden.

Erasmus heeft zijn levensbeschouwing, – een geformuleerde wereldbeschouwing kan men hem nauwelijks toekennen –, voortdurend uitgesproken in die ononderbroken stroom van werken en brieven, die tot het eind van zijn leven toe voortdurend uit zijn pen vloeiden. Tot in de noten bij zijn uitgaven van kerkvaders en klassieken, in de uitleg der antieke spreekwijzen, die hij onder de naam *Adagia* verzamelde, in tal van opvoedkundige geschriften, in zijn eindeloze polemieken, in de Samenspraken niet in de laatste plaats, overal is steeds de vermanende en verzuchtende Erasmus aan het woord. Evenwel bijna altijd terloops, incidenteel, naarmate zijn onderwerp hem er op bracht. Doch niet toevallig zijn het zijn twee beroemdste geschriften, waarin hij zich het meest stelselmatig en het meest volledig over zijn levens- en wereldbeschouwing heeft uitgesproken: het *Enchiridion militis Christiani* of Handboekje van den Christen strijder, en het *Moriae Encomium*, de Lof der Zotheid, beide uit zijn krachtigste jaren, het eerste 1501-'04, het andere 1509.

In het *Enchiridion* spreekt de ernstige Erasmus. Hij geeft in eenvoudige, bevattelijke vorm (in het Latijn wel te verstaan) een handleiding tot vroomheid en deugd. 'er is zeer beslist, zegt hij, een kunst en een leer der deugd. Wie er zich met beleid in oefenen, hen zal tenslotte de geest aanblazen, die het heilige streven met zich voert.' Echt opvoedkundig beroept hij zich tot staving daarvan, tegenover de als wereldling veronderstelde lezer, eerst op het natuurlijke en op het gezag der Oudheid. In een aannemelijke verbeelding betoogt hij, hoe de menselijke rede als een koning over de driften regeert. Sommige dier driften zijn zo machtig, dat zij de groten des rijks mogen heten. Het is een psychologie der temperamenten, waarin de ondeugd verklaard, ja schijnbaar verontschuldigd wordt. De ondeugden spruiten voort uit *affectus*, aandoeningen. Men kan ze tot deugden corrigeren. Het zijn *perturbationes*, stoornissen, die men effenen kan. Het begrip zonde schijnt hier verre. Schijnbaar nuchterweg wordt geconstateerd: 'De uit alle ondeugden saamgevoelde vuilnispoel wordt door de Stoici dwaasheid, in onze d.w.z. de christelijke: letteren boosheid genoemd'. Doch om die overgang van begrippen is het te doen. Wat de oude wijsgeren rede noemden, dat noemt Paulus geest, wat gene *affectus* noemden, heet bij dezen vlees. Nu fundeert de schrijver de deugdleer opnieuw in de Heilige Schrift. Nu volgt dat bezielend en wel-sprekend betoog: terug naar de zuiverste bron van het geloof, weg van vormendienst en werkheiligheid, weg van alles wat de valse schijn in de

plaats van het ware wezen stelt. In het Handboekje van den Christen strijder heeft Erasmus het eerst de dingen gezegd, die hem het diepst bewogen, in al de tonen van een oprechte verontwaardiging.

Voor de tijdgenoten is deze opwekking tot ernst en innerlijkheid in het godsdienstig leven van hoge waarde geweest. Zij hadden behoefte aan zulk een toegankelijke lering, die tegelijk sprak tot hun oude vroomheid en tot hun jong verstand, dat zich aan de Oudheid laafde. Erasmus heeft op de brede scharen der zestiende eeuw niet in de laatste plaats gewerkt door de levendige alledaagsheid van zijn betoog, gevat in die voortreffelijke Latijnse stijl, die erin gaat als koele wijn in een droge keel.

Maar *wij* lezen het Enchiridion niet meer. Wij menen zelfs te begrijpen, waarom Loyola door de lectuur van dat boek zijn devotie verkillen voelde. Wij voelen hier, al noemt Erasmus het leven een voortdurende krijgsmanschap, geen echten strijder aan het woord. Zelfs de stijl boeit ons niet meer. Het is alles voortreffelijk gezegd, maar geen zin springt eruit als een spreuk of een leus. Eerder dan naar Erasmus zullen wij, om het accent van ware vroomheid te verstaan, ons naar Thomas van Kempen of naar Santa Teresa wenden. De Erasmus van het Enchiridion is ons te vlak, te effen geworden. En vooral te intellectueel.

Hier rijst de eigenlijke vraag van mijn rede. Is Erasmus inderdaad tot in de grond intellectualist geweest? Is zijn maatstaf tot beoordeling van wereld en mens niet alleen een zedelijke, wat hij stellig was, maar ook een redelijke geweest? Misschien beantwoordt een mens in zijn diepste wezen nooit volkomen aan zulke categorische termen als intellectualist of moralist. Zeker heeft ook Erasmus' geest ruimte geboden voor strekkingen tegengesteld aan de beide genoemde.

Tegenover het Handboekje van den Christen strijder staat de Lof der Zotheid. Tussen 1501 en 1509 was Erasmus' geest ongetwijfeld nog naar alle zijden verrijkt en gerijpt. Al spreekt hij zelf reeds met veertig jaar van de ouderdom, nog vele jaren daarna is in zijn werk van verzwakking of verstarring niets te bespeuren. De Erasmus van de Moria was over die van het Enchiridion in alle opzichten uitgegroeid. Hij zag verder en dieper.

Maar de *Laus Stultitiae*, zal men zeggen, was geen ernstig werk. Om er gevolgtrekkingen uit te maken voor Erasmus' overtuigingen, moet men alles wat Dwaasheid zegt, juist andersom verstaan. Ongelukkig is dit 'juist andersom' zeer moeilijk te bepalen, want het is niet een enkelvoudig 'rechtsomkeert' maar een voortdurende buiteling, een eeuwig

ronddraaien in Stultitia's mallemlen. Dwaasheid zegt: wijsheid is dwaasheid, dwaas zijn is goed... dus is wijs zijn goed, zou men zeggen. Erasmus heeft de diepe inspiratie, die hem zijn meesterwerk ingaf, volstrekt verhuuld.

De vraag: wat meende hij met de Laus? stond hij aan Moria's zijde? moet men hem zelf niet stellen. Hij heeft zich reeds in 1515 bevestigd, en hij had er reden toe, om zijn geschrift in een uitvoerige verdediging als een beuzeling voor te stellen, die hij niet eens voor publicatie bedoeld had. Toen het in weinig maanden zeven uitgaven had beleefd, had hij zich naar zijn zeggen nog verbaasd, wat iemand daar nu aan kon vinden. Goed, hij was dwaas geweest, doch maar eenmaal in zijn leven, getuige zijn andere werken. Toen later de argwaan tegen zijn godsdienstige overtuigingen en bedoelingen hem voortdurend overal tegemoet trad, zou hij nogmaals een lang verweerschrift aan de onschuldige aard van zijn Laus Stultitiae wijden.

En ongetwijfeld, een geboorte van het komische in hoogste potentie is de Lof der Zotheid stellig geweest. Het was inderdaad lichte, vrolijke scherts. Een scherts, die terstond was weerkaatst door de lach van Thomas Mores bloeiend gezin, in welks gastvrij midden het werk onder lichaamspijn ontsprong. Het rinkelen van de schellenkap is de begeleiding, het schudden van de zotskolf en het spitsen van de ezelsoren vormen het gebaar. Maar Erasmus zou niet de enige zijn, die in het komische het diepste wat in hem was had uitgezegd. In de Laus bereikt hij, naast enkele gedeelten uit de Colloquia, zijn hoogste vermogen van letterkundige expressie, in de volmaakte levendheid en bewegelijkheid, de zichtbaarheid, kan men wel zeggen, van het gegeven: Stultitia's toespraak, en in de bevallige renaissance-versiering van de stijl met kleurrijke guirlanden van mythologie.

Erasmus heeft zijn leven lang altijd weer geklaagd, dat de wereld de schijn voor het wezen neemt, dat zij eert wie zij niet eren moest, waardeert wat zij verachten moest, kortom hij heeft zich de aanklager gemaakt van alles wat huichelarij, ijdelheid, vormendienst, valse glorie, waan en humbug is. In deze eenvoudige vorm van tegenstelling tussen schijn en wezen vormde dat beklag reeds een der hoofdmotieven van het Enchiridion. Hij werkte het thema uitvoerig uit bij het Adagium *Sileni Alcibiadis*. Alles is in wezen anders dan de uiterlijke schijn: het kameel-

haren kleed verborg de Doper, wiens hoogheid alle vorsten te boven ging enz. Men noemt gerechtigheid, als kwaad met kwaad verwonnen wordt, vrede, als de vorsten samenzweren, om de volken te verdrukken. Hier spreekt die algemene ontgoocheling, die een hoofdthema zou worden der barokliteratuur. Erasmus heeft de tegenstelling nogmaals uitgewerkt in het Colloquium *De rebus ac vocabulis*. Dit alles zweemt enigszins naar het thema van de Moria, maar in het regelrechte en eenvoudige. Want in de Moria is het met een eenvoudige omkering, waardoor men, de schijn verloochenend, het ware en goede ontdekt, niet gedaan. Hier is als middelpunt en uitgangspunt van de gedachte de figuur van Dwaasheid opgesteld, Dwaasheid, die met een lach zichzelf en haar werken prijst. Wat is Dwaasheid? De tegenstelling van Wijsheid. Dwaasheid betoogt, dat alles in de wereld dwaas is, en dwaas moet zijn, haar volgen moet, om gelukkig te zijn. Wijsheid brengt slechts ongeluk, en maakt het leven onleefbaar. Wijs zijn is dwaas zijn, zegt Dwaasheid, de wijzen zijn dubbel dwaas. Maar als Dwaasheid het zegt, is het andersom. De gedachte buitelt hier voortdurend over zichzelf, zonder rustpunt of houvast. Dwaasheid zelf valt telkens uit de rol, en corrigeert dan zichzelf, b.v. aldus: 'O zonderlinge zorg der Natuur, die in zo grote verscheidenheid der dingen alles toch vereffent. Waar zij den mens iets van haar gaven onthouden heeft (hem lelijk, onaanzienlijk of dom maakte) daar pleegt zij hem een beetje eigenliefde meer te geven. Ofschoon, dit heb ik zelf nu eens dwaas gezegd, want de eigenliefde zelf is haar aller-grootste gave'.

Dwaasheid verwerpt allereerst de strakke, ernstige Wijsheid, zoals de Stoïsche leer die ontwerpt. Seneca's ideale wijze, de onbewogene, volmaakt bewuste, die de hartstochten bedwongen en de ijdelheid doorzien heeft, is een marmeren beeld, stompzinnig en vreemd aan alle menselijk gevoel. Wie zal niet zulk een mens, of liever spook of monster, ontvlieden en verafschuwen, die voor alle natuurlijke aandoeningen doof is geworden... wien niets ontgaat, die in niets dwaalt... eenzaam met zich zelf voldaan, hij alleen rijk, hij alleen gezond, hij alleen koning... kortom alles alleen... die niet aarzelt, de goden zelf naar de weerga te laten lopen, die alles wat er in het leven gedaan wordt, als krankzinnig veroordeelt, en bespot? (Maar hoe nu, Dwaasheid, is dat niet uw eigen spot?) Welke staat, gaat Dwaasheid voort, zou zulk een wijze tot bestuurder willen, welk leger hem tot aanvoerder, welke vrouw hem tot man?... Wie zou

niet een willekeurig iemand midden uit het volk der dwaasten verkiezen, om dwaas over dwazen te gebieden, of te gehoorzamen...?

Doch het is niet de wijsgerige ideaalfiguur alleen, die verworpen wordt, het zijn allen, die in de werken van wijsheid of wetenschap hun heil of hun bestaan zoeken. Wat zal ik mij vermoeien, zegt Stultitia verderop, met de gewone louter dwazen in al hun gedaanten op te sommen? Laat mij liever de wijzen opsommen, om hun dwaasheid te doen blijken. (Let wel, het vertoog is hier allang van 't spoor, want het betreft alles dwaasheid, die gelaakt, niet die geprezen wordt.) Dan volgen ze: de schoolmeesters, de geleerden, de dichters ('ofschoon deze reeds van professie van mijn, Dwaasheid's, partij zijn'), de redenaars, de juristen, de filosofen en natuuronderzoekers. Allen vinden zij in nutteloze en vreugdeloze beuzelingen hun ijdele bevrediging.

Verwierp aldus Dwaasheid al wat kennis heet, zij verwerpt evengoed het actieve leven van arbeid en bedrijf. Zie al die sombere mannen, die zich aan ernstige en moeilijke zaken wijden, ze zijn oud nog voor zij recht jong zijn geweest, door de zorgen, door de voortdurende, scherpe inspanning van hun vernuft, die hun levenssap heeft uitgeput. Het dwaaste en minste slag mensen is dat der kooplui, die de minderwaardigste zaak der wereld met de minderwaardigste middelen behandelen.

Wat naar de maatstaf van ernst en wijsheid wijs en nuttig scheen, is dus als dwaas verworpen, maar ook alles, wat naar wijsheids maatstaf dwaas moest heten, geldt als dwaas voor Dwaasheid, d.w.z. al het ijdele, zinloze, geveinsde van 's werelds bedrijf. Hier ligt een heel gebied, waar Erasmus al de gevoelens aangaande vormendienst, bijgeloof, huichelarij, kwezelarij, die hij in het Enchiridion in ernstige trant ten beste gaf, nu nauwelijks getransponeerd aan Dwaasheid in de mond legt. In een vlietende stroom van kernachtige en geestige Latijnse expressie gaat hier door de Moria de stoet van figuren, die ook de Colloquia vult: de bijgelovigen, die nooit genoeg hebben van spook- en mirakelgeschiedenissen, de heiligenvereerders, die met een kniebuiging of een kaarsje de hemel menen te kopen, zij die zich blij maken met aflaten of met amuletten of met psalmzeggen, en die de beelden der heiligen vereren in plaats van hun leven na te volgen. Hier vindt men directe aanrakingen met het Enchiridion en andere van Erasmus' ernstige geschriften. Trouwens, ook de geringschatting, waarmee Stultitia het natuuronderzoek als ijdele curiositas behandelt, beantwoordt geheel aan de mening, die Erasmus,

in dat opzicht nog niet aangeraakt door de geest van de nieuwe tijd, elders ten beste geeft. Evenzo klinkt regelrecht zijn eigen geluid in de bladzijden, die over de koningen en de hovelingen handelen, en over kerkvorsten en over monniken en predikers.

Evenwel, deze gedeelten, waar Stultitia uitspreekt wat Erasmus in ernst belijdt, waar de Moria derhalve een eenvoudige, directe satire wordt, zijn niet de belangrijkste van het geschrift. De clou ligt daar, waar Erasmus in zijn diepste wezen zich achter Stultitia verschuilt en onzichtbaar maakt.

Wie de figuur van Dwaasheid aanneemt, ziet zich, of hij wil of niet, meegevoerd naar ijle hoogten, waar alles wat eenmaal ernstig en gewichtig scheen onder hem verzinkt in een rusteloos gewemel van kleine malle dingen. Niets houdt stand voor Dwaasheids oordeel: alles is dwaasheid. Maar ook: alles moet dwaasheid zijn. Want enkel in dwaasheid kan men gelukkig zijn. Zich vergissen, bedrogen worden is ongelukkig, zegt men, maar zich niet vergissen, niet bedrogen worden, is het allerongelukkigst. Het geluk hangt af van de mening, die men van de dingen heeft, niet van de dingen zelf of van een weten daaromtrent. (Voortdurend zijn het stukken uitspraak of gedachten van Plato, van Cicero, van Lucianus die hier in Erasmus' betoog circuleren.)

Waarlijk iets weten staat meestal het levensgeluk in de weg. Vriendschap en liefde zijn enkel mogelijk, als men de ogen toedoet voor de gebreken, als het eigene aan ieder schoon schijnt. Men lacht daarom, maar het zijn deze belachelijke dingen die elk aangenaam samenleven lijmen en lassen. Wie dwaasheid uitsluit, zal noch een ander, noch zich zelf kunnen verdragen. Wat zal iemand beginnen zonder hulp van Philautia, Dwaasheids eigen zuster, de Eigenliefde? Zij treedt overal voor Dwaasheid zelve op. Wat is dwazer dan U zelf behagen, U zelf bewonderen? En tegelijk: wat zal er mooi, wat bevallig, wat sierlijk zijn in Uw doen, als ge U zelf mishaaft? Neem die kruiderij des levens weg, en de redenaar verstijft in zijn betoog, de muzikant behaagt niemand meer met zijn noten, de dichter wordt met zijn Muzen uitgelachen. Wat anders brengt de mensen in staatsorde bijeen dan wat vleierij en naar de mond praten? Zoals het Romeinse volk zich liet gezeggen met het kinderfabeltje van de maag en de ledematen. Wat dreef Q. Curtius, die in de aardkloof sprong, dan ijdele glorie? Wat is het staatsleven dan vertoon en mooipraten en jacht op bijval, en publieke plechtigheden, en goddelijke eer aan een of

ander kereltje bewezen? Deze dwaasheid brengt de staten voort, daarvoor bestaan de rijken, de staatsambten, de eredienst, de regeringslichamen, de gerechten.

En van kunsten en kundigheden gesproken, wat dreef het menselijk vernuft tot het uitdenken en overleveren van zovele zogenaamd uitnemende wetenschappen, dan de dorst naar roem alleen?

Indien het recht verstand ligt in bruikbaarheid, aan wien komt dan die ere naam verstandig toe, aan de wijze, die deels uit schaamte, deels uit bedeesdheid niets aanpakt, of aan de dwaas, die geen schaamte, want die heeft hij niet, noch gevaar, want dat overweegt hij niet, van enig ding afschrikt? De wijze zoekt zijn toevlucht bij de boeken der Ouden, en leert er enkel spitsvondigheden van woorden uit. De dwaas verwerft door van vlakbij op het gevaar der dingen in te gaan de ware verstandigheid. Dwaasheid bevrijdt van schroom en vrees, die de ware kennis der dingen in de weg staan.

Alle dingen hebben een dubbel en zeer ongelijk aangezicht. Wat eerst en uiterlijk dood schijnt, blijkt, van binnen gezien, het leven, wat schandelijk schijnt, blijkt roemrijk, wat krachtig, zwak enz. De koning blijkt een slaaf. Zo staat het met alles. Wie de spelers op het toneel de maskers zou willen aftrekken, zou het stuk bederven en uit het theater gesmeten worden. De dwaling wegnemen is het spel verstoren. En het leven der stervelingen wat is het anders dan een toneelstuk, waarin elk met een ander masker optreedt, en zijn rol speelt, tot de regisseur hem doet aftreden?

Niets is dwazer dan verwaande wijsheid, niets onverstandiger dan verkeerd verstand. En verkeerd doet hij, die zich niet aanpast aan de voorhanden dingen, die het recht niet erkennen of de tafelwet niet houden wil, die eist, dat het spel geen spel zij. Verstandig zijn is, als sterfelijk mens met alle mensen vrijelijk de ogen toedoen en vriendelijk dwalen. Maar dat is dwaasheid. Maar erken: dat is het leven!

Wat is er dan overgebleven na de grote avalanche, waarin Stultitia wereld, wijsheid en beschaving tot een puinhoop uitstortte? Zij zelf geeft het antwoord: de Natuur en het natuurlijk leven. De woordenknutselaars (logodaedali) zeggen: juist de mens is de kennis der wetenschappen toegevoegd, opdat hij met behulp daarvan door zijn vernuft aanvulle, wat hem van natuur ontbreekt. Alsof het enige schijn van waarheid had, zegt Dwaasheid hierop, dat de natuur, die bij de muggen en bij de kruiden en bloemen zo zorgvuldig gewaakt heeft, bij de mens alleen geslapen

had, zodat er bij de natuurlijke gaven nog wetenschappen nodig waren... Pesten zijn het, met de overige rampen des levens ingeslopen... Terwijl dat simpele geslacht der gouden eeuw, met generlei wetenschap gewa- pend, enkel naar de leiding der natuur en naar instinct leefde... Waartoe behoefden zij grammatica, waar allen dezelfde taal hadden, en er van de spraak niet anders gevraagd werd, dan dat men elkander verstond? Hoe meer een wetenschap met dwaasheid te maken heeft, zoals de geneeskunde en het recht, hoe gelukkiger zij maakt, maar het allergelukkigst zijn zij, die zich geheel van elk verkeer met wetenschap mogen onthouden, en enkel de Natuur als leidster volgen.

Als maar de mensen alle wijsheid lieten varen, dan zou er geen ouderdom zijn, maar enkel eeuwige en gelukkige jeugd. De dwaasheid maakt weer kind, en het kind is het gelukkigst, en om zijn dwaasheid het beminnelijkst van al. Bij Neotes, Jeugd, de schoonste van alle nymphen, heeft Plutus, de Rijkdom, de god die alles beweegt, Stultitia gewonnen. Hoe verder iemand van mij, Dwaasheid, en van de kindsheid verwijderd raakt, hoe minder en minder hij leeft. Bij al de narigheden van het leven maak ik, Dwaasheid, alleen, dat het dragelijk blijft, doordat ik er wat honig in meng door onwetendheid, of onnadenkendheid of vergeten van kwaad of hoop op goed...

Niets is ongelukkig, wat *naar zijn aard bestaat*. Wie de mens zou willen beklagen, omdat hij niet vliegen kan en niet op vier poten loopt, kan evengoed het paard ongelukkig noemen, omdat het geen grammatica leert en geen koek eet. De dierlijke staat is in zich zelf gelukkig en goed.

Neemt men met de Stoïci aan, dat wijsheid is door de rede geleid te worden, en dwaasheid door de willekeur der hartstochten bewogen te worden, heeft dan niet daarom Jupiter de mens zoveel meer hartstochten ingeschapen dan verstand, opdat het leven niet geheel en al treurig en ernstig zou zijn?

Wij schikten hier talrijke passages en uitspraken uit de Lof der Zotheid bijeen, om te doen uitkomen, hoe Erasmus hier uit een mozaïek van klassieke gezegden allerkunstigst een levensleer ontwerpt, die als proeve van volstrekt anti-intellectualistische filosofie meer dan een lachend applaus alleen verdient. Hij heeft gaandeweg in het domein van Dwaasheid ingelijfd en door haar laten aanprijzen alles wat heten moet levensdrift, levensmoed, levenswil, levenslust, spontane energie, speelsheid,

doortastendheid, – eveneens vrolijkheid, luchtigheid, vriendelijkheid, welwillendheid, bewondering, zelfvertrouwen. Waar hij door Stultitia wijsheid smaden laat, daar treft zij ook angstvalligheid, zwaartillendheid, hypochondrie, doctrinarisme, schoolsheid, ijdelheid, vertoon.

Stultitia geeft een levensfilosofie. Zij stelt zich tegenover een intellectuele levensbeschouwing aan de existentiële zijde. Zij prijst het bestaan boven het kennen. Om kort te gaan zij nadert onmiskenbaar, zij het in sterk gechargeerde vorm, tot leringen, die hun eerste ernstige verdediging in Rousseau, hun latere en nog ernstigere zouden vinden in allen, wier gedachte tot de hedendaagse verloochening van het intellectueel beginsel heeft bijgedragen.

Nu is het gemakkelijk om te zeggen: Erasmus heeft dit alles Dwaasheid in de mond gelegd, dus hij meende het niet. Het was voor hem niet meer dan een vernuftspel van zijn schitterende geest, in enkele dagen van verpozing volbracht. Zo wil hij ons zelf doen geloven. Hij verontschuldigt zich, dat hij, theoloog, zoo speels en zo bijtend geschreven heeft. Homerus, Vergilius hebben immers ook schertsende zaken geschreven, om van Lucianus en Apuleius niet te spreken. Laat de vitters maar denken, dat hij voor de aardigheid met pionnen heeft zitten spelen, of een stokpaard bereden.

Doch zo eenvoudig is het niet. Daartoe is er te veel *in* Dwaasheids wijsheid. Erasmus had zijn redenen, zich tegen verwijten te dekken. Hij wist, met hoeveel geestdrift velen zijn Moria als de hoogste wijsheid hadden opgenomen. Vond hij werkelijk Dwaasheid in alle opzichten zo dwaas? Heeft hij het wijze van het betoog zelf niet doorzien? Of is het veeleer zo, dat deze ene maal de intellectualist, die hij zeer zeker was, de tegenkant van zijn ideeënwereld heeft ontwaard, en de diepten van een consequent anti-intellectualisme gepeild? Wat wil hij dat wij uit de Moria leren? Waar laat hij door Dwaasheid zijn eigen oordeel belijden?

Hij draagt wel zorg, dat hij het ons niet verraadt. Toch is het niet onmogelijk, althans in eerste instantie op die vraag een stelliger antwoord te geven.

In het grootste gedeelte van de Moria ontbreekt geheel elk christelijk element. Om de positie van Stultitia te kunnen innemen, heeft Erasmus tijdelijk de ganse christelijke zijde van zijn wezen op zijde gezet. Om met zijn geest Moria's rol te spelen moest hij zich hullen in een heidens gewaad, dat ongetwijfeld niet de dracht van zijn ziel was, hoe zeer hem

ook de klassieke eruditie ten harte ging. Alle christelijke begrippen en voorstellingen zijn in Stultitia's betoog uitgeschakeld. Een nieuwe Lucianus is aan het woord. In Dwaasheids gedachtensfeer geldt noch deugd en ondeugd, noch schuld, noch zonde, noch waarheid, noch liefde, noch genade, noch verlossing. In de luchtige toon van het voortvloeiende betoog klinkt niets door van die bittere bekommerning en diepe verontwaardiging over onrecht en wreedheid, onoprechtheid en valse schijn, die Erasmus' gemoed altijd vulden. Het is maar een halve Erasmus, die hier spreekt, een Erasmus, die zich heeft losgemaakt van de bodem, waarop hij placht te staan. Die halve Erasmus schijnt, al schertsende, merkwaardig dicht te naderen tot moderne concepties als die van Nietzsches wil-tot-de-macht en het hedendaagse existentiebegrip. Is het toch niet wellicht, zal het moderne anti-intellectualisme vragen, een diepere Erasmus, die hier spreekt?

Maar Erasmus zelf antwoordt met een nieuwe buiteling van zijn geest. Moria's extreem anti-intellectualisme gaat één stap verder dan alle moderneren. Want bij haar is het aangeprezen leven naar instinct, machtswil en natuur ook zelf reeds weer onder dwaasheid begrepen. Consequenter dan een anti-intellectualisme, dat bij de schijnbare prijsgeving van de redelijkheid toch de eerbied die aan de rede verschuldigd was, voor zich blijft opvorderen, erkent het Erasmiaanse vitalisme ook zichzelf als dwaas, en heft in een schouderophalen zich zelve op.

Wat blijft er dan nu nog over voor Moria-Erasmus? Slechts één stoute sprong: de sprong uit de wereld. Hier keert, in een verbijsterend kunststuk van zijn geest, de andere helft van Erasmus, de christelijke, terug. Moria put niet langer uit Cicero, Seneca, Plato. Zij wijst naar de Heilige Schrift. Erasmus had vroeger in het Enchiridion terloops even het thema aangeroerd van het dwaze Gods, dat wijzer is dan de mensen. Dat woord neemt Moria weer op, en laat thans Paulus getuigen, hoe de mens dwaas *moet* zijn. 'Wij zijn dwazen om Christus' wil... Maar het dwaze der wereld heeft God uitverkoren.' – Aan de kinderen, de vrouwen, de vissers heeft Christus behagen gehad. Hij heeft de mensen willen genezen door de dwaasheid des kruises, door onwetende en domme apostelen. Aan de vromen komt de ware naam van zinnelozen toe. Ongemerkt is hier zinneloosheid in de plaats van dwaasheid gesteld, gelijk in de ganse Laus de begrippen dwaas en waanzinnig ongescheiden blijven. En nog eenmaal wordt na Paulus Plato weer ingeroepen, die immers schreef, dat

het gelukkigste van al de razernij der minnenden is, die de mens aan zich zelf ontvoert. Hoe volkomener nu de liefde, des te groter en gelukkiger de razernij. In de hemelse zaligheid zal de mens geheel *buiten zich zelven* zijn. Het hoogste goed der aanschouwing Gods trekt alles tot zich. De voorsmaak van die zaligheid in zinneloosheid geniet de vrome in zijn vervoering. 'En dit is van Dwaasheid het deel, dat bij den omkeer des levens naar het eeuwige niet weggenomen doch volmaakt wordt.'

Zoo is de Dwaasheid zelf tot hoogste christelijke zin gewend. Hier had door Moria's mond de gehele, de ernstigste, de diepste Erasmus gesproken.

Maar dan plotseling verlaat Stultitia, met een woord van verontschuldiging, als zij te vrijmoedig mocht hebben gesproken, haar spreekgestoelte. 'Ik zie, dat gij een epiloog verwacht, maar gij zijt al te dwaas, als ge meent dat ik nog onthouden heb, wat ik allemaal gezegd heb.' Zo wordt nog eens tot slot de spons weer over alles gehaald.

In Moria's figuur was de geestige humanist een wijle buiten de sfeer van zijn gewone denken getreden, in ene, waar het klare logische woord, en het eenvoudige zedelijk oordeel geen gelding meer hadden. Hij had, of hij het wilde of niet, het pleit gesproken van een ver-gaand anti-intellectualisme. Hij had al de waarden van de wereld gemeten aan de lengte van de narrenstaf, en alles wat van deze wereld was, naar die maatstaf dwaas bevonden. Wijsheid bleek dwaasheid, dwaasheid was leven.

Doch toen hij vervolgens en tenslotte die maatstaf ook aanlegde aan de hemelse dingen, keerde nog eenmaal alles om. De cijfers van de schaal op die staf lazen nu naar de andere kant. Dwaasheid werd wijsheid. Hij was hier nog één stap verder buiten zich zelf getreden. Het woord was overgegaan van de geestige humanist, met zijn rijke eruditie en zijn edele maatschappelijke zin, aan de inwendige mens, en deze had over de consequenties heen van een anti-intellectualisme, dat *in* deze wereld blijft, gewezen naar de sfeer, waarin het intellectualisme en zijn tegendeel zullen zijn opgelost.

Dürer in de Nederlanden¹

Dr J. Veth und Dr S. Muller Fz., *Albrecht Dürers Niederländische Reise. Band I: Die Urkunden über die Reise. Band II: Geschichte der Reise.* Berlin-Utrecht 1918.

Toen Albrecht Dürer op een julidag van het jaar 1520 met zijn vrouw en een dienstmaagd uit Neurenberg vertrok, om de reis naar de Nederlanden te beginnen, liet hij niet na, een degelijke boekhouding aan te leggen van zijn uitgaven. ‘Uff mein unkost und aussgeben,’ noteert hij uitdrukkelijk, werd de reis ondernomen. Dag voor dag tekende hij de kosten van logies, reisgelegenheid en levensonderhoud zorgvuldig aan. ‘Darnach fur wir gen Rein. Do lag ich übernacht und verzehrt 1 pfund.’ – ‘10 Pfenning für ein gebraten hun. 18 pfenning inn die kuchen und dem kind.’ – Dürer had evenwel nog iets anders en beters dan guldens en penningen, om mee te betalen. ‘Von dannen fur ich geng Bamberg und schenckte dem bisschoff ein gemahlt Marienbild, Unser frauen leben, ein Apocalypsin und für ein gulden kupfferstück.’ De kunstwerken fungeren hier voor hem als vaste geldswaarden, en hij schenkt ze geenszins om niet. De bisschop, aldus vervolgt de post, nodigde hem te eten, gaf hem een tolbrief en drie brieven van aanbeveling, en betaalde zijn herbergrekening. Hoe goede diensten de brieven van tolvrijdom en aanbeveling deden, blijkt herhaaldelijk in de verdere aantekeningen. Ook onder de baten waren er van niet geldelijke aard: de maaltijden waarop vrienden hem onthaalden, de eregeschenken in wijn, waarmede schilders of magistraten de grote meester kwamen eren in de steden, die hij door trok. Deze mochten in een goed bijgehouden kasboek evenmin ontbreken.

Men heeft er zich wel eens over verwonderd, dat het reisjournaal van de diepzinnige kunstenaar, die toch in andere geschriften poogde, zijn innerlijkste gevoelens en inzichten onder woorden te brengen (al bleef

het een worstelen met de engel), in opzet en vorm een kasboek is en blijft. Waarom koos hij niet de vrijere vorm van een reisbeschrijving om der wille der merkwaardigheid? Dit genre was toch reeds lang te voren beoefend door menig reiziger van veel beperkter geestelijke allure: pelgrims naar het heilige land, ridders op avontuur (die er dan hun mannetjes voor hadden) zoals de Boheemse edelman Leo von Rozmital, die een zeventigtal jaren eerder de Nederlanden van Philips de Goede had bezocht. – Dürer bleef met zijn kasboek-reisjournaal slechts volkomen in de lijn van de kring, waaruit hij voortkwam: het Neurenberger burgerdom. Kort geleden is er op gewezen,² hoe de Duitse autobiografie der zestiende eeuw zich voornamelijk ontwikkeld heeft uit aantekeningen van geldelijke aard, zoals de koopman ze van zelf moest gaan houden, naarmate de koopmanschap zich uitbreidde. Reeds eerder was de persoonlijke brief door Steinhausen op dergelijke wijze afgeleid uit de burgerlijke handelscorrespondentie. De overgang van kasboek of memoriaal tot autobiografie of familiechroniek was trouwens in die tijden gemakkelijker, dan thans het geval zou zijn. Rekeningposten plachten nog gereedgemaakt te worden in die gemoedelijke en behagelijke vorm, die uit middeleeuwse hofrekeningen nog de geur doet opstijgen van hun overdadig gebruid. De bewaarde handelsboeken uit de veertiende eeuw (Johann Tölner, Vicko von Geldersen enz.) missen nog elk systematisch karakter, en juist daardoor krijgen zij iets van dat persoonlijke, dat voor de ongemerkte overgang van handelszaken op meer intieme levens bijzonderheden gunstig is. Doch in de gevallen, waar deze overgang heeft plaats gevonden, blijft toch de opneming der bijzonderheden in de regel bepaald door hun objectieve, op een geldswaarde te reduceren betekenis. Zo is de burger nu eenmaal.

Dürers reisverhaal heeft dus tal van verwanten. Een register van inkomsten uit de geneeskundige praktijk vormt het kader van de autobiografische aantekeningen (1477-1495) van de Weense geneesheer Johann Tichtel. De familiechroniek van Hennig Brandis uit Hildesheim (1471-1528) noteert nauwkeurig de kosten van familiefeesten, de uitgaven ter wille van peetschappen, familiebezoeken, ambtsaanvaardingen; taxeert de waarde van ontvangen bruiloftsgeschenken. Anton Tuchers gedenkwaardigheden (1507-1517) zijn in een Haushaltbuch aangetekend.

Opmerkelijk is, hoe juist in Dürers vaderstad Neurenberg de gewoonte van dergelijke autobiografische aantekeningen op grondslag van registers

van inkomsten en uitgaven bijzonder verbreid schijnt te zijn geweest. Ulman Stromer opent er de rij met zijn ‘Puchel von meim geslechet und von abentewr’ (1349-1407). Uit het geslacht der Tuchers is een ganse reeks van boeken met familieaantekeningen bewaard. Dürer zelf verzamelde uit de geschriften van zijn vader de wetenswaardigheden over de afkomst en geschiedenis van hun geslacht.

Wie Dürers reisdagboek opent met Goethes *Italienische Reise* in het hoofd, zal zich teleurgesteld vinden, en het wellicht een onbeholpen, nuchter verhaal noemen, waarin het persoonlijk belang van de schrijver en de welvoldaanheid over de eer, die hem in den vreemde bewezen werd, te zeer op de voorgrond staan. Wie het echter legt naast de Tuchers en Tichtels, waaraan het nader verwant is, zal het een allerverkwikkelijkst, helder geschreven en ruim gezien letterkundig product achten, al verraadt zich tot in bijzonderheden de verwantschap met het bedoelde genre. Beschrijft Dürer de ziekteverschijnselen, die hem tijdens het verblijf in de Nederlanden overvielen en bleven kwellen, geïllustreerd met de beeltenis van zijn eigen lichaam en een ‘Do der gelb fleck ist und mit dem finger drauff dewt, do ist mir we’, ook bij de anderen zijn zulke notities over kwalen veelvuldig. Dürers bewogen ontboezeming naar aanleiding van het gerucht van Luthers gevangenneming heeft haar onvolkomen parallel in de schietgebeden, waarin Johann Tichtel tussen zijn honorariumposten door zijn gemoed lucht geeft.

Doch in toon en stof en bontheid van beelden, welk een onderscheid! Een schilder, die, als een der grootste meesters geëerd, het land betreedt, waar in de afgelopen eeuw een grote kunst ontstaan en nog in ere was, waar de nieuwe wereldhandel zich concentreerde, waar juist de jonge keizer zijn intocht zou houden, die de helft van Europa ging beheersen, – het moest, ook al was de man, die dat alles zag en beleefde, niet Albrecht Dürer geweest, een heel ander verhaal opleveren dan wat een dokter te Wenen of een koopman te Neurenberg te noteren vond. Van het ogenblik, dat Dürer de tweede Augustus Antwerpen, het eerste doel der reis, bereikt had, veranderen klank en kleur van het dagboek, al blijft ook verder de kashouding er het geraamte van vormen. De meester ontplooit zich in een breed welbehagen over al het merkwaardige en schone, dat hij te aanschouwen krijgt, en over al de eer, die hem geschiedt van kunstbroeders, bewonderaars en magistraten. Nog de eigen avond van zijn aankomst een kostelijk maal bij de facteur der Fuggers. Op zondag

daarna het grote feest der Antwerpse schilders, waar Dürer met vrouw en dienstmaagd de gast was. 'Und hetten alle ding mit silbergeschier und andern köstlichen geziehr, und überköstlich essen. Es waren auch ihre weiber alle da, und do ich zu tisch geführet ward, do stund das volck auf beeden seiten als führet man einen grossen herren.'... 'Und als ich also bey verehrt also sas, da kam der herrn von Antorff rathspoth (raadsbode) mit zweyen knechten und schencket mir von der herren von Antorff wegen 4 kannen wein, und liessen mir sagen, ich sol hiemit von ihnen verehret sein und ihren guten willen haben.' Nog meer eerbetoon volgde, 'also dass wir lang frölich bey einander waren, und spatt in die nacht, da begleiteten sie uns mitt wintlichtern gahr ehrlich heim und baten mich, ich solte ihren guten willen haben und nehmen und solt machen, was ich wolt, da wolten sie mir alle behüflich sein. Also dancete ich ihnen und legt mich schlaffen.'

De geschiedenis der zestiende eeuw geeft ons somtijds de illusie van in een kring te verkeren, die men goed kent. Onder het bonte gezelschap, waarmee Dürer kennis maakte, van schilders en goudsmeden, kooplui en handelsagenten van Nederlandse, Duitse, Italiaanse en Portugese bloede, magistraatspersonen, edelen en geleerden, zijn er zovelen, die ons ook van andere zijde welbekend zijn of ons ook buiten verband met Dürers reis interesseren. Dürer ontmoette Erasmus ten huize van de griffier van Antwerpen, de nog jeugdigen Petrus Aegidius, geleerd jurist en humanist. De gedrukte beschrijving van de staatsietaferelen bij de intocht des keizers binnen Antwerpen op 23 september 1520, die Dürer zich aanschafte, om met beter begrip het schouwspel te genieten, was van Aegidius' hand. Hij is dezelfde, die als vriend van Thomas Morus in de Utopia wordt voorgesteld als deelgenoot in Morus' gesprek met de vreemde reiziger; aan hem, Aegidius, richt Morus de geestige brief, die het geschrift inleidt, en de eerste Leuvense uitgave der Utopia bij Dirck Maertensz. van Aelst werd door Petrus Aegidius bezorgd. Quinten Metsys schilderde als diptychon de beeltenissen van Aegidius en Erasmus samen, tot een geschenk voor Morus; het fijne, verstandelijke gezicht van de jong gestorven magistraat-geleerde leeft nog voor ons.

Was het niet een aanlokkelijke taak, om Dürers reisverhaal ook eens van de andere kant te bezien? Uit de kleurige menigte van mensen en dingen, waarvan het dagboek in bonte wisseling gewaagt, liet zich aan de

hand van overvloedig rijke bronnen een beeld groeperen van een der belangwekkendste beschavingsmilieus, die de geschiedenis kent. En dat beeld kon nog in duidelijkheid ongemeen winnen. Het was te verwonderen, dat dit reisverhaal, reeds herhaaldelijk uitgegeven en sinds lang het voorwerp van veel naarstige kritiek en beschouwing, niet eerder voor het publiek was gebracht in de samenhang, die het eerst ten volle kon doen spreken: verenigd met alles, wat er over is van Dürers kunstwerkzaamheid zelf uit de tijd der Nederlandse reis, niet alleen de bewaarde bladen van zijn schetsboek, maar ook de talrijke portretten en andere werken, die hij tijdens het verblijf in de Nederlanden moet vervaardigd hebben.

Het werk, dat Veth en Muller ondernamen, kreeg zodoende een driedelige bouw: uitgave van het dagboek en de overige bescheiden, die op de reis betrekking hebben, reproductie der kunstwerken uit die periode, en beschrijving, door tal van afbeeldingen aangevuld, van al wat Dürer in de Nederlanden zag en ondervond. Die beschrijving werd zo een systematische en beredeneerde commentaar op het reisverhaal. Zij behandelt de reis en het verblijf zelf: verkeersmiddelen, logies, reiskosten, de steden, die Dürer bezocht, het kunstenaarsmilieu, waarin hij verkeerde, de vrienden en beschermers, die hij vond. Doch zij geldt ook de persoon van Dürer zelf, zoals het reisverhaal hem kennen doet: in zijn bemoeiingen (niet in de laatste plaats het motief voor de reis) om van Karel V het jaargeld bevestigd te krijgen, dat hij van Maximiliaan genoten had; in zijn verhouding tot de hervormingsbeweging. Zoals het onderwerp hier was gesteld, moest het boek vanzelf een beeld opleveren van de ganse tijd der reis, geconcentreerd om Dürers persoon. Daartoe was nauwelijks iets anders nodig dan de feitelijke gegevens ter opheldering van Dürers reisverhaal in al hun rijkdom te laten schitteren.

Het is evenwel te begrijpen, dat de schrijvers er niet toe konden besluiten, zich tot enkel verzamelen en ophelderen te bepalen. Het tijdsgewricht, waarin Dürer de Nederlanden bezocht, was op het gebied van geloof, kunst en beschaving een van kentering als geen ander. Haast onvermijdelijk drong zich de taak op, om in het kader van Dürers verblijf tevens het komen der Renaissance in de Nederlanden te beschouwen. Doch hiermede werd die taak wel buitengewoon zwaar. De overgang van de Bourgondische cultuur in de Nederlanden op die der Renaissance is reeds op zich zelf een uiterst ingewikkeld verschijnsel.

Die overgang te beschouwen, als 't ware met Dürers ogen, Dürer, op zijn beurt als kunstenaar gecompliceerd als weinigen, is het niet een al te hachelijk pogen?

Het Renaissancebegrip, waarop de tegenstelling, die dit boek beheerst, is gebouwd, is naar mijn mening te onvolledig, te eenzijdig, te traditioneel, veelal te naïef. Wie met Albrecht Dürer in de tijd zelf wandelt, en tracht te zien, wat de meester zag, deed misschien beter, zijn termen Renaissance, Humanisme en Hervorming tijdelijk geheel te vergeten.

Het maakt herhaaldelijk de indruk, alsof de auteurs Renaissance en Humanisme aanzagen voor bewust gepropageerde bewegingen, waarvan men een lidmaatschapskaart in zijn zak had. Hun bedoeling is dit natuurlijk niet, maar zij spreken er somtijds van, alsof het Christian science, of een Internationale gold. Het heeft toch eigenlijk niet genoeg zin, de decoratieve taferelen bij de intocht van Karel V binnen Antwerpen in 1520 een 'ausgetüftelte Reklame für den Humanismus' te noemen, die sterk naar de lamp zou hebben geroken (II p. 75). Er wordt hier een nauwkeurige onderscheiding naar aard en tijdsvolgorde gemaakt tussen drie zulke intochten. Die van Karel V binnen Brugge in 1515 heet nog barbaars-middeleeuws, die van 1520 in Antwerpen zou getuigd hebben van de nieuwe, fijnere smaak, doch meer het product zijn geweest van Humanisme dan van Renaissance, omdat de Nederlandse kunstenaars die stijl nog niet meester waren, terwijl eerst in 1549 bij de intocht van Philips II in Antwerpen de decoratie naar geest en vorm de triomf der Renaissance verkondt (p. 72-75). Ik zou veeleer menen, dat de meer harmonische samenhang van de taferelen van 1520 daaraan te danken is, dat in Petrus Aegidius en Grapheus een paar fijner geesten dan gewoonlijk de leiding hebben gehad. Men valt later vaak genoeg in de oude bonte bizarrerie terug, zonder dat dit nu juist een relaps in de middeleeuwse smaak beduidt: de intocht van Willem van Oranje binnen Brussel in 1578, ontworpen door de Renaissance-poëet Jan Baptista Houwaert, kan het getuigen. Men vindt er oud-testamentische figuren, middeleeuwse allegorie en heidense mythologie weer zo bont dooreen als ooit te voren, en toch is het zuivere Renaissance. En de Brugse decoraties van 1515 vertonen mijns inziens wel degelijk een ornamentiek, die men met volle recht Renaissance (in de zin van een stijlterm) kan noemen. De begrippen Humanisme en Renaissance zijn hier veel te formeel en te simplistisch gebruikt.

Het bedenkelijkste is, dat op vele plaatsen het criterium, of iets middeleeuws of Renaissance moet heten, schijnt te zijn gezocht in de vraag, of de behandelde stof aan de Oudheid ontleend is of niet. Zodra ergens een klassiek onderwerp is voorgesteld, wordt de Renaissance gesignaleerd. Bezit de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk naast heiligenfiguren en familieportretten een Lucretia, dan wordt deze geboekt als 'die Renaissance vertretend' (p. 80), evenzo een onbekend oordeel van Paris en een Hercules met Dejanira uit het Nassause paleis te Brussel grifweg aan 'ein Renaissancemeister' toegeschreven (p. 98), alsof er in de Middeleeuwen iets geliefder was geweest dan de voorstelling van Paris' oordeel. Is in het huis van Busleyden te Mechelen een zaal versierd met wandschilderingen, die de Muzen, Mucius Scaevola, Belsazar, Phaeton en Mercurius voorstellen, dan heet dit 'ein in den Niederlanden einzigartiges Beispiel von Wandverzierungen der Renaissance' (p. 92). Naar denzelfde maatstaf worden ook in de bibliotheek der landvoogdes de klassieke werken (in Franse vertaling natuurlijk) als de kentekenen van de nieuwe tijd en nieuwe smaak beschouwd (p. 89). Hier had het werk van Doutrepoint, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*, de schrijvers kunnen overtuigen, welk een brede plaats de klassieke literatuur reeds innam in de boekverzameling van Philips de Goede.

De lijnen tussen Middeleeuwen en Renaissance worden hier herhaaldelijk te straf en te grof getrokken. De bibelots en kleine kostbaar uitgevoerde gebruiksvoorwerpen in Margaretha's schatkamer, 'liessen erkennen, dass das Mittelalter Vergangenheit war, und dass mit der neuen Zeit ein raffinierter Luxus auch im Norden Europas aufgekommen war'. Maar de schrijvers kennen toch Laborde wel! Of moet Jean de Berry, op grond van zijn weeldezucht, dan ook maar bij die nieuwe tijd ingelijfd worden?

Telkens weer die uitgemaakte tegenstellingen, waartegen de volheid der historie zich verzet. 'Die Kluft zwischen den modernen Gebildeten und den feudalen Kreisen des sterbenden Mittelalters wurde immer grösser' (p. 241) – wel neen, er heeft niet zulk een scheiding in twee kampen bestaan. 'Der neue Geschmack überhaupt ein Importartikel' (p. 224) – maar antikiseerde dan niet reeds Jan van Eyck op zijn manier, waar hij kon? – Tegenover de Nederlanders, nog maar half voor de Renaissance gewonnen, zien de schrijvers de Italiaan als de fijner beschaafde, de harmonisch gestemde, de esthetisch besnoeide, die geen

rariteiten verzamelde maar enkel kunstwerken (p. 98, 188). Zelfs deze tegenstelling gaat niet volkomen op: de ruwheid van leven en van smaak, die naar de onderscheiding der schrijvers Noordelijk en middeleeuws zou moeten heten, heerst in het Italië der zestiende eeuw, aan de hoogst gecultiveerde vorstenhoven, in de kringen der zuiverste Renaissance-figuren zelf, Isabella van Este te Mantua bijvoorbeeld en haar familie te Ferrara, op de meest verbijsterende wijze.

Neen, het is een te misleidend beeld, dat Albrecht Dürer als jonge man van vierentwintig jaar, bij zijn eerste bezoek aan Italië 'ungeduldig vor den Toren der Renaissance' zou hebben gestaan (p. 8). Want naar de maatstaf der auteurs zelf, zou hij dan in 1520 eigenlijk nog niet binnen zijn getreden. Immers, hier wreekt zich de misvatting, alsof Renaissance gelijkbetekenend ware met modern, en alsof de lijn tussen het oude en het nieuwe zich zuiver liet trekken, dat Dürer in de antithese, waarop dit boek gefundeerd is... eigenlijk niet past. Vandaar een zekere disharmonie tussen de gedeelten, die de kunstenaar zelf beschouwen, waar men van zelve die schematische onderscheiding van Middeleeuwen en Renaissance onder de voeten verloor, en die welke, het milieu beschrijvend, deze vlijtig toepassen.

Dürer is te rijk, te bizar, te gecompliceerd en te tegenstrijdig, dan dat ooit een confectiepak Renaissance hem goed zou kunnen zitten. Tenzij men eerst erkend heeft, dat al die eigenschappen ook toekomen aan wat wij de Renaissance noemen, dat ook deze zelf te rijk, te bizar, te gecompliceerd en tegenstrijdig is, om haar tot een enkele formule te herleiden. Het bijzondere van Dürer is, dat de verschillende strekkingen, die zich elders openbaren elk in één kunstenaar, in hem tot het einde toe onopgelost blijven. In de Duitse kunst vertegenwoordigt hij, om het zo uit te drukken, Leonardo en Michelangelo te zamen. Dürer, de eerbiedige volger der natuur, Dürer, de zoeker naar de grote, volmaakte schoonheid, Dürer, de fantast vol van wonderlijke verbeeldingen, daarmee zijn al de aspecten, waaronder hij zich vertoont, nog lang niet opgesomd.

De ootmoedige zoeker naar de volmaakte, harmonische schoonheid. Wat Rafael als spelend vond, wat Ariosto deed bloeien als een kersenboomgaard, wat de Platonisten als Bembo klaar zagen lichten als ideaal, het bleef voor de peinzende Duitser zijn leven lang een ernstig probleem. 'Die Schönheit, was das ist, das weiss ich nit, wiewol sie viel Dingen

anhangt.’ Het is in de menselijke gestalte, dat hij haar zoekt te omlijnen, maar de vlijtige figuren in het Dresdense schetsboek met al hun maten en verhoudingen brengen hem toch eigenlijk niets verder dan de gestamelde onbeholpen definities van zijn ontwerpen voor theoretische geschriften over de kunst. Hij is overtuigd, dat het volmaakt schone voor de mens niet te denken is. ‘Dann ich glaub, dass kein Mensch leb, der da in der mindsten lebendigen Creatur sein schönstes End möcht bedenken (die zich ten opzichte van het geringste schepsel het toppunt van schoonheid zou kunnen voorstellen), ich geschweig dann in einem Menschen der da ein besunder Geschöpf Gottes ist.’ Men kan het altijd nog mooier maken, ‘aber nit bis zu dem Ende, dass es nit noch hübscher möcht sein. Dann solchs steigt nit in des Menschen Gemüt. Aber Gott weiss solichs allein; wem ers offenbarte, der wesst es auch’.

Maar, hoe overgegeven aan het zoeken naar de grote schoonheid, hij weet, dat deze aspiratie niet altijd het beste werk schept. ‘Aber darbei ist zu melden, dass ein verständiger geübter Künstler in grober bäurischer Gestalt sein grossen Gwalt und Kunst mehr erzeigen kann etwan in geringen Dingen dann Mancher in seinem grossen Werk... Daraus kummt, dass Manicher etwas mit der Federn in ein Tag auf ein halben Bogen Papiers reisst oder mit seim Eiselein etwas in ein klein Hölzlein versticht, das würd künstlicher und besser dann eins Andern grosses Werk, daran derselb ein ganz Jahr mit höchstem Fleiss macht. Und diese Gab ist wunderbar.’ Wel wonderlijk, de spontaneïteit der kunstschepping, waarin zich de schoonheid juist daar onthult, waar niemand haar verwachten kon.

Die tegenstelling van het schoonheid zoeken en het schoonheid vinden kan men wellicht in Dürers werk beter waarnemen dan in welk ander kunstenaar ook. Veth wijst (II, p. 180) op het contrast in uitvoering tussen het grote werk des meesters en de tekeningen van het reistekenboek, zoals hij het liever wil noemen dan schetsboek. Deze laatste ‘haben nichts aufgemachtes, wie manchmal seine endgültigen Arbeiten. Dürers grosse Kunst entstand – das war nicht anders möglich – aus einer komplizierten Bildung, die wie jede Kultur auf überlieferten Formen basierte und sich an ein gewisses Dekorom hielt. In seinen gemalten Bildern steht uns das vielleicht am meisten im Wege. Aber in einem grossen Teil seiner unmittelbaren schlichten Zeichnungen können wir uns ihm intimer nähern, besser sogar noch als in seinem prächtigen graphischen

Werk. Gerade in diesen häuslichen Skizzenbuchblättern ist aber die Art und Weise des Zeichners, der eigentlich aus der Goldschmiedewerkstatt hervorgegangen ist, gleich zu erkennen. Aber die Hand, die den Silberstift über das präparierte Papier führte, blieb freier als beim Ritzen der widerspenstigen Kupferplatte mit dem Grabstichel. Daher in den präzisen Zeichnungen doch die grössere Ungezwungenheit; bei der Bestimmtheit der Konstruktion doch spielenderes Leben als wir es bei dem Kupferstecher herausfühlen können.'

Doch is het wel enkel de dwang der techniek of de eisen van overlevering en staatsie, die dit grote verschil bepalen? Is het niet, afgescheiden van deze momenten, nog bovendien een kwestie van de wil van de kunstenaar? Sommige werken schept hij, bezeten door het bewust en harts-tochtelijk streven, om de grote schoonheid, die hij verwezenlijken wil, te doen spreken. Een andermaal laat hij zich gaan in de bekoring van zijn gezicht, in zijn belangstelling voor het werkelijke en de raadselachtige rapheid van zijn hand. Vlak tegenover het fragmentaire tekenboek van de Nederlandse reis staat het Dresdense schetsboek met de naarstig gemeten proeven van menselijk lichaamsschoon. Het streven, om alle elementen van ideale schoonheid bewust te verenigen, dat Dürers schilderijen beheerst, gaat wel degelijk ook in het tekenwerk door. De grote reeks van studiën en getekende portretten, die hier zijn gereproduceerd als 'Die weiteren Arbeiten Dürers während seines niederländischen Aufenthaltes', laten zich bijna stuk voor stuk schiften in de twee typen: het spontane en het doordachte. In het eerste treft het 'urwüchsige', het naïeve, de gekruifde lijn, de aangrijpende onmiddellijkheid, de spanning, in het andere de grote virtuoze zwier, de harmonische rondingen, de wereldse elegantie, de importantie van de afgebeelde persoon, die straks Holbein veel geraffineerder zal weten in te boezemen. Leg als voorbeelden van het spontane type, behalve al de bladen van het reistekenboek, tekeningen als pl. XVI Sebastian Brant(?), XVII Felix Hungersperg, XXV Brusselse dame, XXX Meister Arnolt von der Selgenstat, LIV a. de hofnar, b. een oude man, tegenover de grote getekende studiën p. XVIII Zoetje Bombelli(?), XX Johannes Lamparter(?), XXXI Stefano Capello, XXXVI jonge man, XLII jongenskop, LV zogenaamde Patinier, LXXIV Jacob Relinger, LXXVI zogenaamde Lucas van Leiden. Maar zwijg daarbij, wat ik u bidden mag, van Middeleeuwen en Renaissance, want dat zou alles bederven.

Hetzij hij zich gaan liet of zich zijn streven bewust was, Dürer heeft zelf nooit gewaand, zich boven de nabootsing der natuur te verheffen. Ook al meende hij door compositie van overal bijeengegaaarde elementen de hoogste schoonheid te zullen bereiken, de natuur bleef voor hem schatkamer en toonbeeld van alles wat de mensen aan schoonheid gegeven kon zijn. Hij wist, dat het eerbiedig nastamelen der natuur, mits uit een bewogen overgegeven gemoed, een der vroomste werken is, die de kunstenaar te doen kan vinden. Hoe nuttig voor onze in waan van eigenvinding opgeschroefde tijd, waarin velen menen, de natuur te boven te zijn en haar te kunnen missen, om wat te luisteren naar de eenvoudige woorden van deze sterke meester. Bladerend in Dürers tekenwerk mogen zij, die de natuur achter zich hebben, zich afvragen, of zij hun leven lang zulk een *diepzinnig* kunstwerk zullen scheppen als ‘das grosse Rasenstück, das kleine Rasenstück’, twee graszoden vlak voor het oog gezien, de akelei, de vleugel van de doden scharrelaar,³ alles volstrekke natuuraufbeeldingen zonder enig streven naar uitdrukking ener idee.

‘Aber das Leben in der Natur gibt zu erkennen die Wahrheit dieser Ding. Darum sieh sie fleissig an, richt dich darnach und geh nit von der Natur in dein Gutgedunken, dass du wöllest meinen das besser von dir selbs zu finden; dann du wirdest verführt. Dann wahrhaftig steckt die Kunst in der Natur, wer sie heraus kann reissen, der hat sie... Darum nimm dir nimmermehr für, dass du etwas besser mügest oder wellest machen denn es Gott seiner erschaffnen Natur zu würken Kraft geben hat. Dann dein Vermügen ist kraftlos gegen Gottes Geschöff.’ – ‘Dann so es der Natur entgegen ist, so ist es bös.’ ‘Dann die Lügen ist in unsrer Erkenntnuss, und steckt die Finsternuss so hart in uns, dass auch unser Nachtappen fehlt.’ ‘Darum glaub ihm keiner selbs zu viel, auf dass er nit irrig in seinem Werk werd und verfehl.’

Hoeveel wijzer klinkt dit alles dan de hedendaagse eigen reclame voor abortieve kunstrichtingen van één dag. Laat ons vooral ook dit niet vergeten: ‘doch hüt sich ein jedlicher von denen zu lernen, die da wol von der Sach reden und darneben mit ihren Händen allweg sträffliche untüchtige Werk gemacht haben, der ich viel gesehen hab.... Dan es ist eins ein grosse Unterscheid, von einem Ding zu reden oder dasselb zu machen.’⁴

In Dürers mond hebben al deze woorden een dubbele kracht, omdat niemand er aan kan denken, hem een copierend naturalist zonder meer

te achten. Weinig kunstenaars hebben de onmiddellijke idealiteit zo krachtig in al hun werk gelegd. Door een mededeling van Melanchthon in zijn brieven weten wij, hoe Dürer zelf zijn eigen ontwikkeling als kunstenaar heeft beschouwd. Dürer had hem gezegd, vertelt Melanchthon, dat hij als jongeling de bonte en veelvormige schilderijen (*floridas et maxime varias picturas*) had bemind en bij het beschouwen van zijn eigen werken de veelvoudigheid van een voorstelling zeer in het bijzonder bewonderd had. Als man op jaren was hij echter begonnen, de natuur te beschouwen en haar oorspronkelijk aangezicht na te bootsen (*illius nativam fadem imitari*), en hij had ervaren, dat deze eenvoud het hoogste sieraad der kunst is. In een andere brief spreekt Melanchthon van dezelfde uiting van Dürer in enigszins andere termen: in zijn jeugd had hij behagen geschept in het voorstellen van wanstaltige en ongewone gedaanten (*monstruosas et inusitatas figuras*); maar nu in de ouderdom legde hij er zich op toe, de natuur zo trouw mogelijk na te volgen, maar de ervaring leerde hem, hoe moeilijk het was, van de natuur niet af te wijken.

Dürer zou dus van zich zelf hebben getuigd, dat zijn ontwikkelingsgang als kunstenaar was geweest een wending van het behagen aan het buitensporige naar een bewust realisme. Zo wordt de door Melanchthon overgeleverde uiting dan ook in de slotbeschouwing van het werk van Veth en Muller opgevat, en die wending naar een zuiver realisme wordt daar ten dele verklaard uit de sterkere invloed, die in de rijpere jaren en in verband met de Nederlandse reis de kunst van het Noorden op Dürer zou hebben uitgeoefend. Ik voor mij geloof, dat de letterlijke opvatting der bedoelde woorden niet de volle zin onthult van het grote rijpingsproces, dat Dürer in zich zelf had waargenomen. Het schijnt mij toe, dat hier sprake is van een wending der kunst van veel wijder strekking, en dat het slechts Dürers eerbiedige bescheidenheid is, die hem in zijn rijpste kunst niet anders doet zien dan een navolging der natuur. Immers, bevestigt Dürers eigen werk zijn woorden? Indien één van de grote scheppingen uit zijn laatste tijd hier de proef op de som moest bieden, dan zouden het zijn de Apostelen en Evangelisten. Deze zou men moeten vergelijken met een groot werk uit zijn jonge jaren, bijvoorbeeld de aanbidding der wijzen in de Uffizi. Inderdaad zal zulk een vergelijking de ene helft van Dürers uitspraak volkomen bevestigen: de bontheid, de grilligheid, de bizarrerie, de veelheid van figuren kenmerken het vroegere werk in tegenstelling met het latere. Doch is het grote verschil, dat daar-

van de Apostelen scheidt, gelegen in een meer naturalistische behandeling? Geenszins. Vergelijkt men ze met een werk uit de allervroegste tijd, het portret van Dürers vader, dan is het veeleer dit laatste, waar hij gewerkt heeft met de nauwlettendste zorg, het natuurlijk zichtbare juist weer te geven, 'die allerkleinsten runzelein und ertlein nit ausgelassen'. Wat de Apostelen kenmerkt, is geen realisme, laat staan naturalisme, maar wel de grote eenvoud en de grote rust. Wat hier als nutteloos en storend prijsgegeven is, dat is de veelvuldigheid, de uitvoerigheid, het ongedurige, het vreemde; wat bereikt is, dat is de heroïsche onmiddellijkheid en zelfstandigheid. Maar zou juist dit het niet zijn, wat Dürer meende met het oorspronkelijk aangezicht der natuur?

Dürer moet in zich zelve hebben beleefd de overgang, die Leonardo da Vinci nooit ten volle vond. Leonardo, in zeer veel dingen aan Dürer verwant, was misschien een al te borende geest, een al te hartstochtelijk minnaar der natuur in al haar verschijnselen en vormen, om ooit zijn grenzenloze belangstelling voor het détail, zijn hevige lust aan het bizarre en verwrongene op te geven. Tussen hem en Michelangelo blijft de kloof. Michelangelo vond, in groter verhoudingen dan Dürer, de heroïsche rust, de volstrekte zelfgenoegzaamheid der figuur, de bovenaardse eenvoud van het kunstwerk. In dat afwerpen van al het toevallige en bijkomstige is het, dat Wölfflin te recht de meest wezenlijke eigenschap van het Cinquecento ziet. Die loutering tot een grootser, verhevener en eenvoudiger opvatting van de schoonheid was Dürer zich als het grote rijpen en wijs worden in zijn leven bewust. Hij noemde het enkel trouw aan de natuur.

Met deze uitweiding, die zich van het onderwerp van het hier besproken boek enigermate verwijderd, wilde ik slechts staven, wat hierboven werd gezegd: wie met Dürer in zijn tijd wandelt, moet tijdelijk zijn begrip Renaissance kunnen vergeten, om eerst aan het einde van de tocht zich af te vragen, of de meester zelf hem soms ook dat begrip verhelderd heeft.

Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw¹

Cultuurgeschiedenis is een lastig ding. Haar objecten, de grote verschijnselen van opgang, verandering, aard en val van een beschaving, zijn zo complex en zo diffuus, dat zij eigenlijk geen naam kunnen dragen, niet als gesloten eenheid kunnen worden begrepen. Doch zolang zij geen naam hebben, kan de historie ze niet zichtbaar maken voor de geest. De geest echter wacht niet op de uitspraak der historie. Uit de wens en de verbeelding van de tijdgeest zelf, die grote mythograaf, ontspringt meestal de naam voor het nieuwe, dat de geest vervult en de tijd beweegt. Renaissance, Reformatie, Revolutie, Restauratie, Risorgimento. Ziedaar een hele sleutelbos van grote R's, waarmee wij de deuren der historie laten draaien. In al die gevallen klonk de naam reeds, als aspiratie van de tijdgenoot, toen het verschijnsel zich voltrok. Is het toeval, dat hij telkens met *re-* begint? Niet geheel. Wanneer de mensheid de toekomst bedoelt, roept zij veelal 'terug'.²

Hoe nu echter, als een wereldbewegend verschijnsel eens niet zo gelukkig was, spoedig een klinkende naam te krijgen? Dan loopt het gevaar, in zijn betekenis te worden onderschat vergeleken met de grote en rollende R's. Dit is mijns inziens inderdaad het geval met de machtige cultuurwending, die de zeventiende en achttiende eeuw vult. Er is geen algemene en alomvattende naam voor in gebruik. De Duitsers, vaardig in het smeden van termen en namen, spreken reeds lang van 'Aufklärung', maar dit duidt slechts een deel van het verschijnsel aan. Wij vertellen het, sedert een vijf en twintig jaar, door 'Verlichting'. Het Frans en Engels hebben er geen volkomen equivalent voor, ofschoon de beeldspraak zelf: *siècle éclairé, lumières*, in de bedoelde tijd luid genoeg klinkt.

Over een bepaald aspect van die grote keer der geesten wil ik U hedenavond spreken, in de vorm van een tegenstelling: natuurbeeld en historiebeeld. In de achttiende eeuw, luidt mijn titel gemakshalve. Juister zou zijn: tussen 1650 en 1790.

Natuurbeeld en historiebeeld. Ik bedoel daarmee twee vormen, om de wereld der verschijnselen in te begrijpen, als natuur en als historie. De wereld der verschijnselen, de wereld als veelheid. Daarachter ligt het begrip der wereld als eenheid, als werkelijkheid in het algemeen, in haar verhouding tot de grond der dingen. Dat begrip is hier niet aan de orde. Het betreft hier de wereld in de rijkdom van haar verschijnselen, de kennis van al wat *in* de wereld is. Aldus in haar veelheid begrepen is zij natuur of historie. Feitelijk neem ik hier historie terstond in veel te enge zin, door het woord op te vatten als het doen en bewegen van mensen in gemeenschap. Zelfs al versta ik daaronder zowel heden als verleden, zowel dus maatschappijleer als eigenlijke geschiedenis, dan is het nog een knotten van het begrip historie in zijn oude wijde zin. Er is immers ook een historie der natuur, die juist in de achttiende eeuw met hartstocht beoefend is. Het is dus alleen, omdat er geen beter woord voor ten dienste staat, dat ik hier tegenover natuur historie plaats, want cultuur zou hier nog minder voldoen.

Elke tijd dan draagt een eigen natuurbeeld en een eigen historiebeeld. Hij vormt die beelden niet door het kritisch intellect alleen. De organen, waarmee de mensheid zich de wereld verbeeldt en haar zin tracht te begrijpen, zijn meer dan één: geloof, filosofie, poëzie en tenslotte wetenschap.

Het grote nieuwe feit nu, dat de zeventiende eeuw baart, is het voorwaarts dringen en veld winnen van de wetenschap als kenvorm, en tegelijk het achterhalen en overschaduwen van het historiebeeld door het natuurbeeld.

In de middeleeuwse beschaving had het historiebeeld, de opvatting der wereld als mensenlot, het natuurbeeld geprimeerd en gedepimeerd. De ganse aard van het Christendom bracht dit evenzeer met zich als de antieke traditiën, waarop men teerde. Het historiebeeld was rijker, bonter, levender, toegankelijker, uitgedrukker dan het natuurbeeld. In hoeverre het juister was, blijve in het midden. Ook de herleving van Aristoteles in de Scholastiek had deze verhouding niet belangrijk gewijzigd. Evenmin deed het de Renaissance, overwegend historisch gericht als zij was, om van de Reformatie niet te spreken. Niettemin had een krachtige onderstroming, die naar het willen kennen der natuur dreef, reeds in de Middeleeuwen ingezet. Lang voor zij zich baan zou breken in Leonardo da Vinci, in Paracelsus en honderd anderen der zestiende eeuw,

om eindelijk in Francis Bacon aan de oppervlakte te treden, had die andere Bacon, Roger, de Franciscaan der dertiende eeuw, naar het nieuwe doel gewezen. De bezieling en obsedering met de geheimen der natuur is in het wereldbeeld der Renaissance nog niet dominant. Het geestelijk ideaal der zestiende eeuw, na de grote geloofsscheuring, blijft dat van het Humanisme, het wereldbeeld van het beginnende Baroktijdperk staat nog vol met de figuren van klassiek verleden en heroïsche verbeelding. Kennis beduidt nog eruditie, een ornament van het beschaafde leven, voor driekwart gekneet uit antieke stof en in antieke vormen. De blik van de beschaafden mens is nog niet gericht op de natuur als de onuitputtelijke schatkamer van rijke, nieuwe kennis.

Doch intussen groeit de schat van nieuwe kennis der natuur voortdurend aan. Van Copernicus en Vesalius tot Harvey en Galilei trekt een steeds dichter stoet van denkers en onderzoekers op, van wier geest wij nog dagelijks leven. Dan volgt op Francis Bacon de wijsgeer, die het parool uitgeeft voor de komende tijd: René Descartes. In de natuur is de wereld te kennen naar wet en regel: 'clare et distincte'. In het aanwijzen en uitleggen van die wettelijkheid der natuurverschijnselen, door onderzoek en berekening, ligt het ware en waardige arbeidsveld voor de menselijke geest; daarop zij hij gericht. Het parool van Descartes is anti-historisch. Hij smaadt en verwerpt de historie als kenvorm: zij levert slechts verwarde beelden. Het verleden heeft afgedaan. Los van de traditie. Wijsheid der vaderen, tot nu toe een geheiligd woord, verloor haar glans.

In zekere zin was het een zuiverder historisch inzicht zelf, wat dit anti-historisme ingaf. Het besef, dat het gangbare humanistische historiebeeld volstrekt onvoldoende en onbetrouwbaar was, was volkomen juist. Doch er was een historische kritiek groeiende, in de werkplaatsen van Benedictijnen en Jezüieten, van juristen en philologen, die de stof van het verleden ziftte en beproefde. Ditmaal evenwel bleef die historische werkzaamheid onderstroming, buiten enge kringen onbekend. Haar methode en beginselen, als men daarvan reeds spreken kan, werden in Descartes' kennistheorie niet opgenomen. De triomf van het experiment en de berekening, die alle domeinen der natuur dagelijks met nieuwe, positieve, exacte en vruchtbare kennis verrijkte, overstemde het andere, en nam de geesten van de tijd in beslag.

Zo staat de tweede helft der zeventiende eeuw, de tijd van Christiaan Huygens en van Newton, gericht op het kennen der wereld als natuur.

Het is een nieuwe wereld, die onder hun handen wordt opgebouwd, de wereld der natuurwetenschap, met nieuwe vragen en nieuwe kenmiddelen benaderd. Het θαυμάζειν, het zich verbazen, in vroom ontzag, reeds door Plato aan het begin van alle drang tot weten gesteld, gold thans niet meer in de eerste plaats het metaphysische, noch het historische, maar de talloze wonderen en geheimen van het dagelijks natuurgebeuren.

De vraag luidde, als zij altijd geluid had: wat *is* dit alles? Maar dat woord 'wat *is* het?' zelf was van zin veranderd. In de vroegere periode had die vraag 'wat is het?' beduid: hoe bepaal ik dit verschijnsel in een begrip? hoe geef ik het zijn plaats in mijn beeld van de wereldorde? wat betekent het? waartoe dient het? hoe gedraagt het zich? wat zijn zijn eigenschappen? Eigenschappen – *proprietas* – sterk mensvormig opgevat, als een hoedanigheid, waarachter geen analyse meer lag. De oudere natuurkunde zocht naar kwalitatieve oordelen. Met het omschrijven der hoedanigheid had zij haar werk verricht. Haar wereld was nog die van het blote oog en van de klassieke meetkunde. Doch de geest was vóór bij de middelen en krachten, die hem ten dienste stonden. Een Leonardo da Vinci weet, dat men de natuur moet benaderen met waarneming, meting en berekening. Maar eerst de zeventiende eeuw brengt de rijkdom van nieuwe meetmiddelen, die daartoe in staat stellen: telescoop, microscoop, thermometer, barometer, luchtpomp, slingeruurwerk, decimalen, logaritmen en ten slotte differentiaal- en integraalrekening. Nederland heeft in die uitrusting van de geest met werkmiddelen een eervol aandeel. De blik is tot ongekende verte en scherpte verlengd en verfijnd, de wereld blijkt veel groter en veel kleiner, dan zij geschenen had. Natuurkennis was een zaak van meten, wegen en berekenen geworden, van oplossing en ontleding, kortom van het bepalen van quantiteiten. 'Wat is het?' betekende thans voor de onderzoeker: hoe is het samengesteld en opgebouwd?

Eerst hiermee is de natuurwetenschap, op gelijke voet met de wiskunde, als exacte kennis van het domein der historie gescheiden. Want de maatstaf van zekerheid was voor haar een andere geworden. De sluitredenen, die zolang als proef van waarheid en juistheid gegolden had, is niet meer conclusief; immers de proposities, waarop zij berust, blijven ongemeten en onbeproefd. Eerst de beproefde formule bewijst, en slechts de mathematische vergelijking heeft als wetenschappelijke conclusie waarde.

Daarmee tevens wees voor het eerst de wetenschap naar een onbekend eindpunt. Haar doel lag niet meer in het staven van bekende waar-

heid, maar in het vinden van nieuwe waarheden. Of hetgeen zij vindt zal aansluiten bij een gegeven en omschreven wereldbeschouwing, blijft voortaan in het midden.

Over het gehele gebied wordt het beeld der natuurlijke wereld nieuw en in ontzaglijk veel rijker en grootser vormen opgebouwd, van de bouw des heelals af, waar op Copernicus Kepler en op Galilei Newton volgt, tot de bouwen aard der kleinst waarneembare wezens toe, waar de namen van Swammerdam en Leeuwenhoek vol luister aan verbonden blijven. De grote ontdekkingen, aangaande bloedsomloop en voortplantingsproces, bewegingsleer, valwetten, inertie, versnelling, warmtemeting, toonhoogte, uitzetting, straalbreking en licht, het is alles glorie van de zeventiende eeuw. Gemeen goed der beschaafden, opgenomen in de algemene cultuur wordt dat alles, dat nieuwe natuurbeeld, eerst tegen 1700, maar dan ook met een bezielde belangstelling zonder weerga. Tot in de salons geeft de nieuwe natuurwetenschap de toon aan, getuige Fontenelles *Entretiens sur la pluralité des mondes*, later gevolgd door Algarotti's *Newtonianismo per le donne* (1733), nog later door Eulers *Lettres à une Princesse d'Allemagne* (1768). Men haalt te licht de schouders op over deze salonwetenschap der populaire sterrekunde en der 'physique amusante', dit wetenschappelijk Rococo, dat niet veel meer dan elegant en zeer beschaafd tijdverdrijf schijnt. Het is inderdaad veel meer dan dat. Het is de inlijving van een geheel nieuw rijk en domein in de algemene beschaving, beschaving van een elite, goed, maar van de wijdsten kring die toen voor intellectuele cultuur bereikbaar was. Het is bovendien het betrekken van de vrouw in die intellectuele cultuur, een zaak van niet minder gewicht. Doch het waren niet alleen dames en markiezen, die Fontenelle en Algarotti en Euler lazen. Tot diep in de burgerij is in deze vorm voor het eerst belangstelling in wetenschap doorgedrongen, voor het eerst een wetenschap, waartoe men ook zonder kennis van Grieks en Latijn toegang had.

Wil men mij toegeven, dat zij die van de kant der letterkunde of van de politieke geschiedenis zich in de geest der beginnende achttiende eeuw trachten te verplaatsen, doorgaans dit grote nieuwe positieve feit van de opkomst der natuurwetenschap veel te weinig in het oog vatten? Het woord Rococo kleeft voor ons aan die tijd, en dat woord, gevaarlijk als alle stijltermen, roept voor ons, naast een beeld van lichte gratie, al de gebreken van een eeuw op: daling van diepte, ernst en kracht, afwendings-

van en onvatbaarheid voor het mysterie, lichtvaardige verwerping van alle traditie. In de beeldende kunst heersen evenwicht, sierlijkheid en harmonie, maar de poëzie is koud en vernuftig, klank en ritme zijn verslapt, en de verbeelding is zwak en hol. De spanning van de geest schijnt gering. Het idyllische bloeit, het heroïsche is rhetoriek geworden. Sceptisch, kritisch en nuchter schijnt een oppervlakkig geslacht met de hoogste goederen te spelen en te spotten.

Afgezien van de overdrijving, die in een dergelijke qualificatie noodzakelijk gelegen is, vergeet men daarbij, dat de geest, die zich afwendde van de vereringen van voorheen, die met de zin voor het bovennatuurlijke ook de behoefte aan het metaphysische verloor, andere bevrediging en vruchtbare werkzaamheid vond in de taak, die gebiedend aan de orde was: het opbouwen van het nieuwe natuurbeeld. Het is tot zekere hoogte een wegtrekken van de krachten uit één gebied, om op een ander gebruik te vinden. En dan, gelijk gezegd: in zulk een vaardige kenschetsing van de geest ener eeuw vallen steeds de schaduwen veel te scherp. Men ziet gewoonlijk in de achttiende eeuw een tijd van ongeloof en oneerbiedigheid, maar vergeet daarbij licht, dat het Deïsme, d.w.z. de voorstelling van een Schepper in ruste en een wereld, die naar eens gegeven wet haars weegs rolt, reeds een product der zeventiende eeuw is, en dat het grove atheïsme, als mode in hoge kringen, vooral van zich spreken deed in het Engeland der Restauratie. Bovendien wordt de ongodsdienstigheid der achttiende eeuw meestal overschat. Men behoeft er de letterkunde dier eeuw, in haar hoogste en haar meest alledaagse uitingen, maar op na te lezen, om te zien, dat een, zo ook ontluisterd christelijk geloof verre de boventoon bleef voeren over de spot van Voltaire of de negatie der Encyclopedisten. Voltaire zelf meende religieus te zijn, al miskent hij de grondslagen van elke waarlijk geestelijke houding. Aan de andere kant heeft de conservatieve orthodoxie der achttiende eeuw zelf in de geest der eeuw gedeeld: in haar rationalisme, haar nuchterheid, in haar afkeer van geestdrift en innigheid. En wat de grote schaar der kleine geesten betreft, de algemene toon van het godsdienstig leven, wie kent niet het naïeve en huisbakken voorzienigheidsbesef, de gemoedelijke doelmatigheidsvoorstelling, die u uit elke achttiende-eeuwsche brief tegenklinken!

Keren wij terug tot ons onderwerp zelf. Wat zijn de strekkingen der gedachte, waarmee het natuurbeeld der achttiende eeuw is opgebouwd? Of liever, het wereldbeeld in het algemeen, want het is dezelfde denk-

richting, die de voorstelling van natuur en van historie gaat bepalen. Als meest algemene en overheersende trek dier gedachte staat natuurlijk het rationalisme voorop. 'Age of reason' zei de tijdgenoot zelf. De eis van strikte redelijkheid hadden ook vroegere tijdperken gekend. Nieuw was enkel, dat nu de tijd de rede tot enig richtsnoer verhief. Hier dreigt terstond weer een overschatting van de negatieve gevolgen van dit rationalisme. Taine stelde het gelijk aan een verderfelijke neiging tot steriele abstractie en bodemloze generalisering, met de holle phrase als uitkomst. Dit is onjuist, zodra men het betreft op de beoefening der natuurwetenschap, en overdreven voor de rest. De achttiende eeuw vertoont integendeel een sterke zin voor de nauwkeurige waarneming der bijzonderheden, een grote liefde voor het reële object. Men hoede zich er overigens voor, van rationalisme smalend te spreken. Zonder vertrouwen in de rede als kenmiddel is ons wijsheid noch wetenschap gegeven.

Een stap, die het middeleeuwse rationalisme nooit had gedaan, was die welken John Locke deed, door de even redelijke als gebrekkige gevolgtrekking, dat onze kennis slechts door ervaring op grond van zintuiglijke waarneming kan ontstaan. Deze leer van het sensualisme, d.i. dus zintuiglijkheidsleer, of misschien beter een algemene neiging tot zulk een opvatting, moest de verwerping van alle traditie te zeer versterken. 'We cannot see by another man's eyes', leerde Locke, alsof elk onzer inderdaad taal en begrip nieuw schiep. Niet alleen de loochening van elke geestelijke continuïteit, maar eigenlijk ook van elke geestelijke gemeenschap lag in de consequenties van het sensualisme opgesloten. Maar zo'n vaart heeft het niet gelopen. Men kan, dunkt mij, veilig beweren, dat het sensualisme als zodanig op de methode der wetenschap betrekkelijk geringe invloed heeft gehad.

Geheel anders is het met een volgende strekking der gedachte, die uit de veranderde houding tegenover de natuur voortvloeide.

Sedert Descartes de volstreekte regelmaat, orde en wettelijkheid van het natuurgebeuren tot beginsel der wetenschap verheven had, won de opvatting veld, die men het mechanisme noemen kan, d.i. dus werktuiglijkheidsleer. Elk natuurproces verloopt als het aflopen van een werktuigkundig samenstel van krachten, ook en vooral het levensproces. Die voorstelling kleepte zich in suggestieve en vereenvoudigende beeldspraak. Het meesterstuk der toegepaste werktuigkunde was destijds het uurwerk. Onder dit of een soortgelijk beeld werd telkens weer zowel het

natuurlijke als het sociale leven gezien. ‘On veut,’ zegt Fontenelle, ‘que l’univers ne soit en grand que ce qu’une montre est en petit’, of elders: ‘qui verroit la nature telle qu’elle est ne verroit que le derrière du théâtre de l’opéra.’ Ook het biljart kon fraai ter vergelijking dienen. Als de achttiende-eeuwer van zijn gestel spreekt, zegt hij gaarne ‘mon mécanisme’.

Deze mechanistische voorstelling betekent, zoals reeds aangeduid, een jeugdig en simplistisch inzicht in de wettelijkheid van het natuurproces, en is als zodanig als een onmisbaar stadium en als vooruitgang te beschouwen. Het droeg in zich de consequentie van materialisme, in zoverre de onderzoeker bij het naspeuren dier mechanische wettelijkheden de geest niet aantrof. La Mettrie's *L'homme machine* is overbekend. Veel belangrijker voor het verstaan van de geest, die in dit alles leeft, zou een figuur als David Hartley zijn, die Christen en materialist tezamen wilde zijn, en nog door Coleridge is vereerd en geprezen:

‘of mortal kind
Wisest, he first who marked the ideal tribes
Down the fine fibres from the sentient brain
Roll subtly surging...’³

Ik kan echter dit alles slechts in het voorbijgaan aanroeren.

Dit achttiende-eeuwse materialisme houdt in het algemeen geen volstrekt materialisme als werkelijkheidsleer in. Achter het louter mechanische proces van leven en natuur zijn de meesten niettemin bereid, een zinrijke leiding door de godheid te erkennen.

Eén denkwijze, die óns overmatig gemeenzaam is, ontbreekt nog in het samenstel van de achttiende-eeuwse geest van wetenschap. Het is die van organische ontwikkeling of evolutie, de voorstelling, die voor ons de gebrekkigheid van ons causaliteitsbegrip maskeert en aanvult door een hinkende beeldspraak of poëtisch symbool. Het gesluisde beeld van een ontplooiën, een langzaam en onzichtbaar overgaan van één staat in een andere, bedriegelijk beeld, omdat het eigenlijk geen constant subject heeft, waaraan de verandering zich voltrekt, had in het denken der achttiende eeuw nog geen plaats. Het causaliteitsbegrip der achttiende eeuw is nog naïef-realistisch, schematisch en mechanisch. In de uitspraak: dit veroorzaakt dat, werd de handeling nog gezien onder het beeld van een directe beweging of krachtaanwending.

Met al deze eenvoudige voorstellingen van een natuur, die zich naar de wetten der mechanica gedraagt, die redelijk en regelmatig is, kenbaar voor de directe waarneming, voelde de achttiende eeuw zich in het volle, zo ook nog niet voltooide bezit van alle kennis der werkelijkheid, die het verstand verlangen kan. Van de ontzaglijke verrijking, verdieping en verruiming, die de natuurwetenschap, voortgaande op deze banen, nog wachtten, had zij evenmin vermoeden als van het onafwendbare feit, dat eerlang en steeds weder de vraag naar de grondslagen van al dit weten, de metaphysische vraag, die zij terzijde liet, opnieuw zou komen kloppen.

Voorshands was de Europese beschaving verrijkt met een heerlijk domein van vruchtbare kennis. De kring van belangstelling was voor de ontwikkelden verwijd met sterrekunde, natuurkunde in al haar verscheiden aspecten, physiologie, plant- en dierkunde, delfstofkunde, kortom met al de schatten van die Natuur, die zij tevoren slechts plachten te benaderen met speels bucolisch sentiment en wat huishoudelijke ervaring. Men moet zich goed voorstellen, wat dit heeft beduid: een opwekking van de geest, zeker even helder van klank en veelbelovend als eertijds de leus van het Humanisme.

En... nu voor het eerst klonk de roep niet meer: terug, maar vooruit! Deze tijd zocht het heil niet in gewaand herstel van een ideaal verleden, maar in het vertrouwen op de eigen krachten van rede en vernuft. Voor het eerst stond de mensheid in plaats van een gedroomd verleden een gedroomde aardse toekomst voor ogen. Het Humanisme was, tot zekere hoogte, reeds optimist geweest; het had gemeend, door een eenvoudige terugkeer tot de zuivere bronnen van het weten een staat van eendracht en zedelijke beschaving in het leven te kunnen roepen. Dan was met een vlag van pessimisme en ontgoocheling de eeuw van het Barok voorbijgegaan. Nu echter scheen de Rede datzelfde heil even nabij en stelliger te beloven. 's Mensen goede natuur, zijn volmaakbaarheid, de vooruitgang der beschaving waren leerstuk geworden. Wanneer de Rede slechts de Natuur, die men nu immers kende en liefhad met een zuiverder liefde dan ooit tevoren, op haar paden volgde, zou alles goed zijn.

Ziedaar de ethische kleur van het nieuwe wereldbeeld.

Wat werd er bij deze grote wending van gedachte en streven uit de historie? Wendde de geest zich te enen male van haar af? Wij zagen het:

Descartes had haar verworpen, als verwarde, onklare, bedriegelijke en waardeloze kennis. En er lag nu een heel nieuw veld voor belangstelling en studie open, groter dan de hele Oudheid met al wat er op gevolgd was, en dagelijks voor iedereen open, zonder moeizame studie der klassieken. De bewuste afwending van de historie vertoont zich in menige geest. Malebranche voelde zich meer getroffen door een insect dan door de ganse Griekse en Romeinse geschiedenis. Een halve eeuw later wil Dalember de geschiedenis afschaffen, en verzucht Buffon: 'plût au ciel que le nom de tous ces prétendus héros fût également enseveli dans l'ombre de l'oubli'.

Maar de historie, die immers het geheugen der mensheid is, laat zich niet uitdrijven. De antiquarische geleerdheid, in handen van Franse Benedictijnen en van leken overal, werkte rustig voort, en vergaarde schatten van betrouwbare documentatie en geoefende kritiek, waarvan het grote beschaafde publiek niets vernam. Dat publiek kende de historie in het kader der literatuur, als stof voor de verbeelding, in dienst van staat en recht en kerk en hof en kunst, nauw verbonden aan welsprekendheid en dichtkunst. Ook op de historie bleef de geest noodwendig gericht. Terwijl nu echter het natuurbeeld met de onvergelykelijk gestegen middelen van stonde af aan nieuw en groots werd opgebouwd, viel er aan het historiebeeld allereerst af te breken. Het pralende geschiedbeeld van het Baroktijdperk voldeed niet meer. Het was één en al stylering van het verleden tot een eregalerij van helden en een spiegel van vroomheid, burgerdeugd en aardse wisselvalligheid, alles vaste figuren van majesteit, standvastigheid, wijsheid en krijgsmanschap, alles exemplen en lering, zó pasklaar om in de allegorie van paneel en plafond der paleizen te worden opgenomen. Het was voor driekwart Grieken en Romeinen, en de rest werd in het keurslijf of toneelpantser der Oudheid gedost. Het was een conventionele, dramatische en vooral oratorische Oudheid, geput uit het geringe deel der overlevering, waarover men beschikte: Livius, de patriot, Tacitus, de moralist, Plutarchus, de mensenkenner. Van die opgemaakte Oudheid wendde de geest zich nu af, dat beeld kon hem niet meer bevredigen.

Om het af te breken was een geringe mate van rationele kritiek genoeg. Pierre Bayle, de weinig geschoolde veel- en broodschrijver, kon door zijn nuchter-verstandelijke scepsis het gehele historiebeeld wankel maken. Zijn werk werd voor de lateren een schatkamer, waaruit zij hun

wijsheid putten. Ongetwijfeld heeft de negatieve kritiek van Bayle en zijn geestverwanten de anti-historische houding der eeuw versterkt. Hij leerde door talloze bijzonderheden de historische overlevering verachten, zonder de kennis van het verleden nieuw op te bouwen.

Wat vermocht de tijdsgedachte, om een nieuw en zuiverder historiebeeld op te richten in de plaats van wat zij afbrak? Kon men met de rede en het gezond verstand, met de voorstelling van mechanische afloop ook de historie nieuw en beter verstaan? Of maakte de nieuwe geest, die pathos verbood, de verbeelding beteugelde, de suggestie versmaadde, veeleer onvatbaar voor het historisch kennen?

Die vraag is niet met een enkel ja of neen te beantwoorden. In het algemeen kan worden gezegd: in wetenschappelijke kwaliteit blijft de geschiedbeoefening der achttiende eeuw bij de natuurwetenschap verre achter. Het ontbreekt aan de middelen tot bewerking en aan de zin tot verstaan.

De eeuw van het gevestigd absolutisme en van de constitutionele stagnatie, van kabinetspolitiek en ministersalmacht, van gunstelingenregime en politieke intrigue zag van het maatschappelijk leven van de eigen tijd nog maar enkele kanten duidelijk omlind. De opbouw der maatschappij zag zij altijd nog in de verouderde vorm ener rigide standen-geleding. De werking van economische factoren en sociale krachten ontging haar nog zo goed als geheel. De geschiedenis deed zich voor als een willekeurig spel met beperkte, doch gemakkelijk beweegbare machtsmiddelen, een veldtocht, een verdrag, een huwelijk, een intrigue, een edict of een executie. Een spel, dat enkel door de gunst of ongunst van Voorzienigheid of Fortuin werd doorkruist en gestoord. Men zag lotswisselingen, conspiraties, ontknopingen, katastrofen, alles door aaneenschakeling van kleine oorzaken, van toevallige of fatale verbinding van omstandigheden teweeg gebracht. Men zag geen continue krachtenwerking, geen organische groei. De eis van het exacte, van de doorgaande regel, van de redelijkheid en begrijpelijkheid van het gebeuren, stuitte af op het schimmenspel der historie. Men kon haar niet aan met de in de natuurwetenschap zo triomfantelijk gehanteerde methode. Meting en berekening lieten in de steek. Tot het verstaan van geschiedenis ontbrak iets fundamenteels: het historisch gevoel. Door de verzwakking van het metaphysische besef, de verplaatsing der aandacht naar de natuur en haar mechanische wettelijkheid, en tegelijk door het ontbreken van een

voorstelling *cultuur* als constante, was het historisch proces onbegrijpelijk, schijnbaar zinloos geworden. De historie kon niet delen in het blijde optimisme, waarmee men de natuur beschouwde. Zij bleef 'la grande comédie humaine', die Bayle aanzag met zachtzinnige mensenverachting en Swift met grimmige hoon.

De man, die in het historie- en maatschappijbeeld een begin van nieuwe orde bracht, was Montesquieu. Hij deed het niet op grond van wat wij wetenschappelijk-historische en sociologische studiën zouden noemen, maar van ruime belezenheid, nadenken en geest. En ook, zo goed als de natuurkenners, met een verwijde blik. Wat de telescoop voor de astronomie was, dat werd voor de historie het uitzicht óver Israel, Hellas en Rome heen naar Turken, Indiërs, Perzen en Chinezen, en naar die braven wilde in Amerika, die reeds sedert de dagen van Montaigne de geesten occupeerde. De sympathieke belangstelling in het verre en vreemde kon eerst intreden, naarmate de verwerping van al het buiten-christelijke als 'blind heidendom' verzwakte, en de vrees voor de Turk als dreigend gevaar voor Europa bedaald was. Het exotisme, dat op de cultuur der achttiende eeuw zo merkwaardig een stempel heeft gedrukt, beduidde voor het inzicht in historisch en maatschappelijk gebeuren een wijder en veelzijdiger oriëntering, een perspectief en de bevestiging van eigen cultuurwaarden door vergelijking met vreemde. Het stelde Montesquieu in staat, om beter dan voorheen uit de noties van staten, naties, standen als verstrooide en ongelijke grootheden, een begrip te concipieren van de monarchie, het volk, de aristocratie, enz. als sociaal gegeven en sociale factor.

Montesquieus *Esprit des Lois*, hoe fraai ook ingedeeld in duidelijk omschreven kapitelen, is alles behalve een gesloten constructie. De schrijver verliest zich in een eindeloos divageren over het ontstaan, de groei, de aard van volken en staten, over bloei en verval van beschavingen, over de werking en het nut van instellingen. Om de grote betekenis van het boek te waarderen moet men het niet meten met de maatstaven van onze wetenschap. Om maar twee gebreken te noemen, Montesquieu kent noch de economische, noch de religieuze factor. Als de meesten van zijn tijd methodisch geschoold door de beoefening der natuurwetenschap, meent hij nu haar beginselen toe te passen op de stof der historie, zonder zich bewust te worden, dat de middelen daartoe in geen enkel opzicht reiken. Hij verbindt, zonder kritiek op zijn bronnen, de onge-

lijkwaardigste gegevens uit het heden en uit het verste verleden, uit de staat der wilden en uit het Engeland van zijn tijd, en generaliseert en abstraheert onbeschroomd, vaak op een inval van geest en vernuft, in de vorm van fraai klinkende maximen en vaardige typering. Het geliefkoosde beeld van het uurwerk moet ook bij hem aan het sociaal proces een quasi-wettelijke schijn verlenen, al past het hier nog veel slechter dan in de natuurwetenschap.

Terwijl nu in de natuurwetenschap de overhaaste, generaliserende conclusie door telkens nieuwe observatie voortdurend gecorrigeerd wordt, blijft deze waarborg in het historisch denken van die tijd nog te enen male uit. Voor het scheppen van een betrouwbare en methodische historische kritiek heeft Montesquieus werk niets betekend. De wetenschappelijke philologische kritiek ontwikkelde zich aan het letterkundig of kerkhistorisch detail, eer zij vruchtbaar werd voor de geschiedenis. Montesquieus verdienste ligt elders. Hij heeft zijn tijd aan het denken gebracht over sociale samenhangen en regelmaat *in* de feiten der menselijke samenleving. In het losse en rammelende getimmerte, dat hij oprichtte, liet zich een nieuw historiebeeld bouwen.

Voltaire was evenmin als Montesquieu een wetenschappelijk historicus. Toch heeft ook hij tot de vorming van het nieuwe historiebeeld belangrijk bijgedragen, in zijn *Siècle de Louis Quatorze*, maar vooral in zijn *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* (1756). Voltaire zag reeds lang het euvel van de overschatting der oude geschiedenis. Vaag zag hij de grote betekenis van de omkeer der geesten, die wij Renaissance noemen. Hij ziet, zonder er in te kunnen doordringen, het gewicht der economische vragen. Kon men ze oplossen, dan zou de geschiedenis een andere aanblik vertonen, en ons het leven der volken zelf te zien geven, in plaats van van helden te spreken. Ook Voltaire betreft in zijn gezichtskring Indië, Arabië en China. Als toortsdrager der Verlichting blijft hij nog bevangen in de humanistische verachting der Middeleeuwen, wat hem echter niet belet, in zijn *Essai* een schets van de gang der beschaving in die eeuwen te ontwerpen. En eindelijk, Voltaire vat het begrip cultuurgeschiedenis, want 'mœurs et esprit' kan men veilig door cultuur vertalen. Een bewuste voorstelling van *cultuurontwikkeling* had hij nog niet, evenmin begreep hij de waarde en de noodzakelijkheid van historische detailkritiek. Voor de geleerde arbeid der Benedictijnen had hij enkel lichtvaardige spot over. Doch wat hij miste om een historisch meester-

werk te schrijven was tenslotte nog iets anders. Het was de liefde en de eerbied voor het verleden. Voltaire schrijft historie met een sneer. Hij heeft ze in zijn zak, al die grootheden van het verleden. Er zijn er die hem die trant nadoen tot de huidige dag toe. Het is de slechtst denkbare geeshouding voor de historicus, die er bestaat.

Het historiebeeld, zoals het verrijst onder de handen van Montesquieu en Voltaire, is wat zijn stijl betreft nog vroeg-achttiende-eeuws. Het draagt meer dan één trek van het Rococo. Het mist elk lyrisme en elke droomqualiteit. Het is indifferent, koel, sceptisch, spottend. De geschiedenis wordt nog altijd gezien óf als een toneel, vol kunstgrepen en verwickelingen, maar zonder diepe zin, óf als een magazijn van prikkelende curiositeiten. Vergelijkt men het gelijktijdige natuurbeeld, dan springen de tegenstellingen in het oog. De grondstemming der natuurwetenschap is diepe eerbied voor de majesteit en de doelmatigheid der natuur; ook het kleinste is die vererende aandacht en de arbeid van een leven overwaard. In de historiebeschouwing ontbreekt die eerbied. Het insect wordt onder het microscoop eerst recht een wonder, de mens op zijn daden beproefd schijnt belachelijk of verachtelijk. Men kan zich niet verheffen tot een besef van samenstemmende eenheid in alle gebeuren. Naarmate het godsdienstig schema zo sterk op de achtergrond was geraakt, ontbrak elk moment van een doelleer. Vandaar, dat de natuurbeschouwing kon stralen in het licht van optimisme, vertrouwen en mensenmin, terwijl de historie misanthropisch en pessimistisch, althans sceptisch gekleurd bleef.

Deze tegenstelling: blijde natuur – droevig mensdom, was volstrekt niet nieuw. Als literair motief, als esthetisch-sociale verzuchting had zij al geklonken, zolang het herdersleven bezongen was, d.w.z. van de Griekse Oudheid af, door Middeleeuwen en Renaissance heen. Straks zou Rousseau dat thema overnemen.

Het grote verschil tussen natuurbeeld en historiebeeld was dus dit: in het gezicht op de natuur, met name het wetenschappelijke, overheerst reeds de bewogenheid, in dat op maatschappij en historie nog niet. Men vergelijkte Buffon met Montesquieu. Beiden spreiden voor hun eeuw een panorama der wereld uit. Maar welk een verschil! Bij Buffon is alles harmonie en sereniteit; het grote schouwspel der Natuur ligt als in de stilte van een vroege zomermorgen voor uw ogen. Montesquieus beeld mist dat alles. Hoe kan het anders? zegt het pessimisme: het tafereel van onze

arme, domme, kwade mensheid laat die heldere kleuren niet toe. Tenzij de poëzie, wat *zij* of het *geloof* vermag, droefheid in schoonheid ophief. De achttiende eeuw zelve zou nog een melodie zingen, waarin de stemmen van natuur en historie samenklonken, gelijk zij nooit tevoren hadden gedaan.

Om deze wending te begrijpen, waarvoor zich al bij voorbaat de benaming romantisme aan ons opdringt, moeten wij even de verhouding van het intellectueel en van het esthetisch element in de natuur- en in de cultuurwaardering in het oog vatten. De bewogenheid van het natuurbeschouwende gemoed was in deze periode van de opkomst der natuurwetenschappen overwegend intellectueel geweest. Zij kleepte zich of in het dankbaar ontzag voor de wijze en goede Schepper, of bij de godsdienstig indifferenten, zoals Buffon, in de filosofische bevrediging van de geest over de orde van de kosmos, in de quasi-religieuze verering der Natuur zelve, die in *haar* de grondslag vond van deugd en vrijheid. In de liefde tot de natuur, in de bewondering voor de bouw van het insect en de groei van de grashalm zit het element kennis met dat van schoonheid als inslag en schering doorweven. De natuurzin heeft een dubbele aard, waarin het intellectuele en het esthetische tegen elkaar opwegen. Naarmate de wetenschap de natuur vertrouwder, betrouwbaarder, beminnelijker had gemaakt, en naarmate de verwerping der natuur als zondig en gevaarlijk haar kracht verloor, ja de natuurwaardering als het ware het residu der godsvoorstelling in zich opsloopte, werd ook de esthetische kijk op de natuur vrijer, lossere, eenvoudiger. De letterkunde bevrijdde zich van pastorale en mythologische schablone, van herdersstaf en zefyrs, en streefde de schilderkunst achterna, die al eerder (en waar beter dan in Holland!) de eenvoudige natuur gevonden had.

Het was, let wel, nog de getemde natuur, die de smaak beheerste, die van de Franse tuinaanleg of de idyllische landelijkheid van het welvarende landschap. Bij Buffon zelf is de esthetische visie nog onromantisch: hij prefereert de akker boven de wildernis, de tuin boven het bos. Maar nu drong een nieuwe schaal van waarden ook het esthetische domein binnen.⁴ De tweede helft der achttiende eeuw zoekt de bevrediging van haar zucht naar vrijheid, eenvoud en natuur op elk gebied in het oorspronkelijke, het zinlijk-krachtige, het aanschouwelijke, het echte, eigene, onbewuste, spontane, instinctieve, gevoelde, in het in 't wild

gegroeide, organisch gewordenen en... daarmee ook in het historisch gewordenen en oud-eerwaardige!

De verdringing van de style Lenôtre door het Engelse park geldt met recht als een der zichtbaarste tekenen van die grote wending naar de natuur. Mits men niet vergeet, dat het Engelse park mede voor een deel uit China kwam, en vol stond met kunstmatige ruïnes en 'ermitages'. Ziedaar een punt, dat wij voor straks vasthouden: in het esthetische natuurbeeld komt plaats voor een element van historische suggestie.

Inmiddels is daar achter de zwijgende kruinen van het bos de maan opgegaan, en straalt over het vredige landschap. Wie de stemming van de latere achttiende eeuw wil ondergaan, moet zich kunnen overgeven aan de eenvoudige en eeuwige bekoring van de door geen herhaling bedorven natuurmotieven in dicht en on dicht van het maanlicht, van het uitspannel vol starren, van het onweder. En ook besneeuwde bergtoppen of zwevende nevelen zijn nu stemmingsmotief geworden. Het natuurbehoagen, dat nog zo kort tevoren bij voorkeur in het lichte, vrolijke, malse en bevallige speelde, heeft zich omgezet in: het woeste en sombere. Het gevoel wendt zich om naar het duistere en onbestemde. 'Die Nachtseite der Natur' lokt de geest. Dit alles geldt evengoed de wetenschappelijke aspiratie als de esthetische perceptie en haar uitdrukking of verbeelding. Het is een nieuw kosmisch besef. En hiermee keert terug, wat aan de eeuw in haar opgang ontbroken had: het lyrisme en de droom.

Die omwending nu, die het natuurgevoel verdiepte, verwijdde en vernieuwde, vernieuwde ook de vatbaarheid voor het historische. Ook in zijn blik op het verleden grijpt de bewogenheid de geest. De gehele gerichtheid op het verleden wordt een andere: het verleden dient niet meer als model, exempel, oratorisch arsenaal of rommelkamer van curiositeiten, het occupeert de geest met de zucht naar het verre en vreemde, met de zucht tot herbeleven van wat eens was. De historische zin vult zich met nostalgieën en 'hantises'.

En zie, zoals in de natuur het gevoel getrokken wordt naar de weifeling van de maneschijn en het verschieten der nevelen, zo wenkt ook het verleden met gedaanten en schimmen. Weg uit het klare, nuchtere, directe en precise! De dromende verlatenheid van de gothieke kasteelruïne, de heroïsche weemoed van Ossian! Diffuse beelden, vage achtergronden. De huivering voor het mysterie. Het spook, zo juist de deur der rede uitgewezen, komt door het venster der verbeelding weer binnen.

Het *grijs* verleden trekt de geest. Maar hier heb ik een tegenwerping te verwachten. Ge spreekt, zal men zeggen, over hetgeen wij gewoonlijk het begin van de Romantiek plegen te noemen, maar vergeet, dat tegelijk een nieuw classicisme opkwam, daaraan tegengesteld, juist zoekend naar het heldere, het klaar omlijnde, de volmaakte vormschoonheid. Het zou dwaasheid zijn, hier aan het slot van mijn voordracht nog even te willen afrekenen met de tegenstelling classicisme en Romantiek. Vergunt mij, met een wellicht ietwat paradoxale these mij er af te maken. De tegenstelling Romantiek en classicisme is misleidend. Het classicisme is een permanent of recurrent verschijnsel. Ieder Europees stijltijdperk heeft zijn eigen classicisme. Het classicisme van Wedgwood en Goethe is maar een onderdeel van het romantisme; het is romantisch classicisme, en het is slechts zijn romantisch element, wat het voor volslagen voosheid bewaart. Men hoede zich vooral voor het te uitsluitend afgaan op de schematiek der Duitse literatuurgeschiedenis. Classicisme en Romantiek beide zijn van veel wijder strekking, en het beste der romantiek komt uit Engeland.

Het romantisch historische beeld kan voor een goed deel een herrijzenis der Middeleeuwen heten. Maar het is niet een wedergeboorte te noemen. Het is nog slechts een sprakeloze schim, die herrijst. Want niet de middeleeuwse leer en geest, niet de middeleeuwse poëzie, niet de middeleeuwse kunst wordt begrepen, en herleeft. Dat alles zou eerst veel later komen. Het is een gedroomde middeleeuwse sfeer, die trekt. Het hernieuwde gothicisme in de architectuur van Nicholas Hawksmoor en van Strawberry hill, de navolging der volksballade, de dilettantische verpozingen van een Thomas Gray en de krampachtige mystificatie van Chatterton hebben met een waarlijke renaissance weinig gemeen. Nog minder is dit het geval met Ossian. Het geval Macpherson is volkomen enig in de literatuurgeschiedenis. Een middelmatig dichter, uitgaande van andere dan poëtische bedoelingen – want het was hem te doen om Schotse glorie tegen Ierse – bevredigt met een driekwart-fraude de romantische, epische en sentimentele behoefte van een ganse periode, van een kring zo wijd als van Goethe tot Napoleon. En nog meer: hij sterker dan iemand anders accordeert in een volstrekt eigen en onvergetelijke toonaard de natuurvisie en de verledensvisie van zijn generatie. In de Ossian-poëzie vloeien natuurbeeld en historische beeld samen in een klank en kleur, die groteren dan Macpherson tot dicht en muziek zou bezielen.

Nu heb ik evenwel tot slot nog een andere tegenwerping te verwachten en te beantwoorden. Ge zijt begonnen, zult U mij zeggen, met van wetenschap te spreken. Het natuurbeeld der achttiende eeuw hebt ge ons geschetst als het product van een voorafgaande eeuw van ontdekking, uitvinding, onderzoek en berekening, en als de uitdrukking van bepaalde strekkingen van het logisch denken. Ook het historiebeeld hebt ge aanvankelijk in dat licht gesteld, toen ge het aan Montesquieu en Voltaire gedemonstreerd hebt. Maar met de wending der geesten na het midden der eeuw zijt ge overgegaan op de esthetische appreciatie van natuur en verleden. Is hier voldoende consequentie betracht? Laat zich met name het historiebeeld der beginnende Romantiek als gelijkwaardig met dat van Bayle tot Voltaire vergelijken?

Mijn antwoord luidt: ja, ik had het volle recht, van het intellectuele op het esthetische over te gaan. Want het intreden van die grote nieuwe factor der esthetische waardering van natuur en historie is het grote cultuurfeit der achttiende eeuw. Al houdt men mij voor, dat noch Gibbon, noch Möser, noch Adriaan Kluit romantici zijn geweest, het blijft er niet minder waar om, dat de impuls der Romantiek de intellectuele perceptie heeft bevrucht en bezielde. Voor de natuurwetenschap beduidde de stroom van het romantisme enkel een voortgaan op de ingeslagen weg, maar met het gezicht op nieuwe zijpaden en een verder horizon. Ten opzichte van de historie beduidde hij een omzetting, een verrijking van het kenmiddel met de krachten der fantasie. Let wel, de geschiedblik van het romantisme is steeds gericht op een bepaald verleden van historische werkelijkheid. Het beeld, dat zich vertoont, moge nog zo onnauwkeurig, nog zo verdroomd of fantastisch zijn, het geldt niet meer de volkomen fictieve retrospecties van een Ariosto of d'Urfé. Men stelt zich kruisridders en monniken uit Engeland, Noorse of Schotse helden, kastelen in Italië voor.

En hier ligt de rechtvaardiging van de lijnen van mijn schets. Van dat historiebeeld der Romantiek, hoe vaag en onnauwkeurig ook, heeft de geschiedeniswetenschap, nu uitgerust met de stelselmatige en positieve kritiek, die inmiddels in de studeercel der antiquarische geleerdheid tot een bruikbaar werktuig geslepen was, haar oriëntering en haar bezieling gekregen. Eerst de liefde tot het verleden, in zijn eigen aard, die aan Voltaire en Montesquieu nog vreemd was, heeft de wetenschap in staat gesteld, om in de plaats van het oude, gestyleerde praalbeeld, dat Pierre

Bayle had afgebroken, een nieuw en rijker en edeler historiebeeld op te bouwen, even zuiver en even betrouwbaar, zo ook met een ander soort zekerheid, als het natuurbeeld, waardoor het tijdelijk in de schaduw was gedrongen. En even als dit nooit volbouwd.

Ze lijkt ons zo veraf te liggen, de achttiende eeuw, en ze schijnt ons wel vreemd geworden, met haar eenvoudige vormen, eerst vol speelse gratie, dan vol zoete weemoed, overgaande van lichtblauw en goud in de sombere tinten van een zachte zwaarmoedigheid, en nu sinds lang met haar naïeve illusies en ernstige verwachtingen gelogenstraf door het ruwe heden en weggezonden in een fijne sfeer van het idyllisch-serene. Wat zegt die eeuw ons nog? Maar als wij van historie spreken, moeten wij eeuwen voor dagen tellen, ja somtijds voor de getijden van één dag. Dan is de achttiende eeuw óns eergisteren, of wel de ochtend van de dag, die wij besluiten. De moderne beschaving, om wier behoud wij nu strijden, brak aan met de achttiende eeuw. Deze is het jongste tijdperk, dat onze historische blik waarlijk kan isoleren, zoals een mens de tijd van zijn grootvader als afgesloten kan zien. Wat er na volgt, is nog vervlochten in ons eigen leven. Het is wel goed, voor wie voortgaat in de wind der eeuwen, even stil te staan en om te zien naar de plek, vanwaar hij in de ochtend vertrok.

Kleine samenspraak over de thema's der Romantiek¹

Wij spraken over Aloysius Bertrand. Ik had hem pas gelezen (mijn literatuurkennis blijft helaas bestaan uit louter lacunes), en mijn oudere vriendkende hem nog niet. Het was een uitgave van enkele jaren geleden, die ons ten dienste stond: twee kleine deeltje,² *Gaspard de la Nuit*, verlucht met prentjes naar Rembrandt en Callot, de verzamelde gedichten en proza, door de uitgever B. Guégan voorzien van de romantische titel *Le Keepsake fantastique*, met vignetten en plaatjes naar litho's en houtgravuren van Célestin Nanteuil, Tony Johannot en andere romantische tekenaars. Eerst later kwam mij het werk in handen, onlangs onder de aegis van Fortunat Strowski aan Bertrand gewijd door een Amerikaan van kennelijk Friese bloede, Cargill Sprietsma, in een van die soliede, dubbele Parijse dissertaties,³ waarbij zelfs Duitse wetenschap soms tot populaire kout schijnt te verflauwen. Men kan nu alles wat weetbaar is omtrent Louis Bertrand en nog iets meer vernemen uit het eerste deel daarvan, de biografie, en vindt in het tweede zijn verspreide oeuvre, veel vollediger dan Guégan het gaf, in een philologisch preparaat van beangstigende volkomenheid.

Het is juist honderd jaar geleden, dat de lange, magere, donkere, linkse jongen uit de provincie, op een avond omstreeks Kerstmis 1828, in de kring van Victor Hugo en Sainte-Beuve verscheen,⁴ waar hij de ballade voordroeg 'dans le goût pittoresque de l'école', die sinds zijn dood als verloren heeft gegolden, tot zij door de zorgen van zijn jongste biograaf het licht zag.⁵

Een ander jonkman, die tegenwoordig was, Victor Pavie, herkende in de onbekende gast – uit affiniteit wellicht, hijzelf kwam uit Angers –, 'une de ces victimes de l'idéal et du caprice', wier 'dilettantisme exalté' hen onweerstaanbaar uit de provincie naar Parijs dreef. De schuwe dichter verdween uit het gezicht der letterkundigen zo plotseling als hij gekomen was. Enige maanden later kwam hij bij Sainte-Beuve met het manuscript

van *Gaspard de la Nuit*, dat levendige indruk maakte op allen, die er iets uit hoorden. Het werd gekocht door de uitgever Renduel, die van een fraai versierde editie droomde, en de arme schrijver altijd wachten liet. Bertrands jonge leven, eerst gesleten in werk aan provinciale bladen te Dijon, verliep sedert 1833 te Parijs in onbekendheid en misère, in de zorgen voor zijn moeder en zijn zuster, in armzalig worstelen om aan de kost te komen. Jaren na de eerste korte periode van enig literair verkeer wendt hij zich om steun tot David d'Angers, de beeldhouwer. Doch ook deze verliest hem weer uit het oog. Dan komt het hospitaal: acht maanden in La Pitié, zes maanden in Saint-Antoine, tenslotte, voorjaar 1841, in het Hôpital Necker, waar men de teringlijder bewerkt met al de hevige middelen der romantische pharmacopee. Want *alles* is in die tijd gedrenkt in de essence der Romantiek. Ook de toch oprecht bewogen brief, waarin de trouwe David d'Angers aan Sainte-Beuve verslag doet van het heengaan en de begrafenis van de arme jonge dichter. Toen zorgde Victor Pavie, zelf uitgever, voor de publicatie van *Gaspard de la Nuit*, dat in 1842 bij hem te Angers verscheen, met een 'notice' van Sainte-Beuve.

Van dat tijdstip af wordt Aloysius Bertrand de verborgen schat, het gestreelde kleinood der dichters. Baudelaire kiest zijn procédé ter navolging voor zijn *Petits poèmes en prose*. Mallarmé, Banville, Moréas, Rodenbach, Remy de Gourmont hebben hem vereerd. De jonge Stefan George wilde hem op zijn kosten in Duitsland laten herdrukken. Zelfs de 'sur-réalistes' beroepen zich op hem.⁶ In de jaren 1903 en 1904 verschenen drie verschillende edities van *Gaspard* met illustraties. Toch bleef nog iets van de bekoring, die van hem uitging, gelegen in het feit, dat de meesten hem niet kenden. Hij bleef een speciaal gerecht voor dichters of die het willen worden. De bekende literatuurgeschiedenis van Gustave Lanson neemt hem in de zeventiende druk⁷ nog niet op, en de Franse boekhandel van een tiental jaren geleden, had, als gij naar hem vroeg, u de auteur van *Saint Augustin* geboden. Doch er zijn nog rechters op de Parnassus: sedert 1922 heeft Aloysius Bertrand een straat te Dijon, naar hem genoemd.

– En wat zegt ge van hem? vroeg ik mijn vriend. Hebt ge het mooi gevonden?

– De schoonheidsaandoening over kunst en literatuur, antwoordde hij, is iets waarover men zo weinig mogelijk behoort te spreken. Het is niet

fatsoenlijk. In goed gezelschap spreekt men immers ook niet over zijn geloof. Mag ik uw vraag zo verstaan, dat gij van mij weten wilt, wàt ik in Bertrand gevonden heb?

En op mijn licht onthutste toestemming ging hij voort:

– Louis Bertrand, die zich wilde kleden als Ludovic in groen-rood-zilver, en als Aloysius in zwart-blauw-goud, is voor het begrijpen der Romantiek kostbaar, omdat hij een beperkt doch zeer zuiver talent had, dat zich niet mocht ontplooiën, en zich niet behoefde te herhalen. De groten verblinden, en scheppen norm, de kleinen laten toe, de norm te toetsen. Ik bewonder de flonkerende kleinodiën van zijn hel vernuft en pijnlijk scherp gevoel, maar roerender is hij mij in de dwepende onderworpenheid, waarmee hij cliché-werk maakte naar de mode van zijn tijd.

– Wat noemt gij cliché-werk? vroeg ik.

– Het grootste deel van hetgeen men aan verspreid werk later van hem verzameld heeft. Doch cliché-werk wil nog niet zeggen, dat het waardeeloos is. Wij zijn altijd te veel uit op persoonlijke oorspronkelijkheid.

– Maar wat zeggen u dan die naar gij meent toch minder waardige proeven van zijn geest?

– Het ganse wezen der Romantiek. Gij wilt mij wel toestaan, die term te gebruiken in een zeer ruime zin, van laat ons zeggen 1760 tot... het doet er niet toe hoelang. De nieuwe literaire baaiërd, waarin de grote stijlen van voorheen zijn ondergegaan. De oplossing der oude Vormen van kunstschepping. Het intreden der esthetische veelzijdigheid, waartoe de mens in de loop der achttiende eeuw was geraakt...

– Bedoelt gij met geraakt vervallen?

– Neen. Het is niet aan ons mensen, om ten aanzien van de wendingen der beschaving van stijgen of verval te spreken. Val mij niet in de rede, en luister. In elke beschaving condenseert zich het gezicht op de wereld in een aantal figuren, die een bijzondere gedaante en een eigen geestelijk bestaan aannemen. Ik bedoel: de Koning, de Rechter, de Landman, de Deugden, de Jaargetijden...

– Waarom noemt ge ze niet begrippen, of ideeën?

– Omdat ze gezien worden in beweging en handeling, niet als intellectuele grootheden, maar gevormd, verbeeld, bijna als *numina*. Om het misverstand te ontzeilen, dat ze òf te zeer naar het mythische, òf te zeer naar het wijsgerige trekt, en tevens om uit te drukken, dat zij van samenge-

stelde aard zijn, wezens in handeling en omgeving, wil ik hier van *thema's* spreken. Thema ten naastenbij in de zin die het in de muziek heeft. In de grote oude stijlen van leven, kunst en gedachte dient elk dezer thema's steeds weer als bevestiging, als uitspraak van de grondgedachte, waarin de ganse stijl rust. In het beeldhouwwerk der kathedralen en in het woord der Scholastiek staan de Koning, of de Werken des jaars, zwaar van symbolische zin, streng omschreven naar het beginsel van de stijl, die ze omvat. Zij spreken alle één strofe in het koor van het geheel. Zij spreken alle dezelfde taal, en zeggen dezelfde dingen op verscheiden wijs. Al het dissonante is opgelost in een eeuwige harmonie.

Er is weinig variatie in de aard der thema's. Zij blijven zeer constant, de ene tijd levert ze aan de andere over. De meeste stammen reeds uit de Oudheid. Maar in de Oudheid *betekenen* zij heel iets anders dan in de Middeleeuwen. Zij wendden zich steeds om naar het centrale beginsel van de cultuur, die ze toepast. Zij huldigen, en belijden haar waarheid en haar waarde. Zo is het nog in de Renaissance, zo nog in de Barok: een reidans van gestalten rondom het beeld der gesluierde godin. De onontleedbare *zin* van het grote stijlverschijnsel zelf beheerst de thema's en houdt ze bijeen. De stijl bepaalt de functie der figuren. Totdat de anarchie intreedt: in de Romantiek beheersen en bepalen de figuren de stijl, als men daarvan nog kan spreken.

– Hoe is dat gekomen?

– Vraag mij dat niet. Laat mij snel doorgaan. Tot in de achttiende eeuw waren al die themata der verbeelde gedachte, als gesternten wentelend aan de hemelsfeer der cultuur, alleen met het blote oog aanschouwd, 'few and far between'. Toen is er een geestelijke verreijkker uitgevonden, waar Cornelis Drebbel part noch deel aan had, toen heeft men de oude scherper gezien, en talloze thema's meer ontdekt, toen zijn wij ontwaakt tot die slapeloosheid, waarvan Nietzsche spreekt, van het historisch zien der dingen. Toen erkenden wij aan al die figuren een nieuwe, eigen gedaante, die ons boeide en meesleepte, en ons belette ze te formeren ten dienste van een vaste levensstijl. Het instrument der Romantiek was een orgel met duizend registers.

– Maar wacht eens even. Laat gij de Romantiek zo maar klakkeloos op de Barok volgen? Is er dan geen Rococo, geen nieuw classicisme, geen Empire?

– Lodewijken, anders niet. Een zaak van antiquaires. De geschiedenis

van kunst en beschaving erkent ze niet als zelfstandige grootheden. Wil ik u bewijzen, dat Horace Walpole, een der uitvinders van de Romantiek, van geest een classicus was, of dat Louis David, de schilder van Romeinse frazen, romanticus is?

– Het is maar hoe men de dingen noemt, zuchtte ik.

– Een diepe waarheid. De eeuwige noodzaak, om realist en nominalist tegelijk te zijn. Doch ter zake. Het feit, waar het op aan komt, is dat de blik verschoven werd. Van de gezichtsafstand van het redelijke en zedelijke, die alle dingen strakomlijnd vertoonde, naar iets wat daarachter scheen te liggen. De blik kwam terecht tussen de grenzen der oude begrippen, in een sfeer, waar de dingen zich bewogen in het négligé ener aangename onsamenhangendheid. Waar de figuren niet meer behoefden te dienen tot het staven van een opgelegde levensvorm, maar half-narcotisch genoten werden ter bevrediging van een stemming. En, let wel, zij die het droomland van de romantische maneschijn zoeken zijn veelal de verstokte rationalisten van de klare dag. Meen toch niet, dat enige verstandelijkheid, enige nuchterheid, enig classicisme zelfs, de romantische geesteshouding uitsluit.

– Hoe komen wij terug op Bertrand? zeide ik.

– Spoedig genoeg. Laat ons even een aantal romantische thema's opsommen. Al de oude, waaraan lang vervlogen eeuwen het eerst, en in andere zin, vorm hadden gegeven, vindt men eronder terug. Maar daarnaast zijn er nieuwe, of althans schijnbaar nieuwe, verbijzonderd uit de ouden voorraad. Het fluitspel klinkt weker dan te voren. De maan, is het niet vreemd? komt eerst in de achttiende eeuw op. De storm giert nieuwe geluiden. Hier opent bisschop Percy de schat der volksballade, daar vindt Horace Walpole, uit spleen en verveling, een nieuw genre van literaire spokerij. Dan ruisen de eiken en zweven de nevelen van Ossian. Wij kunnen het sentimentele zelf niet een thema noemen, het is een moeder bodem van thema's. Gij kunt de thema's rangschikken naar allerlei groepen. Bijvoorbeeld, de gothieke groep: het Kasteel, de Kluizenarij, de Ruïne, het adellijke Spook, de Kruisridder, de Zanger, enz. enz. De pathetische groep: de Graftombe in het park, de Treurwilg, de Gestorven geliefde. De natuurgroep: de Nacht, de Maneschijn, het Onweder (dat van 1760 tot 1850 niet van de lucht is). De criminele groep, met het nieuwe sentiment van innerlijke vrijspraak: de Galg, de gevoelige Dief, de Kindermoordster. De paria-groep: de Gebochelde, de Nar, de infer-

nale groep, de waanzinnige groep: de Vioolspeler. Gij zoudt de beide landen van romantische inspiratie, Schotland, Duitsland, zelf als collectieve thema's voor de Franse Romantiek kunnen opvatten; het thema Duitsland klinkt bij Bertrand zeer geprononceerd. De Franse geest heeft zich nooit zover naar de Germaanse overgebogen als in de dagen der Romantiek, wanneer men de klarenklank van het woord Latijns nauwelijks hoort. – Was het niet David d'Angers, die in 1829 naar Weimar reisde, om een kolossale buste van de oude Goethe te maken? Een symbolisch feit.

– Even symbolisch als dat Bertrand de motto's 'Qui passe donc si tard à travers la vallée?' en 'C'est le tronc du vieux saule et ses rameaux penchants' ontleent aan H. de Latouche, *Le Roi des Aulnes*, en van Goethe niet spreekt. – Om echter voort te gaan: er zijn nog talloze thema's meer, en elk is weer vatbaar voor uitwerking in tal van bijzondere figuren. Sommige verbeelden de nieuw gevonden middeleeuw, andere horen in de eigen tijd. De Soldaat heeft een neiging, het tijdperk van Eugenius van Savoye te belichamen. Tot de oude thema's, die nieuwe gedaante aannemen, horen het macabere, van flamboyante huize, het gitaneske, met zijn oorsprongen in de schelmenroman. Achter Pierrot ligt de *Commedia dell'arte*. De overoude bucoliek dost zich in nieuw gewaad (hoort gij achter Trianon de trommels der Revolutie?)

– Vergeet het Dakkamertje niet, waagde ik.

– Het Dakkamertje en het Genie, verbeterde hij. Dank u. In Chattertons dood de ellendige werkelijkheid, het liefelijke thema bij Andersen en de Duitse schilders!

– Doch wat omtrent Bertrand?

– Terstond. Al deze thema's zijn in de Romantiek niet meer middel zoals te voren. Doel kan men ze ook niet noemen: het doelbegrip zelf in de literatuur is inmiddels verzwakt. Laat ons van object spreken. Ook waar de romantische dichter meent, ze louter als letterkundig motief of ornament te hanteren, heeft inderdaad de literaire beleving zich verschoven naar de verzonken contemplatie van het thema zelf, in de schone, nieuwe uitwerking die men ervoor vindt. Een opschuiving van het logische naar het musische. Achter al de avonturen van Walter Scotts werken ligt, als de eigenlijke inhoud, als de *zin* van het kunstwerk, het gedroomde gezicht op een oud, ver Schotland, dat trekt, dat trekt... In zekere zin weten de sterken, als Scott en Victor Hugo, de motieven nog te verwerken, te doen opgaan in het bouwsel van hun geest. De zwakkeren blijven

bevangen in het uitdrukken der motieven zelf. Vandaar dat de Romantiek het tijdperk wordt van de kleine vormen, van schetsen en gezichten, van bijschriften bij plaatjes, van vignetten, arabesken, titelbladen en culs-de-lampe. En van de verfijnde techniek, van het gevarieerde procédé. Louis Bertrand vond als zijn eigen vorm de minuscule fantaisie van één bladzijde, en besteedde er wonderen van taal- en beeld verfijning aan. Laat ons er een lezen, welke zal het zijn?

– ‘La Viole de Gamba?’ zei ik; neen: ‘La Messe de Minuit’, neen: ‘La Salamandre’, of ‘Ondine’ of ‘Le Nain’, of ‘La Chaumière’, of neen: een der Spaanse...

– Wij zullen ‘Scarbo’ lezen, zeide hij.

SCARBO

Mon Dieu, accordez-moi, à l'heure de ma mort, les prières d'un prêtre, un linceul de toile, une bière de sapin et tin lieu sec.

Les Patenôtres de M. le Maréchal.

Que tu meures absous ou damné, marmottait Scarbo cette nuit à mon oreille, tu auras pour linceul une toile d'araignée, et j'ensevelirai l'araignée avec toi!

– Oh, que du moins j'aie pour linceul, lui répondais-je les yeux rouges d'avoir tant pleuré – une feuille du tremble dans laquelle me bercera l'haleine du lac.

– Non! – ricanait le nain railleur, – tu serais la pâture de l'escarbot qui chasse, le soir, aux mouchérons aveuglés par le soleil couchant!

– Aimes-tu donc mieux, lui répliquais-je larmoyant toujours, – aimes-tu donc mieux que je sois sucé d'une tarentule à la trompe d'éléphant?

– Eh bien, – ajouta-t-il, – console-toi, tu auras pour linceul les bandelettes tachetées d'or d'une peau de serpent, dont je t'emmailloterai comme une momie.

‘Et de la crypte ténébreuse de Saint-Bénigne, où je te coucherai debout contre la muraille, tu entendras à loisir les petits enfants pleurer dans les limbes.’

- Het lijkt geen twijfel, sprak mijn vriend, waarheen in de toekomst dit wijst.
- Naar Odilon Redon, zei ik.
- Gij zult al de beste stukken uit *Gaspard de la Nuit* onderscheiden, doordat ze of een der tijdgenoten, of een der lateren, hetzij dichters of schilders, doen meeklinken.
- Dan toch zeker in de eerste plaats Rembrandt en Callot, meende ik.
- In het geheel niet. Victor Pavie gaf de dode dichter weloverlegd zonder prentjes. Hij zei: ‘Il porte en lui assez de rubis et d’escarboucles pour étinceler tout seul durant la nuit’. Men kan, als het dan moet, *Gaspard* op vele wijzen illustreren, maar niet met prentjes naar Rembrandt en Callot. De arme Aloysius was een wonder van divinatie-vermogen, getuige zijn bewerking van het thema Spanje, waar hij nooit geweest was. Maar Rembrandt divineert men niet, en wat kon hij werkelijk van hem gekend hebben? Hij concipieerde op het fraaie woord ‘rembranesque’, dat in hem klonk, een visie van ruig, noords clair-obscur, dat voor hem ‘Paul Rembrandt’ beduidde (de vergissing in de naam is niet van hem), en mengde daarin al de noties, die hem ‘Flandre’, ‘Hollande’, ‘le Rhin’ heetten, en daaruit smolt hij de verbeeldingen van ‘Harlem’, ‘Le marchand de Tulipes’, ‘L’écoulier de Leyde’ enz.. Ik wil bekennen, dat ik moeite heb, juist deze groep te genieten, omdat mijn beeld van eigen volksverleden te scherp bepaald is.
- Maar verlangt gij hier dan historische gelijkenis?
- Volstrekt niet. Doch harmonie met hetgeen in mij klinkt.
- Callot begreep hij dan waarschijnlijk toch des te beter.
- Callot begrijpt men niet uit de geroerde bevangenheid der Romantiek. Callot vertegenwoordigt een zeer speciale vorm van Barok. Ook met betrekking tot hem heeft het ‘à la manière de’ slechts vage betekenis. Neen, wat Bertrand meesterlijk gegrepen heeft, dat zijn de thema’s Oud Parijs, Spanje, Gemaskerd Venetië.
- Zijt gij er zeker van, dat een Spanjaard of Italiaan hier niet zal reageren, zoals gij op Bertrands Haarlem doet?
- Vermoedelijk zal hij dat niet. Want terwijl Bertrands Holland een romantisch verzinsel ‘made in France’ is, hebben wij hier te doen met een homogeen beeld, door die naties zelf van zich gegeven, waarmee Bertrands uitwerking in harmonie blijft. ‘Les Muletiers’ sluit aan bij Goya, ‘la Chanson du Masque’ illustreert een Guardi of Canaletto, niet echter de meesterlijke dansers van Callot.

- Hoe zoudt gij *Gaspard de la Nuit* willen verluchten? vroeg ik.
- Enkel met Etudes, Nocturnes en Caprices van Chopin. De illustratie der toekomst: een stel grammofonplaten bij het boek op de koop toe. Maar zonder gekheid: Bertrand was zelf een componist, die bij vergissing het woord gebruikte. Ge herinnert u ‘Le deuxième homme’? Het embryo van een grootse symphonie. Wanneer ik zelf fantaisieën schreef, zou ik Beethoven en Mahler in het Elysium elkaar die stof laten betwisten. Overigens heeft Ravel zich hem niet laten ontgaan: er zijn van hem ‘Trois poèmes pour piano d’après Aloysius Bertrand’, onder de titel ‘Gaspard de la Nuit, en genaamd ‘Ondine’, ‘Le Gibet’ en ‘Scarbo’.

Mijn vriend pookte in de kachel. De lezer zal hebben begrepen, dat het gesprek plaats vond bij een potkachel. Zijn toon werd mijmerend, zijn blik dreef verder weg, en meer voor zich zelf dan tot mij gericht, vervolgde hij:

- Hebben wij gewonnen of verloren? Het proces der romantische ontvankelijkheid is sedert honderd jaar steeds verder gegaan. De thema's zijn altijd talrijker geworden. Wij zijn ons doorgaans niet bewust, hoe ook in het zogenaamde realisme bijna elk motief, al zijn het veertig op één bladzijde, reeds een door romantische verbeelding uit de werkelijkheid uitgekristalliseerd thema vertegenwoordigt. Maar door hun talrijkheid schijnen zij ineen te vloeien, de contouren zijn minder goed zichtbaar dan voorheen.
- Zijn niet vele van de romantische thema's afgestorven? Wie droomt er nog van de Graftombe en de Treurwilg?
- Er zijn er inderdaad afgestorven in het literair gebruik. Ik voor mij ben persoonlijk nog voor alle volkomen vatbaar. Andere hebben zich in tal van onderthema's gesplitst, en zich verscholen in het Realisme. Sommige hebben zich uit het domein der belles lettres verplaatst naar dat van het verstaan van kunst en historie. Neem het besef der Gothiek. In dezelfde tijd, dat voor Bertrand en duizend anderen elke spitsboog nog voor drie vierden met klimop was begroeid, zocht in Engeland de hartstochtelijke Pugin reeds met heel zijn wezen door te dringen tot de echtheid der middeleeuwse bouwkunst, zwierf de jonge Viollet-le-Duc reeds langs de kerken van Frankrijk. Zie eens, hoe de Engelse waternerschilders reeds kort na 1800 hun kathedralen weergeven in een beeld, dat de zuiverst roman-

tische opvatting verbindt aan de fijnste gevoeligheid voor middeleeuwse architectuurvormen. En toch wortelt deze kunst nog in het Ruïne-sentiment.

– Zodat wij voor ons hedendaagse begrip van middeleeuwse kunst de Romantiek te danken hebben...

– Ongetwijfeld. En de Romantiek dankt haar vatbaarheid voor het ‘Gothic sentiment’ weer middellijk aan Hendrik VIII, die zo vriendelijk was, de Engelse abdijen te ruïneren.

– Zoudt gij in de plaats van uw onderscheidingsvermogen voor de echte vormen van middeleeuwse bouwkunst en beschaving niet een ogenblik de roes willen ondergaan, die de Romanticus gewerd uit zijn vaag en troebel dwaalbegrip ‘Gothique’?

– Het was geen dwaalbegrip. Enkel een wat zwaar met sentiment geladen voorstelling. De liefde dwaalt niet. Ik sprak u immers reeds van die Engelse tekenaars. Hun gehoorzame tekenstift dwaalde niet.

– Gij raakt hier een punt, dat mij ter harte gaat. Waarom schijnt ons de gezichtsfout in de romantische blik op het verleden geringer in de beeldende kunst dan in de literatuur?

– Maar is dat zo? Dat moge gelden van de architectuurafbeelding, doch is het romantische historiestuk soms historisch exacter dan de roman? Gij stelt uw vraag verkeerd. Het betreft niet enkel de blik op het verleden. De tegenstelling die gij bedoelt, is deze: het romantische sentiment zelf spreekt tot ons onmiddellijker, zuiverder, met minder storingen, uit de beeldende kunst (en uit de muziek!) dan uit het woord. Dat is het voorrecht van het zwijgend spreken. En de zegen van de dwingende vorm. De literaire verbeelding liet alle noties vrijelijk divergeren, divageren, extravageren, terwijl het beperkende handwerk de tekenaar dwong tot soberheid en reserve, maar ook daardoor in zijn werk het oneindig verschieft legde, dat nog niet door de geest des makers doorvlogen was. Neem die kleine prentjes en vignetten naar Célestin Nanteuil en Tony Johannot bij Bertrands gedichten. Vele zijn maakwerk en marktwerk: deze kunstenaars waren van een oneindige vruchtbaarheid. Om de lithograaf Nanteuil naar waarde te schatten, moet men andere dingen van hem zien. Maar onder die vignetten zijn er enkele, die, omdat zij niet gecompromitteerd zijn door het gesproken woord, voor óns dringen tot een dieper sfeer, ons schoner schijnen dan Bertrands bewerkingen van de romantische thema’s in zijn verspreide poëzie, die zij heten slechts te begeleiden.

- Nu hebt ge toch van schoon gesproken, merkte ik op. Hij glimlachte.
- Vergeef mij. Ik zal het niet weer doen.

Ons gesprek neigde naar een einde. De kachel deed het niet meer.

– Wat ik zou willen weten, zei ik, is dit: wat is de betekenis van die thema's voor de discipelen der Romantiek geweest? Waren het bakens voor hun levensgang?

– Ja, maar zeer zwak schijnende. En vetpotjes langs hun pad, ter illuminatie. Aan elk ervan hechtte zich voor hen een conventie, een waan, die zij beleden, doch niet betrachtten.

– Valse, ijdele illusies derhalve?

– Wanneer gij ze de toets aanlegt van het onromantisch oordeel, van de opperste waarheidsbehoefte, dan ja.

– Bedoelt gij daarmee de Romantiek in de grond te veroordelen?

– Integendeel. Zij is eeuwig en onmisbaar. Zij blijft hoog en eerlijk, zolang zij weet, een edel spel te zijn. Dit heeft Louis Bertrand (die immers zelf zijn werk *Bambochades romantiques* wilde noemen) beter geweten dan grotere tijdgenoten, en hierin ligt wellicht zijn diepste waarde. De wieg der Romantiek stond in speelse grillen: de gothieke poppekraam van Walpoles buitenhuis *Strawberry Hill* en de mystificatie van Ossian. Uit namaak werd hier het echte geboren. Juist haar karakter van een kinderlijk verdiept spel maakt de Romantiek tot literatuur in echter zin dan het zwaarwichtige Realisme. Een letterkunde moet zich zelf nooit ten volle au sérieux nemen. Want als zij meent, de hoogten der opperste Wijsheid te bestijgen, en het perk van het Spel verlaat, verzaakt zij haar heil. – Goeden avond.

Denkbeelden en stemmingen van voor honderd jaar¹

Naarmate een verleden tijdperk verder van ons verwijderd raakt, wordt het historische beeld, waaronder men het zich voor de geest kan roepen, eenvoudiger van lijn. Een bonte verscheidenheid van trekken lost zich op in een min of meer harmonische figuur, en zo menen wij het tijdperk te zien strak omlijnd als een beeldhouwwerk, of wel als een panorama waarin het oog uit een wijd vergezicht een hele stad met een enkele blik omvat. Deze onwillekeurige verschuiving van de historische optiek werd mij nog onlangs aan het volgende geval opnieuw bewust. Een jaar of acht geleden had ik een academische cursus gewijd aan het onderwerp Beschaving der achttiende eeuw. Een beeld van die beschaving liet zich, hoe onvolledig en gebrekkig het geweest moge zijn, bijna spelenderwijs ontwerpen en uitwerken. Daar waren een klein aantal met namen bepaalde, volstrekt dominante verschijnselen: het rationalisme, gepaard aan de voortgaande opkomst der wetenschap en begeleid door een verzwakking van het geloof. Daar waren de zo gemarkeerde stijlvormen van de beeldende kunst. Daar waren zo overheersende en zo typerende figuren als Voltaire en Rousseau. Die beiden tezamen belichaamden meteen die allermerkwaardigste omslag van de geest, die na het midden der eeuw van 'rococo' en 'esprit' naar 'romantisme' en 'sentiment' leidt. Dat alles en nog wel meer scheen zich als van zelf te voegen in het beeld, dat ik wilde schetsen: de cultuur der achttiende eeuw.

De herinnering aan de boeiende arbeid, aan die stof besteed, lokte mij nu onlangs aan, om hetzelfde te beproeven voor de eeuw, die achter ons ligt, de negentiende. Doch zie, het bleek mij aanstonds onmogelijk, althans voor mijn krachten. Een verwarrende veelheid van onderling sterk verschillende stromingen, bewegingen, denkbeelden en verschijnselen drong zich op. De meeste lieten zich noemen met een woord op -isme: een heel broeïnest van -ismen, zoals socialisme, darwinisme, materialisme, ultramontanisme. Doch niet een eenvoudige reeks van sterke stijlvormen.

Een talloze menigte van belangrijke geesten, maar daaronder geen, die zo onbetwist dominant konden heten als Voltaire en Rousseau voor de achttiende eeuw. Zelfs voor onderdelen van die honderd jaar der negentiende liet zich een gesloten beeld der beschaving nauwelijks samenvatten. Dus liet ik die toeleg spoedig varen, en zei mijzelf: de negentiende eeuw is nog niet rijp voor een historische waardering als tijdperk.

Zij ligt nog niet ver genoeg achter ons voor een alomvademend ver-
gezicht. Die tijd is voor ons nog niet genoeg volkomen afgesloten. Wij hebben nog te zeer onmiddellijk deel aan al wat die eeuw bewoog. Alleen het afgeslotene nu, datgene waarin wij niet onmiddellijk meer met ons eigen leven betrokken zijn, laat de vorming van een waarlijk historisch beeld toe.

Uit deze gedachten over negentiende-eeuwsche beschaving als historisch gegeven is het onderwerp waarmee ik thans tot U kom, als 't ware overgebleven, enigermate als in het bekende geval van de beeldhouwer, die zijn geweldig marmerblok, bestemd voor een meer dan levensgrote figuur, allengs kleiner en kleiner hieuw, tot er een presse-papier overbleef. Denkbeelden en stemmingen van voor honderd jaar. Ik heb dus mijn tijdveld vernauwd tot enkele jaren rondom 1840, en over dat veld wil ik steeds de straalbundel van een zoeklicht laten strijken. En ziet, ook zó beperkt, blijkt zelfs zulk een poging aanstonds nog hachelijk genoeg. Ook in die korte spanne van juist een eeuwgetij krioelt het nog van veelsoortig leven en streven als in de waterdruppel onder het microscoop. Kunnen wij ons tijdvakje een naam geven? Bij voorbeeld het hoogtij van het nuchtere utilisme? Maar de nadagen der Romantiek zou evengoed passen! Het zijn als altijd juist de contrasten, die onzen blik trekken, en in die contrasten moeten wij trachten, den tijd te vatten.

Vooraf een vluchtige blik op den algemene toestand van ons werelddeel en op de uiterlijke gedaante van het leven omstreeks 1839-'40. De periode van het Congres van Wenen tot na het midden der eeuw is, ten spijt van allerlei wrijving en conflict, nu hier dan daar, voor Europa als geheel een der meest ongestoorde der geschiedenis geweest. Juist het jaar 1840 heeft een ogenblik gedreigd, die stabiliteit zeer ernstig te verbreken: de diplomatieke crisis, waarin Thiers de leidende rol speelde, bracht Europa op den rand van een oorlog (tussen Frankrijk en Pruisen). Maar het gevaar werd afgewend, en de grenzen, in 1815 te Wenen getrokken, schenen, behoudens de reeds een feit geworden uitzonderingen, nog

voor lange tijd berekend, om als politiek geraamte van Europa te dienen. De betrekkingen tussen de mogendheden waren, vergeleken met hedendaagse verhoudingen, kalm en hoffelijk, al uitte dit laatste zich niet in voortdurende bezoeken over en weer! In een zeker evenwicht stonden tegenover de drie Oostelijke mogendheden met absoluut monarchale regeringsvorm, Oostenrijk, Pruisen en Rusland, de twee Westelijke, Frankrijk en Engeland in goede verstandhouding. Een der genoemde uitzonderingen was het nieuwe België. Maar ook in dit opzicht bracht juist 1839 rust: de beide delen van het gefaalde Koninkrijk, thans deugdelijk gescheiden, konden zich eindelijk weer uit de perikelen der grote politiek terugtrekken, en zich elk aan hun eigen opbouw wijden.

Het is de tijd, waarin Englands overwicht in de wereld zich bijna dagelijks en vrijwel ongestoord blijft uitbreiden. Het is ook de tijd, waarin de Duitse geest, nog niet in de boeien van een militaire machts-politiek geslagen, de geest zoals hij sprak uit de dichters, uit de wijsgeren, uit muziek en wetenschap steeds luider en schoner mee ging klinken, niet in het staatkundig concert van Europa, maar in het geestelijk concert der beschaafde wereld. Voor een wederzijdse doordringing van Franse en Duitse cultuur zijn de omstandigheden nooit weer zo gunstig geweest als in deze nadagen der Romantiek.

Het was ook de tijd van de eerste spoorwegen. Nu men in onze dagen telkens weer het eeuwfeest van een eerste spoorweg kan vieren, ziet men herhaaldelijk die oudste stoomvehikelen weer afgebeeld: de locomotief op hoge wielen en met nog hoger pijp, die ons meer aan de speelgoed-winkel dan aan het wereldverkeer doet denken, daarachter enige gezellige calèches vol dames en heren. Waarom ontlokken die prentjes ons een glimlach? Wat is er komisch geworden in die eerste, stoutste proeven van het wonderwerk, dat de wereld zou omzetten? Wat wordt er komisch in een voorbijgegangene mode? Denk aan de klederdracht van een eeuw geleden: de uitermate hoge hoeden, de stijve stropdas, waaruit de vadermoorders steken als te zwakke stutten voor een al te deftig hoofd, waaraan de bakkebaard juist uitbot. Het gevoel van belachelijkheid, dat de uiterlijke gedaante van een verleden soms in ons opwekt, moet ons een waarschuwing zijn, het beeld op dieper dingen te baseren. De vragen die voor ons oprijzen zijn: Wat occupeerde de geesten? Waarvan sprak men? Waarmee dweept men? Waarnaar streefde men? Hoe zag men de wereld? Wat vond men schoon? Hoe wijzigden zich de ideeën, de staat,

het recht? Of nog concreter en bepaalder: welke grote werken ontstonden? Wat en hoe bouwde men? Op welk punt waren kunst en wetenschap, theologie en wijsbegeerte aangekomen?

Weest gerust: ik hoop het 'qui trop embrasse mal étreint' in het oog te houden. Ik zal enkele grepen doen, een enkele toets aanleggen, om het type, het karakter van het tijdsgewricht enigermate te vatten.

Evenwel, nog staat ons een vraag van methodische aard in de weg. Wil ik een persoon *in* zijn tijd begrijpen (en hoe kan men hem anders begrijpen?) dan is zeer zeker zijn afstamming, de tijd van zijn geboorte, zijn opvoeding, voor mij als inleiding van groot belang, maar zijn tijd, zijn milieu, dat zijn de jaren en de omgeving, waarin hij op volle kracht werkte en handelde, waarin zijn persoonlijkheid zich geheel ontplooid had. Aan zijn historische figuur heeft het lichaam en de sluimerende geest, waarmee hij ter wereld kwam, maar in geringe mate deel. Wil men nu niet een enkele mens maar een ganse tijd in het oog vatten, dan geldt een dergelijke onderscheiding. Wat kenmerkt een bepaald tijdvak? Het antwoord schijnt van zelf te spreken: een tijdperk staat gekenmerkt door de werken van de geest (ook gewelddaden en geloofsvervolgingen zijn tenslotte negatieve werken van de geest) die daarin het licht zagen. Doch hier geldt een voorbehoud. Verleden zaterdag werd op tal van plaatsen het feit herdacht, dat op 7 januari 1839 in de Académie des sciences te Parijs de beroemde natuurkundige Arago de mededeling deed, dat het zekeren Daguerre was gelukt, langs chemische weg door de lichtwerking afbeeldingen op te nemen en vast te leggen. Het was de geboorteaangifte der fotografie, die thans in de samenleving een functie vervult, zo belangrijk en zo algemeen, dat onze dagelijkse gemeenzaamheid met haar werken ons haar ongeëvenaard gewicht over het hoofd doet zien.

Nu zal niemand de tijd van 1839 die der fotografie noemen. Het feit van haar uitvinding is met vele andere feiten samen typerend voor die tijd, maar zij zelf, als cultuurverschijnsel, is het niet. Neem een ander voorbeeld. Omstreeks 1840 ontstonden de geschriften van de Deense denker Sören Kierkegaard. Hij bleef buiten Denemarken onbekend, totdat niet veel eerder dan 1900 de tijd rijp geworden was voor zijn invloed. Of nog een derde voorbeeld, het impressionisme in de schilderkunst dateert van Manet in zijn latere werken en van Barbizon. Maar reeds omstreeks 1840 schilderde Turner in de woeste avondschemering van zijn lang leven die verbijsterende thuisreis van het schip *Téméraire* en dat

‘Regen, stoom en snelheid’, waarin een fantastisch impressionisme zich paart aan een visionair romantisme met een kracht, waarin de beide termen breken. Toch zal niemand die tijd, waarin Ingres en Ary Scheffer nog de boventoon voerden, die van het impressionisme noemen.

Het is een echt dilemma. Men wilde de tijd uit zijn werken begripen, en de werken uit hun tijd. Goed, maar dan toch uit het hoogste en oorspronkelijkste wat die tijd voortbracht! De dominanten van de tijd, dat zijn de grote scheppende geesten. Doch hoe dikwijls zijn zij in den tijd, waarin zij schiepen, nog niet begrepen! Hoe dikwijls kwam *hun* tijd eerst nadat het geslacht van hun natuurlijke tijdgenoten, met henzelfen, was heengegaan! De tijd, waarin zij leefden, kende hen nog nauwelijks, en leefde zelf niet uit hun geest. De grote vinders van het nieuwe, – altijd wel te onderscheiden van de kleine vinders van de nieuwigheid, – zijn hun tijd vóór. Het publiek daarentegen, het algemene beschaafde publiek, als men wil, moet noodzakelijk bij de geest der scheppende groten achter zijn. Niet alleen uit bekrompenheid, traagheid van begrip of zucht tot behoud. De discrepantie tussen de algemene tenor van een tijd en de geest van het nieuwe dat er in kiemt, zit veel dieper. Iedere tijd leeft voor een belangrijk deel uit de geestelijke voorraden van het verleden, en moet dit doen, op straffe van zijn cultuur prijs te geven. Al waren wij nog zo overtuigd van de voortreffelijkheid van het hedendaagse, bij voorbeeld het surrealisme of de atonale muziek, zodra wij terwille daarvan afstand deden van Rembrandt of van Beethoven, zouden wij een verarming der cultuur bewerkstelligd hebben, die ons het geestelijke leven zou kunnen kosten.

Het kan een ogenblik schijnen, alsof de slotsom, dat niet de grootste geesten onvoorwaardelijk een tijd typeren, een andere na zich moet slepen, als zou dus een tijdperk getypeerd worden door de middelmaat van zijn geestelijke productie en consumptie. Al ons historisch besef verzet zich tegen zulk een conclusie. Wat ons in een tijd belang inboezemt, althans als beschaving, – want het geval wordt heel anders, wanneer men spreekt van economische of sociale geschiedenis, – zal altijd weer zijn dat wat uitsteekt, en hoe verder de tijd achter ons komt te liggen, hoe meer de grauwe middelmaat in vergetelheid verzinkt, statistisch materiaal, meer niet, zodat alleen de toppen zichtbaar blijven. Hier evenwel scheiden zich de wegen van de geest, die louter op bewondering en genieting uit is, van die, die historisch wil verstaan. De laatste kan niet bij voorbaat alles buiten zijn aandacht werpen, wat hem middelmatig of onbeteke-

nend schijnt. Hij wil zien welke trekken de zwakken aan de sterken verbinden. Hij moet naast het allergrootste ook gemiddelden zien te verstaan. Hij moet zijn aandacht ook wijden aan gangbare meningen, ijdele conventies, vooroordelen van de dag. Hij moet kennis nemen van smaak en wansmaak beide. En zodoende zal zijn gezicht op een tijd bepaald blijven, zoals wij het al eerder zeiden, door voortdurende contrasten.

Onze historische voorstellingen nemen eigenlijk altijd, het zij ons meer of minder bewust, hun vorm aan door contrastwerkingen. Athene wordt ons eerst begrijpelijk in het contrast met Sparta, Rome door de tegenstelling Griekenland, Plato door Aristoteles, Luther door Erasmus, Rembrandt door Rubens. Het is geraden, om ook in ons geval *in* den tijd zelf de tegenstellingen te laten spreken, waarin wij die trachten te verstaan. Maar die tegenstellingen zijn niet bij voorbaat paarsgewijs gerangschikt. Zij overstelpen ons in hun bonte veelsoortigheid en tegenstrijdigheid, het is een gewoel zonder orde, en wij moeten met forse hand ingrijpen, om eindelijk, – het duurde reeds te lang – uit de vage verte der algemene beschouwingen in het domein der zichtbare beelden te treden.

Ziehier dan als eerste aspect dat contrast, dat ik reeds even aanduidde: de tijd rondom 1840 is tegelijk die van den meest nuchtere, prozaïsche nuttigheidszin, en van de dwepende romantiek. Daarnaast verheft zich terstond een ander contrast van nog tastbaarder aard. Het is tegelijk de tijd van de breedste burgerlijke zelfvoldaanheid en van de in felle vormen optredende sociale misnoegdheid. De beide contrasten, heteroog van aard, dekken elkander in gene dele. Wij zullen het aanstonds zien.

Het is dus, gelijk gezegd, de tijd van de zegepralende bourgeoisie van het Juli-Koningschap, de gulden tijd van de hogere mercantiele klasse, nu bevrijd van de druk, waaronder tijdens het Ancien Régime adel en kerk haar hadden omlaaggehouden, en nog weinig of niet in haar economische bewegingsvrijheid belemmerd door staatsinmenging of sociale wetgeving. Gedragen door de eerste verrukkingen over de nieuwe techniek en door de vergoding van de materiele vooruitgang, voelen de bankier, de koopman, de industrieel zich de koningen der eeuw. Nut en welvaart zijn de algemeen beleden idealen. Een harteloze prozaïsche leegheid verbergt zich achter breedspakige rhetoriek en galmende phrase. Ons eerste aspect op het tijdvak schijnt zich te willen verbinden met de herinnering aan dorre kille staalgravuren, aan gietijzeren ornamenten van een verstijfde architectuur, die of in de volkomen prijs-gave van elk

decoratief element, of in onbeholpen nabootsing van gothieke vormen haar gemis aan stijl ten toon spreidt.

Hier echter een waarschuwing. Het is al te gemakkelijk, een aantal trekken, die ons mishagen, samen te schikken en op zulk bewijsmateriaal een tijdperk te veroordelen. Wij blijven verantwoordelijk voor een juiste bijeenstelling van de gegevens en voor een billijke verdeling van lof en blaam, op grond daarvan, – als dan in beginsel lof en blaam tot het emplot van de historicus mogen behoren. Het beeld van ons tijdvak verandert, zodra wij het oog richten op andere trekken, bij voorbeeld op de wetenschap. De groei van natuurwetenschap en machinale techniek gaat gestadig voort, maar in dit opzicht vormt de tijd rondom 1840 niet een bijzondere episode, doch slechts een schakel in een keten. Eerder zou men in de ontwikkeling der historische wetenschappen een bijzonder type aan dat tijdperk kunnen toekennen. Het is de tijd, waarin al die jonge, nieuwe takken van cultuurwetenschap die omstreeks het begin der eeuw waren opgekomen, in hun eerste volle bloei staan: de gebroeders Grimm zijn in hun volle kracht, Ranke is nog in zijn opgang, de historische rechtsschool beheerst het veld, op het gebied van middeleeuwse geschiedvorsing liggen de bronnen en de stof van onderzoek nog voor 't grijpen, hetzelfde geldt van de taalwetenschap en de literatuurgeschiedenis, terwijl op al die gebieden kritiek en methode steeds fijner worden uitgewerkt. Aan deze kant van de beschaving van het tijdperk heeft buiten kijf Duitsland het grootste aandeel gehad.

Evenwel, voor de algemene beschouwer wordt het beeld van de tijd niet bepaald door deze hoogst gewichtige, maar niet in ieders oog vallende feiten op het gebied der wetenschap. Waar het, zoals voor ons, op typeren aankomt, is de kunst als middel en maatstaf veel belangrijker. Het is nu eenmaal de late vergelding voor de kunstenaar, bij zijn leven zo dikwijls miskend, dat voor het nageslacht zijn werk bovenal de stempel blijft drukken op zijn tijd. Wij zien, tenzij ons speciaal veld van kennis onze blik elders heen richt, het beeld van een tijd altijd weer in hoofdzaak door het medium van zijn kunstprestaties, door zijn dichters en schilders. Zoals zij de wereld rondom hen zagen, zoo zien wij in eerste instantie die voorbijgegangene wereld ook.

Hier geldt echter een onderscheid, dat men niet moet verwaarlozen. De beeldende kunstenaar behoudt een sterker werking op de visie der nazaten dan de dichters en schrijvers, althans voorzover het jongere tijd-

perken betreft. Neem enige representatieve vertegenwoordigers van de kunst van ons tijdperk, en ge zult mij toegeven: voor honderd van de nu levenden, die nog geboeid worden door Ingres of door Delacroix, zijn er misschien tien, die nog wel eens in Lamartine of De Musset lezen. Kijken is nu eenmaal gemakkelijker dan lezen, en onze eigen tijd schijnt het er soms op gemunt te hebben, ons het lezen voor het kijken af te leren. Laat ons trachten, hier de gevaren van zulk een eenzijdig visueel gezichtspunt te vermijden.

Wij spraken terloops van de tegenstelling tussen de nuchter-utilitaire en de dwepend- of fantastisch-romantische neigingen, die die tijd kenmerken. Nauw verwant met dat contrast scheen dat andere van de zelfvoldane burgerlijke levenshouding tegenover felle sociale en politieke opstandigheid. Het zijn niet in de laatste plaats deze sentimenten, die het motief hebben geleverd voor de letterkundige en picturale uitbeelding van die dagen. Haat en spot tegen de gezeten bourgeoisie hebben de pen van Daumier bestuurd. Balzac heeft de kleuren van het overvol palet, waarmee hij al de splendeurs en misères van zijn tijd schilderde, eveneens geput uit zijn afkeer van het burgerlijke. Een ogenblik kan de gedachte opkomen, als zouden de beide contrasten zich tot een evenredigheid laten verenigen, waarin burgerlijk zou corresponderen met nuchter-utilitair, en opstandig met romantisch: hier de bourgeois, daar de kunstenaar, hier de dichter, ginds de banausen.

Zien wij nader toe, dan blijkt zulk een al te eenvoudige scheiding in bokken en schapen geenszins op te gaan.

Men kan wellicht weinig figuren zo representatief voor hun tijd noemen als Lamartine voor die, waarvan wij spreken. Uit dat feit wordt ons meteen duidelijk, hoe ver wij van die tijd verwijderd zijn geraakt. Want wat zegt Lamartine ons nog? Wie verplaatst zich nog met overgave in die sfeer van vage poëtische weedom, van zachte, zwevende zwaarmoedigheid, waarin Lamartine ons laat wegdrijven? Het is meestal een kwaad teken, als men een dichter al te gemakkelijk leest, voor de dichter wel te verstaan, al kan het ook aan de lezer liggen. Lamartine leest men zo moeiteloos als proza. Het is een eindeloos spelevaren in schemering of maanlicht op de kabbelende wateren der Romantiek. Het rythme is effen, het accent is zwak, de spanning gering, het natuurbeeld dat het décor vormt, is dikwijls banaal, en bleke allegorie en rhetorisch proza doen nog dienst als logische structuur van deze lyriek. Neen, deze

poëzie, eens zo hoog geroemd, heeft voor ons haar glans verloren. En toch, en toch: wat Lamartine in het woord heeft willen uitdrukken: zijn inspiratie, zijn visie, zijn levensgevoel, het was hetzelfde wat Chopin gegoten heeft in zijn muziek, die tot ons nog zo onmiddellijk spreekt als ooit tevoren. Om het paradoxaal uit te drukken: om Lamartine te waarderen moet men naar Chopin luisteren. De musicus heeft het goed: niet gekluisterd door de voetboei van het woord, heeft de tijd geen vat op hem.

Lamartine belijdt, als bijna al zijn tijdgenoten-dichters, de voorliefde voor de hartstochtelijken, de hevigen, de ontwortelden en de teugellosen, die voorliefde die sedert Byron voor de lyricus min of meer obligaat was geworden. Is hij daarom in te lijven in het kamp der opstandigen? Neen, zelfs niet om het feit, dat de Februari-revolutie hem tijdelijk aan de spits zou brengen van een revolutionnair bewind. Een scheiding in burgerlijken en anti-burgerlijken gaat voor hem volstrekt niet op, zij heeft met het wezen der lyriek niets te maken; er is geen scheiding in twee geestelijke kampen, waar de romantische dichter bij de opstandigen, en de nuchtere utilist bij de bourgeois zou staan.

De lyrische bezieling staat buiten en boven de schematische en ietwat bedrieglijke onderscheiding in maatschappelijke of culturele groepen. Ik zou de stelling willen wagen, dat in het tijdperk dat ons bezighoudt, enige van de zuiverste uitingen van het lyrische gevoel in de klein-burgerlijke sfeer hun stof en thema hebben gevonden. Om zulk een stelling te staven wilt ge mij wel toestaan, de term lyrisch hier in een buitengewoon wijde zin te gebruiken, zodat beeldende kunst er evengoed onder kan vallen als poëzie en muziek. Voorts waag ik een beroep op Uw letterkundige waardering. Wij spraken daar van Lamartine. Zoudt ge met mij bereid zijn, de hele Lamartine met de Nachten van De Musset erbij, te geven voor een enkel lied van Josef von Eichendorff? Ik denk aan die twee die door Schumanns toonzetting aan iedereen bekend zijn: Es war als hätte der Himmel... en: Über'm Garten durch die Lüfte...

Het is misschien tevens een beroep op Uw Germaanse aard, want, hoe afkerig ik ook ben van hedendaagse ras-theorieën, en hoe ongaarne ik in termen van bloed- en volksgemeenschap denk, in de vatbaarheid voor poëzie spelen deze dingen mede. Franse romantiek en Duitse romantiek, dat zijn twee essenties in het gebied van de geest. Gelukkig de Nederlander die krachtens de wasdom van zijn cultuur, beide kan ver-

staan. Deze late Duitse romantiek nu put haar bezieling uit twee schijnbaar ver uiteenliggende sferen: uit een gedroomd middeleeuws verleden van heldendom en minnezang of uit het klein-burgerlijke leven van alle dag. Laat voor beide een schilder als vertegenwoordiger dienen: daar Moritz von Schwind met zijn Ritter Kurts Brautfahrt, de bijna weke en zoete, maar echtdichterlijke verbeeldingen, van ridder en sprookjeswereld; hier Karl Spitzweg, van wien ge U wellicht de dichter in het dak-kamertje herinnert. Het is pure Biedermeier, zoals men het later zou noemen, het is het Spiessbürgertum, geïdealiseerd en geantikiseerd, in beeld gebracht. Spitzweg was een der stichters van de 'Fliegende Blätter', die eenmaal hoe dan ook, een stijl- en cultuurfactor voor Duitsland zijn geweest. Naar mijn mening is het poëtisch gehalte in de uitbeelding van het kleinburgerlijke zeker niet geringer te achten dan in die van de middeleeuwse illusie. En nu wil ik naast de schilders als Spitzweg en Kersting het lied van Eichendorff en van Schumann zetten, en bij die groep van de poëtische weergave van het kleinburgerlijke sluiten zich voor mij dan nog twee andere namen aan: die van Hans Christian Andersen in de beste van zijn z.g. sprookjes, en die van Charles Dickens in een belangrijke zijde van zijn talent. En in deze poëzie van het kleinburgerlijke is mijns inziens een zeer markante trek van het tijdperk tussen de Juli- en de Februari-revolutie weergegeven.

De scheiding in burgerlijk en anti-burgerlijk, die de negentiende-eeuwse letterkundige critiek met evenveel nadruk als de maatschappijleer van links heeft willen doorvoeren, en waarbij dan de burgerlijke helft bij voorbaat de banvloek der Muzen meekrijgt, is welbeschouwd een tamelijk snobistisch bedenkfel. De volheid van het menselijke leven beantwoordt niet aan zulke grove middelen van historische registratie. Onwillekeurig denk ik hier aan de regels, waarmee De Musset verzet aantekende tegen een woord van Sainte-Beuve, dat luidde:

'Il existe, en un mot, chez les trois quarts des hommes, un poète mort jeune à qui l'homme survit.'

De Musset antwoordde:

'Tu l'as bien dit, ami, mais tu l'as trop bien dit.'

En hij verbeterde:

'Et souviens-toi qu'en nous il exista souvent
Un poète endormi toujours jeune et vivant.'

Laat ons ook in vroeger tijdperken deze laatste altijd zoeken, waar hij ook schuilen mag.

Wij roerden een der karakteristieks te zijden van de late Romantiek en van het romantisme in het algemeen aan, toen wij daareven spraken van haar literaire of picturale vormgeving aan een fantastisch middel-eeuws verleden. Dit punt kan ons nog verder tot maatstaf dienen voor het bepalen van de kenmerken van ons tijdsgewricht. Hier geldt bijna een: zoveel geesten zoveel beelden. De conceptie der Middeleeuwen verschiet al naar men te doen heeft met de dichter of met de schilder, met de geschiedschrijver of met de historische roman, met de katholiek of met de liberaal, en tenslotte met de Duitser, de Fransman of de Engelsman, om van individuele verschillen tussen de scheppende geesten nog niet eens te spreken. Welk een afstand is er bij voorbeeld tussen de verbeelding der Middeleeuwen in de Duitse schilderkunst enerzijds, hetzij men denkt aan de academische bloedeloosheid der z.g. Nazareners, of aan de kleurig-idyllische fantasie van Von Schwind, en het Middeleeuwbeeld, dat oprijst uit de Franse letterkunde. Het is een merkwaardig feit, dat, terwijl bij de Duitsers het kerkelijke en het nationale moment overwegend de visie op de Middeleeuwen beheersen, de sterkste Franse herscheppingen van het tijdperk voortspruiten uit geesten voor wie het kerkelijke ideaal niet of weinig telde. Ik denk aan Victor Hugo's *Notre Dâme de Paris*, in 1831 verschenen, en aan de Middeleeuwen in Michelets *Histoire de France*, waaraan hij sinds 1833 werkte. Beide beelden zijn somber, duister, meer afschrikwekkend dan verheerlijkend, en ondanks dat gemis aan besef voor de geestelijke waarden der Middeleeuwen, in hun overweldigende kracht suggestiever voor een juist historisch begrip dan de Duitse verbeeldingen.

Heel eigenaardig is het Engelse mediaevalisme van die tijd. Het beleeft eerst iets later zijn bloei in de schilderkunst der Prerafaëlitien: verfijnd, precieus, ietwat week poëtisch. Omstreeks 1840 spreekt het al uit de gedichten van Tennysons jongere jaren. Tennysons Middeleeuwen is nauwelijks een historische visie te noemen. Het is een ietwat zwakke fantasiesfeer, Koning Arthurs hof gezien door het medium van de ridderroman, zonder sterke lijnen, in een droom- of schemerlicht. Tennyson is de dichter van de smaakvol gekozen onderwerpen met de mooie titels, waarbij de behandeling zelf te kort schiet. Hij kleurt prenten maar schildert niet. Er is meer opzettelijke verbeelding dan bewogen visie, er is een

tekort aan meeslepend rythme, een geringe spanning, teveel schittering van juwelen. Het is poëzie voor de beschaafden. Ondanks het mysterieus verre Keltische milieu, waarin het speelt, is er geen zweem van die specifieke Keltische noot, die U in elk Iers of Schots volksverhaal treft.

Er valt nog één veel concreter herschepper der Middeleeuwen te noemen, die omstreeks 1840 in zijn opgang is: ik spreek van Viollet-le-Duc. In de jaren 1838 en '39 doorkruiste hij Frankrijk, zoals hij het tevoren Italië gedaan had, en vormde zich tot de profeet van de echte Gothiek, in tegenstelling tot het gebrekkige pseudo-gothicisme, dat reeds de gehele Romantiek van haar aanvang af begeleid heeft. Enige jaren later werkt Viollet-le-Duc reeds mee aan het herstel van de Sainte Chapelle, en begint zijn reeks van naar onze smaak al te voortvarende restauraties. Al heeft de latere kunstgeschiedenis zijn opvatting van het wezen der Gothiek verworpen, al beklagt men nu al dat nieuw-oud, wat hij en zijn navolgers gebouwd hebben, al is bij hem de sterke sobere schoonheid van het Romaans te zeer in de schaduw gebleven, toch blijkt Viollet-le-Duc een van de helderste openbaarders van de geest der middeleeuwse kunst en cultuur. Een bouwmeester, die tegelijk geschiedschrijver is en die in kristalheldere stijl zulk een schat van diep inzicht in het verleden, gepaard aan verrassende détailkennis neerlegt in de weerbarstige vorm van twee omvangrijke Dictionnaires, waarvan men de artikels met genot en spanning leest, ik ken geen ander voorbeeld dat ermee ware te vergelijken. Ook deze begrijpt de Middeleeuwen niet van uit het geloof.

De verdieping in de Middeleeuwen kon aan de periode van het romantisme rijke stof, inspiratie, motieven bieden, zij kon tot nabootsing van oude stijlvormen leiden, bevorderlijk voor het opkomen van een eigen tijdstijl was zij niet. De imitatie der Middeleeuwen had niet de pedagogische waarde, die de navolging der Antieken in de herhaalde golven van hernieuwd classicisme voor de Europese beschaving hadden bezeten. Het beeld dat van de Middeleeuwen voor ogen stond, droeg nimmer die klare lijnen, die het beeld der Oudheid voor zo velen telkens weer tot model van schoonheid, wijsheid en grootheid maakten. Aan de conceptie der Middeleeuwen bleef altijd een zeker geestelijk impressionisme verbonden, dat met de trek naar vaagheid, de romantische geest eigen, wel strookte, en dat in zich zelf, het begrip stijl eigenlijk uitsloot.

In hoeverre zijn die nadagen der Romantiek, waarvan wij spreken, tegelijk reeds die van de opkomst van het impressionisme geweest? Ik

sprak reeds even van Turner, wiens impressionisme van zijn laatste jaren ten nauwste aan het romantische verbonden is. Maar ik noemde hem als fenomeen, als voorbode van latere dingen. Al kan men ook ten opzichte van Delacroix en van Daumier van impressionisme spreken, het blijft een feit dat in de schilderscholen, die omstreeks 1840 de boventoon voerden, meer academische wijzen van penseel- of penvoering nog de voorrang hadden. Laat men echter de term impressionisme een ruimere gelding dan voor het picturale alleen, dan is het wellicht geoorloofd, de sporen van zijn opkomst omstreeks 1840 veeleer in de muziek van het tijdvak te vinden. Hier nu schijnt de verbinding der begrippen romantisch en impressionistisch bijzonder voor de hand te liggen. Niet voor alle componisten van de tijd. De grote meesters van de opera: Rossini, Meyerbeer, Auber, zijn het eerste, maar niet het tweede. Hetzelfde geldt, als ik goed zie, voor Mendelssohn, dan op het hoogtepunt van zijn korte, schitterende loopbaan. Is er aanleiding om bij de muziek van Schumann van impressionisme te spreken? Ik moet het antwoord aan bevoegden overlaten, evenals voor Chopin, al zou ik voor hem toch wel een bevestiging verwachten. Zeker is de term van pas voor de drie grote vernieuwers der muzikale ideeën en gewoonten, die allen omstreeks 1840 hun eerste grote werken scheppen of triomfen vieren: Berlioz, Liszt en Wagner, die immers allen op fantastische wijs denteugel vieren aan de strenge regel. Het is in 1839, dat Wagner, op zijn zeereis van Riga naar Londen, zijn *Fliegende Holländer* concipieert, dat werk van zee en storm.

Karakteristiek voor deze omverwerpers van de oude normen is de nadruk, die zij leggen op de toonschildering, op de zogenaamde programmuziek, als hoogste kunstleer door Berlioz, Liszt en Wagner beleden en in praktijk gebracht. De muziek moet dus bepaalde, ook in het woord uitdrukbare bewustzijnsinhouden weergeven, wordt dus in zekere zin ondergeschikt gemaakt aan het woord en aan de logische gedachte. Is het een vervalverschijnsel? Zeker is het, dat in de waardering der nazaten dat programmatische element, dat voor de makers de bereiking van het ideaal betekende, vrijwel heeft afgedaan, terwijl het zuivere melodisch-ritmisch-harmonische al zijn kracht behoudt. Is het toeval, dat van de grote muzikale scheppers van een eeuw geleden degene, die het minst van al zijn muziek aan het woord heeft verbonden (zelfs in de titels ternauwernood) nl. Chopin, het meest onmiddellijk tot ons is blijven spreken, om 't even of men hem hoger of lager schat?

De muziek blijft steeds weer een der meest evocatieve middelen, om ons geest en stemming van een bepaalde tijd in het bewustzijn te roepen. Ik ried U reeds aan, door Chopin heen Lamartine te begrijpen. Chopin als de volkomenste exponent van de stemmingen van 1840, het is een verleidelijke gedachte, al is zij te eenzijdig om juist te zijn. De romantische weedom des dichters in Chopins nocturnes, études, caprices verheven tot die wonderlijk charmerende, navrante smartelijkheid, die ons het al te banaal-macabere van zijn treurmars gaarne doet vergeten.

Is inderdaad de muziek van Chopin karakteristiek te noemen voor de grondstemming van die tijd, dan is die stemming niet blijde of opgewekt te noemen. En dit is zij zeer stellig niet geweest. Ondanks de betrekkelijk ongestoorde politieke rust en vrede, ondanks de in het algemeen stijgende welvaart, ondanks de voortdurende en gestadige vooruitgang van wetenschap en techniek, handel en verkeer, en ondanks de triomf, die men op dit alles droeg, is de grondtoon van de tijd duister geweest. Niet uit de literaire zwaarmoedigheid der romantische dichters valt die conclusie te putten: dat is hoofdzakelijk een aangenomen houding te noemen. In het actieve, hetzij politieke, economische of geestelijke leven zelf ontbreekt veelal de toon van blijde moed en vertrouwen. Zelfs de bourgeois van het Juli-koningschap is niet zo satisfait als zijn haters hem voorstellen. Overal ontwaart men, dan evengoed als nu, bekommering, zorg voor de naaste toekomst van staat of beschaving, angst voor een naderende catastrofe. Dat alles is heel iets anders dan de romantische zwaarmoedigheid, al moeten er banden tussen deze en gene stemming bestaan hebben.

Je suis venu – laat De Musset zijn Rolla zeggen: – je suis venu dans un monde trop vieux, D'un siècle sans espoir naït un siècle sans crainte... Dat is niet de toon van Lamartine. Doch deze toon van moedeloze verwijfeling aan de grondslagen van het leven klinkt niet het luidst. Er is een andere toon, die in tal van geluiden aanzwelt, een duistere toon ook deze, een bittere toon tegen de euvelen der maatschappij, somtijds vol haat en nijd, maar vervuld van de wil, om alles beter te maken. Wij spreken van de vroege phase van het socialisme en communisme.

De naïeve illusie van een van de boom der Rede te plukken heil van deugd, geluk en mensenmin, zoals het de late achttiende eeuw had bezielde, was in de stormen van het Revolutietijdperk en het eerste Keizerrijk bezwaken. In de veiligheid, die de Restauratie scheen te hebben mee-

gebracht, namen de eisen en stelsels tot grondige hervorming der maatschappij vorm aan. Er was een nieuw gezicht gekomen op de noden, waarin een groot deel der mensen in alle landen van Europa leefde. De armoede was in de voorafgaande eeuwen nog altijd min of meer beschouwd onder het aspect van het Evangelie. Sedert de industriële ontplooiing, minder juist omwenteling genaamd, de armoede in de gedaante van een onbeschermd nijverheidsproletariaat in stedelijke centra had opgehoopt, was het pauperisme als probleem voor allen veel zichtbaarder, en voor het menselijk gevoel veel schrijnender geworden, dan in de dagen toen een Arthur Young de agrarische armoede in Frankrijk beschreef. Men kon er veel moeilijker dan voorheen de ogen voor sluiten, men kon haar slechter dan tevoren met plaatselijke zorg bestrijden. Een gezonde organisatie der op zich zelf zo veelbelovende industrie, zodat iedereen zijn billijk deel in haar vruchten zou krijgen, dat was het doel, waarin de volgelingen van Saint Simon samenstemden met die van Fourier en uit de verte met de vruchtbare pogingen tot coöperatie van Robert Owen. Vóór 1840 hadden de naïeve proeven van verwezenlijking, die eigenlijk door allen nog in een eenvoudige coup de main werd gezocht, reeds grotendeels afgedaan. 1839 was het jaar, waarop in Engeland de eerste proeve volgde, in de stijl van het Engelse parlementaire leven: de eerste monsterpetitie van de Chartisten, waarvoor het Britse staatslichaam even ongevoelig bleek als voor de herhaling in 1848, waaraan het chartisme bezweek. 1839 was ook het jaar van dat kunstig misleidende geschrift, waarmee Louis Bonaparte zijn pad naar de dictatuur plaveide, de *Idées napoléoniennes*. In 1840 joeg de nog onbekende Proudhon met zijn geschrift 'Qu'est-ce que la propriété?' en het antwoord dat hij daarop gaf, de bezittende klassen de doodsschrik op het lijf. De praktijk der staatkundige vrijheid en gelijkheid, die de Revolutie gebracht had, deed hoe langer hoe meer de maatschappelijke ongelijkheid gevoelen en beklagen. Allerlei geesten zinnen op het middel om tot een billijke verdeling van goederen en levensgenot te geraken. Het ene stelsel na het andere wordt opgebouwd; Saint Simon, Fourier, Cabet, Louis Blanc. Op één punt lopen de systemen sterk uiteen: zal in de heilstaat de vrijheid of de gelijkheid bovendrijven? Want het wordt duidelijk, dat zij elkaar in de grond uitsluiten, daar de gelijkheid om onverstoord te blijven, dwingende organisatie eist. Terwijl in het systeem der Saint Simoniens de vrijheid te loor gaat, willen zowel Louis Blanc als

Proudhon er de hoeksteen van maken. Er zijn er ook, die, wars van theorie en systeem, de gewelddadige sociale revolutie met alle middelen die hun ten dienste staan, ijverig voorbereiden. Het zijn de communisten uit de leerschool van Babeuf, zonder veel andere organisatie of plan dan de romantisch getinte middelen van de geheime clubs, de samenzwering, de aanslagen en het straatoproer. Maar juist dezen zijn het, die in brede kringen der burgerij die stemming van beklemmende vrees teweegbrengen voor de naderende sociale revolutie, zoals die uit Heines Parijse brieven spreekt.

Onder al die stemmen, die om verbetering der maatschappij roepen, zijn er enkele, die anders klinken dan het koor, dat met aardse middelen het stoffelijke heil verwezenlijkt wil zien. Een ervan is de roepstem van De Lamennais. Zijn *Paroles d'un croyant* spraken van andere dingen dan de kunstige programmen der vroege socialisten. Op wijsheid, recht en liefde wil hij de *Fraternité chrétienne* zien opgebouwd, waartoe de maatschappij moet inkeren. Een ander geluid is dat van Thomas Carlyle. Niemand wellicht heeft zo fel bijna al de heersende meningen van zijn tijd te licht bevonden en verworpen als Carlyle. In 1840 gaf hij zijn lezingen over Helden; Sartor Resartus en zijn Franse Revolutie waren reeds eerder verschenen. Carlyle, die in Frankrijk nauwelijks is gehoord, ziet overal in het leven van zijn tijd de onoprechtheid, de kwakzalverij, zoals hij het noemt. Staatkunde, bedrijf en wetenschap van zijn dagen zijn hem een gruwel. Zijn afkeer strekt zich uit van de plutocraten tot de revolutionairen. Hij minacht de economische wetenschap, waar de tijd op bouwt. Tegen Bentham, tegen het socialisme, tegen Comte, tegen bijna alle gedachtenstromingen van zijn tijd, zelf vol tegenstrijdigheden, vindt hij zijn kracht in die onmiddellijke aanraking met het metaphysische, die elk woord van hem doordringt. Ook Carlyle leeft in de verwachting van een catastrofe, die eerlang aan Englands grootheid een einde zal maken. Een uitweg wijst hij niet, en zijn profetische declamatie vermoeit tenslotte, zonder andere werking dan die van een uitzonderlijk hoog metaphysisch moralisme achter te laten.

Zo besluiten wij onze ietwat vagebonderende beschouwingen over dit honderdjarig verleden met duistere stemmingsbeelden. Er ligt altijd een zekere forcering van de gegevens in, als men van den enen tijd als groot of gelukkig, of krachtig spreekt, in tegenstelling met andere, die dat alles niet zouden zijn. Maar de indruk blijft toch, dat zulke positieve qualifi-

caties op die jaren, die wij in het oog vatten, weinig passen. Er is in het algemeen een zekere neiging bij onze tijdgenoten, om op de negentiende eeuw neer te zien. Men acht haar duf, stijf, smakeloos, hol of hypocriet. Achter zulke geringschattende oordeelvellingen zit meestal allereerst een verregaande onwetendheid. De negentiende eeuw lijdt bij ons twintigstee-eeuwen aan die reactie, die in het menselijke leven geldt van een generatie op de haar voorafgaande. Een verleden van een eeuw is nog niet ver genoeg, om de bezonken bekoring van het oude te hebben verkregen. Het doet nog aan als enkel ouderwets. Het verlangt, met sympathie genaderd te worden, eer het in zijn echte waarde voor ons opengaat.

Tenslotte: het wonderlijke bestel, waarin wij leven, en dat wij onze beschaving noemen, is sedert honderd jaren ongetwijfeld in vele opzichten hoog gestegen boven het peil, dat de schaal van 1840 aanwees. Wij kunnen meer, wij kennen vele dingen beter, wij hebben inderdaad enkele toestanden of verhoudingen, die de wereld van 1840 ontsierden, verbeterd. Maar men moet toch wel zonderling verblind zijn, om te kunnen menen, dat de eeuw van het gasmasker, met die varkenssnuif van haar eigen schande voor haar aangezicht, veel reden zou kunnen hebben, om op welke dan ook van de haar voorafgaande eeuwen smalend neer te zien. De ergste tekortkomingen van de samenleving van een eeuw geleden zinken in het niet bij de openlijk beleden onmenselijkheid en de ten troon verheven leugen van onze tijd. Er is meer aanleiding, ons te spiegelen aan datgene, wat voor honderd jaar beter was dan nu, dan ons te verheffen op het weinige, waarin wij die tijd waarlijk overtroffen hebben.

CULTUUR

Over vormverandering der geschiedenis¹

De titel van mijn mededeling vereist enig commentaar. Wat wens ik te verstaan onder vormverandering der geschiedenis? Een twaalfal jaren geleden heb ik mij gewaagd aan een proeve van definitie van het begrip geschiedenis, in een mededeling in onze vergadering,² die vervolgens is opgenomen in mijn bundel *Cultuurhistorische Verkenningen*, 1929, en in Duitse vertaling in *Wege der Kulturgeschichte*, 1930, om in 1936 enigermate omgewerkt in het Engels te verschijnen in de feestbundel voor Ernst Cassirer.³ Ik laat thans de waarde van die proeve van bepaling geheel in het midden. Stond ik opnieuw voor de taak, ik zou wellicht tot een belangrijk afwijkende formulering komen. Het ligt nu eenmaal in de aard van definitie van het inexacte, dat zij nimmer exact en dus nimmer geheel bevredigend kan uitvallen. Het enige punt, waar ik thans aan vasthouden en bij aanknopen wil, ligt daar, waar ik de geschiedenis een geestelijke vorm noemde, d.w.z. een vorm, waarin de geest een domein, dat binnen zijn bereik ligt, zij het een schat van waarheid of van schoonheid of van kennis des goeds en des kwaads, in bezit neemt en vasthoudt. Zulke geestelijke vormen zijn ook de literatuur, de muziek, de wijsbegeerte. Ik weet wel: het woord vorm bergt in zich een schier onafzienbare verscheidenheid van betekenis. Ik wil zelfs geen poging doen, zijn diepten van betekenis hier te peilen, en houd mij aan twee der meest voor de hand liggende betekenissen in het dagelijkse spraakgebruik, wanneer ik voortga te constateren: de geschiedenis *qua talis*, als geestelijk product in het algemeen, *is* een vorm van kennis; maar bovendien: de geschiedenis als bepaalde verbijzondering van het algemene begrip, dus als stuk geschiedenis, als geschiedenis van een land of van een tijd of van een persoon of van een gedachte, *heeft* ook een vorm. Hier wordt dus vorm in een geheel andere zin gebruikt, nl. in die van gedaante. Hier betekent het, dat het geestelijk product geschiedenis van het Romeinse Rijk of van de stad Amsterdam een hoedanigheid heeft, die haar van alle andere

geschiedenissen onderscheidt, een eigen vorm, terstond herkenbaar voor de historiekenner.

Tracht men die vorm nader te omschrijven, dan resulteert allereerst een uiterst vage uitspraak: de geschiedenis van Amsterdam is een onbepaalde hoeveelheid noties aangaande bijzonderheden, die in de beschikbare bronnen en verhandelingen ligt uitgespreid. Zij ligt daar als erts in een berg, toegankelijk voor de onderzoeker of de lezer door de arbeid, die hij er aan besteden wil. Dit geheel van kennis, dat men de geschiedenis van Amsterdam noemt, is in beginsel slechts *in potentia* aanwezig, evenals het erts potentieel metaal is. Het is niet datgene, wat een bepaald geleerde van die geschiedenis weet of weten kan, maar datgene, wat een zekere gemeenschap in een zekere tijd van die geschiedenis beheerst. Dat geheel van kennis is bovendien op geen enkel ogenblik hetzelfde en in geen enkele individuele geest constant of afgesloten.

Nu moge men strikt logisch redenerend met deze erkenning van het potentieel karakter der geschiedkennis genoeg nemen, aan de levende werkelijkheid van ons geestesleven voldoet zij niet. Wanneer wij zeggen, dat de geschiedenis van Rome een vorm heeft, bedoelen wij nog iets anders dan zulk een nuchtere constatering van een intellectuele mogelijkheid van kennis. Wij bedoelen, dat die geschiedenis een kenbare gedaante, een duidelijke gestalte heeft, dat zij zich aan ons vertoont, zich manifesteert in figuren, in beelden. Met deze beide laatste termen: beelden of figuren hebben wij evenwel, eer wij het wisten, in ons logisch denkapparaat het esthetische paard van Troje binnengehaald, dat wij niet weer kwijt worden. Of is er nog een middel om het buiten onze muren te houden? Zijn inderdaad die termen beeld en figuur onafscheidelijk van en onmisbaar in elke geschiedenis? Het loont de moeite even te onderzoeken, wat wij eigenlijk onder dat woord beeld verstaan. Zeker is het vooreerst, dat het gebruik van het woord beeld in de wetenschappelijke terminologie sedert een dertigtal jaren enorm is toegenomen. Toen ik het in mijn intrede aan de Groningse universiteit in 1905⁴ herhaaldelijk op het wezen van onze geschiedkennis toepaste, was het in de methodologische literatuur nog nauwelijks gebruikelijk. Nu spreken wij, niet zonder sterke invloed van Duitse wetenschapstaal, onbeschoemd van wereldbeeld, natuurbeeld, geschiedbeeld en wat men wil. Wat houdt dat woord beeld, dat wij zo geredelijk gebruiken, eigenlijk in? Hoeden wij ons bij dat gebruik voldoende

tegen het altijd dreigende gevaar, dat onze geest in de voetangels der woorden valt? Dat woord beeld behelst de voorstelling, alsof wij het als beeld bestempelde object zien als een samenhangend zichtbaar geheel, als een esthetische 'vorm'. Alsof de handelingen en lotgevallen en wezenstrekken en stemmen van de milliarden gestorvenen en het gruis van de verstoven bouwwerken zich voor ons verdichtten tot een aanschouwde werkelijkheid, alsof het woord van Michelet levend werd: 'l'histoire c'est une résurrection'. Of is het fictie en illusie wat zich achter dat woord beeld verbergt?

Is het waarlijk zo poëtisch gesteld met onze geschiedkennis? Moeilijke vraag. Aan de ene kant is het waar, dat onze noties van het verleden, ook van het geringste onderdeel van een gebeuren of van een toestand, zich voortdurend verliezen in diepten van esthetische aanschouwing, waarvoor geen poëtische qualificatie te hoog of te overdreven is. Iedereen kan het aan zich zelf beproeven: denk u maar eens goed in in een willekeurig voorval uit uw geschiedkennis, en ge zult hele verschieten van bloeiende verbeelding, onomlijnd, onuitgedrukt, zien verschijnen achter de nuchterste feitelijkheden. Aan de andere kant is het niet te ontkennen, dat op allerlei wijzen en elementen van geschiedkennis dat woord beeld, goed doordacht, nauwelijks van toepassing is. Overziet men zijn historische inventaris, dan blijkt spoedig, dat het begrip beeld, verstaan als waarneembare voorstelling van een samenhangend geheel, voornamelijk bij zekere bepaalde hoofdstukken der wereldgeschiedenis het meest op zijn plaats is. Een beeld in de volle zin des woords kan men hebben van de Perzische oorlogen, van de Franse Revolutie of van Napoleon. Het spreekt van zelf, dat voor iedere grondige kenner van een bijzonder historisch onderwerp de stof daarvan in meerdere of mindere mate dat echte beeldkarakter, of zal men zeggen die volle verbeeldingsinhoud, zal aannemen, naarmate de rijkdom van zijn gedetailleerde voorstelling aangaande de feiten overvloedig is. Hier schuilt echter een gevaar van misverstand. Onze tijd, overvoerd als hij is met reproducties van afbeeldingen van al wat zichtbaar is, is zo gedrenkt in levendige voorstellingen van oude kunst, dat men dikwijls onwillekeurig zijn schraal en gebrek-kig historische beeld van een bepaalde periode half onbewust aanvult met herinneringen aan kunstwerken, zonder dat zich daarmee de eigenlijke historische kennis, d.w.z. de voorstelling van hoe het was en hoe het gelopen is, belangrijk uitbreidt of verdiept.

Om kort te gaan, het blijft steeds van geval tot geval problematiek, in hoeverre de term historiebeeld adequaat is aan de wijze van kennen, die aan het subject eigen is.

Hoe nu, indien wij eens voor die term geschiedbeeld de minder modernistische, van ouds gangbare van geschiedverhaal in de plaats stelden? Let wel, ook daarmee blijven wij bij onze vraag naar de vorm der historie. De geschiedenis zou dan de vorm dragen van een verhaal, een *relatio*. Op het eerste gezicht schijnt zij inderdaad in die benaming veel vollediger en gemakkelijker op te gaan dan in het toch altijd ietwat geforceerde begrip beeld. Alleen dringt zich bij nadere overweging de twijfel op: is de benaming het geschiedverhaal niet een overblijfsel uit vroegere tijdperken van geschiedbeoefening, toen inderdaad haar ganse stof nog gedrapeerd placht te zijn in een rhetorisch kleed, toen de historie nog nauwelijks een wetenschap te noemen was, toen haar professie nog nauw verbonden was met welsprekendheid en poëzie en haar product in hoofdzaak een statisch karakter droeg, nl. dat van een kant en klare weergave van wat de overlevering bood? Het genie van de auteur mocht een hemelsbreed onderscheid teweegbrengen tussen Herodotus en Thucydides, tussen Polybius en Livius, allen gaven inderdaad hun onderwerp als verhaal, en zo geldt het nog van Villani en Machiavelli, en nog van Voltaires Charles XII en in zekere zin van Macaulays geschiedenis van Engeland of van Motleys *Rise of the Dutch Republic*.

Op de moderne wetenschappelijke behandeling van een willekeurig stuk geschiedenis is daarentegen in de regel de term geschiedverhaal ternauwernood meer toepasselijk. Tenzij een populaire weergave het uitdrukkelijk oogmerk is, geeft zulk een modern-wetenschappelijke behandeling niet een *relatio* maar een *disquisitio*. Dit neemt volstrekt niet weg, dat het lezen ervan in de hoogste mate een genot kan zijn. De geestesfuncties, waarmee de lezer de schrijver volgt, zijn echter voor een groot deel andere dan die van de klassieke historische apperceptie. Hij begeleidt de auteur met de reacties van zijn kritisch vernuft, hij weegt de argumenten, hij tracht de opvatting te verstaan en aan zijn eigen inzicht te toetsen. En toch, hoe hoger de auteur staat, en hoe levendiger de verbeeldingskracht van de lezer is, des te veelvuldiger zal deze ook ondanks de streng logische bouw der wetenschappelijke monografie niettemin meegesleept worden op de paden van het echte verhaal, dat verwikkeling, spanning en ontknoping kent. Wij spreken hier nog niet eens van de bonte, leven-

dige visie op mensen en dingen, die de historische stof, ook in haar strengste gedaante, de intelligente lezer inboezemt. Ik zou geneigd zijn, aan de geschiedenis, ook in haar wetenschappelijkste vorm, als criterium van haar kwaliteit de eis te stellen, dat zij leesbaar zij. Onleesbare geschiedenis is geen geschiedenis. Die leesbaarheid nu veronderstelt in de stof zelve een element, dat ons onmiddellijk weer buiten het domein van het strikt logische in dat van het esthetische wijst, en dat ik boudweg het episch-dramatische zou willen noemen. Hier rijst de gewichtige vraag: in hoeverre moet men zulk een episch-dramatisch element inherent achten aan de historie? In hoeverre is het van haar onafscheidelijk en voor haar onmisbaar? Het spreekt vanzelf, dat ik niet bedoel een opzettelijk kleden der historie in de epische vorm of een versiering van het verhaal met dramatische of romantische motieven. De vraag is, of geschiedenis als zodanig deel heeft aan de esthetische grondvormen epos en drama. Het springt terstond in het oog, dat dit element in zekere oudere tijdperken der geschiedenis onmiddellijker tot ons spreekt dan in de meer recente.

Niet in alle oudere tijdperken evenwel, zo met name niet in de aller-oudste, waar geschiedenis en oudheidkunde onafscheidelijk worden. Ik voor mij proef bij voorbeeld dat element niet in het weinige, wat ik van de Babylonische geschiedenis weet, – maar het kan aan mijn gebrek aan kennis liggen –, en als ik er iets van zou menen te ontwaren in de Egyptische geschiedenis, dan is het, vrees ik, mijn gezicht op de Egyptische kunst, wat zich in de plaats van werkelijk historisch inzicht schuift. Zeer sterk spreekt zulk een episch-dramatisch element uit de Griekse geschiedenis in de bloeitijd, eveneens, zo ook met gans andere klank, uit de Romeinse geschiedenis, daarna uit tal van tijdperken der middeleeuwen en episoden der nieuwere geschiedenis, totdat voor ons in de negentiende eeuw die klank schijnt te verflauwen. Nogmaals, met dit alles heb ik niet het oog op enige *histoire romancée* van oudere of nieuwere stijl, maar op het feit, dat geen goed lezer een behoorlijk geschreven stuk geschiedenis der Hohenstaufen of van de Republiek Venetië of van de achttiende eeuw in Frankrijk kan lezen, zonder telkens getroffen te worden in zijn episch, dramatisch of romantisch gevoel.

Nu zult ge het misschien naïef vinden, wanneer ik in allen ernst de vraag stel: is dit episch-dramatisch element een eigenschap van het historisch gebeuren, van de historische feiten zelf, of is het een kleur, die onze visie aan het product geschiedenis verleent? Het schijnt immers zo

gemakkelijk, dat element eenvoudig af te doen als een fictie, een opsiering der geschiedenis voor de galerij. Ik voor mij geloof niet, dat de zaak zo eenvoudig is. Ik ben geneigd te menen, dat die oudere tijdperken der geschiedenis inderdaad in zich zelf de factoren hebben bevat, die aan het product geschiedenis die episch-dramatische vorm moesten verlenen, en wat ik hier met name wil trachten aan te tonen, is het verschijnsel van het slinken van dit element in de historie van het jongere verleden en daarmee van de toenemende vormloosheid der recente geschiedenis. De illustraties van mijn betoog zal ik ontlene aan de Amerikaanse geschiedenis. Deze leent zich daartoe mijns inziens hierom in het bijzonder, dat zij voor ons wie in het algemeen Amerika maar weinig bekend is, niet bij voorbaat gekleurd is met de bontste verven van Clio's palet, d.w.z. dat er voor de meesten onzer geen rijk apparaat van geijkte historische verbeelding achter staat. Wij weten er in de regel niet zo heel veel van, wij staan er tegenover zonder bijzondere vooringenomenheid ten gunste of ten ongunste, en brengen derhalve de episch-dramatische visie erop niet reeds in de schooltas mee.

Om u echter te laten zien, dat ik mijn these evengoed aan elke andere recente geschiedenis zou kunnen demonstreren, verzoek ik u, eerst nog een ogenblik uw aandacht te richten op de volgende vergelijking van twee historische gegevens uit moderne tijd.

Er is niet licht een complex van historische gebeurtenissen uit de jongere tijd te noemen, waarop de term beeld, die wij te voren bespraken, zo geredelijk van toepassing is als op de Franse Revolutie. Of ge nu de voorstelling, die u beheerst, hebt geput uit Michelet of uit Carlyle, uit Taine, uit Aulard of uit Madelin, ge ziet het verloop der Franse Revolutie voor u als een reeks van uiterst levendige taferelen. Ook al hebt ge leren twijfelen aan de juistheid van tal van traditionele *détails*, al weet ge, dat Davids schilderij van de Eed in de kaatsbaan uiterst onjuist is, dat Mirabeaus woord tot de groot-ceremoniemeester geenszins vaststaat, en dat hij zelf de legende dienaangaande heeft verfraaid, of dat honderd andere schilderachtige momenten voor de historische kritiek geen stand houden, het zal in u de beeldvoorstelling van het grote complex in zijn geheel nauwelijks aantasten. De Franse Revolutie blijft zich voor u afspeelen als een opeenvolging van uiterst markante, voorstelbare, in zekere zin zelfstandige gebeurtenissen vol menselijke handeling en persoonlijke stempel.

Stel nu daartegenover de Russische Revolutie van 1917-'18. Ik twijfel er niet aan, of het zal mogelijk zijn, ook van die gebeurtenis een door zijn details boeiend relaas te geven. Maar geloof je, dat iemand in staat zou zijn, daarvan een historisch beeld op te bouwen, equivalent aan dat der Franse Revolutie, d.w.z. een beeld, geladen met epische en dramatische kracht? De leerstellige marxist zelf zou waarschijnlijk zelfs de poging tot zo iets versmaden. Het is denkbaar, dat er een schijn van een historische beeld zou ontstaan door aan de beschrijving van toestanden en gebeurtenissen wat sociale of nationale phraseologie toe te voegen, er om zo te zeggen wat historisch rouge op te leggen. Daarmee echter wordt geen echte epiek of dramatiek geboren. Des te beter voor de wetenschap, zult ge wellicht geneigd zijn uit te roepen. Des te erger voor de historie, antwoord ik. Een geschiedenis, die zich niet meer laat verdichten (het woord is dubbelzinnig: ik bedoel hier condenseren, niet fingeren) tot tragedie, heeft haar vorm verloren.

Ik zou nu dit verschijnsel van een stijgende vormloosheid der geschiedenis willen demonstreren aan die der Verenigde Staten sedert het tijdperk van de Burgeroorlog. Het is mijn mening, dat dit vormverlies niet berust op een gezichtsfout van de onderzoeker noch op een falen van de historische verbeelding of van het vermogen tot uitdrukking, maar op een verandering in de componenten der geschiedenis zelf. Ik weet niet of ik u zal overtuigen. Het is immers een conclusie, die men niet dan met de uiterste weerzin zou kunnen aanvaarden, indien men zou moeten getuigen, dat voor een zo schoon geestesproduct als de historie in het technische en ideële samenstel van onze huidige wereld eigenlijk geen plaats meer is. Weest verzekerd, dat ik zelf ten aanzien van de waarde van mijn bevindingen de nodige skepsis behoud. Het recht en het vermogen om te twijfelen is een van de kostbaarste dingen, die ons in de orkaan der beschaving, die wij doormaken, nog gebleven zijn.

Waarom ik juist de Amerikaanse geschiedenis als voorwerp van demonstratie en illustratie kies, heb ik u reeds gezegd. Laat mij het thema thans wat nader uitwerken. De geschiedenis van Noord-Amerika vóór de onafhankelijkheidsoorlog tegen Engeland van 1715-1783 vertoont alle kenmerken, die in het algemeen aan koloniale geschiedenis eigen zijn, d.w.z. een zekere onoverzichtelijkheid als geheel, een zekere verbrokkeldheid, een zekere dorpsheid. Zij vertoont een patroon, dat eerst van nabij duidelijk te onderscheiden is. Het zal de algemene lezer, – en op deze komt

het in de historie in hoge mate aan –, niet treffen door bijzondere schoonheid van lijn of kleur. Enkel, de specialist zal door de gedetailleerdheid van zijn waarneming er de trekken in terug vinden, die geschiedenis levend maken. Doch het is voor de historie niet genoeg, wanneer de specialist haar verstaat en geniet. Zij verkrijgt eerst dan haar volle functie van bevruchting ener beschaving, wanneer een algemeen toegankelijke voorstelling ervan als een geestelijke schat voor allen in een cultuur bezinkt. Deze voorwaarde treedt voor de Amerikaanse geschiedenis in van het ogenblik af, dat de dertien koloniën langs de Atlantische kust zich van de moederlandse staat hebben vrij gemaakt. In de plaats van een aantal ongelijksoortige eenheden staat nu, althans formeel, een geheel, dat van de jonge Verenigde Staten van Amerika in hun eerste, gelukkig kortstondige vorm, die aan de Constitutie van 1789 voorafging. De samenhang, die de met moeite overeengekomen Artikelen van Confederatie aan dat geheel wisten te geven, was meer dan gebrekkig. De jonge staatsgemeenschap leed aan al de euvelen, die bezig waren onze eigen oude Republiek der Verenigde Provinciën te gronde te richten. Het federaal gezag, in handen van het Congres, had noch het recht, de afzonderlijke Staten lasten op te leggen, noch het middel om hen tot nakoming van een genomen besluit te dwingen. Bovendien was de toestand, waarin de Staten verkeerden, economisch meer dan slecht en diplomatiek verre van gemakkelijk. Indien er niettemin tekening zit in het beeld van die jaren, dan is het, omdat de lijnen nog eenvoudig zijn en omdat het beeld er een is van een verwarring, die in een verrassend snel proces tot orde overgaat. Op een mislukte poging om door gemeen overleg althans tot regeling van de handel te komen, de Trade Convention te Annapolis in 1786 volgde, zonder dat eigenlijk een ver strekkende staats-hervorming uitdrukkelijk aan de orde was gesteld, de bijeenkomst van gedelegeerden der Staten onder voorzitterschap van George Washington, van welke reeds in september 1787 het ontwerpconstitutie uitging, dat twee jaar later wet was geworden en sedert dien de grondslag van het machtigste gemenebest der wereld gebleven is.

Op 30 april 1789 legt Washington, met algemene stemmen tot president gekozen, de eed op de Constitutie af en aanvaardt zijn ambt met een toespraak tot de leden van het Congres. Juist vijf dagen later wordt te Versailles de bijeenkomst der Staten-Generaal plechtig geopend, waarmee de Franse Revolutie begint.

Zo beginnen die twee grote verschijnselen der moderne geschiedenis terzelfdertijd, en even goed als de geschiedenis der Revolutie is voortaan ook die van de Verenigde Staten geschiedenis in grote stijl. In die eerste periode ontbreekt het ook de laatste allerminst aan vorm en kleur. De lijnen zijn ook dan nog betrekkelijk eenvoudig, de figuren sterk sprekend, vooral die van Washington en van Alexander Hamilton. De conflicten en de verhoudingen zijn overzichtelijk en begrijpelijk. Ook de economische vragen, die in de Amerikaanse geschiedenis van de aanvang af onverbreekelijk met de politieke factoren vermengd zijn, en zich sterk op de voorgrond dringen, vertonen nog een eenvoudige structuur: de tegenstelling van het kapitaalkrachtige gebied van handel, industrie en scheepvaart in Nieuw Engeland, New York en de toenmalige middelstaten tegenover het aristocratische latifundiaat van het Zuiden en de steeds luider klinkende agrarische belangen van de altijd westwaarts verschuivende pioniersbevolking van wat toen het Westen heette, d.w.z. Kentucky en Tennessee. Maar deze laatstgenoemde klasse, de pioniers, onbeschaafd, enkel lokaal georganiseerd, spreekt destijds in de leiding van de Staat nog niet mede. De toonaangevende groepen, zowel de Yankees als de plantagebezitters en slavenhouders van Virginia tot Georgia vertegenwoordigen elk op hunne wijs nog een élite. Dit feit, dat de handelingen van het openbare leven dan nog die van een élite zijn, geeft aan de geschiedenis van het tijdperk haar sprekende gedaante. Men ziet personen optreden; de massaverschijnselen blijven in het geschiedproces nog op de achtergrond.

Gedurende de eerste helft der negentiende eeuw blijft dit karakter der Amerikaanse geschiedenis in hoofdzaak bewaard. Zij behoudt een grijpbare, overzichtelijke vorm. Zij is vol van markante figuren, wier beeld zich gemakkelijk in het geheugen vastlegt. Hoe sprekend is niet de figuur van Jefferson, de staatsman-filosoof, de geestdriftige belijder van de nieuwe beginselen der democratie, de idealist, die van staatsgezag weinig weten wil, en angstvallig de rechten van de eenheden tegenover het centraal gezag wil ontzien, maar die, wanneer de omstandigheden een daad eisen, dwars tegen alle constitutionele beperkingen in, van Napoleon het onmetelijke gebied van de Mississippi tot het Rotsgebergte toe koopt, waaruit de Unie op den duur niet minder dan dertien nieuwe Staten zou vormen. Hoe scherp tekent zich niet de figuur af van Andrew Jackson, de eerste onbehouwen, ongeletterde pionier op de presidentszetel, die een nieuw type van hardhandige democratie inleidt, waarvan het *spoils*

system een der uitingen is. De economische vragen beheersen het tijdperk reeds volkomen: vrije handel of beschermende rechten, het bankwezen en de valuta, de aanleg van verkeerswegen, maar de conflicten nemen alle nog een staatkundige en daarmee overzichtelijke vorm aan: het zijn constitutionele strijdvragen, bijna alle gericht op het essentiële punt, hoever het gezag der Unie, en hoever dat der Staten elk voor zich ging. De botsing der belangen en gezichtspunten speelt zich nog af in een bijna klassieke vorm. De oratorie en het argument in het congresdebat hebben ongetwijfeld in die periode nog een veel wezenlijker betekenis gehad voor de gang van zaken dan in de jongere tijd. De leidende personen in de volksvertegenwoordiging, een Daniel Webster, een Henry Clay, een John Calhoun, blijven beroemd om bepaalde grote redevoeringen in Huis of Senaat bij gewichtige gelegenheden.

Toch vertoont de Amerikaanse geschiedenis van het tijdperk 1820 tot 1850 in het algemeen reeds minder sprekende trekken dan de gelijktijdige Europese. De oorzaak ligt voor de hand. Daar, waar een geheel continent grotendeels één staat vormt en één natie herbergt, vervalt een van de hoofdthema's der geschiedenis in het algemeen, nl. dat van de conflicten tussen zelfstandige machten om heerschappij, prestige of materieel voordeel, zoals zij de geschiedenis van de Oude Wereld, hetzij in de Oudheid, de Middeleeuwen of de Nieuwere Tijd vullen. De wedijverende en kampende mogendheden van Europa, met hun spannend en hachelijk spel van staatkunde en wapengeweld, hebben in Amerika geen volledig equivalent meer. Geschiedenis van het klassieke patroon levert zulk een staatcontinent in de regel niet meer op. Het episch-dramatisch element komt er niet of nauwelijks meer in tot uiting. Eerst wanneer, maar dan ook zodra de Unie, na de tien jaren van crisis en spanning, waarin het noodlottige conflict over de slavernij onvermijdelijk wordt, werkelijk scheurt, als vier jaren lang Noord bloedig en bitter strijdt tegen Zuid, herneemt de Amerikaanse geschiedenis haar gedaante van een epische worsteling. Die epiek is niet het product van letterkundige fantasie. Zij ligt in de feiten zelf. Abraham Lincoln en Robert Lee staan als een Agamemnon-figuur en een Hector-figuur tegenover elkander. Het echt-heroïsche van de benige advocaat uit Illinois is niet een effect van romantische verering of stijlvolle groepering der gegevens, maar van historische vormwording.⁵ Lee's overgave bij Appomattox en Lincolns dood zijn in de volste zin des woords het slot van een treurspel.

Daarna verliest de geschiedenis der Verenigde Staten niet enkel de dramatische bewogenheid, die nog aan de Burgeroorlog eigen was, maar ook haar grijpbare, bevattelijke vorm. Zij wordt, althans voor de algemene lezer, onoverzichtelijk, verward, vermoeiend. Zij verliest haar beeldkarakter, zij wordt onschilderbaar en ononthoudbaar. Deze beide laatste termen zijn als qualificaties voor ons thema van gewicht. Onschilderbaar. Iedereen weet, dat het historiestuk, picturaal genre, dat met het romantisme geboren werd en zijn bloeitijd beleefde tussen 1800 en 1850, als weergave van historische werkelijkheid sinds lang heeft afgedaan. Niemand stelt zich een gebeurtenis uit het verleden meer voor in de trant van een Benjamin West met zijn William Penns verdrag met de Indianen. Zulk een reducering van een historische scène tot enkele figuren in historisch costuum en toneelhouding beantwoordt niet meer aan onze wijze van voorstelling. Wij weten te goed, dat geziene werkelijkheid nimmer die mate van stijl en vorm bezit. Mij dunkt, het is Manet geweest, die in zijn fusillade van Keizer Maximiliaan met het historiestuk gebroken heeft. Het beleefde een nabloei in de dikwijls meesterlijke houtgravuren van de geïllustreerde oorlogsverslaggeving uit de jaren 1880 tot 1900, totdat de fotografische reproductietechniek ook deze laatste uitloper van het historiestuk het leven benam, om ons voor die gestyleerde verbeelding der historie iets veel slechters en even onwaars in de plaats te geven, namelijk de volmaakt onnozele fotografische afbeelding van uitknipseltjes zichtbaarheid, die met historie niets te maken hebben.

Het punt nu, waar dit verlies van het picturaal gezicht op de historie ons thema raakt, is dit. Het is niet de schuld van de fotografie. Die vatbaarheid van het historisch gegeven om in stijl gegrepen en in lijn en kleur verbeeld te worden, lag in de apperceptie der gebeurtenissen zelf. Men meende ze te zien als taferelen, en men moest dat menen, omdat zij zich voordeden als handelingen van enkele *dramatis personae*. De recente geschiedenis nu kan niet meer zo gezien worden. Ons collectivistisch bewustzijn en ons zoogenaamde realisme beletten het ons. Deze vormverandering der geschiedenis spreekt bijzonder duidelijk uit die van Amerika. Dit is wat ik met onschilderbaarheid bedoelde.

Eng verbonden met deze trek is de dalende vatbaarheid der geschiedenis om als duurzaam beeld in het geheugen te worden opgenomen, de ononthoudbaarheid. Aan dit punt zijn te veel zuiver psychologische vra-

gen verbonden dan dat ik mij er diep in begeven wil. Slechts op enkele aan de oppervlakte liggende oorzaken van het feit kom ik straks nog terug.

Bij de vraag naar de verbeeldbaarheid en de onthoudbaarheid der geschiedenis komt een punt in het geding, dat ik hier gaarne even wil aanroeren, namelijk dat van het optimum van bondigheid of uitvoerigheid der weergave. Bondigheid is een van de voornaamste intellectuele deugden. Zij is niet te verwarren met beknoptheid. Beknoptheid is op zijn hoogst een deugd voor het schoolboek. Beknopte geschiedenis is geen geschiedenis, maar op haar best leerstof voor het onderwijs. Weinig dingen hebben de wasdom der intellectuele beschaving in het algemeen en van de historie in het bijzonder zo geschaad als de zucht, die al in de Romeinse Keizertijd intreedt, om de grote en goede schrijvers zelf ter zijde te laten en zich te behelpen met een epitome. Geschiedenis verdraagt het niet om in schoolboekomvang geperst te worden. Geschiedenis moet boeiend zijn, en dat kan het schoolboek niet, want om boeiend te zijn is zekere uitvoerigheid vereist. Bij te grote uitvoerigheid vervalt men echter in het euvel, dat reeds Callimachus beklagde: een groot boek is een groot kwaad. De proef op de soms der historische vormgeving blijft het vinden van die *via media* tussen kort en lang, die ik bondigheid noem. Zij ligt niet in het aantal delen, maar in de wijze van behandeling. Pirennes zeven delen Geschiedenis van België blijven het meesterstuk van bondige geschiedschrijving. Diezelfde lof zou ik willen toekennen aan een van de weinige uit de talrijke Geschiedenissen der Verenigde Staten, die ik uit eigen gebruik goed ken, namelijk D.S. Muzzeys *The United States of America*,⁶ twee kloeke delen slechts, door de auteur bescheidenlijk bestemd voor *college students*, maar zo uitstekend geschreven, dat hij mij telkens aan Pirenne doet denken, met zulk een wijs berekend evenwicht tussen het politieke en het economische, met zo veel aandacht voor de staatsrechtelijke kant van zijn onderwerp en met zulk een gelukkige vaardigheid in het plaatsen van een pittig woord of een treffend citaat, eindelijk met zulk een talent om in een geweldige hoeveelheid van exacte bijzonderheden, zelfs van getallen en statistieken, de samenhang niet te laten verdrinken, dat ik het iedereen, die goed thuis begeert te raken in de Amerikaanse geschiedenis als lectuur durf aanbevelen.

En nu, ondanks al deze verdiensten, en hoewel de auteur voortdurend op peil blijft, ontkomt ook Muzzeys lezer niet aan het gevoel, dat de geschiedenis van Amerika, vooral in de periode 1870 tot 1890, haar boei-

end karakter verliest. Toch is zij even vol van hartstochtelijke conflicten als te voren, de toon van het publieke leven blijft even luid, de problemen zijn zeker niet minder gewichtig dan voorheen. De strijd voor de zilveren standaard, Bryans levenswerk in zijn eerdere periode, de felle agrarische bewegingen van de Grangers en van de Populists, de in dat tijdperk zo bijzonder verbitterde en bloedige stakingen, het oprijzen van het monster der kapitaalsdwingelandij, de Trusts, het zijn toch alle historische grootheden van de eerste orde, genoeg, zou men zeggen, om de Muze op een bazuin te horen blazen.

En toch, die stof verliest haar samenhang, het effect van een klinkend en boeiend geschiedverhaal blijft uit. Is het omdat juist in dat tijdperk de onverkwikkelijke kanten van de Amerikaanse samenleving zich het meest naar voren hebben gekeerd: de hopeloze corruptie, het stuitende vulgarijme van het Amerikaanse beschavingsgemiddelde? Eigenlijk zit de oorzaak toch dieper. De reeksen van gebeurtenissen nemen geen vorm meer aan, de verhoudingen vertonen geen lijn, de toestanden projecteren zich niet of ternauwernood in een beeld. Wij moeten natuurlijk niet verzuimen, hier met een gezichtsfout rekening te houden. Het betreft een geschiedenis, die aan de meesten onzer tamelijk vreemd is. Het blijft mogelijk, dat voor de Amerikaan die indruk van onduidelijkheid, onomlijndheid, verwardheid niet opgaat. Ik zou echter geneigd zijn het te betwijfelen. Kan men, Amerikaan of niet, inderdaad van personen als Conkling of J.G. Blaine zich een soortgelijk duidelijke figuur, een treffend beeld vormen als van Jefferson of Andrew Jackson? Of is hier een objectief verschil in de aard van het gebeuren zelf in het spel? Het ware wellicht te zoeken in het steeds meer de overhand nemen van de economische factor, met als gevolg een verschuiving uit de richting van het persoonlijke element van de geschiedenis in die van het collectieve. Het economische proces voltrekt zich steeds in de vorm van reeksen van collectieve gebeurtenissen. Personen kunnen er af en toe in op de voorgrond treden: als uitvinder, als ondernemer, als geldmagnaat, als wetgever, doch niet als mens, en zonder ooit het proces te beheersen. In de politieke wendingen daarentegen komt telkens de volle mens in het licht te staan. Met andere woorden: in een overwegend door het economische proces bepaalde en gevulde geschiedenis, zoals de Amerikaanse ontegenzeggelijk is, geraakt de menselijke figuur op de achtergrond. Men heeft hier te doen met een objectieve verandering van het historische proces

zelf. Die verandering is een onderdeel van het verschijnsel, dat ik in 1918 in mijn essays over Amerikaanse geschiedenis betiteld heb als de verwerktuigelijking van het gemeenschapsleven.

Is deze conclusie juist, dan ligt het voor de hand, dat in het door het overwicht der economische factoren diffuus geworden geschiedproces af en toe het politieke gebeuren een element van spanning en van omlinjende vorm terugbrengt, dat dreigde verloren te gaan. Het doet dit met name, zo dikwijls het gebeuren cirkelt om bijzonder treffende persoonlijkheden, of ook, waar een scherp te onderscheiden politiek conflict doorbreekt. In de Amerikaanse geschiedenis sedert 1865 ken ik daarvan geen treffender voorbeeld dan het geschil over Cuba, de oorlog met Spanje en de figuur van Theodore Roosevelt. Zodra Roosevelt het staatstoneel betreedt, electriseert hij de geschiedenis van Amerika, niet omdat hij de eerste is die ernst maakt met de bestrijding van de trusts, maar omdat hij zijn *rough riders* organiseert, en omdat hij Teddy is, een figuur. W.J. Bryan is, met al zijn fulminant oratorisch pathos en al zijn ernstig werk voor de vrede tussen de volken allang een vage schim geworden, Wilson blijft helaas al te zeer een pijnlijke herinnering, maar Theodore Roosevelt houdt gedaante, ook nu een ander van zijn naam hem in wereldhistorisch gewicht verre te boven gaat.

Wij achten derhalve de toenemende vormloosheid der Amerikaanse geschiedenis, de onverbeeldbaarheid van de recente historische processen in het grote gemenebest eensdeels gegrond in het feit, dat in een staat, die als homogene grootheid een gans continent omvat, de vruchtbaarste historische thema's van conflict tussen naties en mogendheden uitvallen, anderdeels in het stijgende overwicht van de economische processen, die slechts bij uitzondering de menselijke persoonlijkheid zichtbaar doen worden. Het blijft nu nog de vraag, in hoeverre die vormloosheid of onverbeeldbaarheid ook opgaat voor de Amerikaan zelf. Hij leeft midden in de verhoudingen van zijn land, voor hem representeert elk der 48 staten een ding dat hij min of meer kent, waaraan hij gehechtheden en zekere kennis van zaken verbindt. Hij hangt, met hartstocht wellicht, aan een van de twee grote partijen, hun conventies en kiescampagnes zijn voor hem bijna even spannend als sportwedstrijden. Leveren dus voor hem de presidentsverkiezingen een historiebeeld op van soortgelijke voorstellingswaarde als voor ons de slag bij Salamis of de Rijksdag van Worms of de 18e Brumaire? Ik zou het ondanks alles willen betwijfelen.

Nog één punt blijft ter overweging. Iedereen die Amerika enigermate kent, moet getroffen worden door het feit, dat de Amerikaan zo veel meer dan de gemiddelde Europeaan in cijfers denkt. Dit is overigens een geestelijke habitus die ook in de Oude Wereld voortdurend veld wint, met name bij de beoefenaars der natuurwetenschap en der technologische of economisch-statistische takken van kennis. De moderne wereld dringt nu eenmaal het denken steeds meer in de hoek der quantitative waardering van alle verhoudingen, slechts uitdrukbaar in het getal. In deze verschuiving van de wijze van denken liggen grote gevaren, niet in de laatste plaats voor het geestelijk product dat historie heet. Want ook zij ontkomt er niet aan. Het is haar meer en meer te doen om de analyse van collectieve grootheden, en het getal wordt heer en meester van het begrip. In het getal echter bezwijkt het verhaal en wordt geen beeld geboren.

De eens zo bloeiende boom waaraan de vruchten der historie rijpten schijnt gedoemd om te verdorren. Niet door een gebrek van onze verbeeldingskracht, maar doordat de aard van het gebeuren zelf verandert. Is het vandaar, dat ons onuitroeibaar historisch instinct zich in toenemende mate schijnt te verplaatsen naar de peripherie van Clio's erf, naar al die terreinen van kennis bedoel ik, die ongetwijfeld historisch domein en toch niet de historie zelf zijn? De oudheidkunde, de ethnologie, de godsdienstwetenschap, de kunstgeschiedenis, de literatuurwetenschap en nog tal van andere horen er toe.

Of zal een toekomstig geslacht in deze twintigste eeuw, die tot kort voor haar midden behalve haar technisch-wetenschappelijke winsten nog zo weinig wezenlijks heeft voortgebracht, de historische vorm terugvinden? Wij weten het niet.

Hoe bepaalt de geschiedenis het heden?¹

Leden van de Civitas Academica, dat wil zeggen wij allen te zamen, hetzij zij aan de universiteit studeren of er onderricht geven, academie-burgers!

Omstreeks 20 november kwam men mij vertellen, dat er tegen half december een Universiteitsdag gehouden zou worden, bedoeld als uiting van het werkelijke bestaan van de *Civitas Academica*, de gemeenschap van de gehele Universiteit, – een gemeenschap, die ons te voren dikwijls als een vaag denkbeeld voor de geest zweefde, maar waar wij nu naar haken als een onmisbaar goed, en idee, die ons is komen opeisen als een dringende behoefte en een vurige wens. Men vroeg mij, of ik voor dat gehoor der *cives academici* het woord wilde voeren, in de vorm van een historische rede. Men stelde mij terstond als opgave een welgekozen, duidelijk geformuleerd onderwerp: *Hoe bepaalt de geschiedenis het heden?* Ik nam onmiddellijk de vererende uitnodiging van ganser harte aan en voegde er aan toe, dat het opgegeven thema mij zeer aantrok.

Zodra ik nu over dat onderwerp een weinig nadacht, werd ik mij ervan bewust, dat het niet meer of minder inhield dan een der grondvragen, die het menselijk denken zich vermeten kan te willen beantwoorden. Beschouwt met mij dat korte zinnetje een ogenblik nader. *Hoe bepaalt de geschiedenis het heden?* Bezien wij die woorden voorlopig louter in hun grammaticaal verband. *De geschiedenis* is onderwerp en de zin staat in het activum. De geschiedenis *bepaalt*, dus de geschiedenis is een actieve macht. Zij bepaalt, dat wil zeggen, conditioneert, neen, meer dan conditioneert: determineert. Dus het voorwerp van ons zinnetje: *het heden*, is gedetermineerd, het ligt in zijn voorwaarde, de geschiedenis, besloten!

Ge ziet, wij stappen achteloos heen over afgronden der gedachte.

Zoveel voorlopig over het werkwoord van het gezegde: *bepaalt*. Maar ik laat u nog niet los met mijn herhalingsoefening in het ontleden. Wij

keren terug tot het subject: *de geschiedenis*. De geschiedenis als *agens*, als *potentia*. Hoe eenvoudig is het gezegd en hoe moeilijk is de voorstelling, die het eist.

Let wel, de opgave luidt: de geschiedenis, niet: het verleden. En terecht. Want een vraag: hoe bepaalt het verleden het heden? zou, als ik het goed begrijp, niet anders zijn dan een uitspraak, waarvan de gedachte in zichzelf terugkeert.

De geschiedenis dus. Dat is niet zo maar het verleden. Het verleden is een tijdsbegrip en voorzover er een algemene voorstelling aan verbonden is, is het een van chaos.

De geschiedenis daarentegen is een geestelijk product, – zij is het intelligibele beeld, dat geslacht na geslacht en beschaving na beschaving zich steeds opnieuw moeten scheppen van de woeste brokken verleden, waartoe hun oog kan doordringen, – het edele beeld, waarvan de vormen en lijnen bepaald worden door de onlesbare dorst naar waarheid en kennis, die in dit leven de bronader nimmer vindt.

Ge ziet opnieuw: eindeloze verten van denken liggen voor ons open.

Is dan althans ons object welomlijnd? Hoe bepaalt de geschiedenis *het heden*? Het heden. Maar het heden, dat wil zeggen het nu, bestaat niet, want bestaan veronderstelt bestaan blijven en het nu blijft niet, dat is slechts een punt tussen het eeuwig rustend verleden en de ongekende toekomst. Ge ziet: een arm historicus als ik komt met dit thema niet op gang, als hij niet eerst een goede scheut water van alledaagse zin mag gieten in de wijn van het zuivere begrip.

En nu roerde ik nog niet eens het moeilijkste woordje van onze zin aan: de bepaling *hoe*? Hoe, dat wil zeggen: op welke wijze. *Hoe* stelt de onoplosbare vraag naar de kwaliteit der dingen. De kwaliteit nu, ook van het geringste ding, onttrekt zich aan de middelen van ons logisch denken. Op ons thema toegepast, doet het *hoe* de vraag onmiddellijk omkeren: Hoe bepaalt de geschiedenis, veronderstelt de diepere vraag: Hoe wordt de geschiedenis zelf bepaald, en het *door wat* slaat onmiddellijk om in een door wie? en eerst deze vraag vindt een antwoord, maar buiten de grenzen van het logisch verstand: door God, en in dit antwoord onthult zich meteen, dat het *hoe* ondoorgrondelijk is, omdat het Gods zaak is. Met al onze wijsbegeerte en wetenschap komen zij weer uit op de bescheiden vermaning die Dante Aristoteles na zei: *State contenti umana gente al quia*, Wees tevreden, mensdom, met het *dat*.

Het wordt tijd, dat wij de scherpe vloeistof van ons thema zo gaan aanleggen, dat zij een gepaste morgendrank wordt, geschikt voor dit uur en deze plaats. Ik moet trachten te verstaan, wat gij van mij verlangd hebt, toe ge mij dit onderwerp opgaaft. Ge wilt van mij geen wijsbegeerte en geen belijdenis, maar wat geschiedkundige bespiegeling. Ge wilt zekere, zeer algemene verhoudingen met wat voorbeeld en illustratie te zien toegelicht. Wij moeten afstand doen van al te strenge bepaling van het begrip, dat in die luttele, eenvoudige woorden steekt. Wij moeten ze nemen als gangbare termen voor dingen die ons allen gemeenzaam zijn.

Het heden, het ongrijpbare, non-existente heden, dat is een gangbare term voor het tijdperk waarin men leeft: wij weten allen wat we ermee bedoelen. Weten we het inderdaad? Wanneer begon dat tijdperk? Toen de oorlog uitbrak of toen de vorige oorlog ophield, of met het begin van de eeuw, die het ons lot was te beleven? Wat betekent zulk een brok hedendaagsheid: een menselijke generatie, of wellicht drie generaties, dus ongeveer een eeuw? Het zijn alles vragen, waar men niet uitkomt, als men ze beproeft exact te beantwoorden, maar ge hebt het volste recht mij toe te voegen: houd nu op met nutteloze vragen en kom ter zake: *Hoe bepaalt de geschiedenis het heden?* Het helpt u echter niet: ik ga voort met vragen stellen.

Het tijdperk, waarin wij leven... Waarom juist dit, waarom ons heden? – Is het dan zo belangrijk, omdat wij er in leven? Armzalige overschatting van onze eigen gewichtigheid. Of is dat zo belangrijk, omdat de snelheden zo groot, de krachtaanwendingen zo intensief, de klanken zo luid of de zeden zo woest zijn geworden? Het toe te geven zou de verzaking betekenen van alles wat ons als waarde geldt. De enige reden, waarom dit heden van nu voor ons van overweldigend gewicht is, ligt in het feit, dat wij er een taak in hebben, dat wij er ons dóór moeten slaan. Ik weet het wel: die reden weegt voor u, jongeren, veel zwaarder dan voor ons ouderen. Gij, jongeren, zit allen en altijd bezwaard met levensvragen. Ge vraagt om zo te zeggen aan iedereen, die ge op uw weg tegenkomt: kunt ge mij bij geval ook mijn levensvragen oplossen, liefst alle tegelijk? Ge vraagt het aan uw makkers, aan uw meesters, ge vraagt het aan kerk, staat en maatschappij, aan de dichter en de wijsgeer en de vorser, ge vraagt het bovenal met klem en aandrang aan uw *Alma Mater*, de Universiteit. Maar niemand geeft u het antwoord, dat ge verlangt.

Het is de zegen van het ouder worden, ja, oud worden, wanneer gaandeweg de levensvragen niet opgelost worden – want dat doen zij niet –, maar zich zelf in zekere zin oplossen in die sfeer van onttrokkenheid, die buiten het gevoel van het heden ligt. Of gebeurt het ook u wel bij wijlen, dat ge, – zo-even nog fel bewogen door de dingen van het ogenblik: uw werk, uw standpunt, uw hartstocht, opeens met een innigheid, die sterker is dan verstandelijke overtuiging, u bewust wordt, dat het zingen van die merel, of die bosrand in de verte, belangrijker zijn dan het donderende en krijsende geweld van de wereldpolitiek?

Goed, ik voeg mij naar uw wensen en spreek van dit ons heden, dat ons opwindt en verbijstert. Hoe bepaalt de geschiedenis de toestand van deze ontwrichte wereld? Op duizend afschuwelijke wijzen, zoals een boze droom bepaald kan worden door een verstikkend dekbed. Maar ge zult niet verwachten, dat ik dat heden, hoe dan ook, in zijn geheel tracht te omvademen. Laat ons terstond de vraag: Hoe wordt het bepaald door de geschiedenis? reduceren tot het terrein waarop wij hier bijeen zijn, dat van de universiteit en de academische gemeenschap. Met welke banden zit de universiteit vast in het verleden? Zijn die banden evenzovele knelende boeien, die men hoe eer hoe liever behoort los te maken, of vormen zij de hoepels zonder welke de ton in duigen valt?

Er is onder de grote objecten van menselijke beschaving, als daar zijn staatsinstellingen, kerken, kunsten, stelsels van bedrijf en productie, nauwelijks een te noemen, dat zo duidelijk en zo doorlopend door de geschiedenis is bepaald geworden als de universiteit. Zij is het geschenk, of laat mij liever zeggen één van de grote geschenken van de geest der Latijnse Middeleeuwen aan de tijden, die volgen zouden. Zij is niet bedacht, niet bedoeld, niet gesticht, – zij is gegroeid, in een tijdsverloop van ongeveer een eeuw, op grondslagen en uit beginselen, die bijna alle toen reeds, – ik spreek van de twaalfde en dertiende eeuw –, oud en belegen waren. Wat was dat systeem der zeven vrije kunsten, de *artes liberales*, eigenlijk anders dan een relict uit de late Oudheid, niet herkomstig uit de grootste tijd van Hellas en Rome, maar uit een nabloei van de antieke wereld in figuren als Prudentius en Martianus Capella? Wat was die vorm van *Universitates magistrorum et scholarum*, – onder hun rectores veel nader verwant aan de L.S.C. dan aan een academische Senaat –, anders dan een voor de hand liggende, spontane toepassing van het oeroude gildenbeginsel? Wat was dat geestdriftig beroep op een nieuw ont-

dekte Aristoteles, voortaan kortweg philosophus genoemd, anders dan een bewijs, dat men zelf niet in staat was, nieuwe wetenschap en wijsbegeerte voort te brengen? De stof van het onderwijs: Galenus, Hippocrates, niet het levende of dode menselijk organisme, *Corpus Iuris* en *Decretum*; niet de rijke bloei van land- en stadrechten uit eigen tijd en omgeving, de brokken klassieke letterkunde, die men bezat, zelfs zonder aanvankelijk nog naar meer te zoeken in de kloosterboekerijen, waar het lag opgetast. Neen, de universiteit werd oud geboren. Zij herinnert aan de legende omtrent Laotsz', die met witte wenkbrauwen ter wereld kwam, nadat zijn moeder tachtig jaren van hem zwanger was geweest.

En toch werd die middeleeuwse universiteit het grote, nieuwe, vormende instrument der Europese beschaving. Zij was het die de grote geesten afleverde, al dankten deze aan haar niet hun genie: een Thomas van Aquino, een Roger Baco, een Nicolaas van Cusa. Zij bracht die vruchtbare vorm van onderwijs- en opvoedingsinstituut voort, de Colleges, zoals zij nu nog in een levende functie vervullen in de Angelsaksische wereld. Staatsvormen stierven af, dynastieën verdwenen, wereldrijken verrezen en gingen te gronde, de Kerk brak in tweeën, – de universiteit bleef ten naastenbij wat zij geweest was. Ook in de landen, waar haar wortels niet terugreiken tot in de Middeleeuwen, zoals in de onze, waar de hogescholen opzettelijk worden opgericht (wat overigens reeds sedert de dertiende eeuw regel wordt), vestigt men ze op het oude patroon, met Aristoteles nog altijd in het gestoelte der ere, waaruit eerst Galilei en Descartes hem verdrijven zullen.

Waarlijk, traditie en conservatisme hebben nergens in de geschiedenis van dit werelddeel een zo vaste burcht bezeten en behouden als in de universiteit. Traditie, prestige, ambtelijk prestige waar het wel of niet verdiend is, schoolse kneveling van het vrije vernuft, men kan een hele reeks van eigenschappen louter als zondenregister der universiteit, die van vroeger of van nu, opsommen. Men kan over al die termen ook een wat milder licht laten schijnen. Zorg voor de traditie kan ook heten: eerbied voor de wijsheid van vroegere geslachten, – besef, dat niet juist wij de wijsheid in pacht hebben. Conservatisme schijnt een ondeugd, als wij het vertalen met behoudzucht, zeggen wij: zin voor behoud, en denken wij daarbij aan het bijbelwoord: behoudt het goede, dan wordt het een deugd. Eerbied voor de waardigheid, die aan een ambt verbonden is kan geen euvel heten, en scholing der geesten veronderstelt het opleggen van

een zekere regel, en blijft noodzakelijk. Zeker, de universiteit loopt voortdurend gevaar, meer vast te houden dan nodig is, langzamer te wijzigen dan wenselijk zou zijn, deuren of vensters te sluiten, die beter wijd open konden staan, maar van welk menselijk gemeenschapsorgaan gelden al deze gevaren niet? Het zijn immers de beperkingen zelf van onze onvolmaaktheid en zwakheid.

Ik kan niet nalaten, hier even een zijpad van mijn betoog in te slaan, waarmee ik de meesten onder u misschien zal ontstemmen. Het is wel eens goed, door een betoog even ontstemd te worden. Ik pleeg voor mij zelf een klein aantal geestesgesteldheden, die voortdurend de beschaving in het algemeen, en in het bijzonder de jeugd van heden met zekere gevaren bedreigen, te betitelen als de vier of vijf *fontes errorum*, bronnen van dwaling. De rij luidt als volgt: 1. het nieuwe is altijd beter dan het oude; 2. verandering is altijd beter dan behoud; 3. organisatie is altijd beter dan persoonlijke handeling; 4. het algemene is altijd gewichtiger dan het bijzondere; 5. de jongeren zijn altijd wijzer dan de ouderen.

Het is niet mijn bedoeling, hier in den brede uiteen te zetten, waarom ik geneigd ben deze zienswijzen te beschouwen als schakels in de keten der dwalingen, die de mensheid van geslacht tot geslacht, telkens nieuw versmeed, met zich voortsleept. Ik wil u eigenlijk alleen maar wat prikkelen, vooral met mijn laatste punt van de reeks. De veronderstelling, dat de jongeren altijd wijzer zijn dan de ouderen is, dunkt mij, door geen enkele van de hoge cultuurvormen, die wij bewonderen en vereren, uitdrukkelijk beleden, al hebben natuurlijk altijd, van de dagen van Alcibiades af, velen het zo gevonden, Egyptenaren, Chinezen, IJslanders en Finnen en wie men maar noemen wil, hebben nog steeds de voorstelling wijsheid aan die van ouderdom verbonden, Ten onrechte natuurlijk: wij weten het beter, en het is eigenlijk heel onverstandig van iemand, die zelf al zo nabij de eindpaal van zijn ambt is als ik, om met deze dingen te gekscheren. Want de jongeren krijgen altijd gelijk: zij zullen de ouderen richten en niet omgekeerd; alleen zullen zij dan zelf ook niet meer jong zijn.

Doch keren wij terug naar ons onderwerp. In hoeverre wordt het leven van de universiteit nog altijd bepaald door haar geschiedenis, en mag ofwel moet het daardoor bepaald blijven? Zijn wij al te zwaar door de historie belast en moet daarin geen verandering komen? Kunnen wij niet

ongestraft al die historie van ons afschudden? Heeft de universiteit niet dringend behoefte aan vernieuwing, verwijding, omzetting? Ja, natuurlijk, zoals alle dingen in deze wereld voortdurend die behoefte met zich dragen, een overjas bijvoorbeeld. Vernieuwing, verruiming, omzetting, ja, mits dit alles niet geschiedt naar de mode van één dag; er zijn modes in het denken evengoed als is de kleren. Het woord *le dernier cri* is ten volle op dit alles van toepassing.

Die laatste kreet is nu reeds sedert jaren: dienstbaarmaking van de universiteit aan de maatschappij. Alsof zij ooit aan iets anders dienstbaar was geweest! Altijd loert hier weer de denkfout, waarin de hedendaagse mens zo gemakkelijk vervat, dat hij, van maatschappij sprekende, in de grond van zijn hart bedoelt samenleving (kostbare variant van de term, aan onze taal eigen), samenleving in de wijde, edele zijn van vreedzaam, zedelijk, rechtvaardig, beschaafd en harmonisch gemeenschapsleven, maar dat hij onbewust het begrip maatschappij eigenlijk al heeft gereduceerd tot dat van bedrijfsleven en technische toestel der gemeenschap. Wil men inderdaad de universiteit, in hogere mate dan zij het uit zichzelf is, dienstbaar maken aan de bevordering van die buitenkant der beschaving, dan blijf ik geneigd tot ernstige twijfel aangaande de heilzaamheid van dat streven. Het is evenwel hier niet de gelegenheid, om dat veelbesproken vraagstuk in zijn volle omvang in ons betoog te betrekken. Laat ons liever naar wat illustratie van ons onderwerp zoeken, laat ons een paar voorbeelden noemen van dingen, die aan de universiteit al te zeer met traditie beladen schijnen, al te zeer op stijf geworden gewrichten aan een levend lichaam gelijken. Men kan ze vinden in de begrenzing en het getal van onze academische vakken, in de sleur van onze examens, in de methoden van het onderwijs, in de vormen van sociale aaneensluiting der studenten, en nog elders als men wil. Ik kies echter als voorbeelden twee van ouds essentiële elementen van de universiteit: het college en de faculteiten. De vraag is dus nu: beantwoorden enerzijds het college, anderzijds de indeling der faculteiten nog aan de eisen van de tijd?

Ten opzichte van het college dient terstond een scherp onderscheid te worden gemaakt tussen het onderwijs in de natuurwetenschappen en dat in de geesteswetenschappen. In de eerstgenoemde heeft, als ik het wel heb, het college voor het overgrote deel de vorm aangenomen van praktische oefening in proefondervindelijk onderzoek. Bij de theologische, juridi-

sche en historisch-letterkundige studiën heeft weliswaar de praktische oefening evengoed voortduren terrein gewonnen, maar blijft niettemin het *ex cathedra* voorgedragen college een belangrijke plaats innemen. Het aldus voorgedragen college nu is in meer dan één opzicht een overblijfsel uit lang vervlogen tijdperken der beschaving. Het veronderstelt eigenlijk, dat er nog geen handboeken zijn. De professor is de man, die de schat van kennis, die zijn eigendom is, openbaart, verkondigt, verklaart, immers dat zijn de grondbetekenissen van *profiteor*. Hij doet dat, door zijn wijsheid te dicteren, want de studenten bezitten de teksten niet. Het is nog niet veel meer dan honderd jaar geleden, dat inderdaad vele van de colleges letterlijk plachten te worden gedicteerd, en de naam dicteet voor de notities, die men op college maakt, getuigt van die zede nog altijd. Is daarmee nu gezegd, dat het voorgedragen college, maar dan natuurlijk vrij voorgedragen, een geheel verouderd ding is, en dat men het gevoelig kan afschaffen als de handboeken maar goed en goedkoop genoeg zijn? Ik hoop van niet, want dan zou ik meer dan 35 jaar grotendeels stenen voor brood hebben verkocht. Laat mij dus ruimte voor de illusie, dat de *viva vox* ook een factor van betekenis mag heten, en dat het college geschikt blijft, om geestelijk contact te scheppen, ook zonder responsie, – dat de mondelinge expressie werkingen kan hebben, die het boek nooit geheel kan teweegbrengen. Kortom, werpt deze oude schoenen niet weg, want nieuwe, die beter passen en langer duren, zijn voorlopig niet te krijgen.

Mijn andere vraag betrof de indeling van het universitaire bedrijf in faculteiten. Is deze doeltreffend, zoals zij is, of roept de tijd om grondige herziening? Laat alweer de historie het pas voor een oordeel even schoonvegen.

De ontwikkeling van betekenis, die het woord *facultas* deed overgaan van bevoegdheid om te doceren tot groep van studiën waarin de universiteit geleed is, speelt zich reeds af in de dertiende eeuw. Grondslag van de universiteit was voortaan de *facultas artium*; waarin de zeven vrije kunsten, verdeeld in *trivium* en *quadrivium*, onderwezen werden. De artistenfaculteit omvatte verreweg het grootste deel van de jeugdige clerken, die de hogeschool zochten, en vormde het hoofdterrein van het leven der universiteit. De meesten streefden niet hoger dan de graad *magister artium*, zoals het tot de huidige dag aan de Engelse universiteiten gebleven is.

Boven de faculteit der *artes liberales* verhieven zich, slechts door een minderheid der studerenden bezocht, de faculteiten der godgeleerdheid, der beide rechten, d.w.z. wereldlijk recht: Romeins recht en kerkelijk recht, en der medicijnen. Nog omstreeks 1800 vindt men theologie, rechten en geneeskunde, ten onzent wel eens als hoofd- of broodstudiën aangeduid. De *artes*, gelijk de naam vroegtijdig gebruikelijk werd aan de Duitse en op Duits model gestichte universiteiten, werden blijkbaar geacht geen brood op te leveren, Inmiddels leverden de *artes liberales* iets anders op. Op de bodem van de schoolse, laat-antieke samenvatting van een aantal nuttige kundigheden groeide mettertijd de ganse tuin der moderne wetenschap, natuurwetenschap zowel als historie en philologie op, behalve de vakken, die reeds in de drie hogere faculteiten belichaamd waren. Op het domein van het *trivium*, grammatica, rhetorica, dialectica, bloeide alles op wat geschiedenis, letterkunde en bespiegelende wijsbegeerte zou uitmaken. In het *quadrivium* hadden wiskunde en astronomie haar regelrechte grondslagen in arithmetica, geometria en astronomia, terwijl de moderne physica en chemie, alsmede de gehele biologie zich voor een belangrijk deel in aansluiting aan de medicijnen ontwikkelden.

Aan het getal of de benaming der faculteiten veranderde met dat alles niets. Alleen wisselde nu *artes* met *philosophia*, dit laatste in de zin van natuurwetenschap en historische wetenschappen samen, gelijk zij in de *filosofische Fakultät* der Duitse universiteiten althans in naam steeds verenigd gebleven zijn. In Frankrijk verdrong, onder invloed van het buitengewoon bloeiende Franse Humanisme der zestiende eeuw, de naam *literae* die van *artes*, maar dan alleen voor de helft van het gebied. Letteren, *bonae literae*, was inderdaad de volkomen adequate term voor het ganse domein der geesteswetenschappen.

Eerst bij het herstel der Nederlandse hogescholen na de Franse overheersing namen wij de naam Letteren en het getal van vijf faculteiten naar het Franse voorbeeld over. Letteren, *literae humaniores*. Ik herinner mij, hoe ik in de lagere klassen van het gymnasium tegen die titelbladen van het schoolboek aankeek, waarop de geleerde schrijver zich *phil.mag.litt.hum.doct.* noemde. Niemand legde het ons uit en het kon ons ook eigenlijk niets schelen. Het was al uit de tijd bovendien, die titel naar de oude wet. Want de wijze uitgever van 1876 had op het laatste ogenblik aan de faculteitsnaam letteren 'en wijsbegeerte' toegevoegd.

Men had het bijna vergeten, dat er ook nog een filosofie bestond. Pijnlijk bewijs intussen, die toevoeging 'en wijsbegeerte', hoe weinig men in 1876 naar de geschiedenis der universiteit omkeek. Alsof niet de bespiegelende wijsbegeerte onder het oude, ruime begrip *literae* ten volle begrepen was!

Genoeg historie, om u te doen gevoelen, dat de onderscheiding van vijf faculteiten een zeer eerwaardige, maar niet geheel exacte zede uit het verleden is. Het fijngelede stelsel van wetenschappen voegt zich niet nauwkeurig in dat oude schema. Moet men daarom, zoals aan sommige hogescholen voetstoots geschied is, er maar naar behoefte nieuwe faculteiten bij maken: handelswetenschappen, veeartsenijkunde, Indische studiën? Het schijnt mij van niet. Een stelsel kan soms juist zijn nut hebben in het feit, dat het generlei aanspraak maakt op nauwkeurige bepaaldheid. Het is gemakkelijk, het is praktisch, en niemand wordt de dupe van zijn logische gebreken. Vragen nieuwe takken van wetenschappen hun plaats, men dele ze in als departementen, afdelingen of scholen bij bestaande faculteiten, of wel men make gebruik van Leidens vernuftige vondst met haar Verenigde Faculteiten.

Ziehier dus een ietwat uitgewerkte illustratie van de vraag: hoe bepaalt de geschiedenis het heden? en tevens een pleidooi voor de conclusie: laat vrij de geschiedenis het heden bepalen, waar het eerbiedwaardige traditie behoedt en geen beweeglijkheid belemmert.

Het zou niet moeilijk zijn, nog aan tal van andere voorbeelden te illustreeren, hoe in het leven der universiteit, gelijk overal elders, de geschiedenis het heden bepaalt, mits men dit *bepaalt* niet in al te strikte zin neemt en zich bewust blijft, dat menselijk oordeel en keuze in staat blijven, de mate van die bepaaldheid te regelen en te wijzigen. Ik geef er echter de voorkeur aan, in het laatste gedeelte van mijn voordracht de beperking van het opgegeven onderwerp tot de universiteit geheel te laten varen, en het thema zelf grondig om te keren.

Het heden, ons heden. Waarom juist òns heden? Waarom ons te laten binden door de kluister van ons eigen tijds- en bestaansbegrip? Het is waarlijk niet zulk een verheffend schouwspel deze twintigste eeuw, die tot kort voor haar midden nog niets wezenlijks heeft voortgebracht dan wat technisch-wetenschappelijke winsten, belangrijke als men wil, en verder niets. Waarom ons niet herinnerd, dat het juist het wezen van his-

torische beschouwing is, om zich naar believen elk willekeurig tijdpunt uit het verleden als een heden voor te stellen, het uit de eeuwig vlietende stroom van het voorbijgegane een ogenblik op te vissen als een parel uit diep water? Laat uit het ontelbare verleden hedens er één ogenblik aan uw geest voorbijzweven, kiest er een, dat u lief is, een waarin de zon met meer goudglans over de wereld scheen te blinken dan in onze rampzalige en armzalige eeuw. En vraagt dan: hoe werd dat vervlogen heden door zijn geschiedenis bepaald? Kiest het uit uw eigen landshistorie, kiest een glorierijk, een schijnbaar gelukkig tijdstip, een waarin de vorm van uw staat en van uw volk als een voltooid standbeeld op zijn voetstuk stond. Ge begrijpt, waar ik heen wil: 1648.

Denk u in de Republiek der Verenigde Provinciën van 1648 als in een heden. Voel als een polsslag in een levend, warm lichaam het bewegen van die tijd in ons dierbaar land. Wat ziet ge, wat hoort ge? De Staat erkend en bevestigd in zijn volle vrijheid en onafhankelijkheid, ontslagen van de krijg, die nog tot in de laatste jaren telkens weer was opgevlamd. O, het is al lang niet alles boter tot de boom, pais en vree, zoals Vondel het in zijn Leeuwendalers wou zien. De vrede is gesloten tegen de palingen van het verbond met Frankrijk, de jonge stadhouder, die het vorige jaar Frederik Hendrik is opgevolgd, is geen vriend van Amsterdam en van de leidende partij in de provincie Holland. Hij is vol politieke plannen, waar men het rechte niet van weer, Maar overigens, welk een beeld van voorspoed en van bloei op bijna elk gebied! Wat zal ik u de facetten van die schittering opsommen, gij kent ze alle. Het is macht en durf en welvaart en weelde en schoonheid en levenslust en kunde en zorg, ineengestrengeld als figuren van een wandtapijt. De blik dwaalt van onze zeevaart in alle windstreken, van de handel in Oostzee en het Noorden, in de Levant en het Oosten, naar de glorie van onze stedenbouw; het stadsplan van Amsterdam, reeds gevat in die wonderlijk schone uitleg van de telkens wijder grachten, de bouw van het nieuwe raadhuid juist begonnen, terwijl het oude nog stond.

Ge wilt naar de schilders en de dichters? Welnu: Rembrandt en Frans Hals in hun volle kracht, Vondel met zijn 61 jaren eêr nog in stijging dan in daling, de hemelhoogten, die beleving van 1648, door zijn geschiedenis bepaald? In het algemeen zoals iedere andere periode: elke uiting van beschaving, elk onderdeel van staatkunde of bedrijf, van zede of van recht de vrucht van wat de voorafgaande geslachten gezaaid hadden. Zie-

daar een waarheid als een koe van de eerste grootte, een algemeenheid waarmee ik u nauwelijks aan boord durf te komen, dan alleen, om er onmiddellijk van over te gaan op het bijzondere.

In het bijzondere beschouwd, laat zich wel degelijk de uitspraak staven: dat heden van 1648 werd door de geschiedenis in veel sterker mate dan ons heden. Ik bedoel dit zo: in het midden van de zeventiende eeuw is, niet alleen hier, maar eigenlijk in alle beschaafde landen, de blik op het leven, op de godsdienst, het recht, de kunst, de letteren, nog overwegend gericht op herstel van oude volmaaktheid, in een of ander verleden verwezenlijkt gewaand: op navolging en evenaring van geheiligde modellen uit een klassiek verleden. Ik weet het wel, er is een kentering aanstaande; ik behoef maar drie namen te noemen: Galilei, toen reeds gestorven, Descartes, in de volheid van zijn leven, Spinoza, nog een knaap. Hun grote invloed moet nog komen en zal dan ook het beginsel van steunen-op-de-idealene-van-het-verleden volstrekt niet geheel op zij stellen.

Maar let eens op de geestesinhoud van bijna alle groten uit die tijd. Hoeveel van de geestelijke stof, waarmee een Grotius arbeidt, is niet klassiek of bijbels? Het overgrote deel, zou ik zeggen. Niet anders is het met Vondel. Men moet er niet gering over denken, welk een plaats in Vondels geest werd ingenomen door die talloze figuren uit de Bijbel en uit de mythologie, uit de Romeinse geschiedenis en uit de heiligenlevens, waarvan hij de glans en de bontheid zo kwistig uitstrooide over al zijn gedichten. Wat beoogde een Jacob van Campen dan het herstel van oude zuiverheid van bouwstijl? Zelfs Rembrandt, in het diepst van zijn wezen los van elke preoccupatie door het verleden, maakt voortdurend weer de knieval voor zijn eigen fantastische voorstelling van vroegere grootheid of schoonheid. Neem Hooft, neem Huygens, neem de theologen en de geleerden, en altijd weer vindt ge als grondslag van hun geestelijke impuls: behouden, terugwinnen, herstellen. In allen is een geweldig stuk historie bezonken. Hun middel tot bereiking van het ideaal is *imitatio*, wat niet betekent slaafse nabootsing, maar eerbiedig volgen van de door een verheven voortij gestelde normen.

Zijn er dan geen gebieden, waarop die factor van het peil te zoeken in de historie uitblijft? O, zeer zeker zijn die er. Niet alleen in de materiële beschaving, ook in de werken van de geest. Het is een onschatbaar rijkdom juist van onze Nederlandse beschaving, dat zij zulk een wijd en vruchtbaar veld heeft geopend voor schepping van diepe schoonheid

buiten elke preoccupatie met de figuren der klassieke traditie om. Ik bedoel het geschilderde, getekende, geëtste en gegraveerde landschap, met inbegrip van het binnenhuis, het stadsgezicht en het genre-tafereel. Wij weten nu, hoop ik, allen wel, dat ook de eenvoudigste weergave van een gezicht op de natuur nog iets meer is dan louter copiëren. Wanneer ge niet weet, hoe in de eenvoudige afbeelding van iets geziens, – mens of dier of landschap –, steeds een zieletoon meeklinkt, leer het dan uit een tekening van Rembrandt of van wie ge wilt. Hier laat dan eindelijk de scheppende geest zijn stut in de historie los en geeft argeloos, nuchterweg, zonder aanspraak grote kunst te scheppen of diepe emotie te vertolken, de schijnbare uiterlijkheid der vertrouwde dingen rondom. Hier leeft men uit het heden en in het heden, en vindt in de oprechte afbeelding van wat het oog zag schatten van diepe schoonheid, die geen kunstige inventie had kunnen opdelven.

Liet alzo dat vaderlandse heden, waarin wij ons terugdachten zich in bijna alle dingen des geestes waaraan het waarde hechtte, willens en wetens bepalen door de vormen en de denkbeelden ener beperkte en sterke traditionele geschiedenis, hoe stond het dan met de materiële beschaving van die dagen? Zijn daar de figuren der Oudheid troef, geven ook daar Bijbel en klassieken de toon aan?

Het antwoord ligt voor de hand: in zeer geringe mate of in het geheel niet. Het spreekt van zelf: ook de wever, de scheepsbouwer, de zeevaarder, de molenbouwer en al de rest van ambacht en handwerk, tot de koopman en de boer toe, zij maken zich geen ogenblik los, en kunnen noch willen zich losmaken, van hetgeen de vaderen gewrocht hebben, wat hun model en voorbeeld is. Sommige bedrijven blijven nog lange tijd volstrekt behoudend, van kunde en intentie, zoals de landbouw. In andere daarentegen werkt dan reeds de geest van rusteloze vernieuwing en verbetering, die de mens eens zo ver zou voeren: sneller schepen, doeltreffender middelen van polderbemaling en indijking. Hier spreekt de geschiedenis slechts een bescheiden woord mee.

En er was één gebied, dat wij niet zo maar onder materiële beschaving kunnen begrijpen, waar geest en stof elkaar doordringen, dat van de opkomende natuurwetenschap. Voor deze was, in en buiten Nederland, dat midden der zeventiende eeuw het getij van die bloeiendste jonkheid, een bloei, waarin Nederland wel een zeer levendig aandeel had, hetzij iets vroeger of iets later: Christiaan Huygens is in 1648 nog niet twintig jaar,

Swammerdam en Leeuwenhoek staan nog in hun kinderschoenen. Zij waren hun eerbied voor de Ouden niet vergeten, de meesten van die natuuronderzoekers, maar hun pad was het nieuwe, dat Francis Bacon gewezen had, zonder het zelf op te gaan: dat van waarneming, onderzoek en het vinden van nieuwe dingen en zuiverder kennis.

Had het zin, dat ik u tot besluit dit vluchtig tafereel voorhield van een heden, dat lang voorbij is, getoetst aan de vraag, in hoeverre het bepaald werd door de geschiedenis? Ik meende u zo althans even te kunnen herinneren aan één bepaald aspect, waaronder de vraag: hoe bepaalt de geschiedenis het heden, zich steeds opnieuw aan ons voordoet.

Naar de mensheid haar weg door de eeuwen heen volgt en de historische wetenschap zich verfijnt, wordt de geschiedenis, die haar geheugen uitmaakt en waarmee zij, of zij wil of niet, te rekenen heeft, steeds rijker en bonter. Voor de vier of vijf hoofdmotieven, die de beschaving van de Renaissance af, en zelfs al eerder, tot de negentiende eeuw toe beheerst en veelal in hun ban gedwongen hebben, heeft onze tijd er twintig, dertig of meer als men wil. Het resultaat is, dat het heden, dat wij beleven, bij al zijn scherpte van gezicht op het historische, minder door de geschiedenis wordt bepaald, dan armer en eenzijdiger perioden van voorheen. Van tijd tot tijd heffen omwentelingsgezinde geesten een: los-van-de-geschiedenis aan. Vruchteloze kreet van een Prometheus, die eerst gisteren gebonden werd. Los van, los van... de gehele geschiedenis zelf is een streven tot: los van, – maar die verlossing ligt buiten de grenzen van leven en historie.

3-12-1940

Nederlands geestesmerk¹

Voorrede tot de eerste uitgave

Twee uitnodigingen, in het afgelopen voorjaar bijna terzelfder tijd ontvangen, om iets te zeggen over Nederlandse volkseenheid, getuigden mij, dat de behoefte aan zulk een eenheid levendig is. Met vreugde voldeed ik er aan, eerst door een inleiding op de Studentencferentie over volkseenheid te Zeist op 9 mei 1934, en thans in dit artikel, dat in hoofdlijnen het toen gesprokene volgt, uitgebreid met een en ander wat het onderwerp in wijder verband raakt.

Vrij wat van het hier betoogde heb ik, tot vreemden over Nederland sprekende, al eerder geuit. Tot landgenoten sprekende, kan ik veel als algemeen bekend weglaten, en veel wat kritische beoordeling van onze eigen zaak betekent toevoegen.

Om misverstand te voorkomen zij gezegd, dat het begrip van een Nederlandse natie hier steeds gebruikt wordt in de zin van het volk zoals het door de staat omsloten wordt. Onze verhouding tot de stamverwanten buiten Nederland blijft onaangeroerd.

Het woord in de titel is niet gebruikelijk. Zoekende naar de juiste aanduiding van het onderwerp, heb ik het, meen ik, gesmeed. Het drukt de overtuiging uit, dat het op de geest aankomt, en dat deze, ondanks alle verscheidenheid en verdeeldheid één stempel draagt. Laat het tevens uitdrukken, dat de hoedanigheid van een volksaard ten slotte met geen woorden te omschrijven is, dat men het merk moet proeven op de tong.

Juni 1934

Voorrede tot de tweede uitgave

De herziening van dit geschrift heeft zich in het algemeen bepaald tot enige verduidelijking en toevoeging, met name daar waar de kritiek mij bewees, dat mijn woorden tot misverstand aanleiding gaven. Op een hoofdpunt evenwel heb ik een ver strekkende verandering en uitbreiding aangebracht, namelijk daar waar het de praktisch-politieke conclusie betreft, waartoe mijn betoog mij voerde.

Uit de voorrede moet ik iets herroepen. Het woord *geestesmerk* is niet, zoals daar gemeend wordt, van mijn vinding. Een lezer vestigde er welwillend mijn aandacht op, dat het reeds in 1875 is gebruikt door Dr A. Kuyper, wat mij van de noodzaak tot rechtvaardiging van de term geheel ontslaat.

Mei 1935

I De wording van onze nationaliteit

In de tijd, dat ik in Haarlem woonde, zou ik, door de Zijlstraat komend, nooit nalaten even op te kijken naar het bescheiden huis, welks gevelsteen het opschrift droeg: 'Int soet Nederlant', en ter weerszijden op een zandstenen band: 'Ick blyf getrou', 'Ick wyck nyet af'. Ik weet niet, welke omstandigheden de onbekende burger van kort na 1600 die zinspreuk voor zijn huis deden kiezen. Het moet voorzeker een zuivere en diepe liefde tot zijn land zijn geweest. Het opschrift dunkt mij als document voor de kwaliteit van ons nationaal gevoel in de zeventiende eeuw even belangrijk als een gedicht van Vondel of een schilderij van Frans Hals of Jan van Goyen. Men kan er, als in deze, zijn eigen Nederlands sentiment in terugvinden. Men kan het opnemen als een thema voor de symphonie van eigen land en volk.

Een nationaal gevoel, dat zich niet spiegelen kan in de roerloosheid van het verleden, mist de grondslag van zijn wezen. Het leven van een natie *is* historie, zoals het leven van de enkele mens historie is. Op ieder ogenblik, dat men het leeft, heeft het zijn vorm en zijn betekenis, zijn zin en zijn richting, uit dat deel wat voorbij is. Wie zich afgesneden denkt van de herinnering aan zijn herkomst, groei en lotgeval, staat redeloos

voor het leven. Elk welbewust volks- en staatsbesef eist kennis en reenschap van de historie.

Voor de Nederlander moet het bijzonder duidelijk zijn, dat zijn natie een historisch product is. Haar wording als zelfstandige eenheid in de Europese volkengemeenschap speelt zich af in een jong verleden, van vier of hoogstens vijf eeuwen. De meeste zusterstaties zijn ouder dan wij. Portugezen, Denen en Polen konden reeds als naties gelden (voor zo ver de term op de middeleeuwse verhoudingen past), toen zelfs de verzamelnaam Nederlanden nog niet in gebruik was. Maar er was toch, zal men zeggen, in de dertiende eeuw reeds een Dietse taalgemeenschap, die Vlaanderen en Brabant met Holland, Zeeland en Utrecht verbond, en ze zowel van het Nederduitse als van het Hoogduitse gebied onderscheidde. Ongetwijfeld was er een proces van differentiering ten opzichte van het Duitse Rijk en van integrering onderling gaande. Het betrof niet alleen de taal, maar ook de politieke ontwikkeling en de beschaving, hier te allen tijde aan een aanhoudende Franse invloed onderhevig. De Fransen plachten reeds zeker onderscheid te maken tussen Thiois, dat zijn de bewoners der 'Dietse' gewesten, en Allemands. In dit alles echter lag een noodwendigheid van uiteindelijke losraking der Nederlanden uit het Duitse Rijk evenmin opgesloten als die van een politieke conglomeratie onderling van al de gewesten, Waalse en Vlaamse, Neder-Frankische, Saksische en Friese, die eenmaal te zamen de naam Nederlanden zouden dragen.

In dat proces van afzondering en samenvoeging verbinden zich, gelijk in elk historisch proces, factoren van algemene aard met incidentele gebeurtenissen. Wie het oog vooral op de eerste richt, en aan de geografische en ethnische voorwaarden een determinerende betekenis voor de gehele ontwikkeling zou willen toekennen, moge wel bedenken, dat die factoren geheel verschillend zijn voor het Zuiden en voor het Noorden, en binnen het Noorden weer geheel verschillend voor de zee kant en voor de heikant. Wij wijzen zo gaarne op het water, dat ons heeft opgevoed (let wel, het binnenwater minstens evenzeer als de zee!), opgevoed tot eigen hulp in kleine kring, tot dijkers en heemraden, kortom tot Verdedigers. Maar is het niet altijd nog iets van de oude hollandocentrische zuurdesem, die daarin spreekt? Een Nederland, enkel op die basis ontstaan, zou met Holland, Zeeland en het Friese Noorden hoogstens nog de Betuwe hebben omvat. De hydro-

grafische factor kan nooit strekken ter verklaring van de aanvankelijke samengroei van al de Nederlanden, Zuid en Noord te zamen, tot een zekere eenheid. De gelijksoortigheid en samenhang van Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, onderling en met de Noordelijke gebieden, heeft in de waterstaat niet haar grond.

Men loopt bij het zoeken naar zulke algemene verklaringsgronden licht gevaar, zich in ijdele bespiegeling te verliezen. De slotsom van alle afweging der betekenis van de zogenaamde grondfactoren blijft steeds deze: noch de losmaking van de Nederlandse gewesten uit het Duitse Rijk (voor Vlaanderen en Artois: uit het leenverband met Frankrijk), noch de aaneensluiting van al de Nederlanden in één staatsverband, noch de spoedige scheuring in tweeën: het vrije Noorden en het Spaanse Zuiden, zijn in algemene factoren van welken aard ook gegeven. De feitelijke en nauwkeurig waarneembare oorzaak van dat alles blijft de politiek en het lotgeval van het Bourgondisch-Oostenrijkse huis, van de eerste Philips, in het eind der veertiende, tot Karel V en Philips II in de zestiende eeuw.

Al kan men op nog zoveel goede gronden betonen, dat reeds omstreeks 1500 Vlamingen anders waren dan Hollanders, zo verschillend als Quentyn Metsys van Lucas van Leiden is, het grote feit, dat tussen 1578 en 1632 de Nederlanden scheurden langs een breuklijn, die een scherf van Vlaanderen en een helft van Brabant afsloeg, met nog een grillig fragment in het land van Overmaze, is het werk geweest van Parma, Maurits en Frederik Hendrik. Van hen alleen? Van hen, zoals hun persoonlijkheid dreef als een blaadje of takje op de eeuwige en onpeilbare stroom van het alzijdig gebeuren.

Nu het grote feit, waarop het hier aankomt: eerst *in* het kader van die nooit vermoede, als door een reeks van wonderen ontloken en behouden staat der Verenigde Provinciën heeft het Nederlandse volk zijn vorm en zijn aard bevestigd, zijn reden en recht van bestaan beproefd. Dit proces van volksvorming kreeg echter geenszins terstond zijn beslag. Zolang een deel der Republiek als wingewesten werd bestuurd, kon er van algemene nationale eenheid nauwelijks sprake zijn. Ja, het zou nog bijna de hele negentiende eeuw duren, eer het katholieke volksdeel eindelijk de weg vond tot een hartelijk en volmondig belijden van de Nederlandse staatswil en het Nederlandse volksbesef. Ook afgeschei-

den van het oude contrast tussen Generaliteitslanden en Zeven Provinciën, dat zo lang bleef nawerken, is het Nederlandse volk nooit (gelukkig, mag men zeggen) tot die staat van gelijkgestemdheid geraakt, waarin alle weerstanden van de peripherie tegen het centrum zouden zijn opgeheven. Hoe kan het anders in een organisme, dat zo sterk als dat van onze staat op een tegenstelling van centraal overwicht en gewestelijke zelfstandigheid is opgebouwd? Wij komen hier weer op hetgeen ik reeds eerder het hollandocentrisme heb genoemd. Ik wil er nog het volgende van zeggen.

De overmacht van Holland is in onze geschiedenis onvermijdelijk, heilzaam, ja reddend geweest. Zonder Holland geen Nederland. Men kan er al de politieke beeldspraak van hart en hoofd of maag en ledematen, waarmee reeds de oude Romein zijn ontevreden stadgenoten op de Heilige berg bezwoer, op toepassen. In de tijd van onze Republiek hebben de overige provinciën zich in het staatsleven veelal met de rol van heilzaam tegenwicht, in het volksleven met die van aandachtige toeschouwers moeten vergenoegen. Zo is het niet meer. De moderne bewerktuiging van een klein land veroorlooft een mate van staatkundige en nationale gelijkwaardigheid, die oude tegenstellingen en minderwaardigheden doet verdwijnen. De uitmiddelpuntigheid van de Groninger, de Limburger, de Zeeuw, is niet groter meer dan de natuurlijke gesteldheid van Nederland als bewoond gebied meebrengt, en geen beletsel meer voor een volledig delen in het nationale leven. Indien de volkseenheid enkel van sociaal-geografische voorwaarden afhing, behoefde er aan ons nationaal geluk weinig te ontbreken.

Het was een zonderling gewrocht, die oude, kleine, roemrijke en dierbare Republiek der Verenigde Provinciën, die ons als natie heeft grootgebracht. Een reeks van wisselvalligheden had, na de dood van Willem van Oranje, tot de bevestiging van ons zelfstandig volksbestaan geleid. De omstandigheden, waaronder de rebellerende provinciën tussen de jaren 1584 en 1587 onvoorziens tot een republiek zijn gestold, betekenden eigenlijk een reeks van échecs. De vergeefse aanbiedingen van de soevereiniteit aan Frankrijk en aan Engeland, de val van Antwerpen en daarmee het verlies van het Zuiden, de deerlijke mislukking van Leicesters bewind, het schijnt alles op zichzelf meer geschikt, een volk tot ondergang dan tot staatkundige vrijheid te leiden. Vrijheid was van meet af

aan de inzet, zelfstandigheid in genen dele. Ons zelfstandig staatsbestaan is uit nood geboren.

Zo wonderbaarlijk als het ontstaan van die staat, zo vreemd was zijn aard en zo verbijsterend zijn wasdom. In de eeuw, waarin bijna overal het absolutisme troef is, waarin de regeringen, waar zij kunnen, de oude middeleeuwse vrijheden opruimen, om er een straf regeringsstelsel van bovenaf voor in de plaats te stellen, leverde de Nederlandse staat het bewijs, dat ook op die verouderde grondslag van particuliere vrijheid en zelfstandigheid der onderdelen nog te bouwen viel. Uit een oogpunt van modern staatsrecht kon de Unie van Utrecht een samenstel van gebreken heten. De eis van eenparigheid van stemmen op alle belangrijke punten, de onvolmaakte onderwerping der meerderheid aan de minderheid, het ontbreken van een dwingend gezag, de dubbelzinnige positie van de stadhouder, de afwezigheid van een praktisch doorgevoerd algemeen financiestelsel en van een opperste gerechtshof, het schijnen evenzovele kwalen om een politiek gestel te ondermijnen. Zij hebben het ondermijnd, zou Slingelandt in de achttiende eeuw getuigen. De vraag is geoorloofd, hoe paradoxaal zij klinken moge, of niet juist de gebreken der Unie tevoren de staat bij herhaling hadden gered.

Hoe dit zij, de geschiedenis der Republiek in de zeventiende eeuw had bewezen, dat op die oude grondslag van stedelijke en gewestelijke zelfstandigheid niet alleen te bouwen viel, maar dat de woning, die er op verrees, in menig opzicht beter en veiliger was uitgevallen dan de trotse getimmerten van absolute vorstenmacht. In de vrije Nederlanden trok zich, voor de tijd van ongeveer een eeuw, als 't ware alles samen, wat in het Europa der zeventiende hoge beschaving betekende. De materiële voedingsbodem leverde de geweldige economische expansie. Het peil der algemene welvaart was, met alle andere landen vergeleken, hoog. Hoog was eveneens de bloei van wetenschap en kunst, – en gelijk het zijn moet: de eerste sterk internationaal, de laatste zó nationaal, dat zij voor alle volgende tijden de eigenlijkste expressie van onzen volksaard gebleven is. De vrijheid was hier groter dan elders; zo was, hoe weinig zij van harte kwam, de verdraagzaamheid. Het verkeer was veiliger en sneller, de gewelddadigheid geringer, de zorg voor de misdeelden doeltreffender, de publieke geest verlichter². En in het zuiver staatkundige had onze Republiek het voorrecht, dat haar in- en uitwendige politiek, krachtens het levensbelang van volk en staat, er een moest zijn van welvaart en van

vrede, in een tijd, toen rondom dynastieke heerszucht de oorlog roekeloos opriep.

Al deze voordelen en qualiteiten van Nederland waren noch in de verdienste der individuen, noch in de voortreffelijkheid van het staatkundig stelsel en beleid, noch uitsluitend in een samentreffen van omstandigheden gegrond. Wie de oorzaak in één term wilde begrijpen, zou, ook al ware zijn maatstaf zuiver rationeel, er geen beter woord voor vinden dan dat van een goddelijke zegen. De geschiedenis moge anderen volken soms trots en glorie op hun herkomst leren, voor ons luidt haar les, als men haar goed verstaat, enkel tot ootmoed.

II De Nederlandse volksaard

Het beeld van het Nederlandse volksbestaan in de bloeitijd heeft, zoals de opsomming van zijn eigenaardigheden daarjuist gegeven reeds ten duidelijkste vertoont, tot grondtrek, dat het onheroïsch is. Het mist de wildheid en de felheid, die wij plegen te verbinden aan het beeld van het Spanje van Cervantes tot Calderón, het Frankrijk van de mousquetaires, het Engeland der Cavaliers en der Ironsides beide. Hoe kan het anders? Een staat, opgebouwd uit welvarende burgerijen van matig grote steden en uit tamelijk tevreden boerengemeenten, is geen kweekbodem voor hetgeen men het heroïsche noemt. Zelfs de daden van onze zeevaarders en volkplanters overzee beantwoorden, als men ze in het bijzonder beziet, ternauwernood aan de gangbare voorstelling van een constant heroïsme.

Tenzij men zich eerst even bezint op het zuiver gehalte en de zuivere klank van die daalder van het heroïsche, waarmee een hedendaags geslacht in de zak loopt te rammelen. Onze tijd is bijzonder geneigd tot het gedachteloos gebruik van gangbare termen, die dienen om zich en zijn groep te verheffen en de tegenstander te smaden. Het is nu eenmaal niet anders: de groepssentimenten hechten zich te allen tijde aan leuzen en woorden, en het zijn zelden de overtuigingen als zodanig, meestal de leuzen, welke de groepsbewegingen activeren.

In elke maatschappij raken bepaalde termen en namen geladen met gevoelens van afkeer of verheerlijking. Deze gevoelens gaan weliswaar uit van bepaalde overtuigingen van politieke, godsdienstige of culturele

aard, maar in het brein van de velen, die de uitdrukking dier overtuiging als leus aanvaardden, zonder de betekenis te verstaan, overstemt het affekt dat aan de term verbonden is te enenmale het logisch gehalte ervan. Is eenmaal zulk een woord gebrandmerkt of geridderd, dan hecht zich daaraan de haat of de verering van een ganse klasse, ver buiten de oorspronkelijke sfeer van gelding en betekenis. Dan wordt zulk een woord zondebok of sjibboleth, beladen met al de zonden ener eeuw, of heilig teken, waaraan men zijn medestanders herkent. Zo klonk eenmaal in de dagen der Conventie het onschuldige woord Federalisme als een verfoeiing van scheurmakerij en landverraad. Zo zou de negentiende eeuw tal van termen beurtelings verheffen en tot smaadrede stempelen. ‘Bourgeois’ en het corresponderende ‘burgerlijk’ werd de ergste smaad van alle.

Bij monde van socialisten en kunstenaars beide werd de ‘bourgeois’ de zondebok, en is het gebleven, totdat thans ook het fascisme het begrip in de krans van zijn execraties heeft opgenomen. – O onsterfelijk tussen-zinnetje van Jules Renard: ‘le bourgeois c’est celui qui n’a pas mes idées!’ – Hoe duivels ging het woord ‘kapitalistisch’ klinken! Zo weerzinwekkend, dat zelfs nu nog de velen, die ernstig overtuigd zijn, dat persoonlijke en erfelijke eigendom de grondslag is geweest van alle hogere cultuur, en dat het niet binnen mensenmacht ligt, het heersende productiestelsel opzettelijk door een beter te vervangen, de naam kapitalisten niet gaarne op zich zelf zouden toepassen. Hoe klonk in het liberale Nederland van driekwart eeuw geleden het woord ‘orthodox’! De vrijzinnige vaderlander van gemiddelde geborneerdheid zag immers daarachter louter kwezelaars en huichelaars. Hoe klinkt thans voor socialisten, fascisten en Nederlandse rechtse partijen het woord ‘liberalisme’! De afschuw van een heel geslacht heeft zich aan het woord gehecht.

De jongste stroming in het ‘verwerdt Europa’, die van het extreem nationalisme, heeft nu als blankste parel in zijn kroon het ‘heroïsme’ gesteld. Het is een parel uit de fabriek. Want wie waarde hecht aan de echte, diepe betekenis van een woord, weet wel, dat heldendom evenals heiligheid geen programmpunt kan zijn, dat het bereikt kan worden op het vergeten ziekbed en in het stoffige kantoor evengoed als op het slagveld of in het vliegtuig. Ik weet wel, er zit in die hevige drang naar het heroïsche, die het geslacht van deze tijd drijft, een edele aspiratie, die van het zelfvergeten in de daad en van het doen instromen van alle

machten der poëzie in het werkelijke gemeenschapsleven. Maar men kan niet *streven* naar het heroïsche. De naam held is de prijs, die de levenden geven aan de gevallen, die zelf van geen heldendom wist. Toewijding en plichtsvervulling moet als lof voor onze daden genoeg zijn. Bij het hedendaagse heroïsme evenwel, zoals politieke machten het aanprijzen, ligt de prikkel in hoogmoed en barbarie. Het is de intoxicatie der gedresseerde scharen.

Dit valse heroïsme is van de morele kwalen, waarmee onze tijd geplaagd is, wellicht de ergste, en van alle gedachteloos misbruikte termen de gevaarlijkste.

Hoe nuttig zou het zijn, als men van tijd tot tijd eens al de politieke en culturele termen, die gangbaar zijn, op een rij kon zetten voor een grote schoonmaak. Om sommige als kapot of versleten in het asvat te werpen, andere grondig te reinigen van het stof en vuil, dat er aan kleeft. Zodat men bij voorbeeld *liberaal*, in zijn oorspronkelijke betekenis hersteld en los van alle gevoelsnuances, die een eeuw van partij conflict er aan gehecht heeft, weer kon gebruiken in de zin van 'dat wat een vrij man waardig is'. Zou men niet *burgerlijk*, ontdaan van al de negatieve associaties, waarmede nijd en hoogmoed (want die zijn het tenslotte) het woord beladen hebben, weer eenvoudig kunnen opvatten als 'al wat tot het stedelijk leven behoort'? Men zou zich dan daarbij misschien kunnen herinneren, dat de Babylonische, de Griekse, de Romeinse, de Westers-christelijke cultuur en nog enige andere meer in steden zijn gegroeid en door steden gedragen. Onder het licht van zulk een afwassing der termen zij het volgende gelezen.

III Burgerlijk karakter van het Nederlandse volk

De eenheid van het Nederlandse volk is bovenal gelegen in zijn burgerlijk karakter. Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van de notaris tot de dichter en van de baron tot de proletariër. Onze nationale cultuur is burgerlijk in elke zin, die men aan het woord hechten wil. De burgerlijke levensopvatting heeft zich meegedeeld aan alle groepen of klassen, die ons volk telt, landelijke en stedelijke, bezittende en niet-bezittende. Onze ganse geschiedenis weerspiegelt die burgerlijke aspiraties. Om burgervrijheid hielden onze voorouders het verzet

tegen Spanje vol. In burgerzeden wortelden de politieke eigenschappen der Republiek, die ik hierboven opsomde. Uit een burgerlijke sfeer sproten onze weinig militaire geest, de overwegende handelsgeest. De burgerlijke samenleving verklaart de geringe oproerigheid der volksklassen, en in het algemeen die effenheid van het nationale leven, die maar licht rimpelde onder de wind der grote geestesberoeringen. Men ziet het: ik laat aan de term een deel van zijn negatieve klank. In burgerlijkheid wortelen ook onze hinderlijkste nationale gebreken: de vrijdom der baldadigheid, het gemis aan publieke wellevendheid en de vaak beklagde krenterigheid.

De burgerlijke levenshouding brengt ook teweeg die lange inzinking van ons volksbestaan in de achttiende eeuwen de lome, langzame ont-waking in de negentiende.

Het is een eigenaardig feit, dat wij Nederlanders voor onze gehele achttiende eeuw vaak niet veel meer over hebben dan een smalende glimlach. Haar levenston schijnt ons prozaïsch. Haar taal verveelt ons. Haar gevoelens lijken ons òf deftig en duf, òf gemoedelijk huisbakken, òf klein opgewonden en mal sentimenteel. De patriottentwisten zien wij in de sfeer der komedie. Wat wij onze vaders vooral niet vergeven is hun tevredenheid en zelfvoldaanheid. Wij willen hen geen vaders noemen, hoogstens ooms. Wij ruiken van hun eeuw alleen meer de tabak en het poeder der pruiken.

In die geringschatting onzer achttiende eeuw ligt een goed stuk kort-zichtigheid van onze kant. Die eeuw was bij ons ten slotte geen andere dan die, welke in de landen rondom grote dingen voortbracht. Wie onze achttiende eeuw wil verstaan, moet de waarde van een hoog gemiddelde kunnen erkennen, moet kunnen afzien van het zoeken naar treffende en gemakkelijk vatbare grootheid, om het gehalte van de tijd een weinig *achter* de mensen en de woorden te kunnen ontdekken. Die eeuw heeft gekend een eenvoud van geest en een zuiverheid van idealen, die wij haar mogen benijden.

Maar voor wie in 'burgerlijk' de veroordeling bij voorbaat ligt opgesloten, laat hem de achttiende eeuw blijven verguizen, want burgerlijk was zij ongetwijfeld. Burgerlijk waren echter ook Rembrandt, Vondel, Jan de Witt en zelfs Spinoza.

IV De krachten tot volkseenheid

In dit overwegen van één bepaalde sociale houding in onze nationale cultuur ligt de mogelijkheid van een grote mate van volkseenheid opgesloten. Er is een homogene grondslag. De tegenstellingen tussen de verschillende volksgroepen zijn geringer dan in de meeste andere landen van Europa. Het landelijk gedeelte der Nederlandse bevolking heeft door de dichte bewoning, de kleine afstanden, het gemakkelijk verkeer en het algemene volksonderwijs eigenlijk sinds lang burgerlijke zeden aangenomen. Het contrast stad en land is in Nederland een factor van ondergeschikte betekenis.

De betrekkelijke homogeniteit kan echter in het nationale leven eerst een kracht ten goede worden, wanneer zij zich in actieve nationale deugden manifesteert. Zijn er zulke? – Ik geloof van ja. Laat ons trachten, ze te omschrijven.

Op gevaar af van mijn heroïsch-gezinde landgenoten nog meer te vertoon dan ik waarschijnlijk al heb gedaan, wil ik daarbij uitgaan van een nationale deugd, waarvoor wij ons in de regel een weinig plegen te schamen, omdat zij zo alledaags en nuchter klinkt, namelijk de veelgevoemde Hollandse zindelijkheid. De taal weerspiegelt het gewicht dat wij daaraan hechten. Wat een woorden er voor! *Zindelijk, proper, frisch, net, helder, zuiver...* het een klinkt al ‘burgerlijker’ dan het ander. Voorts nog: *rein*, reeds lang goed-Nederlands, maar tegenwoordig in de taal der reclame verhaspeld naar Duits spraakgebruik. En eindelijk nog *schoon*. Welke andere taal gebruikt het grondwoord van het esthetisch bewustzijn zowel voor een schoon boordje als voor een maanlandschap! De verering der zindelijkheid moet ons toch wel diep in het bloed zitten. Waarop wijst die sterke behoefte aan nuancering van het begrip der uiterlijke zuiverheid?

Indien het eens een correlaat was van een geestelijke behoefte, van een behoefte aan inwendige zuiverheid, in het logische, het ethische en het esthetische. Zouden wij ons inderdaad als nationale eigenschap mogen toekennen een sterke behoefte aan de eenvoudige, onopgesmukte waarheid, aan eerlijkheid en betrouwbaarheid, aan orde en harmonie, kortom aan geestelijke zuiverheid? Het ware te wensen, mits dan ook die aspiratie in de eerste plaats het eigen persoonlijke doen en denken van iedereen betrof. Hypocrisie en farizeïsme belagen hier individu en

gemeenschap! Het aardrijkskundeboekje uit mijn schooltijd voegde reeds aan de lof der Hollandse zindelijkheid tussen haakjes toe: 'meer op huis en kleeren dan op eigen lichaam'. Moest dat ook opgaan omgezet in het geestelijke, dan ware het beter ons in het slijk te wentelen!

Onbeschroomder dan de prijs van eigen nationale eerlijkheid kan men het wagen, het Nederlandse volk die toe te kennen van een hoge mate van ontzag voor het recht en de mening van anderen. Het is onze geschiedenis en onze positie als kleine staat te midden van grote, die ons die deugd heeft geleerd. Zij grenst evenwel aan een ondeugd. Want ontzag voor het recht en de mening van anderen leidt licht tot ontzag voor diens vermeende recht, ja van zijn onrecht. Indien ten onzent een hoge standaard van publieke eerlijkheid vergaande corruptie onmogelijk maakt, het valt niet te ontkennen, dat de Nederlander, alweer in zekere burgerlijke gemoedelijkheid, een lichte graad van knoerij of bevoorrechtiging van vriendjes zonder protest verdraagt.

Met dat al is in de genoemde, toch wel onmiskenbare, nationale eigenschap een kostbare factor van volkseenheid gegeven.

Hoe staat het nu met een deugd, die wij ons met enige verzekerdheid mogen toekennen, omdat zij *la qualité d'un défaut* is, namelijk onze, vergelijkenderwijs gesproken, geringe vatbaarheid voor illusie en retoriek? – Zij moge ons in de weg staan, waar het de werken der fantasie en der vervoering betreft, als politieke eigenschap is dat gemis ongetwijfeld onder de positieve en heilzame factoren te rekenen. Helaas wordt de werking van die factor door andere, als vasthoudendheid aan eenmaal opgevatte mening, *esprit de clocher* en dergelijke, ten dele opgeheven. Bovendien ligt zulk een geringe vatbaarheid voor het holle woord vlak bij gemis aan weerklank voor het geestdriftige woord en de bezieling, en leidt gemakkelijk tot politieke onverschilligheid en afzijdigheid. Trachten wij de feiten te doen spreken.

Het Nederlandse volk is in de loop van zijn bestaan voor sterke uitingen van politiek extremisme onvatbaar gebleken. Het tumult, dat aan de De Witten het leven kostte, kan als zodanig niet gelden. Het was een uitbarsting van oorlogspaniek, door plichtverzuim der overheid op zijn beloop gelaten. Het anarchisme van de daad bracht het hier te lande niet verder dan dat de jonge bohème uit de jaren negentig wel eens dreigend van 'sardineblikkies' sprak. Het na-oorlogs communisme gedijde hier tot nu toe slechts matig. Over de voortgang van het rechtse extremisme laat

zich nog niets voorspellen. Het zal ongetwijfeld nog toenemen. Het is mode, zoals het omstreeks 1900 voor jongelieden mode was, sociaal-democraat te zijn. Velen omhelzen het fascisme ongetwijfeld bij vergissing, menende dat zijn zegepraal hun in waarheid conservatieve instincten zou bevredigen.

De moderne middelen van suggestieve reclame en mechanische organisering maken elk extremisme gevaarlijker en onberekenbaarder dan vroegere perioden ze gekend hebben. Wat echter onze toekomst ook zijn moge, een extremistisch régime in Nederland zou, gegeven de Nederlandse volksaard, naar alle waarschijnlijkheid een gematigd extremisme te zien geven. Het gevaar van communisme of fascisme voor Nederland schijnt vooral hierin gelegen, dat zelfs een korte proeve van hun heerschappij beide stelsels waarschijnlijk zou noodzaken, ons land zodanig te verduitsen, dat zij daarmee de basis van onze onafhankelijkheid in korte tijd zouden kunnen vernietigen.

De geestelijke bodem, waarop de politieke illusie en rhetoriek het weligst tieren, is die van het politieke minderwaardigheidsgevoel. Zulk een gevoel kan zijn grond hebben in een geschiedenis van eeuwen. Verdrukking, achterafzetting, verlies van oude grootheid, onvolmaakte nationale ontplooiing zijn meestal de oorzaken. Een geëxaspereerd nationalisme is bijna altijd het gevolg, irredentismen en revanchelust zijn de uitingsvormen. Het is niet onze verdienste, maar een goedgunstig lot, dat wij voor de oorzaken en voor de gevolgen bespaard bleven. Hoe verachtelijk het ook voor ieder, die zich vurig en moedig voelt, moge klinken, als natie en staat zijn wij nu eenmaal in zekeren zin *satisfait*, en het is onze nationale plicht het te blijven. Het te kunnen blijven zal van de moed en het vuur van de enkele en van ons allen nog genoeg vergen.

Zijn wij vrij van politieke minderwaardigheidsgevoelens, ook het nationale overwaardigheidsgevoel is bij ons betrekkelijk zwak ontwikkeld. Onder de deugden, die wij ons mogen toekennen, behoort buiten kijf een relatief geringe neiging tot nationale zelfverheerlijking en zelfverheffing. Vergeleken met vele andere volken zingen wij minder luid onze eigen lof. De naïeve klanken van Helmers en de zijnen zijn immers lang weggestorven, en een uitgesproken stoffen op eigen nationale voortreffelijkheid doet ons belachelijk aan. Een welbewust volk heeft kritiek op de eigen gebreken, en het ontbreekt ons daaraan niet, zo weinig zelfs, dat het gevaar om te vervallen in het tegengestelde kwaad van nationale

zelfverguizing niet altijd vermeden wordt. Met dat al blijft soberheid en bescheidenheid van het nationale zelfgevoel ongetwijfeld een volksdeugd van zuiver kaliber. Zij staat in het nauwste verband met een zeer belangrijke eigenschap, die wij alweer niet aan eigen verdienste maar aan onze positie te danken hebben, namelijk ons openstaan voor de erkenning van de waarde van het vreemde. Wij hebben al de vensters van ons huis openstaan, en laten er de zeewind en de landwind vrij door blazen. Aanrakingen van eeuwen her hebben ons met Franse, Engelse en Duitse geest vertrouwd gemaakt. Als er één ding is, waarop Nederland zich boven andere landen zou mogen verheffen, dan is het het feit, dat geen ander volk zo gelijkmatig denstroom van drie verschillende cultuurkringen weet te verwerken, en zo nauwkeurig de geest van alle drie weet te verstaan, als het ons gegeven is. Het is een kostbare weelde, die wij ons kunnen veroorloven, dat begrip voor, die erkenning van het vreemde. Wij zijn er toe genoodzaakt, doordat wij in hun midden wonen, en wij kunnen het ons veroorloven, omdat wij van geen vreemde iets anders verlangen dan vrij verkeer en de beste vruchten van zijn geest.

Die mogelijkheid tot gelijkmatige verwerking van verschillende vreemde culturen berust bovenal op ons bezit van een eigen taal. Zij moge ons belemmeren in het doordringen met ons woord tot de wereld, zij houdt ons onpartijdig, zij geeft ons een eigen spiegel, om het vreemde in op te vangen. Zolang wij de eigen denkwijze, het eigen begrippenstelsel handhaven, waarvan onze taal de vorm en uitdrukking is, en daarin het vreemde opnemen en verwerken, behoeven wij geest en taal voor geen invloed van elders angstvallig te sluiten. Een overmatig purisme is een zonde tegen de cultuur. Want de moderne beschaving wordt in haar terminologie steeds meer internationaal, en het is een zegen voor een taal, wanneer zij in staat is, de talloze formaties van Latijnse en Griekse oorsprong, waarin de voortschrijdende bewerktuiging der samenleving zich nog altijd nieuw uitdrukt, zonder schade voor haar eigen bouw op te nemen. Houd het Nederlands zo, dat het goed Nederlands en tevens zo internationaal mogelijk is.

Wat voor de taal geldt, geldt voor het maatschappelijk leven en voor de geest. Wij kunnen het vreemde niet weren, en wij willen het niet weren. De auto's en de films zijn ons welkom, en ook de ideeën, getoetst aan ons besef van waarde. De internationale interpenetratie der volken gaat, ondanks de ijpende koortsen, die het lichaam der wereld schokken,

haar gang. Laat haar op deze onze bodem vrij doorwerken, en houd uw Nederlandse hoofd koel.

Ziedaar een aantal trekken opgesomd, die men als deugden van ons volk zou mogen betitelen. Zij lagen bijna alle op een niveau, dat velen misschien te laag, te effen schijnt, en ik moet vrezen, als vriend, die u uw deugden toonde, u nog veel bozer te hebben gemaakt, dan gij het pleegt te worden op de vriend, die u uw feilen toont. Nu rest de vraag: wat zijn, als ze hier goed werden onderkend, die deugden waard voor een actieve volkseenheid, die wij allen wensen?

Die waarde kan bestaan in macht tot afweer en in kracht van aandrift. Afweer van euvelen, die het recht beleid van de staat en het gezonde volksbestaan bedreigen, aandrift tot de daden, die onze volksgemeenschap te doen kunnen staan.

V Crisis der cultuur³

De gevaarlijke crisis, waarin, naar heden ten dage wel iedereen toestemt, de gehele beschaving, Westerse en Oosterse, verkeert, brengt mede, dat vooral van afwerende krachten sprake moet zijn. In hoeverre kunnen eigenschappen als de geschetste ons volk sterk maken om weerstand te bieden aan strekkingen, die de cultuur met afbraak en ondergang bedreigen?

Het beklemmende gevoel van te leven in een wereld hollende naar haar verderf heeft Europa sedert het einde der Middeleeuwen niet meer in de hevigheid gekend, waarmee het onze tijd bezwaart. Eertijds stond voor allen die verwachting van ondergang geschikt in het systeem der heilsleer, als het onvermijdelijk wereldeinde, dat het Oordeel zou inleiden. Tegenwoordig daarentegen zijn allen, die het onheil zien, ook de dragers ener ongeschokte dogmatisch-christelijke belijdenis, bezielde van een meer of minder stellige overtuiging, dat de mensheid zelf de dreigende ondergang der beschaving zou kunnen keren en behoort te keren. Het collectieve verantwoordelijkheidsgevoel is veel sterker dan voorheen. Er mag geen berusting in een naderend einde zijn. En er blijft hoop.

Want de wereld is niet alleen veel slechter, maar ook een weinig beter geworden dan zij vroeger was. Het was niet alles illusie, wat ons tot na de wending der eeuw de waan ingaf van voortdurende vooruitgang en

volmaking. De krachten tot heling zijn niet verloren. Haat en humbug vullen de wereld, maar wij kennen ze, en kunnen ze bestrijden, als boze ziekten.

Wilt ge een treffend voorbeeld van aperte daling der cultuur sedert de achttiende eeuw? Toen in 1778 Frankrijk deel nam aan de oorlog van Amerika tegen Engeland, gaf de Franse regering aan haar scheepscommandanten de instructie, dat zij, in geval zij kruisende de Engelse kapitein James Cook ontmoetten, hem met alle eer en onderscheiding moesten behandelen en zijn ontdekkingsreizen bevorderen⁴. In 1810 kon Sir Humphry Davy met zijn leerling Faraday, op uitnodiging van Franse geleerde genootschappen, midden in de oorlog een reis door Frankrijk maken, overal met onderscheiding ontvangen⁵. In 1917 daarentegen zat Albert Schweitzer, de man, die de honderden geneest, en de tienduizenden sterkt door het bewijs, dat een mens waarlijk christelijk kan leven, in een Frans interneringskamp, en de andere oorlogvoerenden deden niet beter.

En dat terwijl toch op allerlei gebied de menselijkheid sinds 1800 ontegenzeggelijk was vooruitgegaan, getuige de verzachting van het strafrecht, de behandeling van krankzinnigen, de aanvaarding van sociale plichten jegens de maatschappelijk zwakken. Hoe dan te verklaren, dat terzelfdertijd de maatschappelijke en persoonlijke zeden zachter, en de politieke zeden zeer veel harder geworden zijn? Het antwoord ligt daar, waar de oorzaken liggen van driekwart van het euvel der verbijsterende cultuurcrisis, die wij beleven: in het doorwerken van de mechanisch-technische organisatie van het gemeenschapsleven in het algemeen, en van de nationaal-politische geleding der wereld in het bijzonder. Machten, die het menselijk vernuft heeft opgebouwd, maar die het niet meer beheerst, onderwerpen de mensheid aan die afschuwelijke dwang van stelselmatige wreedheid en waanzin, die zij zelf niet wil, maar niet meer kan verhoeden. Prometheus ligt opnieuw gekluisterd aan de rots, en de adelaar, die dagelijks zijn flanken verscheurt, komt op de vleugelen van technocratie en overorganisatie.

De middelen en de werktuigen zijn ons te machtig geworden. Als een dol geworden molen maalt de wereld voedingsmiddelen, die men in zee moet werpen, omdat ze geen afzet vinden, en oorlogstuig, dat grage kopers vindt. Het woord is slaaf geworden van geld of van macht, en krijst over de wereld, wat hebzucht en heerszucht gebieden.

Alle samenleving berust op maatschappelijke organisatie. De menselijke gemeenschap moet ter verzekering van haar heil vormen van samenleving scheppen, functies verdelen, verbanden van onderschikking aan gezag vaststellen, kortom zich organiseren. In de meer oorspronkelijke fasen van beschaving geschiedt dit alles onbewust, althans zo dat de daden, die tot zodanige instellingen leiden, zich aan onze waarneming onttrekken. Naarmate de beschaving voortschrijdt evenwel wordt de functie zelf van maatschappelijke organisatie meer en meer een bewuste kunst en een opzettelijk toegepast middel, in het klein en in het groot. In de moderne samenleving nu is de techniek der maatschappelijke organisatie, door drukpers en verkeer, door algemene volksontwikkeling, zo zeer gevorderd, dat de organisatie zich niet meer voltrekt in geleidelijke aansluiting bij veranderde behoeften en omstandigheden, maar een macht op zich zelf is geworden. De organisatie als zo danig heerst en onderwerpt. Elke organisatie, tot zekere perfectie gekomen en in gang gehouden door haar eigen mechanisme heeft de neiging, haar doel in haar eigen bestaan en functie te verplaatsen. Zij wordt door de volmaaktheid van haar middelen overorganisatie.

Al wat naar gelding streeft, organiseert zich. Het is een klein kunstje. Met een dosis energie, enige sluwheid in het speculeren op de menselijke zwakheden en een grote mond kan men elk bijgeloof, elke beuzeling, elke kwakzalverij en elke ondeugd organiseren, zodat ze een plaats krijgen in het adresboek, met gironummer en hoofdbestuur en uniform. In de mechanische organisatie wordt het menselijk subject of genivelleerd, beter gemassificeerd, als ik een nieuw woord mag wagen, of zonder aanzien des persoons omhooggestuwd op een plaats van duizelingwekkende machtsbevoegdheid, die de ware held zou weigeren in te nemen. Joseph de Maistre merkte het al op in de mannen van het Schrikbewind. 'Ces hommes excessivement médiocres exercèrent le plus affreux despotisme... Plus on examine les personnages en apparence les plus actifs de la révolution, plus on trouve en eux quelque chose de passif et de mécanique.'⁶

Organisatie betekent macht, en macht in zichzelf, niet geheiligd door een volwaardig doel, is een kwaad. Zij kan slechts heilzaam worden, indien zij gedragen wordt door persoonlijke zedelijke verantwoordelijkheid, en haar doel heeft buiten en boven de machtswil en het belang der dragers van die macht. Hierbij maakt het geen onderscheid, of het de macht van één of van millioenen is.

Maatschappelijke organisatie blijft steeds onmisbaar, maar tegelijk is de technisch volmaakte organisatie van mensen altijd in zekeren zin dodend. Zij kluistert de mens in een mechanisme, en ontslaat hem van een deel van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Elke organisatie betekent stolling van vrije geest, fixering van een geestelijk gemiddelde. Zij brengt een zekere rigiditeit der gedachte teweeg, die belemmerend kan gaan werken op een harmonische samenleving.

De funeste gevolgen van deze twee grote en nauw samenhangende verschijnselen: de heerschappij van het in zichzelf zielloze technisch vermogen en de doorwerking van het sociaal instinct in mechanische overorganisatie, zijn daarom zo angstwekkend, omdat met die verandering van het maatschappelijk leven, in steeds versneld tempo en verhoogde intensiteit, een bedenkelijke verzwakking van de tegenwerkende krachten is gepaard gegaan. Die krachten zijn oordeel en zedelijkheid, dit laatste niet te verstaan in de engere zin van een geformuleerde moraal, maar als alle streven naar een gerechtigheid, die erkend wordt in hoger doel dan het zelfzuchtige, onverschillig, of het de zelfzucht is van één of van millioenen. Het is een van de vreemdste afdwalingen van de nieuwere tijd, te menen, dat kwaad goed wordt, doordat velen het in gemeenschap willen.

De verzwakking van het oordeel schijnt alweer in volstreekte tegenstrijdigheid tot de ontzagwekkende winst in kennis en begrip, die de tijd sedert 1800 heeft opgeleverd en voortgaat op te leveren. Die winst is extensief, door het steeds uitgebreider volksonderwijs en de volledige intrede van de vrouw in het intellectuele leven, en intensief, door de steeds voortgaande verdieping en verfijning van alle wetenschappen. Niettemin moet men al zeer optimistisch zijn, om te durven getuigen, dat de mensheid als geheel beschouwd wijzer zou zijn geworden. Het is in zekere zin alweer de schuld van gemechaniseerde organisatie. De gemiddelde man met weinig tijd krijgt zijn noties aanhoudend en op velerlei wijzen aangepraat, en praat ze na. Indien men kon vergelijken, wat in het geestelijke leven van de enkele, in een minder ontwikkelde beschavingsperiode dan de onze, de rol is geweest van eigen nadenken, eigen keuze, eigen uitdrukking, dan is het zeer de vraag, of onze tijd met zijn veelzijdige en steeds overvoede belangstelling de prijs zou behalen. Het is niet, zoals de stormlopers tegen het intellect menen, de kennis, die

schaadt, maar de intellectuele digestie, die hopeloos in de war is, alweer niet uitsluitend door de schuld van hen, die het geestelijk voedsel hebben op te dissen, maar ook door de omstandigheden die teweegbrengen, dat het te haastig en te heet verzvolgen wordt.

De werkelijke belangstelling van het grote publiek is niet meer bij de werken des geestes, althans in veel mindere mate dan bij voorbeeld in de achttiende eeuw, toen het publiek veel kleiner, maar zijn gerichtheid veel intellectueler was. De ernst der massa's wordt tegenwoordig in toenemende mate besteed aan dingen, die een onvooringenomen cultuurwetenschap slechts als lagere spelvormen (er zijn ook zeer hoge) zou kunnen kwalificeren. Er heerst in de huidige wereld een georganiseerd puerilisme van mateloze omvang. Ik onthoud mij er van, al de gemeenschapsfuncties op te sommen, die daaronder gerekend kunnen worden. De oude cultuurinstincten, die de dansen der natuurvölker en de optochten van gilden en broederschappen bepaalden, hebben nieuwe vormen aangenomen. Die instincten worden opgevangen in de moderne zucht tot associatie en organisatie. De machtsgroep maakt ze zich ten nutte, en organiseert er zijn benden mee. Voor de gewijde feesten van weleer krijgt men in de plaats de grootscheepse politieke betogingen, waarin een gedrilde massa zich verlustigt, en waaraan een volk zich vergaapt. Het kan soms schijnen, alsof de hedendaagse mensheid geen hoger gemeenschappelijke cultuurfunctie meer kent, dan met blijde of toornige blik in de pas te lopen. Juist in die publieke organisatie van het puerilisme tot een ernstig doel zit het kwaad, want het maakt spel tot vals spel. De proef op de som, die de verzwakking van het oordeel bewijst, is te vinden in de buitengewone ijver, waarmee tegenwoordig elke partij beroep doet op de onvolwassenen, om haar gelederen te versterken en zich de toekomst te verzekeren. Er is immers niet veel psychologische kennis nodig, om te weten, hoe gemakkelijk de suggestie op het nog ongevormd intellect het zelfstandig oordeel, zo niet voor goed, dan toch voor lange tijd kan uitschakelen. Men spant de instincten in het gareel, om van het oordeel geen last te hebben. Op mechaniserende organisatie komt het bij de verschijnselen van onze cultuurcrisis telkens weer neer.

Veel ernstiger evenwel dan de verzwakking van het oordeel in de hedendaagse samenleving is het verval van de moraal. Hier doet zich aanvankelijk diezelfde schijnbare tegenstrijdigheid gelden, die wij zo-even

opmerkten. Er zijn redenen genoeg, om het algemene peil der publieke en private moraliteit in de zogenaamd beschaafde landen niet lager te stellen dan in een willekeurig vroeger tijdperk. Weliswaar zeggen statistieken omtrent criminaliteit, prostitutie en drankmisbruik in dezen betrekkelijk weinig. Niet op de zedelijke tekortkomingen of vergripen, die de politie achterhaalt, komt het aan, maar op de geest. Elke exacte methode ter bepaling van het zedelijk gehalte van een tijd moet noodwendig te kort schieten. Zal men dan afgaan op hetgeen een tijdperk van zichzelf getuigt? Het zullen altijd weer òf de aanklachten zijn van de boetpredikers, de satiristen en moralisten en het literaire realisme, òf de illusies van deugdpralerij en mensenmin, zoals ze klonken in de achttiende eeuw. De eerste mogen er iets dichterbij zijn dan de laatste, tijdsverschillen naar deze uitingen af te wegen valt er voor ons niet.

Een ding is echter zeker. De maatstaven van zedelijkheid en recht, die de openbare mening aanlegt aan de gebeurtenissen van de dag, zijn buitengewoon onvoldoende geworden. Over de ganse wereld schijnt een soort stompzinnige sympathie voor de misdaad te heersen. Het verschijnsel staat ongetwijfeld in zeker verband met het valse heroïsme, waarvan hierboven sprake was. De oorsprongen ervan liggen voor een goed deel in de romantiek, als reactie tegen conventionele deugdverering van een voorafgaand tijdperk. Het is bevorderd door de woordvoerders van een filosofisch immoralisme. De bioscoop geeft het tegenwoordig dagelijks voedsel. Er zijn tal van onschuldige vormen. De vogues van zeerovers en apaches (chimères van erotisch gehalte, waarin een alledaags bestaan zich verlustigt) zullen weinig onheil stichten. Bedenklijker wordt het reeds, wanneer het dagblad, in hoofdjess boven boevenstukken, van 'gentleman-inbrekers' of van 'bijna sympathiek van driestheid' meent te moeten spreken. Het is niet zo erg bedoeld, maar het is niet zeer opvoedkundig, want men spreekt tot de geestelijk weerloze massa. Een veel ernstiger symptoom is het volgende, dat iedereen dagelijks zal kunnen opmerken. Onrecht en wreedheid worden door talloze, overigens weldenkende mensen geduld, aanvaard en goedgepraat met een gemakkelijkerheid, die slechts in gedachtenloosheid haar verontschuldiging vindt. Toen in 1924 Lenin gestorven was, en de barbaarse vertoning van zijn lijk begon, waren aanstonds velen in Europa, die volstrekt niet overhielden tot het communisme, bereid, deze man, die, wat ook de waarde van zijn ideaal en de kracht van zijn wil mogen zijn geweest, mee schul-

dig stond aan een der vreselijkste gruwelen der geschiedenis, op te nemen in het pantheon der grote helden-statenvormers. Het is, kan men zeggen, reeds een spraakgebruik geworden, Lenin in één adem met Napoleon te noemen⁷.

Dit alles, evenwel valt, als men wil, nog enigermate onder de categorie van literaire mode zonder blijvende betekenis. Heel anders staat het met de officiële en door dwang opgelegde verheffing van de staat boven alle zedelijkheid en gerechtigheid die het credo vormt van het hedendaagse populaire despotisme. Machiavelli en Hobbes leerden, dat de staat immoreel *was*; zij voegden er, als ik het wel heb, niet aan toe, dat dit *behoorde* en *goed* was. De geldende staatsleer, toen en later, verzette zich tegen de aanvaarding van hunne meningen, al kon zij daarmee niet het werkelijke statenverkeer tot een graad van oprechte zedelijkheid verheffen.

Tegenwoordig is dit anders. Wanneer in een groot en geestelijk hoog ontwikkeld rijk de regering, bij officiële gelegenheden en bij monde van haar ministers, openlijk verklaart, dat enkel de bittere noodzakelijkheid van zijn machtstreven de handelingen van de staat beheerst en moet beheersen, en van gerechtigheid spreekt als illusie en fantasie, – wanneer zij aan het volksonderwijs opzettelijke geschiedvervalsing voorschrijft, – wanneer haar staatsrechtleraars leren, dat in de verhouding der staten de tegenstelling vriend-vijand die van waar-onwaar primeert, dan is dit alles de volledige belijdenis van een *de staat den staat een wolf*, dat veel noodlottiger moet werken dan ooit de verzuchting *homo homini lupus* heeft gedaan. Immers dit laatste bleef een ernstige bejammering: zo is, of schijnt het, helaas! maar het eerste luidt: zo moet het zijn, en zo willen wij het maken! Wat er, als allen het aanvaardden, anders overblijft dan algehele wederzijdse uitroeiing, is niet te zien⁸.

VI Taak van ons volk

De lange uitweiding over de gevaren, welke de beschaving in het algemeen bedreigen, was in dit betoog over Nederlandse volkseenheid op haar plaats, om te doen uitkomen, in welk een wereld wij ons geplaatst vinden, en hoe hoge eisen de taak, ons zelf te blijven en het geheel te dienen, stelt.

Zijn de grondslagen tot volkseenheid krachtig genoeg, om ons in zo zware strijd als het heden een staat en een volk oplegt te doen handhaven datgene wat het zelfstandig volksbestaan rechtvaardigt? Het antwoord moet zijn: er zal daartoe meer krachtsinspanning, meer bereidheid tot opoffering van beperkt belang nodig zijn, dan er in ons tegenwoordig staatsbestel voor de publieke zaak vruchtbaar wordt. In dit besef der noodzaak van hoger en vrijer activiteit ligt, geloof ik, het beste deel van de bewegingen, die onder verschillende leuzen van nationale klank zoveel jongeren bezielen. Het moet *anders* gaan.

Wij leven onder het zware dek van een volstrekt verouderd partijstelsel, dat door de misgreep van het evenredig kiesrecht is gefossiliseerd. Feitelijk werkt dit partijstelsel reeds lang niet meer, de steeds weer blijkende onmogelijkheid van parlementaire kabinetten bewijst het. Indien onze grote groeperingen der volksvertegenwoordiging ooit de naam van politieke partijen hebben verdiend, dan hebben zij de aanspraak daarop toch reeds lang verloren. Dit geldt met name van de confessionele partijen. Het was in de Nederlandse geschiedenis der negentiende eeuw volkomen geground en noodzakelijk, dat zich een protestantse en een katholieke partij op godsdienstige basis vormden, om het volksdeel, dat zij vertegenwoordigden, op die plaats in het volks- en staatsleven te brengen, waarop het recht had. Van het ogenblik af, dat dit bereikt was, voorzover politieke doeleinden bereikbaar zijn, werd de religieuze qualificatie dier partijen haarzelf een schade en voor de gezonde ontwikkeling der Nederlandse politiek een belemmering. Een christelijke staatspartij is enkel op haar plaats in de verdrukking. Christendom en heerschappij verdragen elkaar nu eenmaal niet. Daarmee zij niet gezegd, dat een christelijke overtuiging der meerderheid in de staat niet van het uiterste belang zou zijn. Ik zou ten volle de conclusie willen aanvaarden, waarmee (naar het krantenverslag) in het voorjaar van 1934 Emil Brunner een lezing te Utrecht besloot: 'Reëel politiek denkt in onzen tegenwoordigen tijd slechts hij, die uitgaat van de premisse, dat het lot van Europa thans afhankelijk is van waarden als kerk en geloof'. Om zulk een overtuiging vruchtbaar te maken voor ons staatsleven zou evenwel iets anders nodig zijn dan de rammelende bouw van ons partijstelsel.

In de ambtenarenstaat wordt elke politieke partij, ondanks onverkort behoud der theorie van haar zuivere en hoge idealen, noodzakelijkerwijs tevens belangengemeenschap. Een partijenstaat zonder enig spoor van

een *spoils-system* is nauwelijks denkbaar. Dit bevoordelen van partijgenoten kan, zo niet gerechtvaardigd, dan toch als politiek systeem bij wijlen praktisch worden, indien een min of meer geregelde schommeling tussen twee grote partijen in regering en oppositie dan deze dan gene groep aan de macht brengt. Het wordt een absurditeit en een abdicatie van elke werkelijke staatkunde, wanneer een stilzwijgend accoord van vele partijen er een zaak van pariteit van maakt, waaraan het belang des lands en het recht der verdienstelijken wordt opgeofferd. Termen als 'een roomse of 'een liberale vacature', die iedereen gebruikt, maar die men liever in het openbaar niet schrijft, behoorden in ons staatsleven onbekend te zijn. Eenmaal op den weg van paritatieve verdeling der ambten, raakt de staat in het moeras ener onherzienbare partij-indeling hoe langer hoe meer vast.

De wijsheid, die ons het evenredig kiesrecht schonk, had zich blind-gestaard op een versleten patroon van louter staatsrechtelijke figuren, zonder achtergrond van historie, sociologie of eenvoudige mensenkennis. Zij ging uit van de naïeve veronderstelling, dat het aangesloten zijn bij een zogenaamde partij werkelijk de politieke wil van alle staatsburgers uitdrukte. Zij vergat, dat het meerderheidsbeginsel op zijn best een onvermijdelijk expediënt is, waaraan men, wil het goed functioneren, 'speling' moet laten. Zij wist niets van het inherente kwaad der organisatie, die menselijk streven ontmant. Zij zag niets van het heilzame en onvermijdelijke van het element 'strijd' in alle menselijk streven. Het was de dode mechanisering van het staatkundig leven. Het verplaatste de strijd-instincten naar terreinen, waar zij veel gevaarlijker zouden blijken dan in een gezonde politieke kamp om concrete en zichtbare doeleinden.

Maar het evenredig kiesrecht, zal men zeggen, liet toch de mogelijkheid van nieuwe, spontane partijgroepering. – Wij weten allen, wat ervan terechtgekomen is. Wanneer men de massa uitnodigt, zich te groeperen naar ideeën en inzichten, dan is het resultaat, dat zij zich groepeeren naar belangen, of belangetjes, of leusjes.

Het is merkwaardig: de corporatieve staat, die door het modern despotisme ter vervanging van de partijstaat in uitzicht wordt gesteld, ligt feitelijk ook reeds in de consequentie van het evenredig kiesrecht opgesloten. Hij betekent de mechanisering van het staatsleven tot het uiterste: elk economisch belang georganiseerd en verzelfstandigd. Overorganisatie zonder weerga, met als waarschijnlijke uitkomst de politieke dood der echte volksgemeenschap.

Een staatkunde, die haar oogmerk al te zeer richt op de weegbare grootheden van het sociaal-economische leven, loopt gevaar, aan de werkelijke grondslagen der *politeia*, aan de politieke instincten, voorbij te gaan. Let wel, politieke instincten, dus intellectuele, geen instincten in het algemeen, zoals die van hoogmoed en toorn, waarop de hedendaagse staatskunst zo gaarne speculeert.

Gemeenschappen groeperen zich tot partijen noch uitsluitend naar hun belangen, noch uitsluitend naar het gezichtspunt ener geformuleerde, hetzij in geloof of rede gebaseerde overtuiging. Het politieke standpunt is te allen tijde in hoge mate een zaak van temperament en van traditie. Temperament niet in de zin van physiologische en psychologische aanleg, maar genomen als een composite houding, die bepaald wordt door de totale strekking van het persoonlijke geestesleven, zoals ervaring en wereldbeschouwing dat hebben gericht. De graad van activiteit of passiviteit geeft daarbij de doorslag. Men zou de verschillen van zodanige politieke geesteshouding aldus kunnen omschrijven. De één zucht: zo moest het zijn! De ander meent: zo kan het worden! De derde belooft: zo zullen wij het maken! Dat zijn nog instinctieve houdingen. Werden zij alle drie voldoende gepreciseerd door metaphysisch inzicht, gerechtigheidsbesef en rede, dan zouden zij luiden: zo *moet* het zijn, zo *moest* het worden, en ten slotte: zo willen wij *trachten* het te maken. Dat wil zeggen, dat in plaats van de passieve berusting in het onvolmaakte het besef van het volstrekt behoren van het betere wordt gesteld, en in plaats van het zich de volmaking te vermeten de ootmoed van het pogen. In hun instinctieve gedaante beantwoorden deze drie houdingen vrijwel aan de hoofdindeling van het politieke temperament: het behoudende, het vooruitstrevende en het radicale.

Op zichzelf beschouwd behoeven deze houdingen volstrekt niet juist op het politieke streven betrekking te hebben. Het zijn algemene levenshoudingen. Zij beheersten de samenleving lang voor er van een algemene politieke belangstelling sprake kon zijn. Men vergeet wel eens, dat de veronderstelling van een politiek gezichtspunt bij het grote publiek eerst voor een zeer recent verleden gewettigd is. Daartoe was nodig, dat een talrijk deel der staatsburgers zich bij de leiding van de staat enigermate actief betrokken voelde. Deze voorwaarde geraakte eerst in de loop der achttiende eeuw in vervulling. Kort na elkander krijgen in het begin der negentiende eeuw de drie politieke houdingen hun namen. Eigenlijk

zijn al die namen in Engeland opgekomen. *Liberal* stond tevoren, in de Latijnse zin, tegenover *mechanic*, eveneens in de Latijnse zin, dus als de geestelijke kwaliteit van de ontwikkelde en beschaafde tegenover die van de handwerksman. Bij Burke en Gibbon ziet men 'liberal opinions' als het ware kenteren van een cultuurbegrip tot een politiek begrip. In laatstgenoemde zin dringt het reeds omstreeks 1800 in Frankrijk door, niet, zoals Balzac meende, door Madame de Staël uitgevonden ter kenschetsing van Alexander I, maar reeds gebezigd in de dagen van het Consulaat. Partijnaam wordt het het eerst in Spanje, waar *liberales* tegenover *serviles* stond. Vandaar dat Southey en Scott het woord, niet zonder sneer, nog veelal in de Spaanse vorm gebruiken. In het Engelse politieke spraakgebruik, waarin het allengs *Whigs* verdrong, kreeg het woord zijn Europese betekenis. *Radicals* komt eveneens kort na 1800 in Engeland op, voor de gevarieerde gezindheid, die na een korte periode van gewelddadige woelingen in de dubbele bedding der parlementaire reformbeweging en van het zogenaamde filosofisch radicalisme uitmondde. *Conservateur* was in de dagen vóór en na de Franse Revolutie in gebruik met de oude waarde van een eretitel. Men was 'juge conservateur', 'grand conservateur' van een orde, 'Sénat conservateur' heette het hoogste orgaan van het wetgevend lichaam. Chateaubriand spreekt van 'esprit conservateur', maar de partijen die het behoud beleden, noemden zich in Frankrijk nog tot in de Derde Republiek met andere namen. Het Engelse *Conservative* werd in de Times van 1 januari 1830 door J. Wilson Croker voorgesteld ter vervanging van het misleidende en versleten *Tory*, en vond, ofschoon het eigenlijk onjuist gevormd was, terstond ingang.

In de loop der negentiende eeuw nu geraakten al de drie termen beladen met de affectieve klank, waarvan hier reeds eerder gesproken werd. Behalve in Engeland, dat nooit de benijdenswaardige continuïteit van zijn staatsleven en de waarde der traditie verloochende, gingen op de duur de behoudende groepen zich overal min of meer schamen voor de term conservatief, die naar bekrompenheid en achterlijkheid klonk, en rangschikten zich liever onder meer specifieke partij benamingen, zoals bij ons het vage 'christelijk-historisch'. Deze vrees om ouderwets te schijnen (bewijs van burgerlijkheid in de slechte zin) heeft in ons land de ontwikkeling van het politieke leven zeer tot schade gestrekt. Het ware te wensen geweest, dat een groep van politiek geschoolden de moed hadde

bezeten, zich conservatief te blijven noemen, conservatief in de waardige zin van het goede te willen behouden en de traditie niet roekeloos te willen prijsgeven voor de mode van de dag. Zulk een beginsel van krachtige handhaving van beproefde grondslagen van staat en maatschappij had volstrekt niet stilstand behoeven te beduiden. Het zou in jongere tijden geschikt zijn bevonden, tal van nu hulpeloos dwalende politieke gezindheden op te vangen en tot gezonde staatskracht om te zetten.

De zwakheid van het begrip 'liberalisme' was, ondanks de sterke ascendentie dier richting in bijna alle landen, van aanvang af gelegen in de onloochenbare verwantschap, die het met het, nog volstrekt niet overwonnen, rationalisme der achttiende eeuw met de herinnering der Revolutie verbond. Bovendien leed het begrip liberalisme aan een gebrek aan suggestieve kracht. Potentieel en veranderlijk als de liberale gezindheid was, overal verschillend al naar de aanwezige toestanden en steeds gericht op het naast bereikbare, miste het begrip een gesloten vorm. Het vond geen steun in lapidaire beeldvoorstellungen als troon en altaar. Het liberalisme had geen metaphysica en geen symbolen, tenzij het ze juist aan de Revolutie wilde ontlenuen, waarmee de tegenstanders van rechts het maar al te gaarne vereenzelvigden. Het had geen mythe, gelijk de revolutionairen zelve die bezaten. Riep het Vrijheid, dan klonk het van rechts Orde en van links Gelijkheid terug. Het liberalisme bleef sterk, zolang het dreef op de stroom van de tijdsgedachte, die in de begrippen Vooruitgang en Ontwikkeling het geheim der eeuwen meende te hebben gevonden.

Tot na de wereldoorlog kende men alleen revolutionairen van links. De term radicalen, die eigenlijk het permanente staatkundig doel nog beter uitdrukt, was op de achtergrond geraakt, gemonopoliseerd door bepaalde links-vooruitstrevende groepen. Als politiek temperament, als geestelijke habitus, is het revolutionarisme van links van dat van rechts slechts in bijzonderheden te scheiden. De revolutionair, hetzij hij zichzelf misdeeld voelt of niet, is de mens, die de onvolmaaktheid dezer wereld niet kan dragen, in wie een tomeloze begeerte leeft naar geheel nieuwe dingen, die hem doet zeggen: het moet tot elke prijs volstrekt anders worden, en wel terstond. Zijn streven is de omslag in het aardse van het heils- en verlossingsstreven, dat zijn ware object heeft over de dood heen. De treffendste benaming voor de revolutionair blijft altijd het oude Latijnse *rerum novarum cupidus*. Economische onbevredigdheid, laat staan klassesetstelling, is volstrekt niet een essentiële voor-

waarde om revolutionair te zijn. In de aspiratie naar het nieuwe is de formulering der eisen of behoeften secundair. Ketter en revolutionair zijn verwisselbare termen. De zwak-gewortelden in het maatschappelijk leven zijn voor de revolutionaire houding steeds het meest vatbaar geweest. Het is dan ook logisch, dat elke revolutie het gezinsverband tracht te verzwakken.

Eenmaal georganiseerd in een politieke partij, vindt natuurlijk een revolutionaire beweging haar aanhangers niet uitsluitend onder de dragers van het revolutionaire temperament. De massa, die zich aansluit, doet dit, evenals bij andere groepen, uit de verschillendste motieven: gevestigde overtuiging, traditie, behoefte aan gemeenschappelijke strijd, hoop op verbetering enz.. Hier evengoed als elders moet in de verstijvende organisatie de spanning verzwakken en het ideaal verschuiven.

Een staat zal, schijnt het mij, gezonder zijn, naarmate het politieke leven zich zuiverder voltrekt in de eenvoudige driedigtheid van het fundamentele temperamentsverschil, dat het politieke streven bepaalt naar de richtsnoeren behoud, hervorming en omverwerping. Hierbij ligt het voor de hand, dat de beide eerste houdingen, voorzover nodig, samengaan tegen de derde. Immers de strekkingen van behoud en hervorming hebben grondslagen gemeen, die in het extremisme ontbreken. Behoud en hervorming beide zijn gebaseerd in een begrip van geleidelijke ontwikkeling, waarin het behoud meer het element van erfelijkheid, en de hervorming dat der verandering accentueert. Beide wensen een zekere evenwichtsverhouding tussen orde en vrijheid, alweer met tegengestelde overhelling naar elk van die twee beginselen. Omverwerping daarentegen, van welke zijde zij ook komt, betekent voor de staat catastrofe, afbreking van het levensproces. Een staat, die in zijn eigen organisme een erkende plaats inruimt aan de voorbereiding der catastrofe, handelt als een levend wezen, dat de kiemen van zijn verderf vrijwillig in zijn weefsel opneemt. Het toelaten van revolutionaire partijen in het stelsel der regering zelve is in de hoogste mate irrationeel.

Het is waar, de staat ontkomt niet aan het irrationele. Even irrationeel als de despotie is immers het meerderheidsbeginsel, dat het beste inzicht toekent aan de grootste menigte. Het is een volstreekte noodoplossing, het te baat nemen van een mechanisch krachtenbeginsel uit de fysieke wereld, omdat het vertrouwen in de ingegeven zege van wijsheid, waarheid en gerechtigheid verloren moest gaan. De antidemocratische stro-

mingen van het heden hebben dan ook hun trouw aan het meerderheidsbeginsel opgezegd. Maar al ruimden zij alle parlementen ter wereld op, zij zouden toch het meerderheidsbeginsel ten slotte steeds terugvinden in de bestuurscolleges, raden of bureaus, waarmee ook het despotisme zich omringen moet.

Toen ik in het voorjaar van 1934 de inzichten in dit geschrift ontwikkeld voor een conferentie over volkseenheid het eerst formuleerde, meende ik met een hoopvol akkoord over de mogelijkheid van toenadering en versmelting onzer politieke partijen te mogen besluiten. Niet gewoon of bedoelend mij op het gebied der praktische politiek te begeven, heb ik zelf aan dat slotakkoord geen overgrote betekenis gehecht. Afgaande op enkele zwakke tekenen hield ik zulk een harmonie mijn landgenoten meer als wens en bereikbaar ideaal dan als stellige verwachting voor ogen. De belangstelling, die mijn beschouwingen gevonden hebben, noodzaakt mij, thans bij de herziening de praktisch-politieke conclusie wat scherper in het oog te vatten.

Een jaar meer van Nederlands staatkundig leven heeft mij van de vage hoop, destijds uitgesproken, geheel teruggebracht. Over de deugdelijkheid en de toekomst van het Nederlandse partijstelsel denk ik geringer dan ooit. Van toenadering en verbinding der onderling in hoofdzaak gelijkgezinde groepen zie ik geen spoor meer. Bij de welwillende ontvangst, die mijn geschrift vond, klonk als kritische noot vooral de tegenwerping, waarmee verschillende bladen van bepaalde politieke kleur de voortreffelijkheid en onmisbaarheid van ons partijwezen tegen mijn geringschatting in bescherming namen.

Er blijft mij niet anders over dan mijn gebrek aan waardering voor de praktijk van ons partijen-régime thans uitdrukkelijker te belijden. Meer dan ooit ben ik overtuigd, niet te veel te hebben gezegd, toen ik bijna tien jaar geleden terloops schreef, dat 'de Nederlandsche Maagd, in haar onschuld, uit het ei van het evenredig kiesrecht het kuiken der parlementaire oligarchie heeft gebroed'.⁹ Van een werkelijk parlementaire praktijk is sinds lang geen sprake meer. De volkswil kan zich evenmin spontaan vormen als uitspreken of doorzetten. Nieuwe aggregatie van mening en streven naar nieuwe omstandigheden en behoeften wordt door het gefixeerde stelsel van volstrekt verouderde partijen belemmerd. Het evenredig kiesrecht met zijn onzinnige consequentie van de kies-

dwang versteent ons politieke leven. Het dient onverwijld en algeheel te worden afgeschaft, in de erkenning, dat het de onnozelle vergissing is geweest, die een doctrinaire staatstheorie ooit heeft kunnen begaan.

Natuurlijk zullen er partijen blijven en zich opnieuw vormen. In elke gemeenschap, die niet door volstrekte dwang geregeerd wordt, zal verschil van inzicht en groepering naar zodanig verschil steeds de bewegende kracht ener gezonde samenleving blijven. Een Nederlandse volkseenheid in het bijzonder kan men zich niet anders denken dan als een eenheid in verscheidenheid. Samenwerking ondanks verschil van opvatting eist hoger bewerktuigde mensen dan eendracht op zichzelf.

Het staatkundig geheim, dat in de leer van het evenredig kiesrecht vergeten was, ligt hierin, dat de staat, hoewel hij steeds door partij tegenstelling wordt bewogen, zich moet gedragen, alsof hij van partijen niets wist. De staat als zodanig kent geen partijen. In de algemeen erkende regel, dat de kroon boven de partijen staat, was de grondslag voor een gezonde werking van het parlementaire stelsel sinds lang gegeven.

De aanwezigheid van een oppositie tegenover een regeringsmeerderheid deed aan dit beginsel niet te kort. Het vertrouwen, dat de kroon in de uitvoerders van haar wil, de ministers, haar dienaren, kon stellen, vond zijn natuurlijke grens en de wijzer, die het hachelijke punt aanwees, in de kritiek van het volk, bij monde der oppositie. Gezag, parlementarisme en democratie konden tot zover in een drieledige harmonie samengaan. Dat onder dit systeem zekere volksdelen òf van directe invloed verstoken bleven, òf zich moesten aansluiten bij een groep, welker mening zij niet ten volle konden delen, was niet, gelijk een ultra-rationele staatsleer meende, louter onbillijkheid en een nadeel, maar integendeel een zeer wezenlijk voordeel. De beperktheid van doorwerking van iedere groepsmening of ieder groepsbelang bevorderde het algemeen nationale, niet al te exact geformuleerde karakter van de politiek. De beweeglijkheid van het organisme, het vermogen tot aanpassing aan de noden van het oogenblik, de voorwaarden tot voortdurend contact met de overheersende stemmingen van het volk, zijn juist in het Verenigd Koninkrijk, waar men het stelsel zijn oude, gegroeide, schijnbaar onvolmaakte vorm liet, het best bewaard gebleven.

Het verval van parlementarisme en democratie, in de weinige landen waar deze Engelse vormen genoeg wortel schoten om een bruikbaar, zo ook gewijzigd, instrument op te leveren, begon van het oogenblik, dat

men meende, die instellingen door wetgeving te kunnen volmaken. Volledige democratie eiste, dat iedere domheid en ieder belang gelijk recht op erkenning en bevordering had. Men veronderstelde, dat uit de som van die strevens, die de naam politiek reeds uit hun aard niet meer verdienden, wel een degelijk staatsbestuur zou voortspuiten. Men vergat, dat politiek en regering juist dingen zijn, die zich binnen de lijnen van een geometrische figuur niet laten beschrijven. Politiek kan niet anders dan voortdurend afwijkende meningen veronachtzamen en bijzondere belangen schaden. De onhandige actie tegen de kleine partijen heeft nog onlangs bewezen, dat het evenredig kiesrecht zijn eigen kinderen moet verslinden, zichzelf *ad absurdum* leidt.

Ons vaderland, met zijn neiging tot sectarisme op elk gebied, was haast voorbeschikt om aan de ondoordachte wijsheid van het kunstmatig geperfectioneerde democratische parlementarisme ten prooi te vallen. Het resultaat wordt alleen duidelijk zichtbaar, wanneer men zich op enige afstand plaatst. Wij zijn zo gewend aan het bestaan van al de organisaties, die zich ten onzent politieke partijen noemen, dat zij ons even permanent en vanzelfsprekend voorkomen als gemeentebesturen of rechtbanken, en het gewoonlijk niet tot ons doordringt, hoe volslagen ondoeltreffend en onwaar dit partijenapparaat is. De christelijk-historische partij, die de toeloop heeft van al wat conservatief of gematigd liberaal denkt, de antirevolutionaire partij, die het zuiver theocratisch standpunt, dat haar kracht is, toch eigenlijk voortdurend moet verloochenen, om praktische politiek te kunnen voeren, de katholieke partij, die steeds op barsten staat door de spanningen, die haar samenhang bedreigen, de steeds slinkende liberale groepen, die volstrekt niet meer in staat zijn, het in wezen liberaal gezinde volksdeel te trekken of te verenigen, de sociaal-democratische arbeiderspartij, die voortgaat, schoon in werkelijkheid reeds lang louter progressief geworden, haar aanhang te werven met de propagandamiddelen der revolutie, geen van alle verdient ook maar enigszins meer de naam van een waarlijk politieke groepering. De gecompliceerde en kritieke verhoudingen van het hedendaagse staats- en maatschappijleven dwingen hen, en zullen hen in toenemende mate dwingen, om alle aan de staatstaak samen te werken. Een min of meer regelmatige alternering van compacte, gelijkgezinde meerderheden is niet meer mogelijk. Waarlijk samenwerken evenwel kunnen de zogenaamde partijen in hun veelheid niet. Wat zij inderdaad doen is niet veel

meer dan het uit hun midden door aanwijzing van hun besturen leveren van personen, die min of meer geschikt zijn om de zware verantwoordelijkheid en de inspannende arbeid van de regeringsposten te dragen. Eenmaal met die taak belast, zien deze personen zich gedwongen, samen naar hun beste vermogen de regering te voeren, zonder dat daarbij hun partij standpunt meer veel ter zake doet, of hun partij zelve meespreekt. Echte partijpolitiek valt eigenlijk alleen meer te voeren door het paaien van zekere kiezerswensen met beuzelachtige maatregelen, niet in hoofdzaken. Om kort te gaan, het partij stelsel, zoals ons vaderland het bezit, toont dagelijks zijn overbodigheid en ondoeltreffendheid. Het werkt hoogstens nog in zekere schadelijke vormen door voortrekking van partijgenoten, al heeft het hyperabsurde pariteitsbeginsel hiervan de ergste euvelen gekeerd. Wilde men werkelijk de gelijkgezindheden, die zich tot praktisch politiek richtsnoer lenen, met de ruimheid en buigzaamheid, die elke ware staatkunde eist, organiseren, dan zou een eenvoudige indeling naar politiek temperament een heel wat gezonder staatsleven beloven.

Het doel van ieder politiek stelsel is goed staatsbestuur. Indien ons staatsbestuur, moeilijker dan ooit te voren, nog altijd de toets van ernst, ijver en bekwaamheid verdraagt, dan is het niet door, maar ondanks ons kies- en partij stelsel. Omdat de wal het schip keert. Omdat een regering, voor haar taak geplaatst, zich gelijk gezegd van partijstandpunten niet al te veel meer aantrekken kan, daarvan eigenlijk los komt te staan. En ook omdat de kwaliteit der beschikbare persoonlijke krachten nog altijd hoog kan worden genoemd.

Bij een voortduring van ons huidige partijen-régime zou zich naar alle waarschijnlijkheid het verschijnsel voordoen, dat sommige andere staten reeds lang te zien hebben gegeven, namelijk dat bij een ondoeltreffend politiek stelsel het gehalte der praktische politici in toenemende mate daalt, eerst in de volksvertegenwoordiging, vervolgens ook in de regering zelf, met het gevolg, dat krachtige figuren zich van alle partijdwang moeten losmaken en zich er boven stellen.

In de eerste redactie van dit geschrift waagde ik mij aan een bespiegeling over de verschillende wijzen, waarop een eind zou kunnen komen aan onze tegenwoordige partij-indeling. De hoopvolle conclusie van een toenadering en versmelting heb ik, gelijk reeds gezegd, laten varen. Wat blijft over? Oplossing in de corporatieve staat? Indien deze ons te wachten staat, zal hij ons van boven af worden opgelegd, buiten de oude

partijgroepering om, als quasi-volmaakt *economisch* en *sociaal* organisme, dat naar alle waarschijnlijkheid spoedig zou blijken, als *politisch* schepsel slechts een robot of homunculus te zijn. – Uitsterving bij gebrek aan kiezers? Niet zolang deze immers als schapen naar de stembus worden gedreven door hun goed afgerichte partijbesturen. – Abdicatie dan, in het inzicht van hun overbodigheid? Een moderne organisatie abdiceert niet, maar rammelt door, tot zij bezwijkt.

Rest derhalve de catastrofe (Gejuich in de verte). De nationalistische partijen, met hun wassende invloed, staan gereed om het werk te voltrekken en al de oude staatspartijen met pak en zak naar huis te jagen. Zal het zover komen? En zo ja, zullen zij ons reden geven, er hun dankbaar voor te zijn? Wij weten het niet. Wij zijn al te onzeker, of zij bekwaam zouden blijken, op de puinhopen van het parlementaire Nederland een beter gebouw op te trekken. De resultaten elders geven niet genoeg hoop.

En toch, op de ene of de andere wijze zullen de partijen van thans voor een politieke organisatie van groter kracht en vruchtbaarheid plaats moeten maken. Hun voortbestaan tot in lengte van dagen is nauwelijks meer te denken, en niet meer te wensen.

Wil men aan het stelsel van democratische volksvertegenwoordiging nog een kans geven, dan zal het moeten zijn door afschaffing van het te kwader ure aanvaarde evenredig kiesrecht, dat ons politieke leven heeft gedood. Men zal het Nederlandse volk in zijn geheel moeten uitnodigen, om *tabula rasa* te maken van het schema der talloze 'partijen'. Het spreekt vanzelf, dat de oude partij-organisaties zich niet aanstonds gewonnen zouden geven. Zij zouden zich gedragen, alsof zij nog leefden: kandidaten willen stellen, verkiezingscampagne willen voeren. Het eenvoudige en noodzakelijke middel om dit te beletten is in het Engelse staatsrecht van ouds gegeven. Het is de keuze bij eenvoudige meerderheid, zonder compensatie door herstemming. De uitvinding der herstemmingen is het duidelijkste bewijs, dat men het Engelse stelsel, dat men navolgde, hier in zijn levende werking nooit heeft begrepen. Juist hier ligt de oorzaak, dat het parlementarisme in Engeland zoveel beter en elastischer heeft gewerkt dan bij ons. Alleen door keuze bij eenvoudige meerderheid kan de uitspraak van de volkswil over enge en nutteloze partijtegenstellingen heen gaan. Onbillijkheid jegens de kleinere groepen? – Politiek zal, als oplegging van wil en doorzetting van daden, altijd

onbillijk moeten zijn. De *volmaakte* gerechtigheid, die gelijk zou staan met de opperste barmhartigheid, heeft in het leven van de tot handelen verplichte staat geen plaats. Enkel de aanvaarding van deze onbillijkheid jegens minderheden en verslagenen zou het politieke leven van zijn kwalen genezen, en het herstellen tot wat het op zijn best kan zijn: een strijd, maar een edele strijd, met de inzet van persoonlijkheid en overtuiging.

Onverwijld afschaffing van het evenredig kiesrecht zou zonder twijfel een waagstuk zijn. Maar de tijd vraagt moedige daden en grote beslissingen. Door dit waagstuk nu zou men tevens de legale overrompeling van de staat door het veldwinnende nationalisme voorkomen. Men zou het als 't ware tegemoet voeren: ziet hier, gij hebt uw kans. Als partij of beweging, met half of heel gecopieerd program en gedresseerde scharen, wensen wij u niet; ons Nederlands gevoel komt er tegen in opstand. Maar is de bezieling, die wij u niet ontzeggen, sterk en zuiver genoeg, toont u thans in staat, om als een spontane volksmeerderheid de mannen, in wie gij vertrouwen stelt, aan het roer van ons zwalkend scheepje te plaatsen. De storm zal er niet door bedaren.

Zodra het kiesstelsel ons niet langer dwingt, verstijfde en verouderde partijen in plaats van levende mensen met moed en meningen te kiezen, zullen zich vanzelf weer de eenvoudige en beweeglijke meerderheidsverhoudingen samenvoegen, waarbij een parlementair regeringsstelsel in vernieuwde gedaante en met versterkt regeringsgezag ook nu nog schijnt te kunnen leven. De mogelijkheid van spontane groepering naar algemene overtuiging en politiek temperament, in het vertrouwen op bepaalde mensen, van wie men kracht en beleid verwacht, zou aan het inzichtzelf gezonde streven naar daadwerkelijker staatskracht en grondige verandering en zuivering, dat zich nu alleen kan realiseren door de toetsel van het fascisme, veel van de gevaren ontnemen, die aan dit laatste ontegenzeggelijk verbonden zijn.

De gevaren van de fascistische of zich noemend nationaal-socialistische bewegingen schijnen in de grond vooral hierin gelegen, dat zij uit een gerechtvaardigd verzet tegen een te ver doorgevoerd politiek rationalisme in het andere uiterste van een bodemloos politiek irrationalisme vervallen. De oudheid sprak van Scylla en Charybdis, en Luther vergeleek de mens met een dronken boer: tilt men hem aan de ene zijde op het paard, dan valt hij aan de andere er weer af. Onze tijd schijnt dikwijls bij uitstek geschikt, oude wijsheid als deze te bevestigen.

Is er, bij alle verschil van overtuiging, traditie en temperament, genoeg, wat alle Nederlanders van goede wille van hun staat begeren? Aan de eis van orde ontkomt niemand: het is het beginsel van de kosmos. Voor velen evenwel schijnt er een keus te liggen tussen de begrippen van gezag en vrijheid. De kreet om vrijheid, die eens zo hartstochtelijk door de wereld schalde, is rondom verstomd. Het streven van de tijd gaat uit naar onderwerping aan leiding, zelfs aan dwang. Men spreekt van vrijheid als een versleten leus. Velen zouden ons oude geestelijk erfdeel van ontzag voor afwijkende mening maar al te geredelijk willen prijsgeven.

Denkt over de vrijheid niet lichtvaardig. De meeste staten van Europa hebben hun vorming te danken aan een beginsel van heerschappij. Er zijn er maar enkele, die aan een strijd om vrijheid hun bestaan en hun wezen danken. Een ervan is Nederland. Vrijheid, hoe eng ook verstaan, is de gist van onze natie geweest. Laat Nederland met het kostbaar erfgoed van vrijheid voorzichtig zijn.

Een wonderlijk lotsbestel heeft ons volk, gescheiden van de oorspronkelijke stam, tot een edel deel van West-Europa gemaakt. Over Delfzijl en Vaals loopt de grens tussen West- en Middel-Europa. In onze westelijkheid ligt onze kracht en de reden van ons bestaan. Wij horen aan de Atlantische kant. Ons zwaartepunt ligt op en over zee. Ons gezelschap is dat der Westelijke volken, van het grote volk in de eerste plaats, dat de moderne staatsorde schiep, en nog de vrijheid handhaaft.

Gezag, ja, mits verstaan zoals verleden jaar Paul Scholten het begrip omschreef in zijn voordrachten over *Beginselen van Samenleving*, gezag niet gebaseerd op enkel macht, maar gefundeerd in de onderwerping van dat gezag zelve aan de hoogste wet en beperkt door rechtsregels, die in deze laatste hun diepste grond hebben.

Leiding, gaarne, mits leider betekene gids, wegwijzer, en niet heerser. Wij willen niet geleid worden als Breughels blinden, of als een beer aan een ketting. Ons leiding zoeken zij de overgave aan een wijsheid, die het allerhoogste zoekt. Die wijsheid heeft haar oogmerk buiten de grenzen van volks- en staatsbelang. Zo heeft de stuurman het oog verder gericht dan de boegspriet van het schip.

Hoeden, wegwijzen, zorgen, besturen, het is de oude groep van beelden, waaronder reeds Augustinus de ware staatstaak zag tegenover de beginselen van macht en heerschappij, die uit den boze zijn. Een staatkundig denken, dat de geboden der gerechtigheid en de grenzen van

mensenmacht kent, zal altijd weer terugkomen op die oude beelden van de stuurman, die, van zijn geringe kracht bewust, het roer houdt in de storm, of van de weerloze kudde, die de hoeder behoeft. De dichter gaf het in de mond van hem, zonder wiens werk er geen Nederlandse staat en geen Nederlandse natie zou zijn:

*Uw harder sal niet slapen,
Al sijt oij nu verstroyt.*

Noten

Noten bij *Mijn weg tot de historie*

- 1 Autobiografische aantekening door Huizinga op verzoek van Mevr. A. Huizinga-Schölvincq in de laatste jaren voor zijn dood geschreven en posthuum gepubliceerd. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1947.
- 2 De bewerker van het deel III in de Grundriss der altindischen Philologie und Altertumskunde.
- 3 Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen afd. Letterkunde 1904.
- 4 Haarlem, Tjeenk Willink, 1903. Ik spelde het woord toen Boeddhisme, waarover ik een reprimande kreeg van S.J. Warren.
- 5 Derde Reeks dl IV. B
- 6 Derde reeks dl V.
- 7 Het esthetisch bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen, Tjeenk Willink, Haarlem 1905.
- 8 Cultuurhistorische verkenningen, 1929. De Wetenschap der Geschiedenis, 1931.
- 9 Werken der Vereniging voor de uitgaven der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1911.

Noot bij *Terugblik op Nederlandse groei in de veertig jaren van het regeringsjubileum*

- 1 Utrechtsch Nieuwsblad, Bijzondere uitgave van 3 september 1938.

Noten bij *Over studie en waardering van het Boeddhisme*

- 1 Openbare les, gehouden op de 7de oktober 1903, ter aanvaarding van het privatdocentschap in de oudheid- en letterkunde van Voor-Indië aan de Universiteit te Amsterdam. H.D. Tjeenk Willink en Zoon, Haarlem 1903.
- 2 Rhys Davids, Boeddhism, its history and literature p. 134.
- 3 Udāna VIII, 8.
- 4 The Romanes lecture 1893. Huxley ontleende zijn kennis van het Boeddhisme, zoals hij zegt, bijkans geheel aan Rhys Davids' Lectures on the origin and growth etc. (the Hibbert lectures 1881). Of de eclecticische en ietwat apologetische geest, die in de uitstekende werken van Davids doorstraalt, de juiste is, om de niet-Indoloog de volledige inhoud van het Boeddhisme te leren begrijpen, valt te betwijfelen. Men leze bijvoorbeeld de volgende aanhalingen uit Huxleys genoemde redevoering: p. 14. 'Everyday experience familiarizes us with the facts which are grouped under the name of heredity. Every one of us bears upon him obvious marks of his parentage, perhaps of remoter relationships. More particularly,

the sum of tendencies to act in a certain way, which we call “character”, is often to be traced through a long series of progenitors and collaterals. So we may justly say that this “character” – this moral and intellectual essence of a man – does veritably pass over from one fleshly tabernacle to another and does really transmigrate from generation to generation. In the newborn infant, the character of the stock lies latent and the Ego is little more than a bundle of potentialities. But, very early, these become actualities; from childhood to age they manifest themselves in dulness or brightness, weakness or strength, viciousness or uprightness; and with each feature modified by confluence with another character, it by nothing else, the character passes on to its incarnation in new lives. The Indian philosophers called character, as thus defined, “karma”. It is this karma which passed from life to life and linked them in the chain of transmigrations; and they held that it is modified in each life, not merely by confluence of parentage, but by its own acts.’

Deze woorden schijnen mij in hoge mate misleidend. Het is niet dat ‘karakter-in-evolutie’, wat de Indiërs karma noemen. In de laatste zinsnede moest ‘by confluence of parentage’ geheel vervallen. Deze opvatting van Karma ontleent Huxley aan zijn bron, gelijk blijkt uit de noot bij deze plaats, p. 43; ‘In the theory of evolution, the tendency of a germ to develop according to a certain specific type, e.g. of the kidney bean seed to grow into a plant having all the characters of *Phaseolus vulgaris* is its “karma”. It is the “last inheritor and the last result” of all the conditions that have affected a line of ancestry which goes back for many millions of years to the time when life first appeared on earth... As Prof. Rhys Davids aptly says, the snowdrop ‘is a snowdrop and not an oak, and just that kind of snowdrop, because it is the outcome of the karma of an endless series of past existences.’ (Hibbert Lectures, p. 114.). Is dit werkelijk wel zo gelukkig uitgedrukt, behalve als een dichterlijke vergelijking? Heeft Karma ooit die passieve betekenis? Voor een dergelijke misleidende vergelijking aangaande de aard van het Karma wordt men behoed, wanneer men in het oog houdt, dat het woord de grondbetekenis ‘daad’ nooit volkomen verliest. Doch ligt er in Huxleys vergelijking bovendien niet een gedachte-fout, wanneer hij van die ‘moral and intellectual essence of a man’, zegt, dat zij ‘does veritably pass over from *one* fleshly tabernacle to *another*?’ Immers in elk levend individu is die essentie het product van tweemaal zoveel invloeden, als die, welke het karakter van het onmiddellijk voorafgaande individu (de vader dus) bepaalden. Van continuïteit in het wezen van zulk een karakter kan derhalve geen sprake zijn, evenmin van een onverdeeld overgaan op *een* volgend individu, aangezien de overgang noch zonder bijmenging geschiedt, noch tot één volgende drager beperkt is. Elke vergelijking van Karma en evolutie loopt noodwendig spaak op het feit, dat de fysieke procreatie met Karma niets te maken heeft.

5 Boeddhism in translations, p. 211.

6 Zie b.v. Caraka I 25, 14 vg.

7 In de oudere Indische stelsels, waar door de erkenning van de Ātman de leer van het Karma begrijpelijker is, is hare ethische toepassing vrijwel dezelfde als in het Boeddhisme.

8 Milinda-panha 65. Dit is alweer niet specifiek Boeddhistisch. Erge ziekten gelden als veroorzaakt door Karma uit een vroeger leven (Manu XI, 51, Caraka VI passim), vooral de lepra. De lijdens aan die ziekte moeten zelfs verwachten, in hun volgend bestaan opnieuw er mee geboren te worden.

9 Dhammapada, 139-140.

10 Visuddhimagga XVII, Warren, Boeddhism in translations p. 188.

11 Bijvoorbeeld Rgveda I 118, 8; VIII 24, 27; X 97. 15; Atharvaveda I 31, 2, IV 23-29; Taittirīya-

- samhitā* II 3, 13; 4, 2. Bij het weergeven van *ambas* in zijn verdere ontwikkeling tot een moreel begrip late men niet te spoedig de grondbetekenis ‘benaauwing’ varen.
- 12 146 (IV 26).
- 13 Udāna IV, 4. Vergelijk b.v. het verhaal van een priester, die ongedeed blijft zitten, terwijl de hal rondom hem verbrandt, en daarna door de lucht wegvliegt, Visuddhimagga XXIII, Warren 385, en bovenal het verhaal van Boeddha’s temptatie zelf, dat voor de woeste fantasmagorie van de ekstatische sjamaan in geen dele onderdoet. Hoeveel soberder en dramatischer is de episode, waar op zijn nachtelijke vlucht Māra de verzoeker hem bij de poort verschijnt, alleen, en met enkele woorden, van een duistere majesteit als van Satan in de woestijn. Zie Warren, Boeddh. in transl. p.63.
- 14 Een der monniken had een sandelhouten nap, die door zekere gildemeester boven aan een bamboesstaak was opgehangen, en die de zes dwaalleeraars niet hadden kunnen bemachtigen, van de staak gehaald, en was er driemaal de stad mee omgevlogen. Toen de Heer de oorzaak vernam van het rumoer, waarmee de juichende en joelende volksmenigte deze artist volgde, riep hij het convent bijeen, en berispte hem, dat hij om zo’n nietigheid zijn wondermacht getoond had. Kern, Geschiedenis van het Boeddhisme I 144, naar Cullavagga V, 8.
- 15 Zo vindt hij op een hemeltocht het goede paard *Kantbaka*, dat na het afscheid van Siddhārtha, zijn meester, bij diens vlucht, van hartzeer was gestorven, als god herboren in een heerlijk paleis terug, en converseert met hem. Een oudere schakel in de traditie van het wonderdadig vliegen levert *Rgveda* X 136: ‘de muni’s... gaan de trek des winds achterna, waarheen de goden zijn gegaan. Door muni-schap dol geworden, zijn wij in de winden ingetreden;... door de lucht vliegt de muni, alle gedaanten aanschouwt hij... op het pad der apsarasen, der gandharven, der dieren wandelend...’ etc. Vergelijk Atharvaveda II 14, 6. Moggallāna bezit een persoonlijke engel (in een vroeger bestaan zijn oppasser), die hem van alles op de hoogte houdt. Kern, Gesch. v. h. Boeddh. I 179.
- 16 Dhammapada 137-140.
- 17 Vgl. Oldenberg, Religion des Veda 288.
- 18 Vgl. Kern, Gesch. van het Boeddhisme II 209, 283.
- 19 Zie b.v. Tylor, Primitive Culture I 277, 402, II 371, Hillebrandt, Vedische Opfer und Zauber 173, en vergelijk uit het Mahābhārata de episode van Sāvitrī, die door askese haar wonderwerk volbrengt. Mbh. III 186, 20: *Krçāç ca ye juhvati çraddadhânâh satyavratâ hutaçistâçinaç ca, gavâm lokam prâpya te puçyagandham paçyanti devam paramam câpi satyam*, waar de oudere opvatting der askese nog duidelijk doorklinkt. Ziekte wordt geweerd door zinnenbedwang: *jitendriyam nânupatanti rogâs tatkâlayuktam yadi nâsti daivam*, zegt Caraka IV 2, 41; vrijheid van ziekte (*ârogyam*) geldt als de wortel (*mûlam*) van moksha, Caraka I 1, 13. Van wonderlijk barbaarse begrippen getuigt de gereguleerde praktijk van het Boeddhisme, om door geestelijke concentratie (*samādhi*) tovermacht te verkrijgen; zie Warren l. c. 291 v.g., Kern l. c. I 393.
- 20 Jātaka 244. II 257. Vergelijk wat Rhys Davids Boeddhism, its history and literature p. 98 vertelt uit Paramattha-dīpanī.
- 21 Milinda-panha 25, vgl. b.v. Visuddhimagga XVIII bij Warren p. 33, ib. XX, Warren p. 164, Samyutta-nikāya XXII, 85. De vergelijking bekleedt in de Boeddhistische geschriften een eigenaardige plaats. In oorsprong dichterlijk, wordt zij tot didactische doeleinden uitgesponnen en ontleed, en verliest daarmee doorgaans de lyrische kracht. Karakteristiek is b.v. de vergelijking van Milinda-panha 40, waar de loochening der persoonlijke individualiteit wordt geïllustreerd: ‘Indien iemand een licht aanstak, zou het de hele nacht

schijnen? – Zeker, eerwaarde. – Is de vlam in de eerste nachtwake dezelfde als de vlam in de middelste wake? – Neen, eerwaarde. – Is de vlam der middelste wake dezelfde als die der laatste wake? – Neen, eerwaarde. Was er dan één licht in de eerste, een nieuw in de middelste, een derde licht in de laatste nachtwake? – Neen, eerwaarde. Door de verbinding met dat eerste licht was er de hele nacht licht. – Juist evenzo, Majesteit, volgen de elementen des bestaans elkander naar de reeks op: het ene element vergaat, het andere ontstaat, zonder tussenpoze. Daarom komt gij noch als dezelfde noch als een ander persoon tot uw laatste toestand van bewustzijn.’

- 22 Visuddhimagga XX, Warren p. 185.
- 23 Mahāvastu II 244, vgl. het verhaal van de vogel, van de aap, van de gazelle, aldaar 241, 246, 237, van de ezel in de leeuwenhuid Jātaka 189 (II 109).
- 24 Mahāvagga I 63 de slang als monnik. In Dhammapada 48 ziet men het bekende droomverhaal verhaspeld tot een wedergeboorte-verhaal.
- 25 Mahāvastu II 64.
- 26 Mahāvastu II 166.
- 27 Over de jaartelling der Zuidelijke Boeddhisten p. 42 vg. Verband. K. Akad. 1875.
- 28 Jātaka I. 55.
- 29 Dhammapada 53.
- 30 Mahāvastu II 271.
- 31 Avadānaçataka 83, zie Speyer, Eenige bundels van Avadāna's Versl. en Med. d. K. Akad. 4, III. 384.
- 32 Zie Speyer, Avadāna's p. 378.
- 33 Zie Warren p. 137, 107, 375, 380; Mahāvagga I 6, Milinda-paṭṭha 41.
- 34 Terecht zegt Bael, Boeddhism in China p. 1: 'Its influence depends not so much on its recognised authority as on the tone which it has given to the religious thought of the people'. Waddell, Boeddhism of Tibet merkt op: '...Boeddhism has its glad tidings of great joy, and had it been wholly devoid of these, it could never have become popular amongst bright, joyous people like the Burmese and Japanese' (p. 136) en elders: 'The current of Boeddhism which runs through its tangled paganism has brought to the Tibetan most of the little civilization which he possesses, and has raised him correspondingly in the scale of humanity, lifting him above a life of wild rapine and selfishness, by setting before him higher aims, by giving milder meanings to his mythology, by discountenancing sacrifice, and by inculcating universal charity and tenderness to all living beings' (p. 566).

Noten bij *Het esthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen*

- 1 Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Groningen op 4 november 1905. H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1905.
- 2 Aangehaald door Dove, Ranke und Sybel in ihrem Verhältnis zu König Max, 1895, S. 15.
- 3 H. Rickert, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1902, S. 331, 406; F. Gottl, Die Grenzen der Geschichte, 1904, S. 64
- 4 E. Spranger, Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, 1905, S. 112, 96; W. Wundt, Logik, II, S. 11. Volgens G. Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1905, S. 46, zou in de praktijk een geschiedbeschouwing zonder enig bepaald gezichtspunt onmogelijk zijn.
- 5 Die neue historische Methode, Hist. Zeitschrift, Bd. 81, 1898, S. 243.

- 6 Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, S. 95.
- 7 Ibid., S. 124.
- 8 Vgl. Ed. Meyer, Zur Theorie und Methodik der Geschichte, 1902, S. 27.
- 9 Lamprecht, Die kulturhistorische Methode, 1900, S. 26; vgl. Moderne Geschichtswissenschaft, 1905, S. 22 ff., 77 ff.. Zeer sterk komt de gebrekkigheid van Lamprechts oppervlakkige generalisering uit in de hoofdstukken over de hedendaagse kunst in het eerste aanvullingsdeel zijner Deutsche Geschichte, 1902.
- 10 Die historische Methode des Herrn von Below, 1899, S. 15, 49; Die kulturhistorische Methode, S. 5 f., 25, 29, 35.
- 11 Lehrbuch der historischen Methode, 1903, S. 126-138, 571-589.
- 12 Trouwens altijd is de vrijheid van de kunstenaarsfantasie beperkt: vgl. A. Jolles, Zur Deutung des Begriffes Naturwahrheit in der bildenden Kunst, 1905, S. 6 ff..
- 13 Zo ook Simmel, a. a. O., S. 54.
- 14 Zur Theorie und Methodik der Geschichte, S. 23.
- 15 Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, S. VIII.
- 16 Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, S. 313.
- 17 Ib., S. 305, 314.
- 18 Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, S. 389; Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, S. 43.
- 19 Rickert, Kulturw. Und Naturw., S. 30.
- 20 Zweite Auflage, 1905, S. V; vgl. ook W. Dilthey, Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften, Sitzungsberichte der K. Preuss. Akad., 1905, S. 322.
- 21 Ueber die Ideen in der Geschichte, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, Bd. 3, 1865, S. 402.
- 22 Rickert, Grenzen, S. 328, 384; Kulturw. und Naturw., S. 44, 47.
- 23 Een goed voorbeeld bij Bernheim, Lehrb. d. hist. Meth., S. 572.
- 24 Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, S. 80, 89, verder 19, 82, 125. Vgl. Simmel, Probl. der Geschichtsphilosophie, S. 21, 38; Ed. Meyer, Zur Theorie und Methodik, S. 2.
- 25 Windelband, Geschichte und Naturwissenschaft, S. 30.
- 26 Vergelijk Rickert, Kulturw. und Naturw., S. 39; Münsterberg, Grundzüge der Psychologie, Bd. I, 1900, S. 129.
- 27 Wundt, Logik, II, S. 539.
- 28 Windelband, a. a. O., S. 30; Rickert, Kulturw. und Natnrw., S. 39; Münsterberg, Grundzüge der Psychologie, I, S. 123, 129; Simmel, Probleme, S. 20 ff..
- 29 Von Below, Die neue historische Methode, Historische Zeitschrift, 81, S. 239.
- 30 Lamprecht, Die hist. Meth. des Herrn v. B., S. 25.
- 31 Vgl. Windelband, a. a. O., S. 35.
- 32 Geheel onverschillig, of ik bij geval ideoloog of historisch materialist ben.
- 33 Michelet, Histoire de la révolution française, t. VI, 1879, p. 97.
- 34 Ueber den Vergif der Geschichte, uw., Annalen der Naturphilosophie, II, 1903, S. 267.
- 35 Beiträge zur Psychologie der Aussage, I, S. 39; vgl. Ramsay, Historical Review, 1903, p. 625.
- 36 Beitr. zur Psych. der Auss., I, S. 248.
- 37 Kulturw. und Naturw., S. 16.
- 38 Grenzen, S. 536.
- 39 Kulturw., S. 41.
- 40 Grenzen, S. 543. Grenzen, S. 536, 188.

- 41 Kulturw., S. 41.
- 42 Grenzen, S. 536, 188.
- 43 Gesch. und Naturw., S. 37; vgl. ook Münsterberg, *Grundz. der Psychol.*, I, S. 131.
- 44 Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, S. 25, 54, 72, 19; vgl. 21, 48, 82.
- 45 Wundt, *Logik*, II, S. 540.
- 46 Vgl. Spranger, *Grundlagen*, S. 117.
- 47 Gesch. und Naturw., S. 30.
- 48 Rickert, *Grenzen*, S. 382, f. 142.
- 49 Bernheim, *Lehrb. der hist. Methode*, S. 148.
- 50 Spranger, *Grundlagen*, S. 112.
- 51 Lees Simmel, *Probleme*, S. 20 ff. 50 ff..
- 52 Goede voorbeelden bij Lambeck, *Wie schildert der Historiker die Persönlichkeit*, *Preussische Jahrbücher*, 1903, S. 282.
- 53 I. VII, c. 45.

Noten bij *Over historische levensidealen*

- 1 Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 27 januari 1915. H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1915.
- 2 Commynes I 390 (ed. De Mandrot) : 'Il désiroit grand gloire, qui estoit ce qui plus le mettoit en Ses guerres que nulle autre chose; et eust bien voulu ressembler à ces anciens princes dont il a esté tant parlé après leur mort.' Philippe Wielant, *Antiquités de Flandre* 56: 'Il estoit rude et dur en telles manières et ne prenoit plaisir qu'en histoires romaines et ès faicts de Jule Cesar, de Pompée, de Hannibal, d'Alexandre le Grand et de telz aultres grandz et haultz hommes, lesquelz il vouloit ensuyre et contrefaire.' Vgl. Olivier de la Marche II 334.
- 3 De agrarische wetten van de jaren 1906 en 1910 hebben met dit stelsel grotendeels gebroken.
- 4 Olivier de la Marche I 145.
- 5 Volgens Ed. Meyer zou alleen de gouden eeuw op volksmythe berusten, de zilveren en volgende zouden vrije vinding van Hesiodus zijn. *Genethliakon Carl Robert* 1910, 174. Het feit, dat ook de Indiërs vier tijdperken kennen, sluit deze veronderstelling natuurlijk niet ten enenmale uit; de Indische reeks draagt meer een speculatief dan een mythisch karakter, vgl. R. Roth, *Der Mythos von den fünf Menschengeschlechtern bei Hesiod und die indische Lehre von den vier Weltaltern*. (Tübinger Universitätsschriften 1860. 2).
- 6 Tacitus, *Ann.* III 26; Posidonius ap. Senecam *Ep.* 90; Dionysius Halicarn. I, 36; vgl. E. Graf, *Ad aureae aetatis fabulam symbola*, Leipziger Studien Z. class. Phil. VIII 1885, 43 sq..
- 7 Vgl. H. Oldenberg, *Die Religion des Veda* (1894) 532 ff.; E. Rohde, *Psyche* 98 f.; E. Meyer I. c. 173. Het karakter van Yama wijzigt zich later nog verder tot dat van hellevorst.
- 8 Atharvaveda XVIII 3, 13.
- 9 In festo ss. apostolorum Petri et Pauli sermo I, S. Bernardi Claravallensis *Opera*, ed. Paris, 1719 I 995; Vgl. Epist. 238 ad dn. papam Eugenium (I 235): 'Quis mihi det, antequam moriar, videre ecclesiam Dei sicut erat in diebus antiquis: quando apostoli laxabant retia in capturam, non in capturam argenti vel auri, sed in capturam animarum'. Vgl. I 734, II 785, 828.
- 10 *Paradiso* XI 64: 'Questa, privata del primo marito, mille cent anni e più dispetta e scura, fino a costui si stette senza invito'.

- 11 Thomas van Aquino, In Isai. 48, (ed. Antwerp. 1612 XIII f. 40 vs.) somt als de vruchten der evangelische armoede op: 'paupertas confert multa: primo peccatorum recognitionem... secundo virtutum conservationem... tertio cordis quietem... quarto desiderii impletionem... quinto divinae dulcedinis participationem... sexto exaltationem... septimo coelestem haereditatem'.
- 12 'Beatus ille qui procul negotiis, ut prisca gens mortalium...' Horat. *Epod.* II 2, vgl. Propertius III 13, 25-46, Calpurnius, *Bucolica* I 44.
- 13 Dlimmler, *Poetae latini carolini aevi*, Monumenta Germaniae, Poetae latini I 269, 270, 360, 384.
- 14 Recollection des merveilles advenues en notre temps, bij Kervyn, Chastellain VII 200.
- 15 Enig verband met sacrale gebruiken ontbreekt ook aan de bucolica en aan de gouden-eeuwsage niet.
- 16 Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing, ed. Kervyn, Chastellain VIII 254. Vgl. over het auteurschap van het werk Doutrepoint, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*, 99, 483.
- 17 Het schijnt mij niet gewenst, om met Wechsler, *Das Kulturproblem des Minnesangs*, het hoofse levensideaal als iets afzonderlijks van het ridderlijke te scheiden, waarvan het m.i. slechts een specialisering en een verfijning uitmaakt.
- 18 Zie over dat gebruik o.a. Monstretet IV 65, Basin III 57.
- 19 Froissart, ed. Luce et Raynaud IV 69; ed. Kervyn, V 291, 514.
- 20 *Chronique de Berne*, (Molinier no. 3103, bij Kervyn, Froissart II 531): Post plures excusationes vovit 'quod fieret soldarius illius a quo majus lucrum haberet, dicens quod gallo rostrum vertenti contra ventum assimilaretur, eo quod cum illo se teneret a quo pecunias largius acciperet. Quibus dictis, Anglici astantes ridere coeperunt'. Vergelijk de woorden, aan denzelfde Beaumont in de mond gelegd door de dichter van *Le vœu du héraon* vs. 354-371, ed. Societe des bibliophiles de Mons, no. 8, 1839 p. 17. Op welke historische grondslag het verhaal berust, doet hier niet ter zake. Bij de beroemde Vœux du faisan te Rijsel in 1454 doet een edelman de gelofte 'que, s'il n'a pas obtenu les faveurs de sa dame avant la croisade, il épousera, à son retour d'Orfent, la première dame ou damoiselle qui aura vingt mille écus', Doutrepoint I. c. III. Over een karikatuurtoernooi zie Molinet, *Chronique* III 16.
- 21 W. Schrötter, Ovid und die Troubadours, Halle 1909; K. Heyl, Die Minnetheorien in den ältesten Liebesromanen Frankreichs, Marburg 1911; Edm. Faral, Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge, Paris 1913.
- 22 Over de betekenis van het christelijk element in de Renaissance zie o.a. K. Burdach, *Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation*, Sitzungsberichte K. Preuss. Akad. d. Wiss. 1910, 594, en E. Walser, *Christentum und Antike in der Auffassung der italienischen Renaissance*, Archiv. f. Kulturgeschichte XI, 1914, 273.
- 23 Reeds Froissart heeft van de ridderlijke plichten een volkomen Renaissance-opvatting, zie ed. Luce et Raynaud I 3, 4; IV 112. Chastellain zegt: 'Honneur semont toute noble nature, d'aimer tout ce qui noble est en son estre'. Le dit de vérité, *Œuvres* VI, 221.
- 24 D. Schäfer, *Weltgeschichte der Neuzeit* I (1 Auflage, 1907) S. 7.
- 25 *Historische Zeitschrift* 105, 1910, 456. De behoefte, om de nieuwe Duitse cultuur, waaraan men zich werkzaam voelt, in betrekking te brengen tot de Germaanse voortijd, beperkt zich niet tot de monumentale kunst en de nationale poëzie. Een paar voorbeelden mogen dat verduidelijken. In het streng zakelijke en wetenschappelijke werk van L. Schmidt,

Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung treft het de niet-Duitse lezer, hoe de schrijver bij het verhaal van Arminius' daden (II, 2, 1913, 105 ff.) zijn modern nationaal gevoel laat meespreken. Arminius is 'einer der grössten Helden unserer Nation', wie Duitsland eeuwig dankbaar moet zijn, 'die erste entschiedene Verkörperung des nationalen Gedankens', iemand van 'angeborene Genialität', 'die Lichtgestalt des Cheruskerfürsten'. Moderne begrippen worden in de verhouding van Romeinen en Cherusken geprojecteerd: 'Freilich war der Sieg nicht in offener Feldschlacht, sondern durch einen hinterlistigen Ueberfall gewonnen worden. Aber die Deutschen hatten den Römern doch nur mit gleicher Münze gezahlt, die selbst mit Treulosigkeit und Bruch des Völkerrechtes ihnen vorangegangen waren,' p. 116.

Lamprecht, *Der Kaiser*, 1913, legt de nadruk op de, overigens uiterlijke, overeenkomsten tussen de hoge cultuur van een volk en deszelfs 'Urzeit', o.a. in de democratische zin der 20ste eeuw die van de Germaanse voortijd, p. 7. Hij constateert in Wilhelm II krachtige 'Reste einer urzeitlichen Veranlagung', die zich o.a. in 's keizers 'Ahnenkult', godsopvatting en begrip van onderdanentrouw openbaren, p. 6, 40, 42, 47.

De 'Urzeit'-stemmingen hangen ten nauwste samen met het sterke geloof 'an die besondere weltgeschichtliche Berufung und Begabung des deutschen Volkes' (Lamprecht I. c. 99), onlangs zo verrassend scherp verkondigd door Eucken. Deze gedachte kan van het streven naar een zuiver geestelijke wereldheerschappij der Duitse cultuur (in die zin b.v. de keizer bij Lamprecht I. c. 99) afdalen tot een onomwonden imperialisme: 'Deutschland und ein gutes Stück Welt den Deutschen,... vom geographischen Nationalismus zum rassenmässigen Glauben an das Leben und die höhere Persönlichkeit unseres Volkstums... fortschreiten' (F. Siebert, *Der Deutsche Gedanke in der Welt*, Deutsch-akad. Schriften, herausg. v. d. H. v. Treitschke-Stiftung no. 3, 1912). Een merkwaardige ontwikkeling van deze gedachte vertonen de geschriften van Arthur Bonus, *Deutscher Glaube* 1897, *Zur Germanisierung des Christentums* 1911 (omgewerkte essays uit de jaren 1895 tot 1901, = *Zur relig. Krisis Bd. I*), *Vom neuen Mythos* 1911. De schrijver gaat uit van een ongetemperde nationale vooringenomenheid en streeft aanvankelijk naar een herstelde verering van Wodan als een soort vazal van Christus (D. *Glaube* passim). 'Die religiöse Entwicklung der Zukunft ist die bewusste Wiederaufnahme der mittelalterlichen Anfänge: die Weitergermanisierung des Christentums'. Het Duitse volk heeft zich 'am geeignetsten erwiesen, das Erbe Israels anzutreten'. Bij Romanen en Slaven is 'von einem tieferen Verständnis des Christentums noch kaum ein Anfang vorhanden'. (*Zur Germ.* 12, 14, 15, oorspronkelijk uit 1895) Gaandeweg worden deze voorstellingen zuiverder en minder eng. Hij bespot nu de moderne Wodanvereerders. De Yslandse sagen en de Duitse voortijd kunnen enkel een stemmingsachtergrond opleveren, men voelt die wereld, 'als echter deutsch und härter deutsch', men kan het zelfs betreuren, dat zulke veelbelovende kiemen van een Germaanse religie zich niet ontwikkeld hebben, maar godsdienst geven kan Ysland ons niet (*Z. Germ.* 105-111, uit 1901). Gebleven is de behoefte aan een religieuze gestemdheid, waarin 'ein unbeugsamer Wille zur Macht und Gewalt der Seele zu innerstem und höchstem Stolz und Trotz' overheerst (ib. 66), 'die alte germanische Auffassung der Religion als einer Kraftquelle statt Krankenzuflucht', (42) 'nicht Träume machen die Religion aus, sondern Tapferkeit und Eingreifen' (34); de Duitse levensvraag is 'Wie herrsche ich über die Welt?' (16, 34). In *Vom neuen Mythos* is het nationalistische gehalte dezer gedachten nog verder beperkt en veredeld (40 ff.). De schrijver waarschuwt in het voorbericht van *Zur Germanisierung* 1911, de titel 'nicht kleinlich aufzufassen', en inderdaad zou men zeer

onbillijk doen, zich deze denker slechts als een geestelijk imperialist en rassentheoreticus voor te stellen.

De oorlog heeft bij velen deze stemmingen in het grove en materiële doen omslaan. Is het niet eigenaardig, dat een theoloog als Deissmann een gedachte, waarmee ook de radicale Bonus in zijn eerste periode gespeeld had (*D. Glaube*, 85, 216), thans ernstig opneemt, en voor Kerstmis 1914 de oudsaksische Heliand, Jezus als krijgsheld, aanprijst als 'der tiefste und echtste Eindruck, den der deutsche Geist jemals von Christus empfangen hat?' (*Heliands Weibnacht*, Illustr. Zeitung no. 3728, 10 XII 1914). Men moet natuurlijk het gewicht van de oorlogshomiletiek en oorlogspoëzie niet overschatten. De wereld zal later een enorme massa drukwerk uit 1914 (en hoeveel later nog?) willen verloochenen.

Noten bij *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur*

- 1 Rede door Huizinga als Rector Magnificus gehouden op de driehonderdachtenvijftigste Dies Natalis der Leidse Universiteit, 8 februari 1933. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1933.
- 2 Vgl. H. Freyer, *Theorie des objektiven Geistes, eine Einleitung in die Kulturphilosophie*, Leipzig 1928, p. 61.
- 3 Dezelfde, *Der Staat*, Leipzig 1925, p. 49.
- 4 *Archiv für Religionswissenschaft*, VII 1904, p. 281. De speciale betrekking van deze kampegevechten op de strijd van zomer en winter zal men, dunkt mij, thans niet meer zo grif geneigd zijn aan te nemen.
- 5 George Borrow beschrijft in de roman *Lavengro* schoolgevechten, zoals ze omstreeks 1800 nog in Edinburgh voorkwamen, waarbij naar zijn zeggen doden vielen.
- 6 Een geschikt overzicht van de theorieën aangaande het spel vindt men bij H. Zondervan, *Het Spel bij Dieren, Kinderen en Volwassen mensen*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 1928.
- 7 Karl Groos, *Die Spiele der Menschen*, 1899, p. 13.
- 8 Onverklaard blijft b.v. de samenhang met de grondbetekenis in *kerspel*, *dingspel* als ook in het hd. *Beispiel*. Zie over dit alles het rijk gedocumenteerde artikel 'Spiel' in het *Deutsches Wörterbuch*, ook op de samenstellingen. Het eigenaardige verschieten van de betekenis van het woord is reeds aan het Middelhoogduits eigen, b.v. in *ebenspil*, *endespil*, *ein ungeteiltes spil* = een hachelijke keuze, *sie ist mīner Dugen spil*. – In de betekenis van een geestelijk stralen is *spiln* met de samenstellingen *inspiln*, *widerspiln* bij de mystici geliefd.
- 9 Wortel *la'iba*. Naar mij collega Wensinck meedeelt, varieert de betekenis van deze wortel, de verwante vormen inbegrepen, in de verschillende Semitische talen tussen 'lachen, schertsen, spelen, coquetteeren, spotten, plagen en kwijlen'. Zeer leerzaam voor de ontwikkeling van het spelbegrip is ook het Sanskrit. De wortel *krīd* dient voor het uitdrukken van het spel van mens en dier, wind en golven, dikwijls ook in erotische zin, doch niet voor muzikale vaardigheid; *las-*, waarvan *vilāsa*, ligt in het gebied van 'stralen, opeens te voorschijn komen of opklinken, heen-en-weerbewegen', eindelijk ook, evenals *spel*, *spiel* 'handelen, bezig zijn' in het algemeen. In *lilā* overweegt de voorstelling van 'gemakkelijkheid, futiliteit' en 'schijn', zodat *gajalīlayā* kan gaan betekenen 'als een olifant'.
- 10 Rgveda I 164, 34.
- 11 Atharvaveda X 7, 37. Dit lied bestaat bijna geheel uit cosmologische raadselvragen; vgl. X 8, 3-10, X 2, over het menselijk lichaam en de aarde. Vergelijk het raadsellied Rgveda VIII. 29.

- 12 Rgveda X. 129. 6, het even diepzinnige als grootse lied, dat Deussen het bewonderenswaardigste stuk filosofie noemde, dat ons uit oude tijden is overgeleverd, Allg. Geschichte der Philosophie, I 120.
- 13 Śatapathabrahmana XI 6. 3, Brhadāranyaka-upanishad III 1-9. De wijsheidswedstrijd vertoont hier herhaaldelijk de typische vorm van de tel-, herhaal- en overtreffspelletjes, waarover reeds E.B. Tylors Primitive Culture I ch. 3, handelde. Tevens blijken de opgegeven vragen 'halsraadsels', waarmee het leven gemoeid is. Vgl. A. Jolles, Einfache Formen, Halle 1929, p. 131 sq..
- 14 Abaelard, Opera ed. V. Cousin, I p. 7.
- 15 L.c., p. 4: 'Et quoniam dialecticarum rationum armaturam omnibus philosophiae documentis praetuli, his armis alia commutavi, et trophaeis bellorum conflictus praetuli disputationum. Proinde diversas disputando perambulans provincias, ubicunque huius artis vigere studium audieram, Peripateticorum aemulator factus sum.' – Kan Abaelard met Peripateticus hier, als woordspeling, aan 'zwervend filosoof' gedacht hebben?
- 16 O. a. Metalogicon II. IV, I c. 3, al is daarin een sterk satirisch element. Hugo van Sint Victor, De Vanitate mundi, Migne 176. 709, een school beschrijvend, vertoont ons de scholieren in hun verschillende bezigheden. 'Alii autem acriori et ferventiori quodam studio de magnis, ut videtur, negotiis disceptationes quasdam ad invicem exercent et se quibusquam innexionibus et gryphis vicissim fallere contendunt.' Een levendig voorbeeld van wijsbegeerte in wedstrijdvorm levert de geschiedenis van het dispuut tussen Gerbert en zijn tegenstander Otrik van Maagdenburg, te Ravenna, voor keizer Otto II, in de winter van 980/1. Het wordt beschreven door Richer, Hist. II. IV, ed. Waitz, Script. rer. Germ., p. 104-109, III c. 55-65. Otrik zendt iemand naar Reims, om Gerbert heimelijk te laten beluisteren, meent vervolgens, hem op een fout te hebben betrapt, en gaat met de *figura*, die dit demonstreert, naar de keizer. Deze arrangeert het debat, en hitst de strijd opzettelijk aan, door Gerbert onverhoeds te laten aanvallen, ten einde hem tot heviger verzet te prikkelen. Wat men de Karolingische renaissance pleegt te noemen is, dunkt mij, niet heel veel anders dan een statig hofspel van geleerdheid, vroomheid en poëzie.
- 17 M. Scheler, Die Wissensformen der Gesellschaft I p. 105.
- 18 F.M.Th. Böhl, Volksetymologie en Woordspeling in de Genesis-verhalen. Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetenschappen, afd. Lett. 59 A no. 3, 1925. Böhl's qualificatie der woordspelingen als 'aanvankelijk diepe ernst' laat ik gaarne gelden, mits men ze niettemin als spel verstaat.
- 19 Über die Verknüpfung des Poetischen mit dem Theologischen bei Alanus de Insulis, Mededeelingen der K. Akad. van Wetenschappen, afd. Lett. 74 B no. 6, 1932, in het bijzonder p. 82 sq. [Verzamelde Werken IV, p. 64 vg.]
- 20 Even innig als Franciscus met de Armoede, en met speelser lyrisme, gaat Heinrich Seuse, de mysticus, met de Wijsheid om, wier figuratie reeds in het Liber sapientiae gegeven was, evenals de personificatie van Justitia, Pax, Misericordia en Veritas in Psalm 84. Een merkwaardig voorbeeld van personificatie van een zuivere abstractie levert de 'Property Woman' der Haida Indianen, waarover bij Mauss, Essai sur le Don p. 112.
- 21 Dit geldt onafhankelijk van de opvatting van de betekenis der *indigitamenta*, waaromtrent Usener, Götternamen, en Warde Fowler, Religious Experience of the Roman People, 1911, belangrijk verschillen.
- 22 Mahābhārata III 122.
- 23 Schiller, Über die ästhetische Erziehung des Menschen, Vierzehnter Brief.
- 24 G. G. Coulton, Art and the Reformation, Oxford 1928, p. 136.

- 25 Album de Villard de Honnecourt, ed. H. Omont, pl. XXIX. Van het perpetuum mobile, waarvan hij een proeve aanbiedt, getuigt hij eveneens: 'Maint ior se sunt maistre disputé de faire torner une ruée par li seule...'
- 26 B. Malinowski, Argonauts of the Western Pacific, an account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea, London, 1922; vgl. van denzelfde schrijver Crime and Custom in Savage Society, London 1926.
- 27 M. Mauss, Essai sur le Don, Forme archaïque de l'échange, L'année sociologique n.s. I 1923/4, Paris 192., p. 102: 'Le potlatch est en effet, un jeu et une épreuve'. Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk, dat G. W. Locher, The Serpent in Kwakiutl religion, Leiden 1932, bij zijn doorgevoerde religieuze interpretatie van de potlatch de sociologische elementen te zeer verwaarloost. Men vergelijk ook R. Maunier, Recherches sur les échanges rituels en Afrique du Nord, L'année sociologique, n.s. II 1924/5, 1927. p. 124, 370. [Verzamelde Werken III, p. 108, 314] Zo heel ver van een potlatch is men hier niet verwijderd.
- 28 Het kan op het eerste gezicht gezocht schijnen, dat ik aan die parallelen Le vœu du faisan, het buitensporige feestbanket van Philips de Goede te Rijsel in 1454, zou willen toevoegen. Niet om zijn spelkarakter in het algemeen, maar als specifiek voorbeeld van wedijverend, wederkerig weeldevertoon en spijziek onthaal. Het feest van de hertog vormde het slot van een reeks van banketten onder de Bourgondische hofadel, die elkaar bij tourbeurt gevolgd waren; men gaf daarbij elkander de beurt over door het aanbieden van een krans; zo ging het van lager tot hoger, en werd steeds weelderiger, tot de hertog in pronk en overdaad alles overtrof. La Marche, Mémoires II p. 340 sq., vgl. mijn Herfsttij der Middeleeuwen
- 29 Vgl. E. Bensa, Histoire du contrat d'assurance au moyen âge, 1897, p. 84 sq.; Ehrenberg, Zeitalter der Fugger II p. 19 sq., waar de hier gebruikte literatuur wordt opgegeven; J. van Dillen, in De Economist 1927, p. 505.
- 30 B.v. p. 77, 86 sq., 91-107; zie 'Grootenboeck' aldaar p. 25, 26.
- 31 O. a. 4 Dec. 1544, zie Verachter, Inventaire des chartes d'Anvers no. 742, p. 215 (aldaar gedateerd 1543); Coutumes de la ville d'Anvers II p. 400, IV p. 8. Soortgelijke verboden te Barcelona, 1435, te Genua, 1467: 'decretum ne assicuratio fieri possit super vita (sic) principum et locorum etc. mutationes', Bensa l.c..
- 32 Door haar symbolisch karakter verschilt de wedde van het pand.
- 33 Vgl. mijn Herfsttij der Middeleeuwen, p. 112-127 [Verzamelde Werken III, p. 98-110]
- 34 In het Engelse recht zijn de *Wager of battle*, d. i. het aanbod van de gerechtelijke tweekamp, en de *Wager of law*, d. i. het aanbod van de onschuldseed, beide formeel zuivere weddenscappen, eerst afgeschaft in 1819 en 1833, Murray, Dictionary, in voce *Wager*; vgl. hier ook M. Mauss, Revue de l'histoire du droit français 4 VII 1928, p. 331 sq., sprekende over Oudgermaanse toestanden: 'le pari est une forme populaire du contrat', de huwelijksgebruiken doen ons 'classer le mariage parmi les contrats à épreuves', die 'se rattachent à prestations totales de type agonistique'.
- 35 Grimm, Rechtsaltertümer, het gehele hoofdstuk III der Inleiding. Eigendomsbepaling door wedloop heeft zich in het moderne Zuid Afrika herhaald ten opzichte van claims op goudvelden, waarbij de mededingers op een rij geplaatst in alle vorm *startten*.
- 36 Middelnederlandsch Woordenboek s.v. *plegen* 437. I; Franck-Van Wijk, Etymologisch Woordenboek id. 507; Wdb. der Ned. taal, id. 2483. Zoowel *to play* als ned. *plegen*, hd. *pflegen*, staan bloot aan de opmerkelijke betekenisvervaging, waarvan ik hierboven. p. 9. sprak.
- 37 Herfsttij der Middeleeuwen, hoofdstuk II-X. [Verzamelde Werken III]

- 38 Joan and Peter, 1920, ch. XII § 8, XIII § 6.
- 39 Ik denk hierbij o.a. aan het hernoemen van steden naar grootheden van de dag, en aan de kinderlijke opwekking van emulatie tot economisch-nuttige daden, b.v. door prijzende aanplakbiljetten op de stations: 'Machinist N (met portret) heeft n kilometer met slechts p KG brandstof gereden'. Dit zijn evenwel oppervlakkige verschijnselen; feitelijk ligt het spelkarakter van het Russische experiment veel dieper. Op Amerikaanse oorlogschepen geeft men eretekenen aan machines of kanonnen, die bijzonder deugdelijk zijn gebleken, door ze te versieren met een reusachtige E = *efficiency*.
- 40 Luther, Werke, Erlanger Ausgabe, XI p. 115; vgl. Weimarer Ausgabe XV. 373. 5, XVI. 263. 4, XIX. 360. 19, XXIII. 8. 36, XL. 174. 3, 175. 17, XLII. 507. 16, vermeld bij F. Blanke, Der verborgene Gott bei Luther, Berlin 1928. Sebastian Franck, de religieuze défaitist, bederft Luthers gedachte, en ontnemt haar de diepe zin, door dit spel der wereld op te vatten als een zinloze vastenavondklucht, door God zelf verward en veracht. Vgl. R. Stadelmann, Vom Geist des ausgehenden Mittelalters, Halle 1929, p. 258.

Noten bij *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef*

- 1 De Gids, 16e jaargang no. 3, Maart 1912. P. N. van Kampen & Zoon, Amsterdam. Later opgenomen in Tien Studiën. H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1926.
- 2 Over de Bourgondische staat zie men Pirenne, Histoire de Belgique II, American historical review XIV, 477 (hetzelfde opstel ook in Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft XXXIII, p. 895); O. Cartellieri, Geschichte der Herzöge van Burgund, Band I, Philipp der Kühne, Leipzig 1910; E. Petit, Les Ducs de Bourgogne de la maison de Valois, I, Philippe le hardi, 1e partie, 1363-1380, Paris 1909.
- 3 Een karakteristiek van Chastellain geeft G. Pérouse, Georges Chastellain, Etude sur l'histoire politique et littéraire du XVe siècle, Bibliothèque du XVe siècle, Paris 1910; tevoren reeds in Mémoires de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres etc., 2e serie 8°, t. VII, 1910.
- 4 Olivier de la Marche, Mémoires, ed. Beaune et d'Arbaumont, 4 vol., Société de l'histoire de France, 1883-1888, I p. 184. Jean Robertet in Oeuvres de Georges Chastellain, ed. Kervyn de Lettenhove, 8 vol., Bruxelles 1863-1866, VII p. 182.
- 5 Proissart en Molinet bezaten geestelijke beneficiën.
- 6 G. Pérouse, die in zijn bovengenoemd werkje nergens naar de plaatsen verwijst, waarop zijn analyse van Chastellains gedachten gebaseerd is, schrijft op p. 21: 'Cette querelle impie, écrivait-il (i. e. Chastellain) encore, risquait d'anéantir l'œuvre lente de francisation exercée dans les provinces rhénanes par Philippe le Bon et ses prédécesseurs qui les avaient préparées à s'incorporer, un jour ou l'autre, au royaume, en y faisant progresser notre civilisation au détriment de l'influence allemande.' Het spreekt vanzelf, dat Chastellain zo iets moderns niet zeggen kon.
- 7 Commynes, Mémoires ed. De Mandrot, 2 vol. 1901/3 (Coll. de Textes etc.), I p. 170.
- 8 Jakob Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen, herausgegeben van Jacob Oeri, Berlin und Stuttgart, 1905, S. 36.
- 9 Froissart, ed. Kervyn de Lettenhove, t. XV p. 291. Jean Molinet, Chroniques, ed. Buchon, 5 t. 1827/8, t. II p. 22. Commynes, t. I p. 99. – In dat gebaar van de Friese vrouw zit trouwens ook een stuk bijgeloof.
- 10 Chastellain, IV p. 201; vgl. Jacques du Clercq, Mémoires, ed. De Reiffenberg, 4 vol.,

- 1835/6, III p. 204. In 1462 behoorden de Sommesteden, waaronder Abbeville, aan de hertog van Bourgondië.
- 11 Chastellain, VI p. 334, 367, 368, I p. 12, IV p. 392; Molinet, II p. 22, 27; vgl. La Marche, II p. 141; Froissart, ed. Luce et Raynaud, t. X p. 166.
 - 12 Aeneas Sylvius, Epistolae, ed. Bazel 1571, No. 127, p. 655.
 - 13 La Marche, I p. 196; vgl. 89; Thomas Basin, Historiae, ed. Quicherat, Soc. de l'hist. de France, 4 vol. 1855/9, t. I p. 10; 'Seminarium illud pestiferum atque virulentum bellorum... adeo alte radices miserat, ut vix post annos L extirpari... potuit, imo certe nec adhuc his temporibus prorsus extinctum sit.' Vgl. ook Le Livre des trahisons de France envers la maison de Bourgogne, ed. Kervyn de Lettenhove in Chron. relatives à l'histoire de Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne, 1873, I p. 146, 148.
 - 14 Olivier de la Marche stelde zijn verhandeling L'Estat de la maison du duc Charles de Bourgogne op ten verzoeken van een dienaar van Eduard IV van Engeland, die zich een hofstaat naar het model daarvan wou inrichten.
 - 15 La Marche, L'Estat etc., IV p. 42, 51, 56 etc.
 - 16 Fl. van Duyse, Het Oude Nederlandsche lied, lp. 78. De strofe komt voor in een versie van het lied, die overigens niet in alle opzichten oorspronkelijk schijnt.
 - 17 Hier geciteerd naar de tekst van het pleidooi bij Enguerran de Monstrelet, Chronique, ed. Douët d'Arcq, Soc. de l'histoire de France, 6 vol., 1857-1862, I p. 182.
 - 18 Ook met overdracht van de zaak op de persoon, b.v. Chastellain, V p. 457: 'Car non obstant que je soie au duc nourriture etc.'
 - 19 Chastellain, IV p. 476, V. 213, 281, 393, 457 etc., IV 332-336, 400.
 - 20 Voor de meerderheid van de Bourgondische landen naar het Duitse Rijk, zou men menen. Maar in de gedachte van de Bourgondische hofhistorici wordt dat verband ten enenmale veronachtzaamd, althans in de tijd van Philips de Goede.
 - 21 Chastellain, VI p. 133, VII 1.
 - 22 Bijvoorbeeld I p. 194, II 160, V 246, 443 etc.
 - 23 A. Molinier, Les sources de l'histoire de France, première partie, V p. cxl.; vgl. IV 186, 247. Deze schrijver erkent zelf, dat de reactie te ver is gegaan. Vgl. ook Cartellieri I. c. p. 604.
 - 24 Basin, II p. 421: 'Erat autem inter regem et ipsum (i. e. Karolum) non modo civile sed germanum etiam et domesticum bellum, qui ambo de eodem stipite regalis domus Francorum descenderant.'
 - 25 Chastellain, I p. 11, 12. IV 21, 393.
 - 26 In een keizerlijke vermaning aan de adel van Rijks Vlaanderen van 5 augustus 1281 ontvangen belde huizen van de keizer het bevel, Jan van Avesnes te erkennen, Devillers, Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg III p. 508; vgl. Vanderkindere, Formation territoriale des principautés de Belgique (Bulletin Commission royale d'histoire, 2e série, IX p. 97).
 - 27 Zo althans is het op te vatten, wanneer Froissart zich niet als Fransman schijnt te beschouwen, ed. Kervyn, t. XV p. 144.
 - 28 'Sire George Chastellain, homme très éloquent, cler d'esprit, tres aigu d'engin, prompt en trois langages', Molinet, I p. 23.
 - 29 La Marche, p. 14..
 - 30 Les douze dames de rhétorique, Oeuvres, VII p. 160. De rhetorische fictie legt deze woorden van de quasi-briefwisseling aan Montferrant in de mond, maar ze zijn natuurlijk te beschouwen als van Chastellain zelf. Vgl. ook VI 270, VII 179.

- 31 IV p. 21, VII p. 3. L'entrée du roy Loys en nouveau règne, VI p. 320, Exposition de vérité mal prise. Vgl. Chronique, Prologue, I p. 12.
- 32 Oeuvres, VI p. 133
- 33 Chastellain, VI p. 243, 375. Juist andersom oordeelt Commines: 'Deux grans princes qui se voudroient bien entreaymer, ne se devoient jamais veoir', I p. 91, 138, 146.
- 34 Chastellain, VI p. 223, 270-72, 320, 420, 243, 375, 129, IV 327, 307, VI 233, 17-134, VI 360, 411, 205, Le miroer des nobles hommes de France, VI p. 215.
- 35 IV p. 394.
- 36 L'entrée du roy Loys, VII p. 18.
- 37 V p. 313.
- 38 Commines, I p. 81: 'Car le bien publicque estoit converti en bien particulier'.
- 39 De oorsprong van die staatkunde valt te zoeken omstreeks 1402, toen Philips de Stoute, terrein verliezend tegen Orleans, de verdediging der volksbelangen begon uit te spelen. Zie Cartellieri, p. 98.
- 40 Le livre des fais et bonnes meun du sage roy Charles (ed. Michaud et Poujoulat), II p. 3.
- 41 Advertissement au duc Charles, Oeuvres VII p. 290, cf. II p. 6, 7.
- 42 Monstrelet, I p. 310, III 196, 209, 221 etc.
- 43 Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des Ducs de Bourgogne, ed. Kervyn de Lettenhove, I p. 573.
- 44 Les hauts faits du duc de Bourgogne, VII p. 217.
- 45 Chastellain, II p. 80, III 98, 101, Molinet, I 27, Chmel, Monumenta Habsburgica, I p. 13, 14: 'Non affectamus dominia nostra in regnum erigi neque alio pacto coronari quam si id in rem publicam et communem salutem fiat'.
- 46 Hoe de aanhangers der Ligue du bien public hun zaak beschouwden, leert Basin II p. 109 ss., III p. 364. Zeer juist schijnen mij de beschouwingen daaromtrent van Quicherat in de inleiding op Basin, t. I p. XXXVIII ss.
- 47 Chastellain, IV p. 75, 84, 109, 113, 153.
- 48 Chastellain, IV p. 33, vgl. 97.
- 49 Er waren er ook, die dachten als die heer van Moreul, wiens woorden tot Lodewijk XI Chastellain aldus weergeeft: 'Sire, je cognois bien que mes terres se tiennent de vous nuement et que vous estes mon souverain seigneur, et est bien raison que je vous serve et obéisse; mais *je ne tins oncques que un parti* et ne ne cognois que un prince par service, à qui me suis donné. Sy me seroit chose étrange, si demain ou après me convenoit estre contre celui-là où mon affection est assise... Je renoncerais plustost à tout ce que j'ay vaillant, si à cela venoit, que jamais ne serve, *contra ma nourriture*, François ne autres'. IV. 400. Maar even begrijpelijk was het omgekeerde standpunt. 'Monseigneur', zegt Croy tegen Karel, 'voulez-vous que je vous die pour toute conclusion et sans plus battre vent: je ne veux pas cesser le service d'un roi de France pour un comte de Charolois. Pardonnez-moi et adieu'. ib. V p. 192. Crèvecoeur besloot, de koning de eed te doen, 'considerant que son nom et ses armes estoient deça la Somme', Commines, I p. 416.
- 50 Over zijn verraad zie men Bulletin de la Comm. royale d'histoire. 2e série, IV p. 295.
- 51 Molinet, Chanson sur la journée de Guinegate, bij Leroux de Lincy, Chants historiques français, I p. 393; cf. Chroniques, II 61, III 114; La Marche, IV 147. Deze verzen bewijzen voldoende, dat 'Mameluz, Mamelos' niet met de uitgevers van La Marche te verstaan is als 'qui a de grosses mamelles'. Vgl. Breidenbach, Iter Hierosolymitanum, p. 38: 'cum multis Mammelicis, id est, ut dicitur, apostatis Christianis'.

- 52 Petit Dutailis in Lavis, Histoire de France, IV 2, p. 297.
- 53 Chastellain, VI p. 291, 368.
- 54 Exposition sur vérité mal prise, VI p. 336.
- 55 Chron., IV p. 392.
- 56 Advertissement au duc Charles, VII p. 308.
- 57 Le Dit de vérité, strofe XX, XXVI, XL, XXXVIII, LX, LXVII, LXX, Oeuvres, VI p. 219-242.
- 58 Dat bewijst ook het feit, dat hij later wegens de last, die deze anti-Franse uitingen hem bezorgden, in een lange allegorische 'Exposition sur vérité mal prise' zijn woorden moest goedpraten. Zie ook Entrée du roy Loys, VII p. 1.
- 59 La Marche, I p. 99, vgl. 85, 240. Philips betreurde al zijn leven, niet bij Azincourt voor Frankrijk te hebben mogen strijden, Chastellain, I p. 309; Monstrelet, III p. 98-100.
- 60 Chastellain, V p. 449.
- 61 Chastellain, III p. 7, 21, 23, 426; V 441; La Marche, II p. 141, 419, 396.
- 62 Chastellain, V p. 453.
- 63 La Marche, I p. 118. Voor de vorm vermaant hij Philips de Schone nog 'de demourer bon et entier Franchois', I p. 100
- 64 Molinet, Chanson sur la journée de Guinegate str. 15, Chroniques, III p. 107, 113; vgl. ook II 82.
- 65 Oeuvres, VI p. 217, Les paroles de trois puissants princes. Bij Jacques du Clercq, die ze in zijn Mémoires vermeldt, II p. 318, luidt de tweede regel: 'Que par toy puisse ung nouvel monde faire', regel 4: 'Cent ans as court'. Beide lezingen hebben in regel 1 'n'a pas', waar ik 'n'as pas' meen te moeten lezen. Het lied van een onbekende op Karels dood in 1477, bij Leroux de Lincy, p. I 383, brengt de uitgekomen voorspelling in herinnering:
 'Mais advenir luy devoit l'aventure.
 Longtemps y a, qu'il fut prophétisé:
 Cent ans accru (i. as creu) tout se paye en une heure.'
- 66 Chastellain, IV p. 392, VI 318.
- 67 'Ceste nation de deça', Chastellain, VI p. 319, 366, 368; 'les hommes de deça, ceux de deça', VI 312, 334; 'Les cœurs de deça', VI 325; 'pays de deça', IV 464, V 47; 'marches de par decha', Du Clercq, III 48, Le livre des faitse de Jacques de Lalaing bij Chastellain, VIII 75; 'Brebis de pardeça', La Marche, III 137, etc. etc.
- 68 Livre de Jacques de Lalaing bij Chastellain, VIII p. 154; Molinet, V 205; Commines I 287, I 221; Chmel, Monumenta Habsburgica, I p. 61.
- 69 Chastellain, V p. 422, VI 312.
- 70 'Tant ez marches de par deça que j'appelle Picardie, que ez duchez et contez de Bourgonge, Auxonne, Masconnois, Auxerrois, Charolois etc.', Jean d'Auffay, Mémoire, bij Leibnitz, Codex juris gentium diplomaticus, II p. 2; aldaar p. 31, 32 de laatste als 'pays de par delà' tegenover de eerste 'de par deça'. 'Le parlement de Malines, où respondoient tous ses pays decha la Champagne', La Marche, I p. 132; 'ès marches de pardeça... et pareillement ès marches de Bourgongne', Molinet, II p. 171, 344; aldaar zelfs als derde 'et pour les marches de Luxembourg'.
- 71 Chastellain, VII p. 214, VI 282, VI 312, VII 209; La Marche, II 4; Basin, IV, Breviloquium, p. 21.
- 72 Chmel, Geschichte Kaiser Friedrichs IV und seines Sohnes Maximilian I, II p. 484, 483. Volkomen terecht heeft dus Pirenne het gewicht dezer historische herinnering staande

- gehouden (American historical review, XIV p. 494), al is er op de plaats, die hij daar aanhaalt, enkel sprake van het leenrecht, dat in het voormalig rijk van Lotharius zou gegolden hebben. Juist in 1447 hield Philips persoonlijk toezicht op een nieuwe bewerking van de roman van Girard de Roussillon, die als een heros eponymus van Bourgondië gold, en wiens rijk door de bewerker beschreven wordt als strekkende van Vlaanderen en de Rijn tot Spanje; Doutrepoint, *La litt. française à la cour des ducs de Bourgogne*, p. 27, 28.
- 73 Kervyn de Lettenhove in de aantekeningen bij Froissart, t. X p. 541.
- 74 Instructie van een Bourgondisch gezant in 1460, O. Cartellieri, *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung* 1907, S. 459; vgl. Doutrepoint, l. c. p. 415.
- 75 l. c. p. 27. De bron van alle fabelen over de Belgen was Jacques de Guyse, wiens *Annales Hannoniae* voor Philips vertaald werden, Doutrepoint, l. c. p. 414 s.
- 76 Molinet, *Chanson sur la journée de Guinegate*, str. 21; *Chron.* II p. 82, 89; *Oratio Antonii Gratia Dei*, *Chrono rel. à l'hist. de Belg. sous les ducs de Bourg.* III 510. In het grafschrift van Karel de Stoute te Nancy door zijn vijand hertog René gesticht: 'Dux jacet hic Carolus, Belgarum illa ignea virtus', ib. 516. – Jean le Maire de Belges, *Chansons de Namur* (1507): 'Illustre sang de la troyenne Belges, Puissans dompteurs de Trèves la rebourse, Vous Haynuiers, jadis flayaux et verges De toute Gaule et d'honneur concierges'. *Recueil de chansons etc. des bibliophiles belges* II 13.
- 77 *Le Livre des trahisons* p. 145, vgl. *La Marche* I 43 s., *Bassin* II 321.
- 78 *La Marche* I p. 47, 50, 56; Kervyn de Lettenhove op *Chastellain V* p. 455 en in *Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg.* III p. VIII.
- 79 *Chmel* l. c., S. 481-486.
- 80 *Chmel*, *Monumenta Habsburgica* I p. LXXII, G. Krause, *Beziehungen zwischen Habsburg und Burgund etc.* (Dissertation Göttingen 1876) S. 15.
- 81 Krause l. c. S. 19, 27; *Chmel*, *Monumenta* I p. 13, 14, 27.
- 82 Alleen Lichnowsky, *Gesch. Habsburgs* VII p. 145 spreekt ook hierbij van een koninkrijk Brabant, doch zonder een bron te vermelden.
- 83 *Chastellain*, VI, 161, *La Marche* I 93, III 319.
- 84 *De rebus Batavicis*, ed. Sweertius 1620, p. 162, 163.
- 85 Brieven van de Oostenrijkse secretaris Balthasar Cesner van 6 Dec. 1473, id. van de loper Hans Wetzel aan de magistraat van Straatsburg van 20 Nov. 1473, meegedeeld door K. Schellhass, *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, VI, 1891. S. 81-85. Kroniek van de Bazelse notaris Johannes Knebel, vermeld bij F. Lindner, *Die Zusammenkunft Kaiser Friedrich III mit Karl dem Kühnen von Burgund zu Trier*, 1876, S. 18; levensbeschrijving van Wilwold van Schaumburg, ib. id. S. 22. Het kwam mij van belang voor, de gegevens over de Bourgondië toegedachte koningstitel van Friesland hier samen te vatten, waarop, zover mij bekend is, ternauwernood de aandacht is gevallen.
- 86 B. v. in het tractaat van Atrecht 1435, bij *La Marche* I p. 231.
- 87 *Le livre de paix*, VII p. 411. Vgl. het gedicht van Olivier de la Marche bij H. Stein, *Etude sur Olivier de la Marche*, *Mémoires couronnés etc. de l'Académie royale de Belgique*. t. XLIX 1888, p. 212.
- 88 B. v. Monstrelet, III, 136.
- 89 *La Marche*, I p. 49.
- 90 *La Marche*, I p. 85.
- 91 Monstrelet, I p. 389, *La Marche* I. c. Korte tijd droegen de Bourgondiërs in 1419 na de schijnverzoening met de familie Orleans nog weer het rechte kruis, *Livres des trahisons* 143.

- 92 Aan het laatste schijnt geen bepaalde kleur verbonden te zijn geweest; men vindt het wit, rood en goud.
- 93 Zie J. Six, *De Orde van den knoestigen stok en de schaaf*, Med. K. Akad. v. Wetensch. 58, 1924.
- 94 Monstrelet, I p. 121, 123, 165; *Res gestae, Chrono de Belg. sous les Ducs de Bourg.* III 233. 'Je l'envie' (en niet 'je l'ennuie', gelijk men somtijds vindt) is dus niet 'invideo' maar 'invito'. De juiste verklaring ontleen ik aan G. Raynauds inleiding op Eustache Deschamps, *Oeuvres complètes* (Soc. des anciens textes français) t. XI p. 320. Vgl. *Livre des Trahisons* p. 25, *Monstrelet* I p. 172, Pierre de Fenin (ed. Michaud et Poujoulat) 576.
- 95 *Livre des Trahisons*, p. 93, 119, 113. Aldaar wordt gesproken van rood wit groene banieren met gouden schaven en het devies 'Ic singhe'. Pierre de Fenin, p. 581 spreekt ook nog van kleine kaproenen als een kenteken van Jans partij.
- 96 Chastellain, II p. 8; zie S. Muller Fz., *Bourgondische Deviezen*, *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen bond* IV p. 12, met de merkwaardige afbeelding, die in plaats van de vuurslag de gehele tondeldoos weergeeft.
- 97 *La Marche*, n p. 14, 93, 133. De poursuivant van 'Toison d'or', de wapenkoning van het Gulden Vlies, heet 'Fusil', *La Marche*, II 90, IV 69; Chastellain, V 382; Molinet, I p. 10.
- 98 Bovenal in de kerk te Brou, door Margareta van Oostenrijk gesticht ter gedachtenis van haar gemaal Philibert van Savoye.
- 99 Men zie *La Marche*, III p. 312: 'Mais premièrement comme les aultres ducz de Bourgoingne ont eu nom et tiltres qui leur ont esté donnez à leur honneur, je suis deslibéré à cest endroit de bailler tiltre acquis à ce noble roy Maximilian d'Austriche'. Daarop overweegt hij uitvoerig, welken bijnaam hij aan Maximiliaan en de jonge Philips zal toekennen.
- 100 *Gace de la Bigne, Déduit des chiens et des oiseaux*, bij G. Doutrepont, *La littérature française a la cour des ducs de Bourgogne*, Paris 1909, p. 267.
- 101 Monstrelet, I p. 389.
- 102 *La Marche*, I p. 83, Monstrelet, II p. 195. Het verdedigingspleit der Orleansen roept de vader Philippe le hardi aan tegen Jan, die het noemt 'paoureux, douteux et traistré', Monstrelet, I p. 309.
- 103 Chastellain, VII p. 281, *Rhythmes sur le trespas du bon duc de Bourgogne*, cf. I 261. *La Marche*, I 89. 'Quy quy en hongne' als gewone spreekwijze b.v. in *Livre des trahisons* p. 43.
- 104 Chr. de Pisan, *Oeuvres poétiques*, I p. 255, nr. 42, Chastellain, VII 290.
- 105 Chastellain, VI p. 166, *Epistre au bon duc de Bourgogne*, III p. 134, II p. 150, VI 151, VII 216; Molinet, II 55. Men zal er een tegenstelling in moeten zoeken tot de grootvorst van Moscovië. 'Le Ponent' gold als de naam, waarmee de Oosterlingen West-Europa aanduiden, Froissart ed. Kervyn t. XV p. 218.
- 106 In de 16e eeuw wordt hij door Reinier Snoy Carolus Audax genoemd, door Pontus Heuterus bij voorkeur Carolus Pugnax. Wie het eerst le Téméraire heeft gebruikt, weet ik niet. De woorden van Thomas Basin, II 426, waar hij in zijn eindoordeel over Karel hem de naam 'fortis' of 'strenuus' ontzegt en zijn 'temeritas' laakt, zouden de aanleiding tot die benaming *Temerarius* hebben kunnen zijn. Doch Basin is, nadat Jacques Meyer hem gebruikt had, die deze woorden niet aanhaalt, vergeten.
- 107 *La Marche*, I p. 122, III 312 s. Vgl. *Commines*, I 44 en Chastellain, VII p. 229. Bij *La Marche*, IV p. 1, 'le hardy'.
- 108 *Commines*, I p. 43, 84, vgl. Molinet, I 192-215, II 34, Basin, II p. 419/20.
- 109 *La Marche*, II 318.

- 110 Deschamps, V p. 350 nr. 1059.
- 111 Le Pastoralet, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg., I vs. 4650, 3556, 5057, 5887, 7404, 6669, 3004 etc. etc., zie ook Doutrepoint, I. c. p. 288 ond.
- 112 Tegengif.
- 113 Chastellain. VII p. 207, 213, Declaration des hauts faits etc. 285, 291, Advertissement au duc Charles.
- 114 Lijkklacht op Philips van Jean de Haynin bij Leroux de Lincy, p. 366, op Karel ib. 383; Chastellain, VII p. 283, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg., III 517.
- 115 Liber Karoleidos vs. 117, 129, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg. III p. 329; Molinet, II 117, III p. 88, La Marche, IV 102. Bij het huwelijk van Maximiliaan en Maria: 'Pulus aquilae catulae leonis copulatus venatorem domabit indomitum' (i. e. Lodewijk XI), Molinet, II 85.
- 116 Froissart ed. Luce et Raynaud, t. X p. 68, XI 290. Vgl. Chastellain, VI p. 147 en Liber Karoleidos vs. 96: 'Lilia fert armis, merito gerit atque leonem'.
- 117 Molinet, Chanson sur la journée de Guinegate str. 10, Chron., II 204, 211. Een der herauten des hertogen heet Noir lion, IV 290. Een gouden leeuw als symbool van het huis, La Marche, III 135. Een gouden leeuw draagt Karel de Stoute in 1477 op zijn helm. Vgl. ook Molinet, III, 70, 81.
- 118 Zie b.v. het gedicht van Guillaume Coquillart op de vrede van Atrecht 1482, met het refrain: 'C'est France et Flandre, et la Paix entre deux', Oeuvres, ed. d'Héricault, I p. 20. Ook Commines is geneigd, de Nederlanden eenvoudig 'ces parties de Flandres', soms 'de Flandres et de Hollande' te noemen: I p. 85, 294.
- 119 Zonder de grote Gentse opstand van 1449 tot 1453 zou waarschijnlijk Brussel niet die uitsluitende betekenis als regeringscentrum verkregen hebben.
- 120 Chastellain, IV p. 410.
- 121 B.v. in het memoriaal van Adriaan van der Ee 1447: 'non tantummodo patriae Brabanciae et Friziae sed ita bene omnes allae patriae et dominia', Chmel, Gesch. Kaiser Friedrich IV, II S. 484.
- 122 De zeventien provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal, Verspr. Geschr. III, p. 4, 5; vgl. ib. p. 177.
- 123 Van Vloten, Nederlandsche Geschiedzangen I p. 111, zonder opgave van herkomst. Het zal wel als tijdvers bedoeld zijn, doch bevat twee L's of één C te veel, terwijl men de D's niet moet meerekenen. Misschien is voor 'feller' een ander woord te lezen, of 'geplaecht' voor 'geplaecht'.
- 124 Scriptoris anonymi de morte Caroli Oucis Burgundiae narratio, uitgegeven door Kervyn de Lettenhove in Chrono de Belg. sous les ducs de Bourgogne III p. 480 s., die de schrijver voor een tijdgenoot houdt, doch van het handschrift enkel vermeldt, dat het aan de abdijs Averbode behoort. Ondanks de zeer welwillende hulp van de bibliothecaris der abdijs, P. Theotimus van de Plas, is het niet gelukt, dit hs. aan te wijzen, zodat ik deze bewijspplaats niet heb kunnen dateren.
- 125 La Marche, IV p. 109, III 133.
- 126 Westfalen: 'alle siewnten' = allen samen; Mecklenburg, Zwaben. – Grimms Märchen, Oll Rinkrank:
 Hir sta ik arme Rinkrank
 Up min söventein benen lank.
 Gammer Gurtons Garl. (1783):

- There was an old woman toss'd in a blanket,
Seventeen times as high as the moon.
- 127 Opera, ed. Bazel, 1565, p. 862.
- 128 Froissart, X 408 (ed. Luce & Raynaud) Chastellain, V 116.
- 129 La Marche, III 319, I 93.
- 130 Rozmital's Reise, p. 28. Vgl. nog Nashe, P. Penilesse, Works 1904, I 225: 'Scotland, Danemarke and some more pure partes of the seaventeene Provinces'.
- 131 Vidal de la Blache in Lavissee, Histoire de France I, p. 236. Vgl. Michelet, Hist. de France II 160, Kleinclausz, Hist. de Bourgogne, Paris 1909, p. 2-5 en Revue de synthèse historique VII 339-341, Cartellieri l. c. 7.
- 132 La Marche, II p. 143; In I 272 wordt b.v. gesproken van een Brunswijkse graaf, die op de terugweg van St. Jacob van Compostella Dijon bezoekt.
- 133 Men zie de lijsten der Bourgondische hofhouding bij Butkens, Trophées de Brabant, Supplément, livre II p. 35-52.
- 134 Pirenne, Hist. de Belgique II p. 425, Cartellieri 112, vgl. Chastellain, III 257, V 269. De hertogen verstonden het Diets min of meer, zeg ik. Bij het eerste bezoek van Karel de Stoute als hertog aan Gent, waarbij hij de rumoerige burgers in het Vlaams toesprak, was hij niettemin vergezeld door de heer van Gruthuse 'pour cause du pays et du langage', Chastellain, V 266.
- 135 In een brief van Oct. 1464, geciteerd door Kervyn de Lettenhove bij Chastellain, V 110. De bastaard van Rubempré kent Hollands, Uvre des Trahisons, p. 236. Na 1477 stijgt het Diets zeer in aanzien; vgl. Molinet, II 95, III 251, 400, V 13, 106 enz.
- 136 Volgens Antonio de Beatis' reisbeschrijving van 1517 kenden de Nederlanders bijna allen Frans, Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona, ed. L. Pastor, Freiburg i. B. 1905.
- 137 Advertissement au duc Charles, VII p. 306; voor 'les plus sages... en toutes nations subtiles' lees ik: 'notions': vgl. II 149 en La Marche I 99.
- 138 Th. Basin, II p. 11, Apologia, III p. 246 s.
- 139 Commines, I p. 15, vgl. 43, 392. Hij overdrijft het latere verval dier welvaart, dat hij als straf voor de trots en weelde van vorst en volk met Karels val gekomen acht. Molinet, V p. 271.
- 140 Faictz et dictz p. 102, Commines, I p. 2, 85, 294.
- 141 Livre des Cais du sage roy Charles, p. 19, vgl. Froissart ed. Luce et Raynaud t. IX 158, XI 283, Jouffroy, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg. III p. VIII en Oratio Antonii Gratia Dei, ibidem p. 509.
- 142 Eustache Deschamps, IV p. 329, N°. 812. Christine de Pisan l. c. 3; vgl. Chastellain VI, 161: Philips bij zijn intocht in Utrecht schittert en verlicht 'comme un soleil sur umbreuse contrée'.
- 143 Deschamps, I N°. 16-19, 94, III n°. 334, IV n°. 548, 597, 781, 782.
- 144 Jean Germain, Liber de virtutibus Phillppi Burgundiae ducis, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg. III p. 61, 100, Livre des trahisons, p. 96, vgl. Molinet m 138, Monstrelet II, p. 184, V 240-256; Livre des trahisons 90, 98, 102, 186/7, 211, 214, Molinet IV 44.
- 145 Gilles le Bouvier, le héraut Berry, bij Petit-Dutaillis in Lavissee, Hist. de France IV 2, p. 296. La Marche, I p. 75, Chastellain, III p. 406, Basin, I p. 270.
- 146 Deschamps, I p. 201 n°. 94.
- 147 Chastellain, V p. 273.
- 148 Commines, I p. 436. In 1458 was alles gereed om in Gent de dauphin tot een bezoek met zijn gastheer luisterrijk te ontvangen. Maar toen Lodewijks gevolg de stad in haar feestdod

- zag, kregen zij argwaan, de moed ontzonk de dauphin en hij kwam niet, Chastellain, III 408-411.
- 149 Chastellain, II p. 192, 201, cf. IV 325, 332, vg. 449, V p. 82, IV 462; de bastaard van Rubempré gaat te voet van Arnemuiden naar Gorkum V 81; Monstrelet III 241, IV 254; Commynes, I 206. Chastellain kent blijkbaar niet de namen der rivieren, die men tussen den Bosch en Utrecht passeert, III 121. – La Marche verwacht Utrecht, Dordrecht en Maastricht; in t. III 285 moet Utrecht sur Meuse Maastricht en op p. 287 Dordrecht betekenen.
- 150 Liber de Virtutibus p. 26, Ad Pium Papam oratio de Philippo duce Burgundiae ib. 131.
- 151 Chastellain, III p. 90-92, 321. Het is zeer te betreuren, dat de beschrijving van Dordrecht, die hij zegt in zijn kroniek gegeven te hebben, met het gehele verhaal van de gebeurtenissen in Holland van 1421 tot 1428 tot de verloren gedeelten behoort.
- 152 Men herkent de Fransen in Holland aan hun kleding, Chastellain III p. 171, vgl. 144, 177, La Marche II 272 en de merkwaardige beschrijving van de Kennemer oorlog van 1426 in het Livre des trahisons p. 184 en vg.
- 153 Jouffroy, Oratio, p. 119 cf. 128.
- 154 Brief van Chimay uit het kamp van Neuss aan Chastellain van maart 1475, uitg. door Kervyn de Lettenhove in Chastellain Oeuvres VIII p. 266.
- 155 Les Cent Nouvelles nouvelles, ed. Wright I p. 38, II 173. Het verhaal verradt locale kennis.
- 156 Chastellain, VI p. 155, vgl. 161; Jean Jouffroy, Chrono de Belg. sous les ducs de Bourg. II p. 151; Livre des trahisons p. 184.
- 157 Jouffroy, Oratio p. 130, Monstrelet, III 70; Livre des trahisons 130, Chastellain, IV 226, Commynes, I 288. Froissart XV 286 vertelt, dat Haarlem alleen 1200 zeelui leverde voor de tocht naar Friesland in 1396.
- 158 Chastellain, IV p. 325. Menig blijk van Bourgondisch loyalisme verraden nog onze oude huizennamen. Zie b.v. M. Fokker, Proeve van eene lijst, bevattende de vroegere namen der huizen in Middelburg, uitgave van het Zeeuwsch genootschap 1904.
- 159 Chastellain, II p. 315, 325.
- 160 Niet, gelijk men zou kunnen vermoeden, de naam van Poortugaal, welke reeds ouder dan de 15e eeuw is.
- 161 Chastellain, IV p. 463-467.
- 162 La Marche, III p. 151, vgl. A. Kemp, Beschrijvinge der stad Gorinchem 1656, p. 309. Overigens was die toren daartoe wel uitermate geschikt, want hij schijnt, gelijk men kan zien in de afbeelding naar Jacob van der Ulft in De Oude Tijd 1870 p. 343, meer aan de fantasie des pasteibakkers dan van de bouwmeester ontsproten, en levert een merkwaardig voorbeeld van de ontaarding van de bouwstijl onder invloed van de Bourgondische praalzucht.
- 163 La Marche, IV p. 109; III 133. Ik veronderstel, dat Trecht Maastricht betekent. Over de schepen als tafelgerei zie men Viollet le Duc, Dictionnaire du mobilier français II p. 134, s. v. Nef, en vgl. La Marche, L'estat de la maison du duc Charles de Bourgogne, V 22.
- 164 La Marche, II p. 207, 217, vgl. Chastellain, V 400: Karel gaat de haven van Sluis bezichtigen.
- 165 Philips van Kleef moet zich in een gesprek met Albert van Saksen van een tolk bedienen, Molinet, III p. 489.
- 166 Chastellain, III p. 158, 175, cf. VI, 161; Jean Jouffroy, Chron. de Belg. sous les ducs de Bourg. III p. IX. Op het oude karakter van Friesland als koninkrijk valt meer dan eens de nadruk: La Marche, III 319, I 93; Froissart ed. Kervyn t. XV p. 179.
- 167 Chastellain II p. 62, III 102, La Marche, I 135. Zelfs een Noord-Nederlander als

- Theodericus Pauli en iemand, die jarenlang te Utrecht woonde, als Thomas Basin, volgen dit spraakgebruik, Chron. de Belg. sous les ducs de Bourg. III 254, Basin, I p. 286, III 73. Molinet, II 273 legt Naarden 'ès frontières de Frise et de Clèves'. Met Stavele kan toch haast niet Staveren zijn bedoeld. Eer zal het hier een verkeerde lezing of een quasi-verbetering van Swolle zijn.
- 168 Chastellain, III 171.
- 169 Froissart ed. Luce et Raynaud t. VII p. 53, ed. Kervyn t. XI p. 305, XII 287, XV 74; Chastellain, III 120, 136, 156, 173, 206.
- 170 Chastellain, III p. 103-107.
- 171 Al te vaardig wordt doorgaans dat middenrijk als niet levensvatbaar van aanvang af door de historici tot de ondergang gedoemd. Een verstandig woord daaromtrent bij E. Müsebeck, Lothringens politische Sonderstellung zwischen Frankreich und Deutschland in karolingischer Zeit, Deutsche Geschichtsblätter XII p. 266.
- 172 H. Stein, Etude sur Olivier de la Marche p. 78. De leenroerigheid van Oostervant was een betwist punt, vgl. Froissart ed. Kervyn XIV p. 259 en een brief van 1417, waarin de koning van Frankrijk aan Jacoba van Beieren een jaar uitstel der leenhulde geeft in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Genootschap XXXII, 1911 p. 370; Memorie van Jean d'Auffay l. c. p. 60.
- 173 Molinet, II 4, 10, 71, 105.
- 174 Ib. III p. 228. Lodewijk XI zegt tot de burgers van Quesnoy, dat zij veel zouden winnen door de Franse partij te kiezen 'à cause de la langue wallonne, car le thiois n'estoit pas à sa touche', ib. II 33.
- 175 Ib. II p. 89, 155.
- 176 Relation des états généraux tenus à Gand 1482, Bulletin de la commission royale d'histoire 3e serie t. I p. 318.
- 177 Molinet, III p. 454, IV 332.
- 178 La Marche, II p. 252, Molinet, III 97.
- 179 Molinet, III p. 37. vgl. 76, 268, II 97, IV 409, V 94, IV 388.
- 180 Met deze toevoeging aan de oorspronkelijke tekst volg ik de opmerking van Colenbrander, Over de grenzen der vaderlandsche geschiedenis, Med. K. Akad. v. Wetensch. 56 B. 2, 1923, p. 96.

Noten bij *De kunst der Van Eycks in het leven van hun tijd*

- 1 De Gids, 80e Jaargang no. 6, Juni 1916, p. 440-462 en no. 7, Juli 1916, p. 02-82. P. N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.
- 2 Ik verzoek verlof, om naar Franse trant te mogen spreken van 'kunst en literatuur', 'art et littérature', zonder misverstaan te worden, alsof ik daarmee de hogere eenheid van beeldende kunst en literatuur als scheppen van schoonheid loochende. In ons spraakgebruik van 1880, om de literatuur voetstoots onder de kunst te rekenen, wordt de volkomen zelfstandigheid en eigen-aardigheid der literatuur veel te weinig erkend. Dit spraakgebruik is een bron van misverstanden.
- 3 Eigenlijk De venustate mundi et pulchritudine Dei, Opera, t. XXXIV p. 223.
- 4 Vita auct. Theod. Loer a Stratis, ib. t. I p. xxxvi.
- 5 Chastellain, III 330; Jacques Duclercq, ed. de Reiffenberg, III 203.
- 6 Facius, *Liber de viris illustribus*, p. 46 der ed. van 1745, o. a. bij Weale, *Hubert and John Van Eyck* p. lxxiii.

- 7 Hubert et Jean van Eyck, p. 119.
- 8 Het was door de bekende Nieuwenhuis, die het vond in een kerk te Dijon, verkocht aan de latere koning Willem II, en ging bij de verkoop van diens collectie in 1850 over in het bezit van de Ermitage voor nog geen 13.000 francs!
- 9 Chastellain, Oeuvres ed. Kervyn de Lettenhove, VII 219.
- 10 Ib. III 231 s. – Sint Antonie valt op 17 januari.
- 11 Oratoire, een door tapijten afgeschoten vertrekje in een kapel.
- 12 Dooi.
- 13 Een heuveltje, een aardhoop.
- 14 Zie de reproducties bij Michel, Histoire de l'art IV. 2. 711 en P. Durrieu, Les belles heures du duc de Berry, Gaz. des beaux arts 1906, t. 35. p. 283.
- 15 Mémoires, ed. Beaune et d'Arbaumont, I 274.
- 16 Œuvres ed. De Queux de Saint-Hilaire, Société des anciens textes, II p. 208.
- 17 Froissart, ed. Kervyn de Lettenhove XIII 50, XI 99, XIII 4.
- 18 Dichter onbekend, gedrukt Deschamps, Œuvres X no. 18. Vgl. Le Debat du cuer et du corps de Villon of Charles d'Orleans, rondel 192enz.
- 19 P. Durrieu, les très-riches heures de Chantilly, pl. 38.
- 20 Œuvres du roi René, ed. de Quatrebarbes II 105.
- 21 Œuvres I nos. 61, 144; III nos. 454, 483, 524; IV nos. 617, 636.
- 22 Durrieu l.c. pl. 3, 9, 12.
- 23 I blz. 457 vg. [Zie hierboven p. 451].
- 24 Œuvres, VI no. 1202.
- 25 Het vee, dat ter weide gaat.
- 26 Œuvres poétiques ed. Schéler, I 91.
- 27 Durrieu, l. c. pl. 38, 39, 60, 27, 28.
- 28 V nos. 1060, 844.
- 29 Recueil de poésies françaises des XVe et XVIe siècles, ed. de Montaiglon, Bibl. elzevirienne, Tome IX 59.
- 30 De these van Emile Mâle omtrent de invloed der theatervoorstelling op de schilderkunst mag ik hier wel laten rusten.
- 31 P. Durrieu, Gazette des beaux arts 1906 t. 35, p. 275.
- 32 Epître d'Othéa à Hector, etc., ms. 9392 de Jean Miélot, ed. J. van den Gheyn, Bruxelles 1913. Men zie b.v. de zotte Minos, Saturnus die zijn kinderen verslindt, het oordeel van Midas, pl. 5, 8, 26. Zodra de verluchter even zijn hart kan ophalen aan een herdertje met schaapjes (pl. 24) of een heuveltje met galg en rad (pl. 25) vertoont hij de gewone vaardigheid.
- 33 Alain Chartier, Le debat des deux fortunes d'amours. P. Durrieu, Gazette des beaux arts 1906 t. 35, p. 275.
- 34 Alain Chartier, La belle dame sans mercy, p. 503, vgl. Le debat du reveille-matin, p. 498: ... 'Couleur muer, M'a veu souvent et mes yeulx lors Plourer ens et rire dehors'. Van een onbekende: 'Ma bouche rit et mon cuer pleure', Chansons du XVe siècle, ed. G. Paris, no. 73 p. 71; Molinet: 'Ma bouche rit et mon cuer pleure', Falictz et dictz ed. 1537, f. 172; l'Amant rendu cordelier, vs. 371: 'Et tel souvent si rit et chante, Qui est dolent jusqu'au finir'. Niet overall heeft de uitdrukking dezelfde bittere gevoelswaarde; zij is reeds gemeenplaats geworden en staat onder de invloed van Proverbia 14.13: 'Risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus occupat'.
- 35 Recueil de poésies françaises des XVe et XVIe siècles, ed. de Montaiglon, t. IX p. 92.

- 36 Ballade no. 19, 88, Chanson no. 62.
 37 Huitains 51, 53, 57, 167, 188, 192, ed. de Montaiglon, Soc. des anc. textes français 1881.

Noten bij *Renaissance en realisme*

- 1 Deze tekst berust op een rede, gehouden te Londen in 1920 en geheel gewijzigd voorgedragen te Bazel, Bern, Zürich en Freiburg i.B. in 1926. In deze vorm gepubliceerd in Cultuurhistorische verkenningen, p. 86-116. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1929.
- 2 Ik laat hier de verhouding tot het scholastische begrip Realisme voorlopig geheel rusten. Gemakshalve zal ik in het volgende *realisme*, *realistisch* cursiveren, wanneer ik het bedoel in de middeleeuwse betekenis.
- 3 Vgl. A. de Buck, Het typische en het individuele bij de Egyptenaren, Leiden 1929.
- 4 Wakidī, Kitāb al Maghāzī, naar de vertaling van Wellhausen.
- 5 Ik volg de vertaling, die R. C. Boer indertijd gaf in zijn Een reisdagboek uit Ysland, De Gids, 1914, I, 515.
- 6 Vgl. hiermee M. Dvofák, Idealismus und Naturalismus in der gotischen Skulptur und Malerei, Historische Zeitschrift 119, 1919, p. 1, 185.
- 7 Vgl. bij dit en het volgende: Het Probleem der Renaissance, in mijn bundel Tien Studiën. [Verzamelde Werken IV, p. 231 vg.]
- 8 Herfsttij der Middeleeuwen, 6e ed., pag. 418 sq. [Verzamelde Werken III, p. 354 vg.]
- 9 Chastellain, Œuvres, t. 7, p. 219-221. [Vgl. ook Verz. Werken II, p. 222 vg.]
- 10 Inferno XI, 97 sq.
- 11 Summa theol. sec. p. 1^a q. 1. art. 9.
- 12 Purgatorio X, 31 sq., XII, 64 sq. – Vlg. over Dante: W. Seiferth, Zur Kunstlehre Dantes, Archiv für Kulturgeschichte, 17, p. 194; 18, p. 148.
- 13 Decamerone VI, 5.
- 14 XI, 12.
- 15 I, 90.
- 16 Utopia, ed. Michels en Th. Ziegler, 1895, p. 110. Om de dubbelzinnigheden en onnauwkeurigheden, die bij de vertaling onvermijdelijk insluipen, weg te nemen, hier het Latijn: Verum una in re haud dubie longo nos intervallo praecellunt: quod omnis eorum musica, sive quae personatur organis, sive quam voce modulantur humana, ita naturales affectus imitatur et exprimit, ita sonus accommodatur ad rem, seu deprecantis oratio sit seu laeta, placabilis, turbida, lugubris, irata, ita rei sensum quendam melodiae forma repraesentat, ut animos auditorum mirum in modum adficiat, penetrat, incendat.
- 17 J. Manlius, Locorum communium collectanea..., tum ex lectionibus D. Philippi Melancthonis tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta, Basileae 1562, p. 212.
- 18 E. Heidrich, Dürer's Schrutlicher Nachlass, Berlin 1910, p. 270, 273, 277, 281, 282.
- 19 Wordt de cultus aards in plaats van transcendentiaal, dan blijft dit niettemin waar.
- 20 Œuvres complètes, ed. P. A. Cap, Paris 1844.
- 21 Vgl. Th. C. Allbutt in Proceedings of the British Academy, t. VI, 1913-4 en zie O. Auriac, Bernard Palissy et la science positive, La grande revue 1928, juillet.
- 22 Vgl. W. Sombart, Die Technik im Zeitalter des Frühkapitalismus. Archiv für Sozialwissenschaft, 34, p. 726.
- 23 Dürer verlustigde zich in een soortgelijk onmiddellijk naturalisme in de ontwerpen voor een zegezuil voor het bedwingen van de boerenopstand, en voor een grafteken voor een

dronkaard, waarvan men de tekeningen 'van Abentheuer wegen aufgerissen' in zijn werk vindt. Het vee omringt het voetstuk der Victoria, de zuil is opgestapeld uit allerlei landbouw-gereedschap. Maar voor Dürer bleef scherts, wat voor Palissy levensdoel werd.

24 Orlando furioso, XIV. 104.

25 Don Quijote, I. 6.

26 Œuvres complètes de François Rabelais, Édition critique publiée par Abel Lefranc e.a. I-IV, Paris 1912-1922, I p. L.

27 G. Lanson, Histoire de la littérature française, 14e éd. 1918, p. 258 sq..

28 M. Scheler, Die Wissensformen und die Gesellschaft, I, Probleme einer Soziologie des Wissens, 1926, p. 109, 117.

Noot bij *Erasmus' maatstaf der dwaasheid*

1 Rede, uitgesproken op het Erasmus-Congres te Rotterdam. Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 7e Reeks deel VII, p. 247-263. N. V. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1936.

Noten bij *Dürer in de Nederlanden*

1 De Gids, 84e Jrg. no. 6, Juni 1920, p. 470-484. P. N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

2 A. Rein, Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden deutschen Mittelalter, Archiv für Kulturgeschichte XIV, 1919, 193-213.

3 Zeichnungen aus der Albertina no. 19, 18, 61, 46; vgl. 36, 37, 45, 62, 17.

4 Heydrich, Albrecht Dürers schriftlicher Nachlass, p. 277, 273, 270, 281, 282.

Noten bij *Natuurbeeld en historiebeeld*

1 Voordracht op 6 november 1933 in de Aula der Universiteit van Amsterdam gehouden voor de Allard Pierson Stichting, Afdeling voor Moderne Literatuurwetenschap. Gepubliceerd in Neophilologus, Jrg. 19, 1934, p. 81-95. J.B. Wolters, Groningen-Den Haag-Batavia. In overdrukform tevens verschenen als no. 4 van de Geschriften van de Allard Pierson Stichting, Afd. Mad. Literatuurwetenschap.

2 In 'revolutie' wordt het 'terug' doorgaans maar zwak gevoeld, zozeer is het begrip geladen met haat tegen het verouderde. Wie echter de beeldspraak, ontleend aan de omwenteling van een wiel, even doordenkt, vindt ook daar het 'terug' onmiddellijk weer. De profeet bij de natuurlvolken maant eveneens tot terugkeer naar het oude. 'He calls people to action, to sacrifice, to return to old loyalties. His ideal age is in the past; present troubles can only be healed by sweeping away new customs and returning to the ancient manner.' W.C. Willoughby, *The Soul of the Bantu* London 1928, p. 115, geciteerd bij Sj. Hofstra, *Differenzierungserscheinungen in einigen Afrikanischen Gruppen*, Amsterdam 1933, p. 126.

3 *Religious musings*. Coleridge noemde zijn oudste kind David Hardey.

4 Vgl. E. Rothacker, Das historische Bewusstsein, Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1931, p. 474.

Noten bij *Kleine samenspraak over de thema's der Romantiek*

- 1 De Gids, 93e Jrg. no. 2, Februari 1929, p. 245 vg., P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam. Opgenomen in Cultuurhistorische verkenningen, p. 176-191. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1929.
- 2 Gaspard de la Nuit, Fantaisies à la manière de Rembrandt et de Callot, par Aloysius Bertrand, Paris, Editions de la Sirène, 1920. Le Keepsake Fantastique, Poésies, chroniques et essais, théâtre inédit, correspondance, publiés par Bertrand Guégan, Paris, Editions de la Sirène, Collection romantique, vol II 1923. – Sedert dien gaf B. Guégan ook een uitgave van Gaspard de la Nuit, d'après le manuscrit de 1836, in Collection Prose et Vers, Paris, Payot, 1926.
- 3 Cargill Sprietsma, Louis Bertrand (1807-1841) dit Aloysius Bertrand, Etude biographique d'après des documents inédits. Dezelfde: Louis Bertrand dit A. B., Œuvres poétiques. La Volupté et Pièces diverses, publiées d'après les manuscrits etc. Paris, Champion, 1926. Ik citeer de beide Thèses gemakshalve als I en II.
- 4 Niet ten huize van Nodier in het Arsenal, maar bij Hugo zelf. Victor Pavie, wiens herinnering staat afgedrukt in Le Keepsake fantastique, heeft het verhaal tweemaal en verschillend gedaan, en zich de laatste maal vergist. Sprietsma I p. 124-130 stelt de waarschijnlijkste toedracht vast.
- 5 Sprietsma, II p. 20.
- 6 Zie La Nouvelle Revue française. 1 juin 1925, p. 1057.
- 7 Van 1922. Wel diens Manuel bibliographique de la littérature française moderne.

Noot bij *Denkbeelden en stemmingen van voor honderd jaar*

- 1 Lezing (voordracht), gehouden in de aula van de Gentse Universiteit op 12 Jan. 1939, 's avonds om 8 uur. Niet eerder gepubliceerd. (Door vriendelijke mededeling van Prof. Dr H. van Werveke te Gent zijn wij in staat geweest de in deel I p. 8 abusievelijk opgegeven datum van 1 december 1939 hier te corrigeren.)

Noten bij *Over vormverandering der geschiedenis*

- 1 Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 4 no. 3. N.V. Noord-Hollandsche Uitg.-Mij., Amsterdam 1941.
- 2 Mededeelingen deel 68, serie B no. 2, 1929. [Verz. Werken VII, p. 95 vg.]
- 3 Philosophy and History, Essays edited by Raymond Klibansky and H.J. Paton, Oxford, Clarendon Press.
- 4 Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen, Haarlem, Tjeenk Willink, 1905, p. 14, 26, 28, 31 [Verz. Werken VII, p. 10, 20, 22, 24].
- 5 Niet lang geleden heeft een jong Amerikaans dichter de Burgeroorlog behandeld in een vorm, die het waarlijk epische zoo nabij komt als moderne letterkunde dat nog vermag. Stephen Vincent Benét, John Browns Body, New York, Doubleday, 1928.
- 6 Boston, Ginn & Company, I 1922, II 1924.

Noot bij *Hoe bepaalt de geschiedenis het heden?*

- 1 Rede, op schrift gesteld om te worden voorgedragen voor de Civitas Academica te Leiden, doch nimmer uitgesproken omdat op 27 november 1940 de Duitse bezetter de Leidse

Universiteit sloot. Posthuum gepubliceerd, H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1946

Noot bij *Nederlands geestesmerk*

- 1 Oorspronkelijk verschenen in het Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan (1784-1934). Tekst gezet naar de tweede uitgave. A.W. Sijthoffs Uitg.-Mij. N.V., Leiden 1935.
- 2 Men kan niet genoeg herhalen, hoe belangrijk in dit opzicht het feit is, dat reeds sedert het begin der zeventiende eeuw de magistraat hier te lande, ten spijt van het volksgeloof, geen heksenprocessen meer toeliet.
- 3 Wat hier in enkele bladzijden wordt aangeroerd, hoop ik eerlang in een zelfstandig geschrift nader uiteen te zetten.
- 4 Jules Isaac in *Le Livre VII* no. 16, dec. 1933, p. 2.
- 5 Aldous Huxley in *L'avenir de l'esprit européen*, Entretiens, ed. Inst. internat. de coopération intellectuelle, 1934, p. 282.
- 6 *Considérations sur la France*, 1796.
- 7 Een artikel in *L'Illustration* van 4 augustus 1934 verheerlijkt op gevoelvolle toon de vorstenmoordenaars van Sarajevo.
- 8 De overtuiging van de principiële immoraliteit van de staat is in Duitsland diep en algemeen doorgedrongen. Een der beste Duitse historici van heden, Gerhard Ritter, behandelt in een overigens diep en ruim gedacht stuk *Die Ausprägung deutscher und westeuropäischer Geistesart im konfessionellen Zeitalter*, *Historische Zeitschrift* 149, 1934, S. 240-252 de these, dat de staat onafhankelijk is van de moraal, als een onbetwistbare waarheid. De leer, 'dass alles politische Machtstreben sich zu rechtfertigen habe vor dem göttlichen Weltregiment, dass es seine unverrückbare Schranke finde an der Idee der absoluten Gerechtigkeit, des Ewigen, von Gott gesetzten Rechts, und dass die Völkergesellschaft Europas über alle Gegensätze nationaler Interessen hinweg doch eine Gemeinschaft christlicher Gesinnung bilden müsse', geldt hem als een middeleeuwse gedachte, waarvan de sporen in de Engelse politiek tot heden niet geheel uitgestorven zijn. S. 252, vgl. 243, 246, 248.
- 9 *De Gids* 1926, I p. 249. [Verz. Werken VIII]

De hand van Huizinga bevat een nieuwe selectie van de belangrijkste essays uit het omvangrijke oeuvre van de Nederlandse historicus Johan Huizinga. Deze essays en studies zijn geselecteerd op basis van verschillende onderwerpen waar Huizinga zich mee bezig hield. Van de Middeleeuwen tot de Renaissance en van de moderne geschiedenis tot de culturele geschiedenis in het algemeen. Deze selectie wordt door Huizinga-biograaf, prof. dr. Willem Otterspeer, geïntroduceerd en toegelicht.

Johan Huizinga werd in 1872 in Groningen geboren. Hij studeerde Nederlands aan de Universiteit van Groningen (1891-1895) en Vergelijkende taalkunde aan de Universiteit van Leipzig (1895-1896). In 1915 werd hij benoemd tot professor Algemene geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zijn bekendste werken zijn onder andere *Herfstij der Middeleeuwen* (1919), *Erasmus* (1924) en *Homo Ludens* (1938).

Willem Otterspeer is hoogleraar Universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is de auteur van *Orde en Trouw*, een monografie over het leven van Johan Huizinga.

ISBN 978-90-8964-020-8

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS